

**T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ECMIATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN ERMENİ KİLİSESİ'NDEKİ YERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Canan SEYFELİ

Ankara – 2007

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ECMİATZİN KAT'OGİKOSLUĞU'NUN
ERMENİ KİLİSESİ'NDEKİ YERİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Canan SEYFELİ

Danışman
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Ankara- 2007

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİNLER TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ECMIATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN
ERMENİ KİLİSESİ'NDEKİ YERİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı Soyadı:

İmzası:

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
B. ARAŞTIRMANIN METODU VE SINIRLILIKLARI	2
C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	4
I. BÖLÜM: ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN OLUŞUMU	23
A. BAĞIMSIZ ERMENİ KİLİSESİ'NİN OLUŞUMU	27
1. Ermeniler Arasında Hristiyanlığın Yayılışı	29
a. I-III. Yüzyıllarda Ermeniler Arasında Hristiyanlık	30
b. Aziz Grigor Lusavoriç: Ermeniler Arasında Hristiyanlığın Yayılışı	37
2. Aziz Grigor Lusavoriç (301-325): Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu	43
3. Ermeni Kilisesi'nin Bağımsız Bir Kilise Haline Gelmesi	50
B. VAĞARŞAPAT'TAN ECMİATZİN'E: KAT'OĞİKOSLUĞUN OLUŞUMU ...	60
1. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Oluşum Sürecinde Kat'oğikos Unvanı ve Kilise Hiyerarşisi	63
2. Aziz Grigor Lusavoriç Döneminde Ecmiatzin	71
3. Aristakes'ten Aziz Sahak'a Kadar (325-387) Ecmiatzin	77
4. Aziz Sahak Döneminde (387-439) Ecmiatzin	83
5. Sahak'tan Sonra Ecmiatzin: Kat'oğikosluğun Dvin'e Taşınması	88
II. BÖLÜM: KAT'OĞİKOSLUĞUN TAŞINMA SÜRECİ	93
A. KAT'OĞİKOSLUĞUN TAŞINMA SÜRECİNDE ECMİATZİN (485-1441)	94
1. Kat'oğikosların Dvin'de İkamet Ettiği Dönemde Ecmiatzin (485-927)	95
2. Kat'oğikosluğun Ermenistan'da Taşınma Döneminde Ecmiatzin (927-1058)	105
3. Kat'oğikosluğun Kilikya Döneminde Ecmiatzin (1058-1441)	115
B. KAT'OĞİKOSLUĞUN TEKRAR ECMİATZİN'E TAŞINMASI (1441)	122
1. Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e Taşınmasını Hazırlayan Şartlar ve Sebepler	124
2. 1441 Ecmiatzin Konsili: Kat'oğikosluğun Taşınması	133
3. Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e Taşınmasından Sonraki Gelişmeler	142

III. BÖLÜM: ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN ERMENİ

KİLİSESİ'NDEKİ YERİ	149
A. ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN ERMENİ KİLİSE HİYERARŞİSİ VE RİTÜLLERİNDEKİ YERİ	150
1. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilise Hiyerarşisindeki Yeri	151
2. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ve Kutsal Müron.....	157
3. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ve Piskopos Takdisi.....	164
B. ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN DİĞER HİYERARŞİK MERKEZLER YANINDAKİ YERİ	167
1. Ecmiatzin ve Sis Kat'oğikosluğu	168
2. Ecmiatzin ve Ahtamar Kat'oğikosluğu.....	184
3. Ecmiatzin ve İstanbul Patrikliği	193
4. Ecmiatzin ve Kudüs Patrikliği.....	201
SONUÇ	206
BİBLİYOGRAFYA.....	212
A. ARŞİV BELGELERİ.....	212
B. KLASİK KAYNAKLAR.....	212
C. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER.....	219
1. Kitaplar.....	219
2. Makaleler.....	223
3. Diğer Süreli Yayınlar ve Ansiklopedi Maddeleri.....	225

ÖNSÖZ

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu, Hristiyanlık içerisinde bağımsız bir Kilise olan Ermeni Kilisesi'nin günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan ruhani idari merkezidir. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'nin kurucusu olarak kabul edilen Aziz Grigor Lusavoriç tarafından kiliseyle birlikte kurulduğuna inanılmaktadır.

Ancak Ermeni Kilisesi'nde tarih boyunca birçok ruhani merkez oluşmuştur. Sis (Kilikya) Kat'oğikosluğu, bugün Beyrut-Antilias'ta yerleşik olmakla varlığını günümüze kadar korumuştur. I. Dünya savaşına kadar varlığını sürdürmüş olan Ahtamar ise diğer bir kat'oğikosluktur. Ermeni Kilisesi'nde tarihte hiyerarşik anlamda kat'oğikosluktan sonra ikinci sırada olan iki de patriklik merkezi oluşmuştur. Bunlar İstanbul ve Kudüs Ermeni patriklikleri olup bugün hala ayaktadır.

Biz bu araştırmamızda daha önce İstanbul Patrikliği ile ilgili yaptığımız araştırmamızı devam ettirerek Ecmiatzin'i çalışmaya karar verdik. Bu kararı almamızda etken olan Ermeni Kilisesi'nin kuruluş aşamasına kadar geriye götürülmesi idi. Bunda Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun, dolayısıyla Ermeni Kilisesi'nin oluşum aşamasının aydınlatılmasının sonraki dönemlerle ilgili yapılacak araştırmaların aydınlatılmasında daha yardımcı ve kolaylaştırıcı olacağı fikrinden hareket ettik. Ayrıca, Ermeni Kilisesi'nin en yüksek makamının kuruluşundan günümüze dayanaklarını ve durduğu yeri tespit etmeye çalışmak yüzyıllarca beraber yaşadığımız Ermenileri daha iyi anlayabilmemize katkı sağlayacağı fikri de önemli hareket noktalarımızdandı.

Bu nedenlerle "Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yeri" isimli tez çalışmamızı belirledik.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumunu konu aldık. Önce Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışı, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu ve bağımsızlaşma sürecini işledik. Hristiyanlığın yayılış dönemini ele alırken Ermeniler arasında Ecmiatzin'in dini merkezlik anlamında yeri olup olmadığını görmek istedik. Ermeni Kilisesi'nin kuruluş ve bağımsızlaşma sürecini işlerken ise Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşum şartlarını kendi dönemine ait kaynaklardan görmeyi ve konunun anlaşılmasını kolaylaştırmayı amaçladık. Devamında ise Ecmiatzin'de bir ruhani merkezin oluşumunu dönemin şartları içerisinde değerlendirerek ortaya koymaya çalıştık.

İkinci bölümde Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderinin artık Ecmiatzin'de ikamet etmeyip yüzyıllarca başka şehirlerde dolaştığı dönemden sonra tekrar Ecmiatzin'e dönüşünü tarihsel süreç içerisinde ortaya koymaya çalıştık. Konuyu "Kat'oğikosluğun Taşınma Sürecinde Ecmiatzin (485–1441)" ve "Kat'oğikosluğun Tekrar Ecmiatzin'e Taşınması (1441)" başlıkları altında iki kısımda işledik.

Üçüncü bölümde ise artık Ecmiatzin'in belirgin olarak, tarihsel süreç içerisinde kazandığı anlamlarla birlikte ayakta durduğu dönemde, taşınma sonrasında "Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilise hiyerarşisi ve ritüellerindeki yeri"ni ortaya koymayı amaçladık. Ardından Ecmiatzin odaklı olarak Kat'oğikosluğun diğer Ermeni Kilise merkezleri ile ilişkisini, onların karşısında ya da yanındaki yerini araştırma konusu yaptık.

Bu çalışmayı yaparken kendi döneminin Ermenice kaynaklarına ulaşmaya çalışarak çağdaş tanıklarının verilerini değerlendirmeye gayret ettik. Tarafsız olmaya ve her dönemin kendi insanının algıladığını olduğu gibi anlamaya ve anlatmaya çalıştık.

Çalışmanın başından beri her konuda yardımlarını esirgemeyen, eleştirileri ve yorumları ile zihinsel dünyamızın genişlemesine katkı sağlayan hocam Prof. Dr. Ahmet Hikmet Eroğlu'na, Prof. Dr. Mustafa Erdem'e, Prof. Dr. Mehmet Özdemir'e, Prof. Dr. Baki Adam'a, Doç. Dr. Mehmet Katar'a, Doç. Dr. Ali İsra Güngör'e, Doç. Dr. Durmuş Arık'a, hiçbir zaman maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e, Ermenice Hocam Doç. Dr. Birsen Karaca'ya, Beyrut'ta Antilias Kat'oğikosluğu'nda kaynak temininde yardımcı olan Piskopos Nareg Alemezian'a, yine kaynak temininde yol gösteren Robert Bedrosian'a ve ayrıca mesai arkadaşlarım Dr. Ali Osman Kurt, Dr. Bayram Polat ve Hüsamettin Karataş'a teşekkür ederim.

Canan SEYFELİ

Ankara – 2007

KISALTMALAR

Bas.	: Basımevi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Böl.	: Bölüm
C.	: cilt
çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör(ler)
ERE	: Encyclopedia of Religion and Ethics
Ev.	: Evrak
H.S.H.	: <i>Haykakan Sovetakan Hanragitaran</i> (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), Hator 1-12, Yerevan, 1974-1986.
Haz.	: Hazırlayan
HH.	: Hatt-ı Hümayun
Hız.	: Hazreti
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
K.	: Kart
krş.	: Karşılaştırınız
Ks.	: Kısım
M.	: Miladî
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
öl.	: Ölüm tarihi
S. Ü.	: Selçuk Üniversitesi
S.	: Sayı
sad.	: Sadeleştiren
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire
y.o.	: Yaklaşık olarak
yay.	: Yayınları
Z.	: Zarf

TRANSKRİPSİYON

U, u	F, f	Q, q	Ŧ, ƚ	Ƭ, ƭ
A, a	B, b	G, g	D, d	E, e/Ye, ye
Ƨ q	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ
Z, z	E, e	I, ı	T', t'	J, j
Ƭ, ƭ	L, l	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ
İ, i	L, l	H', h'	Tz, dz	K, k
Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ
H, h	Dz, dz	Ƭ, ƭ	C', c'	M, m
Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ
Y, y	N, n	Ƭ, ƭ	Vo, vo/O, o	Ƭ, ƭ
Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	U, u	Ƭ, ƭ- Ƭ, ı
P, p	C, c	R', r'	S, s	V, v
Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ	Ƭ, ƭ
T, t	R, r	Ts, ts	P', p'	K', k'
O, o	Ƭ, ƭ		Ƭ	ƬƬ, nı
O, o	F, f		Yev/ ev	U,u

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Araştırmanın konusu, “Ecmtatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki yeri”dir.

Hıristiyanlık içerisinde yer alan Ermeni Kilisesi “Apostolik Ermeni Kilisesi” ismi ile de anılan ayrı ve bağımsız bir Kilise’dir. Ermeni Kilisesi’nin önemli ruhani merkezi olarak Ecmtatzin görülür.

Ecmtatzin, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti’nin başkenti Erivan’a 25 km uzaklıkta Aras’ın kollarından Zengi Çay’ının sol kenarında eski bir yerleşim alanıdır. Kat’oğikos, Ermeni Kilisesi’nde en yüksek makamdaki ruhani liderlere verilen unvandır. Bu ruhani liderin makamının bulunduğu yer ise Kat’oğikosluk merkezidir. Dolayısıyla Ecmtatzin, Ermeni Kilisesi’nin ruhani idarecisinin makamının bulunduğu şehirdir.

Ermeni Kilisesi’nde, tarihte Ecmtatzin haricinde başka ruhani merkezler de oluşmuştur. Varlığını uzun süre devam ettirenler: Kilikya Kat’oğikosluğu (Beyrut-Antilias’ta), Ahtamar Kat’oğikosluğu, İstanbul ve Kudüs Patriklikleridir. Ahtamar Kat’oğikosluğu XX. Yüzyıl başlarında ortadan kalkmıştır. Diğerleri ise halen varlığını korumaktadır.

Ecmtatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki yerinden kastımız, Ecmtatzin’in kuruluşundan günümüze Ermeni Kilise tarihindeki, kilise hiyerarşisi ve ritüellerdeki yeridir. Ecmtatzin, oluşumundan itibaren kendine has özellikler kazanmıştır. Diğer Ermeni Kilise merkezleri ile ilişkisinde bu özellikleri temel faktör olmuştur. Bu nedenle Ecmtatzin odaklı olarak diğer Ermeni kilise merkezleri ile münasebetleri de çalışma konumuz çerçevesinde yer almaktadır.

Günümüzde Ecmtatzin kat’oğikosları ve kat’oğikosluğa ait resmi yayınlar, Ecmtatzin’i Ermeni Kilisesi’nin ilk ve ana merkezi, yani kat’oğikosluğu ise “Bütün Ermenilerin Kat’oğikosluğu” şeklinde sunmaktadır. Biz bu kabulleri göz önünde bulundurarak çalışma konumuzu Ermeni Kilisesi’nin kuruluş döneminden başlattık. Bunun için önce Ermeniler arasında Hıristiyanlığın yayılışını inceledik. Ermeni Kilisesi’nin bağımsız bir Kilise, Ecmtatzin’in ise sadece Ermeni Kilisesi’ne ait bir merkez olmasından hareketle Hıristiyanlığın ilk döneminden itibaren Ecmtatzin’in izini

sürmeye çalıştık. Burada ayrıca Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunun anlaşılmasını kolaylaştırma amacını güttük.

Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlaşma sürecini işlerken ruhani merkez oluşum şartlarını ortaya koymayı amaçlayarak Ecmiatzin'in izini sürdük. Sonra "Ecmiatzin Kat'oğikosluğunun oluşumunu" ve tarihsel süreçte Ecmiatzin'in Ermeni Kilisesi'ndeki yerini incelemeye tabi tuttuk.

Araştırmamız Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan günümüze kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu yüzden Ecmiatzin'in Ermeniler arasındaki siyasi, sosyal, kültürel rolünü konumuz dışında bıraktık. Ancak Ecmiatzin'in Ermeni Kilisesi'ndeki yerini belirlemede ve diğer kilise merkezleri ile ilişkisinin anlaşılmasında açığa kavuşturucu ve kolaylaştırıcı olacağını düşündüğümüz hususlarda siyasi, sosyal veya kültürel özelliklere de değindik.

Bu araştırmada asıl amacımız, Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun ortaya çıkışını, temel özelliklerini, tarihsel süreç içinde kazandığı anlamları ile Ermeni Kilise hiyerarşisindeki, inanç ve ibadet boyutu bulunan Kilise sınırlarındaki (sakramentler) ve ritüellerdeki yerini belirleyerek tarihsel süreçte kazanmış olduğu özellikleriyle diğer Kilise merkezleri karşısındaki konumunu ortaya koymaktır.

B. ARAŞTIRMANIN METODU VE SINIRLILIKLARI

Uzun bir tarihsel süreci konu alan bu çalışmada temel olarak tarihsel metodu kullandık. Konuları tarihsel süreci göz önünde bulundurarak ortaya koyduk.

Çalışmamızda Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumunu, tarihsel süreç içerisindeki kazanımlarını, Ermeni Kilise hiyerarşisi ve ritüellerindeki ayırt edici özelliklerini, diğer kilise merkezleri ile ilişkisini ortaya koyarken objektif yaklaşıma gayret ettik. Bunun için elimizden geldiği kadar orjinal Ermenice kaynakları kullanmaya çalıştık. Bunların İngilizce, Fransızca ve az da olsa Arapça ve Türkçe çevirilerinden de faydalandık. Gerekli gördüğümüzde farklı basımlarını ve çevirilerini karşılaştırdık. Çağdaş araştırmaları gözden geçirmeyi ihmal etmedik. Faydalandığımız ve alıntı yaptığımız araştırma ve inceleme eserlerini muhakkak dipnotta gösterdik. Faydalanıp alıntı yapmadığımız eserleri ise dipnotta göstermeye gerek duymadık.

Her dönemi kendi kaynağından ele alırken araştırma eserlerinden de faydalandık. Özellikle olayların tarihsel sürecini anlamaya çalışırken son dönem

araştırmalarına dayanan eserlerden faydalandık. Aynı eserlerden çalışmada vermiş olduğumuz tarihlerde yararlanmakla beraber gerekli grdğğimiz yerlerde açıklamalar yaptık.

Çalışma konumuzu kendi dönemine ait kaynaklardan incelerken tasvir ve yorumlama metodundan faydalandık. Olayları olduğu gibi yansıtmaya çalıştık. Bu nedenle her olayı, her dokümanı kendi dönemi içerisinde algılamaya, anlamaya ve anlatmaya gayret ettik.

Tezimizin kaynaklarını araştırırken Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, TBMM gibi çeşitli kütüphanelerde atıl ve kullanışsız durumda bulunan Ermenice kitapların künyelerini hazırlayıp gün ışığına çıkmasına ve hizmete sunulmasına da katkıda bulunduk. Ayrıca Bilkent niversitesi gibi başka kütüphanelerde de kaynak taraması yapıp gerekli malzemeyi toplamaya çalıştık. Ancak asıl çalışma kaynaklarımızı 2004 yılında gittiğimiz Lübnan-Beyrut-Antilias'ta temin ettik. Kat'oğikosluk genel sekreteri Piskopos Nareg Alemezian'ın kaynak temininde yardım ve yol göstermeleri olmasaydı Antilias'ta bulunmak bizim için bu kadar faydalı olmazdı.

Çalışmamızın okuma, fişleme ve yazma aşamalarında kaynak temini çalışmalarımız da devam etti. Bu aşamalarda Robert Bedrosian'ın Amerika'dan gönderdiği kendi klasik Ermeni kaynakları çevirileri ve klasik Ermeni kaynaklarının Ermenice'lerini teminde yol göstermeleri bizim için oldukça faydalı oldu.

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini ve sınırlarını tespit etmeyi amaçladığımız bu çalışmada iki şekilde sınırlandırmada bulunduk. Birincisi dönem sınırlandırmasıdır. Çalışma konumuzun uzun bir zaman dilimini kapsadığını söylemiştik.

İkincisi ise konu sınırlandırmasıdır. Çalışma konumuzu belirlerken Ecmiatzin'in oluşumu, tarihsel süreç içerisindeki anlamı ile Ermeni Kilise hiyerarşisindeki ve ritüellerindeki yeri ile sınırlandırdık. Böylece günümüzdeki Ecmiatzin'in uzun tarihsel süreç içerisindeki kazandığı manayı yani Ermenilerin Ecmiatzin'e yüklediği anlamı yakalamayı ve bunun tarihsel süreçteki devinimlerini ortaya koymayı amaçladık. Bunu yaparken Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'nde günümüzdeki işlevsel rolünü değerlendirmeyi konumuz dışında bıraktık. Başka bir ifadeyle Ecmiatzin'in tarihten günümüze kazanmış olduğu anlamın günümüz Ermeni Kilisesi'nde ve bugünün Ermenileri arasında dini, siyasi ve sosyal manada nasıl işlediğini ve etkileşimde bulunduğunu araştırma alanı dışında bıraktık.

Bu çalışmada kullandığımız Ermenice terimler ve kaynaklarımızda Doç Dr. Birsen Karaca'nın Türkçe'ye uyarladığı transkripsiyon metodunu kullandık. Türkçe'de kullanımı oturmuş olan Patrik, Piskopos, Ahtamar gibi terim ve isimleri olduğu gibi bıraktık. Diğerlerinde ise Doğu Ermenice transkripsiyonuna uyduk. Bunun sebebi konumuz olan Ecmiatzin'de ve çevresinde Doğu Ermenice'nin kullanılması idi. Ayrıca transkripsiyon cetvelini çalışmamıza ekledik.

C. ARAşTIRMANIN KAYNAKLARI

Ermeni tarihinde, Ermenistan coğrafiyasının siyasi ve dini tarihini anlatan eserler V.Yüzyıl başlarında Ermeni Alfabetinin icadından sonra oluşturulmaya başlamıştır. Bundan sonra hemen her yüzyıla ait eserler varlığını günümüze kadar taşımıştır. Bu doğrultuda onlarca eserden bahsetmek mümkündür. Bunların birçoğu Batı dillerine, özellikle Fransızca ve İngilizce'ye çevrilmiş, hatta bir kısmının ilk matbuları Batı dillerinde yayınlanmıştır. Bu nedenle her bir eserin içeriği, dönemi, yazarı gibi hususlarda yapılan araştırma ve incelemeler geniş bir alana yayılmıştır. Hem klasik kaynaklar hem de haklarında yapılan çalışmalar ayrı birer inceleme ve araştırmayı gerekli kılacak hususları, geniş tartışma konularını ihtiva etmektedir.

Araştırmamız Ermeni Kilise tarihinin hemen tamamını kapsadığından, elimizden geldiği kadar her dönemin kaynağını tespit ve temin etmeye çalıştık. Öncelikli olarak bu eserlerin Ermenice'sini görmeye ve kullanmaya; bunlarla ilgili sıkıntılarımızı gidermek için de İngilizce ve/veya Fransızca çevirilerini temin etmeye ve karşılaştırmaya gayret gösterdik. Bunların konunun anlaşılmasında yeterli olmadığını düşündüğümüzde, doğrudan çalışma konumuzla alakalı olmasa da araştırma ve incelemelere müracaat ettik. Klasik kaynaklardan hareketle kendi düşüncemizi oluştırmaya çalışırken araştırma ve incelemeleri de daha çok kendi fikrimizi değerlendirmede kullandık.

Faydalanmış olduğumuz Ermenice klasik eserler Yunan klasik metinlerinde olduğu gibi “*kitap*” (*girk'*, *hatatz*, *druag*, *dprut'ivn*, *yeğanak*) şeklinde isimlendirilmesi oturmuş bir kullanıma sahip kısımlardan oluşmaktadır. *Kitap* ismi verilen kısımlar ayrıca alt *bölüm*lerde numaralandırılmışlardır. Bir kısım eserler ise sadece *bölüm*lerden oluşmuştur. Bu nedenle bahsi geçen eserlerin matbuları genelde bu numaralandırma sitemine dikkat edilerek ve her *bölüm*deki cmler de numaralandırılarak basılmıştır. Bu, özellikle farklı basımlarda ulaşımı oldukça kolaylaştırmıştır.

Klasik eserlerden faydalanmada kolaylık sağlama amacıyla dipnot gösterme tekniği de eserlerin asıllarına, dolayısıyla matbularına uygun olarak bahsi geçen numaralandırma sistemine göre yapılmış ve bu hem ülkemizde hem de dışarıda yaygın bir kullanıma sahip olmuştur. Biz de faydalandığımız bilgilere ulaşımı kolaylaştıracağını düşündüğümüzden bu numaralandırma sistemi ile göstereceğiz. Mesela bazı eserleri “Kitap III, Bölüm 5”, bazılarını sadece “Bölüm 100” veya özellikle uzun *bölüm*lerde cümleleri de göstermek istediğimizde “Bölüm 100/30-32” (Bölüm 100, Cümle 30-32) şeklinde gösterdik. Bu numaralandırma sistemi ile basılmayan eserlerde ise dipnot gösterme metodumuza uygun olarak sayfa numarasını verdik.

V. Yüzyıldan itibaren Ermeni yazın geleneğinin oluşturulmasında ruhbanlar birincil rol oynamıştır. Bu nedenle çalışmamızda faydalandığımız eserlerin yazarlarının hemen tamamı Ermeni ruhbanlardır. Bu yönüyle de eserler, siyasi meseleler merkezli olanlar da dahil olmak üzere doğrudan Ermeni Kilise tarihinin temel kaynakları mahiyetindedirler. Bunun başka bir nedeni de Ermeni siyasi ve sosyal yaşamında ruhbanların, yani dinin oldukça etkin olmasıdır. Dolayısıyla olaylar içerisinde doğrudan yer alan ruhbanlar ve dini meseleler eserlere de doğrudan konu olmuştur.

Faydalanmış olduğumuz klasik Ermeni kaynaklarını genel olarak tarih diye isimlendirebileceğimiz eserler oluşturmaktadır. Sözkonusu eserlerde temelde siyasi ve dini olaylar zengin ve çeşitli bir arka plan ile anlatılmaktadır. Biz bu olaylardan çalışma konumuzla alakalı bulduklarımızı ayıklayarak genel çerçeveyi oluşturmaya gayret ettik.

Burada sadece kullanmış olduğumuz klasik eserleri kısaca tanıtacağız. Tanıtımı yaparken eserlerin genel kabul gören oluşum dönemlerini göz önünde bulundurarak tarihsel sıralama ile ortaya koyacağız.

Bu doğrultuda faydalandığımız klasik kaynakların başında **P’avstos Buzand**’ın *Patmut’ivn Hayots* (Ermeni tarihi) ismiyle bilinen eseri gelmektedir. Bu eser, altı *kitaptan* oluşmakla beraber ilk ikisi kayıptır. Mevcut *kitaplar* ise sırasıyla 21, 59, 44 ve 16 *bölüm* halindedir.

Biz bu eserin iki baskısından faydalandık: Birincisi, Kilikya (Lübnan-Antilias) Kat’oğikosluğu’nca Zaven Yekavean (Zaven Yegavian) direktörlüğünde, *Matenagirk’ Hayots* (Ermeni müellifleri, V. Yüzyıl) dizisinde yayınlanan Ermenice baskısıdır.¹ İkincisi ise aynı bölümlerle yayınlanan Bedrosian’ın İngilizce çevirisidir.²

¹ P’avstos Buzand, “*Patmut’ivn Hayots*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk’ Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat’oğikosut’ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant’ilias-Libanan, 2003, 278-428.

² P’awstos Buzandac’i, *History of the Armenians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.

Eserin günümüze kadar ulaşan III.-VI. kitapları, Kat'oğikos Aristakes'ten Aziz Sahak'a kadar (y.o. 330-387) devam eden dini ve siyasi olayları içermektedir. Eser, içerdiği dönemle ilgili temel kaynağımız olmuştur.

Bu eserin yazarı P'avstos'un Bizanslı olduğu, IV. Yüzyıl sonlarında V. Yüzyıl başlarında yaşadığı, dolayısıyla eserin de bu dönemde kaleme alındığı tahmin edilmektedir.³

Araştırmamızın temel kaynaklarından birisi de **Agat'angeğos**'un *Patmut'ivn Hayots* (Ermeni tarihi) diye bilinen eseridir. Bu eser, Ermeni yazın tarihinde en fazla yararlanılan, dolayısıyla çok çeşitli yazma nüshaları bulunan bir eserdir. Yazma nüshalarını, "Tarih" ve "Aziz Grigor'un Öğretisi" şeklinde iki ana kitaba ayırmak mümkündür. Eserin farklı nüshaları birleştirilerek en uzun haliyle yayınlanması XX. Yüzyıl başlarında gerçekleştirilmiştir.

Biz eserin iki baskısından faydalandık. Birincisi, bahsi geçen *Matenagirk' Hayots* (Ermeni müellifleri, V. Yüzyıl) dizisinde yayınlanan Ermenice baskısıdır. Bu baskı, 57 nüshasının paragraf, cümle, kelime ve harf farklılıkları gösterilerek yapılmış bir baskıdır. Mukaddimesi hariç 127 bölümde, her bölüm için ayrıca cümleler de numaralandırılarak yayınlanmıştır.⁴ İkincisi ise Thomson'ın sekiz metnin karşılaştırmasını yaparak yayınladığı İngilizce baskısıdır. Thomson, "Tarih" kısmını Ermenice'siyle birlikte yayınlamıştır. "Aziz Grigor'un Öğretisi"ni ise bundan ayrı ve sadece İngilizce yayınlamıştır. Thomson, Tiflis (1909) baskısından hareketle bölümlediği eseri paragrafları numaralandırarak 900+20 *bölümde* yayınlanmıştır. "Öğreti", 259-715. *bölümler* arasındır.⁵

Agat'angeğos'un eseri, Aziz Grigor Lusavoriç (252?-332?) tarafından Vağarşapat (Ecmiatzin) merkez olmak üzere Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılışı ve Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunun temel kaynağıdır. Yaklaşık 240-330 yılları arasında anlatmaktadır. Eserin V. Yüzyıl ortalarında yazıya geçirildiği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Ermeni Alfabesinin icadından (406?) sonra yazıya geçirilen ilk ürünlerdendir.⁶

³ "P'avstos Buzand", **H.S.H.**, Hator 12, Yerevan, 1986, 313-314.

⁴ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", (Ed.: Zaven Yegavian), **Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar**, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, 1302-1735.

⁵ Agathangelos, **History of the Armenians**, (Çeviren, Notlandıran ve Ermenicesiyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson), State University of New York Pres, Albany, 1976 ve : **The Teaching of Saint Gregory An Early Armenian Catechism**, (Çeviren ve Yorumlayan: Robert W. Thomson), Harvard University Pres, Cambridge, 1970, Böl. 259-715.

⁶ "Agat'angeğos", **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1974, 47-48.

Eserin mukaddimesinden Agat'angeğos'un Yunanlı olduğu anlaşılmaktadır. O, aynı yerde Arşakuni Ermeni kralı Trdat'ın yazıcısı olduğunu ve gördüklerini anlattığını söylemiştir.

Kaynaklarımız arasında V. Yüzyıla tarihlendirilen başka bir eser de **Korivn** (y.o. 380-450)'ün *Vark' Mesropay Vardapeti* (Vardapet Mesrop Hakkında) ismiyle bilinen eseridir. Biz eserin iki baskısından yararlandık: Birincisi, bahsi geçen *Matenagirk' Hayots* (Ermeni müellifleri, V. Yüzyıl) dizisinde yayınlanan Ermenice baskısıdır. Bu baskıda üç farklı nüsha tamamen yayınlanmıştır. Birinci nüsha 30 kısa bölümden oluşmaktadır. Sonrakileri ise sırasıyla 64+11 ve 96 cümle halindedir.⁷ Yararlandığımız ikinci baskısı ise Bedros Norehad'ın İngilizce çevirisidir. Bu çeviri bahsettiğimiz 30 bölümden oluşan Ermenice nüsha ile bazı farklılıklar içermekle beraber hemen hemen aynıdır. Bu da 30 *bölüm* halinde yayınlanmıştır.⁸

Eser, Kat'oğikos Aziz Sahak (387-439) ve Ermeni Alfabesinin mucidi Mesrop Maşt'ots'un öğrencilerinden, dolayısıyla ruhbandan olan Korivn'e aittir. Yaklaşık 390-440 yıllarını kapsayan eser, çalışmamızın özellikle Kat'oğikos Aziz Sahak dönemiyle ilgili önemli bilgiler içermektedir.

Eserde "Maşt'ots biyografisi"nin anlatımı amaçlandığından araştırmacılar arasında daha çok bu isimle meşhur olmuştur. Dolayısıyla "Maşt'ots biyografisi" de diyebileceğimiz eser Ermeni Alfabesi'nin icadının ana kaynağı ve Ermeni alfabesiyle yazılan, yani geleneğin yazıya aktarıldığı ilk ürünlerdendir.⁹

V. Yüzyıla tarihlendirilen kaynaklarımızdan birisi de **Yeğişe** (y.o. 410/415-470/475)'nin *Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin* (Vardan ve Ermeni Mücadelesi Hakkında) ismiyle bilinen eseridir.

Biz eserin iki baskısından faydalandık: Birincisi, bahsi geçen *Matenagirk' Hayots* (Ermeni müellifleri, V. Yüzyıl) dizisinde yayınlanan Ermenice baskısıdır. Eser, sekiz uzun *bölümden* (fasıl=*yeğanak*) oluşmaktadır. Ayrıca bu baskısında her bölümün cümleleri de numaralandırılmıştır.¹⁰ İkincisi ise Neumann tarafından yayınlanan İngilizce baskısıdır. Ancak İngilizce baskısında, Ermenice baskısındaki 5. Bölümün 61-

⁷ Korivn, "Vark' Mesropay Vardapeti", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, Bnagir A, 229-257.

⁸ Koriun, *The Life of Mashtots*, (Çev. Bedros Norehad), Yerevan, 1981.

⁹ A. Martirosyan, "Koryun", *H.S.H.*, Hator 5, Yerevan, 1979, 660.

¹⁰ Yeğişe, "Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, 524-738.

111 ve 165-173. cümleleri ile 8. Bölümün tamamı çevrilmemiştir. Bu nedenle yedi bölüm halinde yayınlanmıştır.¹¹

Eserde, Vardan Mamikonyan liderliğinde Sasanilere karşı yapılan ve 451 “Avarayr mücadelesi” diye meşhur olmuş savaş anlatılır. Yaklaşık 428-454 arasından bahsedilmekle beraber eserin asıl konusu 450-451 tarihlerini içerir.¹² Eserin temel konusu siyasi olsa da hem savaşta ruhbanın etkin olması hem de savaşın ana nedeninin dini olmasından dolayı eser çalışmamız açısından değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

V. Yüzyıla tarihlendirilen önemli kaynaklarımızdan bir diğeri, **Ğazar P’arpetsi**’nin *Patmut’ivn Hayots* (Ermeni tarihi) isimli eseridir. Biz eserin iki baskısından yararlandık: Birincisi, bahsi geçen *Matenagirk’ Hayots* (Ermeni müellifleri, V. Yüzyıl) dizisinde yayınlanan Ermenice baskısıdır. Eser üç *kitaptan* (*druag*=kısım, fasıl, lahika) oluşmaktadır. Ancak toplam 100 bölüm halinde yayınlanmıştır.¹³ İkincisi ise Bedrosian çevirisi İngilizce baskısıdır. Bu ise farklı bir bölümlendirmeyle 86 bölüm halinde basılmıştır.¹⁴

VI. Yüzyıl başlarına doğru öldüğü tahmin edilen P’arpetsi eserini dönemin Ermeni siyasi lideri Marzpan Vahan Momikanyan’ın isteği üzerine 485’ten sonra yazmıştır. Eser, Aziz Nerses’in öldürülüşünden (373?) 485 yılına kadarki dönemi içermektedir. Alfabenin icadı, Vartan Mamikonyan mücadelesi (451) ve Vahan Mamikonyan liderliğindeki İran’a karşı savaş (480-484) temel konularıdır.¹⁵ Ecmiatzin hakkında ilk açık bilgileri vermesi nedeniyle de araştırmamızın en önemli kaynaklarından birisidir.

Diğer bir önemli kaynağımız da genelde V. Yüzyıla tarihlendirilmekle beraber hakkında en fazla tartışmanın bulunduğu **H’orenatsi**’nin *Patmut’ivn Hayots* (Ermeni tarihi) isimli eseridir.

Biz eserin bir çok baskısını görme imkanı bulduk. Ancak bahsi geçen *Matenagirk’ Hayots* (Ermeni müellifleri, V. Yüzyıl) dizisinde yayınlanan Ermenice

¹¹ Eliseus, *History of the Religious Wars between the Persians and Armenians*, (Çev.: C.F. Neumann), Darf Publishers Limited, London, 1987.

¹² G. H’rlopyan, “Yeğişe”, *H.S.H.*, Hator 3, Yerevan, 1977, 506-507.

¹³ Ğazar P’arpetsi, “*Patmut’ivn Hayots*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk’ Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat’oğikosut’ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant’iliyas-Libanan, 2003, 2201-2375 ; Ğazar P’arpetsi, “*T’uğt’ Ğazaray P’arpetsioy Meğandrut’ivn Stah’avs Abeğayits Yar’acaban T’ğt’oys Ar’ak’eal Yamit’ K’ağak’e*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk’ Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat’oğikosut’ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant’iliyas-Libanan, 2003, 2377-2394.

¹⁴ Ghazar P’arpec’i, *History of the Armenians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.

¹⁵ Melik’-Bah’syan, “*Ğazar P’arpetsi*”, *H.S.H.*, Hator 7, Yerevan, 1981, 19-20.

baskısını temel aldık.¹⁶ Eser, üç *kitaptan* oluşmaktadır. H'orenatsi ilk ikisini kitap (*girk'*), üçüncüsünü ise kısım (*hatatz*=kita, section) diye isimlendirmiştir. Üç kitap (32+92+68) toplam 192 bölüm ihtiva etmektedir. Elimizdeki Ermenice, İngilizce ve Arapça bütün baskılarında böyledir.¹⁷

Eser, genel olarak kendisinin verdiği bilgilerden hareketle V. Yüzyıla tarihlendirilmektedir.¹⁸ Ama son dönem araştırmalarında Sebeos (VII. Yüzyıl)'tan sonraya Hovhannes Kat'oğikos (öl. 929?)'tan önceye yerleştirilmektedir. Eser, Klasik Ermeni kaynaklarından hakkında en çok kuşku, eleştiri ve çalışma olanlardan birisidir.¹⁹ Eserin en büyük özelliği hem başka eserlerden hem de sözlü gelenekten faydalanılmış olmasıdır. Buna karşın temel problemlerinden birisi de kronolojisindeki gelgitlerdir. Eserde, başlangıçtan yaklaşık M. 440 yılına kadarki olaylar anlatılmaktadır.

Bu eserle birlikte H'orenatsi X. Yüzyılda tanınmaya başlamıştır. Buna karşın eserin yazarı sonraki tarihçilerce oldukça değerli görülmüş ve *patmahayr* (tarihin babası) lakabı ile anılmıştır. Eser, kuşkuya yer bırakacak muhtevaya sahip olmasına karşın Ermeni tarihinde ilk araştırma-inceleme kaynağı kabul edilebilir. Eserde, faydalanılan kaynak eserler ve kaynak kişiler yer yer zikredilmekle beraber H'orenatsi'nin kendi yorumlarını da kaleme almış olduğu anlaşılmaktadır. Eser, hem bu yönüyle hem de dikkat çekici önemli farklı bilgilerinden dolayı eleştiriye maruz kalırken övgüye de layık bulunmuştur.

H'orenatsi'nin *tarihi* bütün bu yönleriyle çalışmamızın temel kaynaklarından birisi olmuştur.

Çalışmamızda faydalandığımız ve H'orenatsi'ye atfedilen başka bir eser de *Patmut'ivn Srbot's Hr'ip'simyants* (Azize Hr'ip'simyanlar Tarihi) ismiyle anılmaktadır. Bu küçük eserde Ermenistan coğrafyasının Hristiyanlaşmasında önemli rol oynayan ve "Hr'ip'simyanlar" şeklinde anılan bir bakire topluluğunun Roma'dan Vağarşapat

¹⁶ Movses H'orenatsi, "*Hayots Patmut'ivn*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, 1737-2121.

¹⁷ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (Çev. : Robert W. Thomson), Harvard University, Cambridge, 1980 ; Movses H'orenatsi, *Patmut'ivn Hayots-Hayots Patmut'yun*, (Modern Ermenice'ye Çev. ve Notlarla Yay.: St. Malh'asyan), Yerevani Hamalsarani Hratarakçut'yun, Yerevan, 1981 ; Movsis Hürinatsi, *Târîhu'l-Ermen min'el-Bidâyeti hatta'l-Karni'l-Hamisi'l-Milâdî*, (Naklehü an'il-Ermeniyeti: Nezzâr Halîlî), İşbîliyye, Dîmeşk, 1999.

¹⁸ G. Sargsyan, "*Movses H'orenatsi*", *H.S.H.*, Hator 8, Yerevan, 1982, 40-41.

¹⁹ Robert Thomson, "*Armenian Literary Culture Throuugh the Eleventh Century*", *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dinasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin's Press, New York, 1997, 215-218.

(Ecmiatzin)'a kaçış serüveni anlatılmaktadır.²⁰ H'orenatsi'ye atfedilen başka bir eser de *Ash'arhatsoys* (Coğrafya)²¹ ismiyle bilinmektedir.

Faydalanmış olduğumuz klasik kaynaklardan birisi de **Zenob Glak** (Zenob de Glag)'a ait olan *Patmutivn Taron* (Taron tarihi) isimli eserdir. Biz eserin Ermenice baskısına ulaşamadık. Ancak Langlois'nin Fransızca çevirisinden faydalanma imkanı bulduk.²²

Eser, Taron bölge Kilise tarihinin ilk eseridir. Eserde, Aziz Grigor Lusavoriç'in Muş ve çevresinde Hristiyanlık öncesine ait tapınakları yıkarak Hristiyanlığı yaydığı faaliyetleri anlatılır.

Zenob Süryani'dir. Kendisi ve eseri IV. Yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bununla beraber eserin VII. Yüzyılda Ermenice'ye çevrildiği tahmin edilmektedir. Bu eseri, yani eserde verilen bilgileri Hovhannes Mamikonyan isimli birisinin devam ettirdiği kabul edilmektedir.²³ Langlois, çevirinin başına yazdığı "Giriş"de eserin sonradan değiştirildiğini ileri sürmüştür.

Faydalanmış olduğumuz klasik kaynaklardan VII. Yüzyıla tarihlendirilenlerden ilki **Sebeos**'un *Patmut'ivn* (Tarih) ismiyle bilinen eseridir. Ancak eser, *Heraklios Tarihi* diye ünlenmiştir. Biz 52 bölümden oluşan eserin iki nüshasından faydalandık. İlki Ermenice'dir.²⁴ Diğeri ise Bedrosian'ın İngilizce'ye çevirdiği baskısıdır. Bedrosian'ın çevirisi 38 bölüm halinde yayınlanmıştır.²⁵ Bu eserin Ermenice'sindeki ilk altı bölümü Bedrosian çevirisinde bulunmamaktadır. Ancak bu bölümlerin İngilizcesi, Thomson tarafından H'orenatsi'nin "*Tarih*" çevirisine ilave olarak yayınlanmıştır.²⁶

Eser, başlangıçtan yaklaşık M. 660'a kadarki dönemi içermektedir. Özellikle bölge tarihinin, dolayısıyla bizim çalışmamızın yaklaşık 580-660 yıllar arası için önemli bir kaynaktır.²⁷

²⁰ Movses H'orenatsi, "*Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants Movsesi H'orenatsioy Yaveluatsov' Nah'neats*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 2193-2196.

²¹ Movses H'orenatsi, "*Ash'arhatsoys*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'ilias-Libanan: Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003, 2136-2192.

²² Zenob de Glag, "*Histoire de Daron*", (Giriş ve notlarla çev.: Victor Langlois), *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, Tome Premier, Librairie de Firmin-Didot, Paris, 1880, 337, (337-355.)

²³ "*Zenob Glak*", *H.S.H.*, Hator 3, Yerevan, 1977, 686.

²⁴ Sebeos, *Patmut'ivn Sebeosi*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aau/page0.html>, (2006).

²⁵ Sebeos, *Sebeos' History*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.

²⁶ Khorenats'i, *History*, Appendix, 357-368.

²⁷ G. Abgaryan, "*Sebeos*", *H.S.H.*, Hator 10, Yerevan, 1984, 261.

Yararlandığımız klasik kaynaklardan bir diğeri de **Kalankatlı Moses** (Movses Kağankatuatsi, Movses Dasxurancı)'e ait olan *Alban Tarihi* isimli eserdir. Biz eserin Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, İngilizce ve Ermenice baskılarını görme imkanı bulduk. Ancak Azerbaycan Türkçesinden aktarılmış Türkiye Türkçesi ile baskısını esas aldık.²⁸ Yer yer diğer baskılarla da karşılaştırdık.

Alban Tarihi üç kitaptan oluşmaktadır. Üç kitap, sırasıyla 34+50+20 bölümden meydana gelmektedir. Eserin gördüğümüz baskıları arasında hem içerikte hem de bölüm sayısında farklılıklar vardır.²⁹

Eserin ilk iki kitabının müellifi VII. Yüzyılda yaşamış Kalankatlı Moses'dir. İlk iki kitap başlangıçtan VIII.Yüzyıl başlarına kadarki olayları içermektedir.

Eserin son kitabının yazarı Moses'in ise Dash'uranlı olduğu ileri sürülmektedir.³⁰ Bu nedenle İngilizce baskısını Dowsett, bu mahlasla yayınlamıştır.³¹ *Üçüncü Kitap*, VIII-XI. Yüzyıllar arasından bilgiler vermektedir. Eserin başkası tarafından sürdürülerek son kitabın oluşturulduğu, dolayısıyla başka birisine ait olduğu belirgindir.

Eser, çalışmamız açısından özellikle IV-VII Yüzyıllar arasında Ermeni Kilise tarihini farklı bir bakış açısıyla görme bakımından değerlidir.

Faydalandığımız diğer bir kaynak **T'ovma Artzruni**'nin *Patmut'ivn Tann Artzruniats* (Artzruni Hanedanının Tarihi) ismiyle bilinen eseridir. Eser dört kitaptan oluşmaktadır. İlk üç kitap Artzruni'nin kendisine aittir. Ancak eser bir başkası tarafından sürdürülerek dördüncü kitap da oluşturulmuştur. Dört kitap sırasıyla 11+7+29+12 bölüm halindedir. Biz eserin iki nüshasından faydalandık. Birincisi Ermenice nüshadır.³² İkincisi ise Brosset'nin Fransızca çevirisidir. Brosset çevirisinde son iki kitap birleştirilerek üç kitap şeklinde yayınlanmıştır.³³

²⁸ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Rusça ve İngilizce Nüshaları karşılaştırarak Azerybaycan Türkçesine Çev.: Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Aktaran: Yusuf Gedikli), Selenge Yay., İstanbul, 2006. Bu, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, (Çev.: Ziya Bünyadov), Azerbaycan İmler Akademiyası, Bakı, 1993.

²⁹ Movses Kağankatuatsi, *Patmut'ivn Ağuanits Aşh'arhi*, http://www.digilib.am/texts/movses_kalankatuatsi/aluang/index.html, (2006).

³⁰ Svazyan, "Movses Kağankatvatsi", *H.S.H.*, Hator 8, Yerevan, 1982, 41-42.

³¹ Movses Dasxurancı, *The History of The Caucasian Albanians*, (Çev.: C. J. F. Dowsett), Oxford University Press, London, 1961.

³² T'ovma Vardapet Artzruni, *Patmut'ivn Tann Artzruniats*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>, (2006).

³³ Th. Ardzrouni, "Histoire des Ardzrouni", (Çev.: M. Brosset), *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome I, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1874, 1-266.

Eserin ana konusu Van ve çevresine yerleşik Artzrunilerin tarihidir. Ancak bölgedeki derebeylikler arası mücadeleler ve bölgedeki Arap hakimiyeti konularında önemli bir kaynaktır. T'ovma Artzruni'ye ait olan ilk üç kitapta IX. Yüzyıla ait olaylar anlatılmaktadır. Artzruni'nin 870'li yıllarda yazmaya başladığı eserini X. Yüzyıl başlarında tamamlayamadan öldüğü, bu nedenle de III. Kitabın 29. bölümünde eserin birden kesildiği tahmin edilmektedir. Ancak eser sürdürücüsü tarafından X. Yüzyıla da taşınmıştır. Böylece sonraki döneme ait bilgilere de yer verilmiştir.³⁴

Araştırmamızın önemli kaynaklarından birisi de **Hovhannes Kat'oğikos Drash'anakerttsi**'nin *Hayots Patmut'yun* (Ermeni Tarihi) isimli eseridir. Biz eserin Ermenice,³⁵ 67 bölüm halinde basılan İngilizce³⁶ ve 187 bölümde yayınlanan, ilk defa basılan Fransızca Saint-Martin çevirisini görme imkanı bulduk.³⁷ T'osunyan tarafından modern Ermenice'ye çevrilerek klasik Ermenice'siyle birlikte basılan metni esas aldık. Bu baskı bölümler halinde basılmadığından dipnotlarda sayfa numaralarını gösterdik. Yer yer diğer baskılardan da bölüm numaralarını verdik.

İsminden de anlaşıldığı gibi eserin yazarı Hovhannes, 898-929 arasında Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderliğini, yani Kat'oğikosluğunu yapmıştır. Eseri, 925'ten sonra yazdığı tahmin edilmektedir.

Eser, Ermeni Kilisesi'nin temellendirildiği havarilerden bahisle başlamaktadır. Özellikle, 860-925 arası bölge tarihi için önemli bir kaynaktır. Ermeni Kilise ruhani liderlerine yer vermesi yönüyle de çalışmamız için ayrıca önemi bulunan bir eserdir.

Yararlanmış olduğumuz klasik kaynaklardan birisi de **Uh'tanes** (y.o. 935-1000)'e ait olan *Patmut'ivn Hayots* (Ermeni Tarihi) isimli eserdir. Eser iki *kitaptan* oluşmaktadır. Birinci *kitap*, Ermeni kralları ve kat'oğikoslarının tarihi (*patmut'ivn hayrapetats yev t'agavorats Hayots*) başlığı altında 76, ikinci *kitap* ise "Gürcülerin Ermenilerden kopuş tarihi" (*patmut'ivn bajanman Vrats i Hayots*) başlığıyla 70 bölümden oluşmaktadır.³⁸ Biz eserin Ermenice'sini ve sadece ikinci kitabının İngilizcesini görme imkanı bulduk. Eserin ikinci kitabının İngilizcesi Arzoumanian

³⁴ V. Vardanyan, "T'ovma Artzruni", *H.S.H.*, Hator 4, Yerevan, 1978, 201.

³⁵ Hovhannes Kat'oğikos Drash'anakerttsi, *Hayots Patmut'yun*, (Aş'arhabar T'argmanut'yunı yev Tzanot'agrut'yunnerı: G. B. T'osunyan), Yerevani Hamalsarani Hratarakç'ut'yun, Yerevan, 1996.

³⁶ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, (Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian), Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1987.

³⁷ Jean Catholikos, *Histoire d'Arménie*, (Çev.: M.J. Saint-Martin), Imprimerie Royale, Paris, 1841.

³⁸ Uh'tanes Episkopos, *Patmut'ivn Hayots*, http://www.digilib.am/texts/ukhthanes_episkopos/patmutiun/title.html, (2006).

tarafından giriş ve notlarla birlikte yayınlanmıştır. Bu kitap, Gürcü Kilisesi ile Ermeni Kilisesi'nin ayrılış sürecini anlatmaktadır.³⁹

Faydalanmış olduğumuz kaynaklardan birisi de XI. Yüzyıl Ermeni tarihçisi **Aristakes Lastiverts'i**'nin *Pat'mutivn* (Tarih) isimli eseridir. Biz eserin Ermenice⁴⁰ ve İngilizcesinden⁴¹ faydalanma imkanı bulduk. Eser 25 bölümden oluşmaktadır ve bu şekilde baskısı yapılmıştır.

1072-1079 arasında yazıldığı tahmin edilen eser 1000-1072 arası tarihi olayları anlatmaktadır. Eserin yazarı, Ermenistan'ın önce 1045'e kadar Bizans, ardından Selçuklu Türkleri hakimiyeti altına girişinin önemli bir tanığıdır. Eser 1072'de Alparslan'ın öldürülmesi olayının anlatılmasıyla sona ermektedir.⁴² Ayrıca, Ermenistan bölgesindeki Ortaçağ mezhep hareketlerinden Tondrakyan (Tendürekli) hareketinin de en önemli kaynaklarından birisidir.

Faydalanmış olduğumuz klasik kaynaklardan bir diğeri **Matt'eos Ur'hayetsi**, 'nin *Vekayiname* (Jamanakagrut'ivn) isimli eseridir. Biz eserin sadece Türkçe baskısından faydalanabildik.⁴³ Ermenicesine ulaşamadığımız için karşılaştırma imkanı bulamadık.

Eser, Türkiye'de Urfalı Mateos diye meşhur olmuş Ortaçağ Ermeni tarihçisine aittir. 1144'e yakın vefat ettiği düşünülen Matt'eos'un eserini Papaz (*Yerets*) Grigor isimli birisi sürdürmüştür.⁴⁴

Eser, Kilikya bölgesinde oluşan Ermeni nüfusunun Ortaçağ'daki ilk ürünlerindendir. Türkçe yayınlanmış tek Ermeni kroniğidir. Hrand Ter Antreasean (Hrant Der Andreasyan) tarafından Ermenice nüshası ve Dulaurier'in Fransızca çevirisi karşılaştırılarak çevirilmiştir. Eser, hem Dulaurier'in hem de M. Halil Yınanç'ın notlarıyla zenginleştirilerek basılmıştır. 952-1136 tarihleri kroniği iken sürdürücüsü 1162 tarihine kadar getirmiştir. Özellikle 1060-1136 tarihleri Kilikya bölgesi ve genel Ermeni tarihi için önemli bir kaynaktır. Andreasyan Türk tarihinin Ermeni kaynakları dizisinde çevirdiği ve yayınladığı diğer çalışmalarında olduğu gibi burada konuyla

³⁹ Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History of Armenia*, Part II, History of the Severance of the Georgians from the Armenians, (Çev.: Zaven Arzoumanian), Fourt Lauderdale, 1985.

⁴⁰ Aristakis Lastiverts'i, *Patmut'ivn Aristakisi Lastivertsioy Vardapeti vasn Antsitsn Antselots i Yaylaser'n Andzgats vork' Şurc Çmekv' en*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>, (2006).

⁴¹ Aristakes Lastivertc'i, *The History os Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us*, (Çev: Robert Bedrosian), New York, 1985.

⁴² K. Yuzbaşıyan, "Aristakes Lastiverts'i", *H.S.H.*, Hator 2, Yerevan, 1976, 62.

⁴³ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yınanç), 2. baskı, TTK, Ankara, 1987.

⁴⁴ H. Bart'ikyan, "Matt'eos Ur'hayetsi", *H.S.H.*, Hator 7, Yerevan, 1981, 289.

alakasız gördüğü yerleri çevirmemiştir. Bu nedenle sadece dini olarak addedilen bölümler tamamen çevrilmemiştir.

Matt'os'tan sonraki döneme tarihlenen Ermeni tarihçilerinde bir artış görülmektedir. XIII. Yüzyıl'de hemen tamamı aynı dönemde yaşamış bir çok Ermeni tarihçisine ait eserler günümüze kalmıştır. Eserlerinden faydalanmış olduğumuz XIII. Yüzyıl Ermeni tarihçilerinden **Kirakos Gandzaketsi, Vardan Areveltsi, Grigor Aknertsı**,⁴⁵ **Smbat Sparapet, Het'um ve Step'annos Episkopos Orbelean**'ın isimlerini verebiliriz.

Kirakos Gandzaketsi (y.o. 1200/2-1271)'nin⁴⁶ *Patmut'ivn Hayots* (Ermeni Tarihi) ismiyle bilinen eseri günümüze ulaşmıştır. Biz eserin iki nüshasından faydalandık. Birincisi Ermenicedir.⁴⁷ İkincisi ise Bedrosian çevirisi İngilizce baskısıdır.⁴⁸ Eser 65 bölümden oluşmaktadır ve bu bölümlere usulüyle basılmıştır.

Eserin ilk bölümü Aziz Grigor (IV. Yüzyıl başları)'dan Kat'oğikos Nerses Şnorhali (1166–1173) döneminin sonuna kadar anlatılan uzun bir bölümdür. Devam eden bölümlerde ise eser, Moğol akınları ve Ermeni dini ve siyasi tarihine ait bilgilerle 1265 tarihine kadar getirilmiştir.

XIII. Yüzyıla ait faydalanmış olduğumuz diğer bir kaynak da bahsi geçen Kirakos ile sınıf arkadaşı olan **Vardan Areveltsi** (y.o. 1198–1271)'nin *Havak'umn Patmut'ean* (Tarih Derlemesi) isimli eseridir.⁴⁹ Biz, 100 bölümden oluşan eserin Ermenice ve Türkçe baskılarını görme imkanı bulduk. Ancak Türkçe baskısında eserin tamamı yayınlanmamıştır. Andreasyan tarafından “Türk Fütuhâtı Tarihi” başlığıyla Tarih Semineri dergisinde yayınlanan Türkçe baskısı, eserin 45-99. bölümlerini içermektedir.⁵⁰

Başlangıçtan yazarın kendi zamanına kadarki dönemi ihtiva eden eserde, sadece Ermeni tarihi değil de Anadolu'daki bir çok kavmin tarihinin anlatılması amaçlanmıştır. İran, Bizans, Moğol, Ermeni, Gürcü, Mısır Memlük ve Türk tarihine ait bilgiler içermektedir.⁵¹

⁴⁵ H. Jamkoyan, “Grigor Aknertsı”, *H.S.H.*, Hator 3, Yerevan, 1977, 212-213.

⁴⁶ L. H'anlaryan, “Kirakos Gandzaketsi”, *H.S.H.*, Hator 5, Yerevan, 1979, 450.

⁴⁷ Kirakos Gandzaketsi, *Patmut'ivn Hayots*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>, (2006).

⁴⁸ Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1986.

⁴⁹ Vardan Areveltsi, *Havak'umn Patmut'ean Vardamay Vardapeti Lusabaneal*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>, (2006).

⁵⁰ Müverrih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, (Çev.: Hrant Der Andreasyan), *Tarih Semineri Der.*, Sayı: 1-2, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., 1937, 159-244.

⁵¹ P. Hovhannisyan, “Vardan Areveltsi”, *H.S.H.*, Hator 11, Yerevan, 1985, 312-313.

Faydalanmış olduğumuz XIII. Yüzyıl Ermeni klasik kaynaklarından birisi de **Smbat Sparapet** (1208-1276)'in *Taregirk'* (Vakayiname) isimli eseridir. Biz eserin Ermenice, İngilizce ve Türkçesinden faydalanma imkanı bulduk. Çalışmamızda eserin Ermenice nüshasını esas aldık. Eser, 951'den 1272'ye kadar 167 yıl başlığı altında bölge tarihine ilişkin olayları, yani Bizans, Ermeni, Türk, Arap tarihine ait bilgileri içermektedir.⁵²

Bu eser, Andreasyan tarafından Türk tarihine ait Ermeni kaynakları dizisinde 1946'da Türkçe'ye çevirilmiştir. Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde basılmamış daktilo nüshalar arasında yer almaktadır. Ancak, Ermenicesiyle karşılaştırma imkanı bulduğumuz Andreasyan çevirisinde yer yer çevrilmeyen yıllar olmakla beraber bazı bölümler özetlenmiş ya da dini kısımlar siyasi tarihin anlaşılacağı şekilde metne sadık kalmaya gerek görülmeden kısaltılarak çevirilmiştir.⁵³

Eserin yazarı Smbat Sparapet, zamanına kadarki Ermeni tarihçileri arasında din adamı olmayan ilk tarihçilerdendir. O, Kilikya Ermenilerinden ordu kumandanıdır (*sparapet*).⁵⁴ Smbat'a ait başka bir eser de *Datastanagirk'* (Kanun Kitabı) isimli kanun kitabıdır. Bu eser Kilikya krallığında kanunname olarak kullanılmıştır.⁵⁵

XIII. Yüzyıl sonları XIV. Yüzyıl başlarına tarihlenen faydalanmış olduğumuz başka bir kaynak da **Het'um II** ismiyle anılan bir Ermeni tarihçisinin *Taregrut'ivn* (Vakayiname) isimli eseridir. Eserin Ermenice ve Andreasyan çevirisi Türkçesini görme imkanı bulduk. Eser kısa kısa üç kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitap 1076-1307 tarihleri arası vakaları içermektedir. Diğer daha kısa olan kitaplar ise sırasıyla 1307-1344 ve 1307-1351 tarihlerini kapsamaktadır.⁵⁶ Andreasyan, sadece birinci kitabı 1946'da Türkçe'ye çevirmiştir. Bu çeviri, Smbat Vakayanamesinin daktilo nüshasıyla aynı cilt içerisinde Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde yer almaktadır. Andreasyan Het'um'u, daha çok Het'um Patmiç (Tarihçi Het'um) diye bilinen tarihçi ile aynı kişi

⁵² Smbat Sparapet, *Taregirk'*, http://www.digilib.am/texts/smbat_sparapet/taregirq/index.html, (2006) ; Smbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey, 2005.

⁵³ Başkumandan Smbat, *Smbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha, 1946.

⁵⁴ H'. T'orosyan, "Smbat Sparapet", *H.S.H.*, Hator 10, Yerevan, 1984, 454-455.

⁵⁵ Smbat Sparapet, *Datastanagirk'*, http://www.digilib.am/texts/smbat_sparapet/datastanagirq/index.html, (2006).

⁵⁶ Het'um B, *Taregrut'ivn (XIII. Dar)*, http://www.digilib.am/texts/hethum_b/taregrutiun/index.html, (2006).

olarak değerlendirmiştir.⁵⁷ Het'um Patmiç'in ise 1307'de öldüğü tahmin edilmektedir.⁵⁸ Bu durumda ikinci ve üçüncü kitaplar başkası tarafından sürdürülmüş olmalıdır.

Yararlanmış olduğumuz kaynaklar içerisinde XIV. Yüzyıl başlarını da içine alan başka bir eser **Step'annos Episkopos Orbelean**'ın *Patmut'ivn Nahankin Sisakan* (Sünik Eyaleti Tarihi) ismiyle bilinen eseridir. Biz eserin Modern Ermenice çevirisi⁵⁹ ile Brosset'nin Fransızca çevirisinden faydalandık.⁶⁰ Eser 74 bölümden oluşmaktadır.

Eserin yazarı Orbelean kendi memleketi olan Sünik (Karabağ)'de metropolitlik yapmıştır. Onun 1305'de öldüğü tahmin edilmektedir.⁶¹

Eserde IV. Yüzyıl başlarından yazarın kendi dönemine (y.o. 1305) kadarki Sünik (Karabağ) tarihi anlatılmıştır. Ancak eser bölgenin genel tarihi için de oldukça önemlidir. Kaynakları arasında önceki tarihçilerin eserleri, krallar ve ruhani liderlere ait belgeler ve mektuplar, tapular, kitabeler yer almaktadır. Modern Ermenice'si yanında Brosset çevirisi Fransızca baskısından da faydalandık.

XIV-XVI. Yüzyıla ait Ermeni kaynaklarında önemli bir düşünüş görülmektedir. Bu döneme ilişkin olarak faydalanmış olduğumuz kaynakların **Nerses Palients** ve **T'ovma Metzop'etsi**'ye ait olduğunu belirtmeliyiz.

Nerses Palients'in *Jamanakagrut'ivn* (Vakayiname) olarak bilinen eserinden faydalandık. Eser, ufak Ermeni kroniklerindendir. Yıllara göre düzenlenen eserde çoğu

⁵⁷ Gorigos Senyörü Hetum, *Vekayiname*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Başkumandan Sımbat Vekayinamesi, TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha ile birlikte, 1946. Het'um ismiyle ilgili bir karışıklık gözükmemektedir ki Het'um Patmiç ismiyle meşhur olan tek 'Het'um' olduğu anlaşılmaktadır. Faydalanmış olduğumuz eserin tarihlendirildiği döneme ve Het'um ismine ait bir çok eser vardır. Bu eserlerde Het'um 'Kur'ikos senyörü' olarak anılmaktadır. Kur'ikos senyörü Het'um, 1294-1305 tarihleri arasında Kilikya'da Ermeni ordu komutanlığı (sparapet) yapmıştır. Het'um Patmiç ismiyle meşhur olmuş bu Het'um'un en iyi bilinen ve önemli olan eserlerinden birisi *Azgabanakan Aşh'atut'ivnner* (Milletlerin Eserleri) isimli eseridir. Eser, dört kitaptan oluşmaktadır. Bu eserde, Hind'den Fransa'ya bir çok krallıktan bahsedilmekle beraber Moğollarla ilgili bölümler yekün tutmaktadır. [Het'um Patmiç, *Azgabanakan Aşh'atut'ivnner*, http://www.digilib.am/texts/hethum_patmich/azgabanutiun/index.html, (2006) ; İngilizce'si için bkz. Het'um, *History of the Tartars [The Flower of Histories of the East]*, (Çev.: Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey, 2004.] Aynı tarihçiye ait başka bir eser de İsa-Mesih'ten 1294'e kadar kronolojik bilgiler verilen *Jamanakagrut'ivn* (Vakayiname) ismiyle anılan eserdir. Bu da dört kitaptan oluşmaktadır.[Het'um Patmiç, *Jamanakagrut'ivn*, http://www.digilib.am/texts/hethum_patmich/jamagrutiun/index.html, (2006).]

⁵⁸ "Het'um", *H.S.H.*, Hator 6, Yerevan, 1980, 331-332.

⁵⁹ Step'annos Episkopos Orbelean, *Sivnik'i Patmut'ivn*, http://www.digilib.am/texts/stepannos_orbelean/siuniki_patmutiun_ash/index.html, (2006).

⁶⁰ Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, (Çev.: M. Brosset), Traduite de l'Armenien, Premier Livraison: Histoire de la Siounie, Se trouve chez les commissionnaires de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1864.

⁶¹ H'. T'orosyan, "Step'anos Orbelyan", *H.S.H.*, Hator 11, Yerevan, 1985, 139-140.

1340–1360 arası olmak üzere 1100–1320 yılları arası olayların yer aldığı yaklaşık 20 vaka aktarılmıştır.⁶²

XIII. Yüzyıl sonlarında doğup 1363'te vafat ettiği tahmin edilen⁶³ Nerses Palients'in eseri Ermeni tarihinin kaynaklarının günümüze ulaşmayan, dolayısıyla en kısır kalan devrin tanığı olması nedeniyle önemli bir kaynaktır.

Nerses Palients'in *İşh'anut'ivnk' yev T'agavork' Hayots* (Ermeni prensleri ve kralları) isminde ufak bir kroniği daha vardır.⁶⁴

Çalışmamızın en önemli tarihçilerinden birisi de **T'ovma Metzop'etsi** (1378-1446)'dir. Metzop'etsi'ye ait görünen iki eserden bahsetmek mümkündür. Birincisi *Patmut'ivn Lank-T'amuri* (Timur Tarihi) ismini taşımaktadır ki “Timur ve Haleflerinin Tarihi” ismiyle meşhurdur.⁶⁵ Eser, 64 bölümden oluşmaktadır. Biz, çalışmamızda bu eserin Ermenicesini esas aldık.⁶⁶ Bununla birlikte Bedrosian çevirisi İngilizce⁶⁷ ve Felix Neve'nin Fransızca⁶⁸ baskılarını da görme imkanı bulduk. Fransızca baskısında eserin değerlendirmesi de yapılmıştır. Ancak dini hususlar değerlendirmeye alınmadığı için ilgili bölümler Fransızca'ya çevrilmemiştir.

Eser, Timur'un Anadolu akınlarından hemen sonra kaleme alındığı için ve Timur dönemini, yani 1386–1440 tarihlerini içerdiği için sadece Moğollar değil Akkoyunlu ve Karakoyunlu, dolayısıyla bölge tarihinin geneli hakkında önemli bir eserdir.

Çoğunlukla Erciş'te manastırda hayat sürdüren Metzop'etsi bu eserinde yer yer bölgedeki Kilise'ye ait olaylardan da söz etmiştir.

Bizim çalışmamız açısından daha önemlisi Metzop'etsi'ye ait olan kolofonlardır (*Yişatakaranner*). Kolofonlar, Ermeni el yazma esere düşülen kayıtlar, yani zeyllerdir. Bazen bu kolofonlar kendi başlarına ayrı bir eser olacak niteliktedir. Biz Metzop'etsi'ye ait olan kolofonları hem ayrı bir eser niteliğinde olması hem de XIX. Yüzyılda ayrı bir eser olarak basılmasından dolayı Metzop'etsi'ye ait ikinci bir eser olarak

⁶² Nerses Palients, *Jamanakagrakan Hatuatzner*, http://www.digilib.am/texts/nerses_palients/jamagrutiun/index.html, (2006).

⁶³ Yu. Vardanyan, “*Nerses Palianents*”, *H.S.H.*, Hator 8, Yerevan, 1982, 256.

⁶⁴ Nerses Palients, *Hayots T'agavorkeri yev İşh'anneri Kargi*, http://www.digilib.am/texts/nerses_palients/azgabanutiun/index.html, (2006).

⁶⁵ A. Mat'evosyan, “*T'ovma Metzop'etsi*”, *H.S.H.*, Hator 4, Yerevan, 1978, 201-202.

⁶⁶ T'ovma Metzop'etsi, *Patmagrut'ivn, Patmut'ivn Lank-T'amuri*, http://www.digilib.am/texts/thovma_metsophetsi/patmagrutiun/index.html, (2006).

⁶⁷ T'ovma Metsobets'i, *History of Tamerlane and His Successors*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1987.

⁶⁸ Thomas de Medzoph, *Expose des Guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh*, (çev. Felix Neve), Bruxelles, 1860.

değerlendiriyoruz. Biz kolofonların ayrı baskısına ulaşamadık, ancak “Timur Tarihi” ile birlikte bulunan nüshasına ulaştık.

Metzop’etsi’nin Kolofonlar’ı çalışmamız açısından önemi ve değeri Kat’oğikosluğun 1441’de Sis’ten Ecmiatzin’e taşınmasının hemen hemen tek kaynağı, Metzop’etsi’nin ise taşınma işinin öncülerinden olmasından kaynaklanır. Kolofonlar, dört bölümden oluşmaktadır ve konuları doğrudan taşınma işi ile alakalıdır.⁶⁹

Faydalanmış olduğumuz kaynaklardan bir diğeri **Grigor Daranağtsi**’nin *Jamanakagrut’ivn* (Vakayiname) isimli eseridir. İki kitaptan oluşan eser, toplam 173 bölüm halinde başlıklandırılmıştır.

1576-1643 tarihleri arasında yaşayan Daranağtsi’nin eseri özellikle kendi dönemi açısından değerlidir.

Yazar, Erzincan-Kemahlıdır. Doğu Anadolu bölgesinde, Kırım’da, Kudüs’te, İstanbul’da bulunduğu zamanlar olmuştur. Dolayısıyla eseri, Ermeni ve Osmanlı tarihi için önemli bir eserdir.⁷⁰

Faydalanmış olduğumuz başka bir kaynak da **Ar’ak’el Davrijetsi** (öl. 1670)’nin *Girk’ Patmut’ean* (Tarih Kitabı) ismiyle anılan eseridir. Eser, XVII. Yüzyıl Gürcü, Ermeni, İran, Azerbaycan, Osmanlı tarihi için önemli Ermeni kaynaklarındanıdır.⁷¹ Ermeni Kilise merkezleri arasındaki tartışmaların bir sonuca bağlandığı 1651’deki Kudüs Ermeni Konsili’nin tanığı olduğu için de Ermeni Kilise tarihi açısından da önemlidir. Eser, 58 bölümden oluşmaktadır. Biz eserin Ermenicesinden⁷² ve Brosset’nin çevirdiği Fransızca baskısından faydalandık.⁷³

XVII. Yüzyıl Ermeni kaynaklarından faydalanmış olduğumuz başka bir eser de **Zak’aria K’anak’er’tsi** (1627-1699)’nin *Patmagrut’ivn* (Tarih) isimli eseridir. Eser,

⁶⁹ T’ovma Metzop’etsi, *Patmagrut’ivn, Yişatakaran*, Böl. 1, (Vasn miabanut’ean Hayots yev kat’oğikos tzer’nadrut’ean), T’ovma Metzop’etsi, *Patmagrut’ivn, Yişatakaran*, Böl. 2 (Yağags Ecmiatzni orhnut’eann yev tzer’nadrut’eann). T’ovma Metzop’etsi, *Patmagrut’ivn, Yişatakaran*, Böl. 3 (Vasn ak’sorman ter Kirakos Kat’uğikosin). T’ovma Metzop’etsi, *Patmagrut’ivn, Yişatakaran*, Böl. 4 (Patmut’ivn metzi rabunapetin T’umayi, çor Arareal Kirakosi Banaser Vardapeti) http://www.digilib.am/texts/thovma_metsophetsi/patmagrutium/index.html, (2006).

⁷⁰ Grigor Daranağtsi, *Jamanakagrut’ivn*, http://www.digilib.am/texts/grigor_daranaghtsi/jamanakagrutium/index.html, (2006).

⁷¹ E. H’anlaryan, “*Ar’ak’el Davrijetsi*”, *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1974, 533.

⁷² Ar’ak’el Davrijetsi, *Girk’ Patmut’ean*, http://www.digilib.am/texts/arakel_davrijetsi/girq_patmutean/index.html, (2006).

⁷³ Arakel de Tauriz, “*Livre d’Histoires*”, (Çev.: M. Brosset), *Collection d’Historiens Armeniens*, Tome I, Imprimeire de l’Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1874, 270-618.

sırasıyla 48, 68 ve 16 *bölüm* halindeki üç *kitaptan* oluşmaktadır. Biz eserin Ermenicesinden⁷⁴ ve Brosset çevirisi Fransızca⁷⁵ baskısından faydalandık.

Esere, Arşakuni Ermeni kralları ve Sasani kralları verilerek başlanmıştır. Sonra Karakoyunlu Cihan Şah dönemine geçilmiştir. Karakoyunlu, İran, Gürcü, Ermeni, Osmanlı tarihi için önemli bir kaynaktır. Eser, genel hatlarıyla 1440-1699 tarihlerini içermekle beraber yazarın kendi dönemi için daha kıymetlidir. Özellikle üçüncü kitap Ermeni Kilise tarihi açısından değerlidir.

Mik'ayel Çamçean,(1738–1823) İstanbul'da doğan Vardapet Çamçean Venedik Surb Ğazar Manastırı'nda eğitim ve ruhban olarak hizmet görmüştür. En önemli eseri üç ciltlik *Ermeni Tarihi (Patmut'ivn Hayots)* dir.⁷⁶ Yazarın başlangıçtan kendi dönemine kadarki olayları anlattığı bu eseri, ilk olarak 1784–1786 arasında Venedik'te basılmıştır.⁷⁷ Sonra, bu eserin bir özeti niteliğinde olan hem Ermenice (1811) hem de Ermeni harfli Türkçe (*Gülzari Tavarih*, 1812) baskıları yapılmıştır.⁷⁸ Biz eserin üç ciltlik Ermenice baskısının birinci ve üçüncü cildine ve Ermeni harfli Türkçe özet baskısına ulaşabildik.

Faydalanmış olduğumuz önemli kaynaklar arasında Mağak'ia **Ormanyan** (1841-1918)'a ait olan *Azgapatum* isimli eserdir. Eser üç ciltten ve toplam 3148 bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci (1912) ve ikinci cildi (1914) İstanbul'da, üçüncü cildi (1927) ise Kudüs'de basılmıştır. Biz eserin Lübnan Antilias'ta Kilikya Kat'oğikosluğu'na 2003'te yapılan baskısından faydalandık. Bu baskısı da ilk baskısındaki bölümlemeye uygun olarak 3148 bölümde, yani alt başlıkta basılmıştır. Eserin üst başlıkları ise Ermeni Kilisesi ruhani liderlerine göre oluşturulmuştur. Eser İsa-Mesih'ten başlatılmıştır. Devamında havarilerden yazarın kendi dönemine (1909) kadarki Ermeni Kilise ruhani liderlerinin isimleri altında Ermeni Kilise tarihine ait olaylara yer verilmiştir. Ormanyan, ruhani liderlere göre oluşturduğu üst başlıklarla Ermeni Kilise ruhani liderler silsilesini de vermiştir. 1441'de Kat'oğikosluğun Sis'ten

⁷⁴ Zak'aria K'anak'er'tsi, *Patmagrut'ivn*, II/52, http://www.digilib.am/texts/zakaria_kanakertsi/patmagrutium/index.html, (2006).

⁷⁵ Zakaria, “*Memoires historiques sur les Sofis*”, (Çev.: M. Brosset), *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome II, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1876, 1-154 ; Ayrıca bkz. Zakaria, “*Cartulaire de Iohannon-Vank*”, (Çev.: M. Brosset), *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome II, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, 1876, S.-Petersbourg, 155-190.

⁷⁶ A. Ut'ucyan, “*Çamçean*”, *H.S.H.*, Hator 8, Yerevan, 1982, 663-664.

⁷⁷ Mik'ayel Çamçean, *Patmut'ivn Hayots*, Hator I, Tparani Petrosi Vağvazeants, Venetik, 1784 ; Hator III, Yovhannes Prantsyants, Venetik, 1786.

⁷⁸ H. Mik'ayel Vardapet Çamçean, *Gülzari Tevarih Hay Milletine Dayir Hikâyeler İle Donanmış*, Üçüncü Basma, Ğazar Manastırı, Venedig, 1862.

Ecmtatzin'e taşınmasıyla Ahtamar'a Sis ve Ecmtatzin Kat'oğikoslukları da dahil olmuştur. Bu nedenle eserde önce Kilikya'daki ruhani liderler, 1441 sonrasında ise Ecmtatzin kat'oğikosları esas alınarak üst başlıklar oluşturulmuştur. Ancak üst başlıkları oluşturan Kat'oğikosların döneminde Ermeni Kilisesi'ndeki bütün gelişmeler, yani diğer ruhani merkezlerdeki gelişmeler de işlenmiştir.⁷⁹

Biz, Ormanyan'ın *Ermeni Kilisesi (Hayots Yekeğetsin)* isimli eserinden de faydalandık. Bu eserin Ermenice baskısını esas almakla beraber İngilizce baskısını da görme imkanı bulduk.⁸⁰

Ormanyan İstanbul'lu olup ilk eğitimlerini İstanbul'da almıştır. 1851'de Roma'ya gönderilen Ormanyan ruhban sınıfında yükselmelerini yaşamış ve 1866'da İstanbul'a dönmüştür. Bir yıl sonra tekrar Roma'ya gittiğinde felsefe, teoloji ve Kilise hukuku alanlarında doktora eğitimi görmüştür. 1870'de tekrar İstanbul'a dönmüştür. Katolik mezhebine kayıtlı olan Ormanyan 1879'da Apostolik Ermeni Kilisesi'ne kayıt yaptırmıştır. Dönemin İstanbul Patriği Varjapetyan tarafından başrahiplik rütbesi verilmiştir. 1896–1907 arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yapmıştır.⁸¹ Sultan Abdulhamit döneminin en gözde Patriği olmuş ve birçok nişan ve madalya ile ödüllendirilmiştir. Ermeni olaylarının sürüp gittiği bu dönemde iki taraf arasında kalan Ormanyan sonunda istifasını kabul ettirebilmiştir. İstifasından sonra Ecmtatzin Kat'oğikosluğu'na aday olmuştur. Ancak, İzmirliyan Kat'oğikos olarak seçilmiştir. İzmirliyan ise Ormanyan'ın istifasından sonra Patriklik tahtına oturan ruhbandır. İzmirliyan yaklaşık bir ay Patriklik makamında bulunduktan sonra Ecmtatzin Kat'oğikosluğu için Ormanyan'la çekişmiş ve sonuçta kat'oğikos seçilmiştir. Ormanyan ise bundan sonra kendisini bilimsel çalışmalara adanmıştır. Birçok eser yayınlamakla beraber dergi ve makale çalışmaları da bulunmaktadır.⁸²

Faydalanmış olduğumuz XX. Yüzyıla ait başka önemli bir eser de **Babken** (Kivleserean)'ın *Patmut'ivn Kat'oğikosats Kilikioy* (Kilikya Kat'oğikosları Tarihi)

⁷⁹ Mağak'ia Ark'episkopos Ormanyan, *Azgapatum Hay Uğğap'ar' Yekeğetsioy Antsk'eri Skizben minçev Mer Oreri Yarakits Azgayin Paraganerov Patmutz, I. Hator minçev 1221 Tarin, II. Hator minçev 1808 Tarin, III. Hator minçev 1909 Tarin*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2001.

⁸⁰ Mağak'ia Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin yev ir Patmut'ivni, Vardapetut'ivni, Varçut'ivni, Barekargut'ivni, Araroğut'ivni, Grakanut'ivni u Nerkay Katsut'ivni*, Ter Nersesyan, Kostandnupolis, 1911 ; 3. baskı, 1913 ; İngilizce baskısı için bkz. Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, (Translated from French by G. Mancar Gregory), Second English Edition, A. R. Mowbray & Co. Limited, London, 1955.

⁸¹ H. Ğazaryan, "Ormanyan", *H.S.H.*, Hator 12, Yerevan, 1986, 599-600.

⁸² Vağarşag Seropyan, "Ormanyan, Mağakya", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., 1994, İstanbul, 140.

isimli eseridir. Eser, iki ciltten oluşmaktadır. Ancak biz, diğer dillerde de tek cilt halinde yayınlandığı ve böyle kullanıldığı için dipnotlarda ciltleri göstermeye gerek duymadık.

Eserin ilk cildi, 1441’de Kat’oğikosluğun Ecmiatzin’e taşınma olayından 1930’a kadarki Kilikya (Sis) Kat’oğikosları silsilesine göre başlıklandırılmıştır. İkinci ciltte Sis-Ecmiatzin, Sis-Kudüs Patrikliği ilişkileri gibi konular işlenmiş ve ilavelere yer verilmiştir. Eser, Kilikya kat’oğikoslarına ait belge ve mektuplar ilavesiyle oldukça zenginleştirilmiştir. Sadece Sis Kat’oğikosluğu için değil genel Ermeni Kilise tarihi araştırmaları için önemli bir kaynaktır. Ayrıca araştırmaya dayalı bir eser olduğu için de dikkate değerdir.⁸³

Babken Kivleserean, 1930-1936 arasında Kilikya Kat’oğikosu Sahak I H’abayan (1902-1939) döneminde kat’oğikos yardımcılığı (*at’orakits*) görevinde bulunmuştur. Dolayısıyla eser yine bir ruhbana aittir.

Tarihsel süreç içerisinde tanıtımını yaptığımız eserler yanında yararlandığımız kaynaklar arasında **Kolofonlar** (Yişatakaran) da önemli bir yer tutmaktadır. Kolofonlar, Ermeni tarihinde önemli yeri bulunan yardımcı kaynaklardır. Ermenice elyazma eserlerine düşülen kayıtları, zeylleri içermektedir. Bazen bu kayıtlar veya zeyller başlı başına bir eser niteliğine büründürülmüşlerdir. Yukarda tanıttığımız eserlerden bir kaç, Andreasyan’ın “ufak kronolojiler” şeklinde değerlendirdiği uzun kolofonlardan bazılarıdır.

Kolofonlar geç Ermeni tarihçiliğinde kaynak olarak kullanılmışlardır. Bunun yanında XIX. Yüzyılda bir araya getirilerek ayrı eserler olarak basılmışlardır.

Kolofonlar, özellikle XIV-XVI. Yüzyıl Ermeni tarihi, aynı zamanda Anadolu tarihi için çok değerlidirler. Çünkü, Moğol akınlarını, ardından Timur çağını, sonrasında ise Osmanlı’nın Anadolu’ya tam olarak yerleşmesini içeren bu yüzyıllara ilişkin araştırmalarda çekilen genel bir sıkıntıya cevap verecek niteliktedirler.

Biz P’irgalemyan ve Sanjian tarafından yayınlanan seçme kolofonlardan faydalandık.⁸⁴

Andreasyan, XIV-XV. Yüzyıllara ait ufak kronolojiler ve seçme kolofonları Türkçe’ye çevirerek Tarih Enstitüsü dergisinde yayınlamıştır.⁸⁵ Ancak Türk Tarihine ait

⁸³ Babgen I At’orakits Kat’oğikos, *Patmut’ivn Kat’oğikosats Kilikioy*, II. Hratarakut’ivn, Kat’oğikosut’ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant’iliyas-Libanan, 1990.

⁸⁴ Ėvond Vard. P’irgalemean Tosbetsi, *Notark’ Hayots Havak’eal yev i Loys Atzeal*, Nişan K. Perperean, K. Polis, 1888; Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, A Source for Middle Eastern History*, Harvard Universty Press, Cambridge, 1969.

olanları yayınlama amaç olduğu için ya sadece ilgili görülen yerler çevrilmiş veya özetlenmiştir. Dini hususlar ve Kilise’ye ait tamlamalar vs. gözardı edilmiştir. Böylece Ermeni Kolofonlarının genel yapısı tam olarak yansıtılamamış ve araştırmalar için faydası kısmi dereceye inmiştir.

⁸⁵ Hrant Der Andreasyan (Çev. ve Haz.), “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, *Tarih Enstitüsü Der.*, 3, (Ekim 1972), Edebiyat Fakültesi Matb., İstanbul, 1973, 83-148.

I. BÖLÜM: ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN OLUŞUMU

Ecmtatzin Kat'oğikosluğu, Ermeni Kilisesi'nin ruhani idaresini sürdüren hiyerarşik merkezlerden birisidir. Ermeni Kilise geleneğinde Ecmtatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumu Aziz Grigor Lusavoriç'e (302) dayandırılırken ilk kat'oğikosun da kendisi olduğu kabul edilmektedir. Günümüzde bu şekildeki kabulün ifadesini görsel ve işitsel bütün platformlarda görmek mümkündür. Ancak Ecmtatzin Kat'oğikosluğu ile ilgili müstakil bir araştırma ve incelemeye rastlayamadık. Klasik Ermeni kaynakları ve Ermeni Kilise tarihine ilişkin araştırmalar konuyla ilgili temel materyal olarak kullanılmıştır. Bunları da sırasıyla birinci ve ikinci el kaynaklar diye isimlendirmemiz mümkündür.

Ermeni Kilise geleneğinde Kilise'nin⁸⁶ kuruluş dönemine kadar götürülen Ecmtatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumunun ve Ermeni Kilisesi'ndeki yerinin anlaşılmasında kolaylık sağlayacak en önemli husus bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşum sürecinin ortaya konmasıdır. Bu nedenle biz çalışmamızda önce Ermeni Kilisesi'nin oluşum sürecini Ecmtatzin odaklı olarak ortaya koymaya çalışacağız.

⁸⁶ Kilise terimi Hristiyanlığa ait bir terimdir ve ibadet mekanı, cemaat ve kurumsallaşmış cemaat anlamında üç şekilde kullanılmaktadır. Yeni Ahit'te kilise teriminin çağrıştırdığı ibadet mekanı, inananlar topluluğu ve inananları idare mekanizması anlamına gelen farklı terimler kullanılmaktadır. Buna göre ibadet mekanı olarak *havra* ve *tapınak* terimleri kullanılmaktadır. Ermenice Yeni Ahit'in eski baskılarında günümüz Türkçe baskılarındaki *havra* yerine toplanmak anlamındaki joğovel fiilinden türetilmiş *joğovaran*, yani *toplanma yeri*, *putperest kilisesi* anlamına gelen kelime kullanılmıştır. *Tapınak* terimi yerine ise *mabet*, *ibadethane*, *kilise* anlamlarına da gelen *tac'ar* kelimesi kullanılmıştır. Eski Ermenice Yeni Ahit'te hem inanlılar topluluğuna hem de belli bir bölgeye ait olduğu belirlenmiş inanlılar topluluğuna, yani ruhani idari mekanizmaya işaret eden anlamlarda *yekeğetsi* (kilise) terimi kullanılmıştır. Mesela “inanlılar topluluğu” anlamında *yekeğetsi*, (*Astuatzaşunc' Girk' Hin yev Nor Ktakaranats*, A. Yakob Poyacıyan, Kostandnupolis, 1877, Mat, XVIII/17.), Kudüs Kilisesi anlamında *Yerusağemi Yekeğetsin*, (Elç, I/22) şeklinde kullanılmıştır. (Mat, XIII/54, XXI/23, Elç, VIII/1, 3, XIII/1; Gal, I/1-2.) Kutsal Kitap'ın yeni Türkçe çevirisinde, Sözlük bölümünde bu terimin dünya çapındaki veya belirli bir kentteki Hristiyan topluluğundan bahsedildiği yerlerde *kilise* şeklinde, diğer yerlerde ise, eski çevirilerde olduğu gibi, *inanlılar topluluğu* ya da *topluluk* şeklinde çevrildiği kaydedilmiştir. (*Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 3.baskı, İstanbul, 2003.) Kilise, yani yekeğetsi teriminin kökeni, kök anlamı topluluk veya toplantı manasındaki Grekçe “ekklesia” sözcüğündendir. Eski Ahit'in Grekçe çevirisi olan Septuaginta'da İsrail halkını ifade ederken sonradan Hristiyan topluluğu anlamında kullanılmıştır. Ermenice'ye de Kutsal Kitap aracılığıyla geçtiği şüphesizdir. İlk dönem Ermeni kaynaklarından V. Yüzyıla tarihlendirilen Agat'angeğos, P'avstos Buzand ve diğerlerinde hem Hristiyan ibadet mekanı hem de inanlılar topluluğu anlamında kullanılmaktadır. (Bkz Zaven Yegavian (Ed.), *Matenagirk' Hayots, I. Yev II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003.)

Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu ve bağımsızlaşması söz konusu edildiğinde Hristiyanlığa geçiş, yani Ermenistan coğrafyasındaki din değiştirme hadisesini anlamak gerekmektedir. Söz konusu gereklilik Hristiyanlaşma öncesinde Ermenistan coğrafyasının din ve inanç yapısının genel hatlarıyla bilinmesine bağlıdır. Ancak hem Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu ve bağımsızlaşması hem de Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlaşma öncesi dini inançlar bu çalışmanın sınırlarını aşan ve ayrı birer araştırmayı gerektiren konulardır. Bu nedenle biz tarihsel sürece uygun olarak Hristiyanlaşma öncesi dini inançlara kısaca değindikten sonra Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılarak Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu ve bağımsız hale gelişini genel hatlarıyla ortaya koyacağız.

Ermenistan coğrafyasının doğusundaki İran (Part-Pers, Sasaniler) ve batısındaki Roma (Batı-Doğu Roma, sonra Bizans) bölge halklarının hem dini hem de siyasi hayatında tarihleri boyunca etkili olmuşlardır. Bu siyasi, sosyo-coğrafi yapının örneklerini çalışmamız boyunca yeri geldikçe göreceğiz. Ana konumuz Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ve ilgili zaman dilimidir, ancak söz konusu yapının Hristiyanlaşma öncesi inançları da etkilediğini belirtmek, dolayısıyla bu yapıya genel hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır.

Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılma sürecinde, dolayısıyla Hristiyanlaşma öncesi inançların etkisini sürdürdüğü dönemde Küçük Arşakuni Krallığı (357/180?-428) bulunuyordu. Büyük Arşakuniler ise Partlı İran'ın kral hanedanıydı. Partlıların Ermenistan'a atadıkları krala Roma İmparatoru taç giydiriyordu. M. 63 Rhandaia anlaşmasına göre böyleydi, ancak tarihsel süreç daha karmaşık ilerledi. Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan (IV. Yüzyıl başları) sonra sınırlar daha belirginleşmeye başladı. Sonra da 428'de Küçük Arşakunilerin son kralı tahtından indirildi. Ermenistan coğrafyasının büyük bir kısmının idaresi, Sasanilerin atadığı genel valilerle (marzpan) gerçekleştirilmeye başladı.

Ermenistan coğrafyasının siyasi süreci genel hatlarıyla böyle olmakla beraber bölgenin idari yapısında iki güçlü devlet etkili oluyordu. Çünkü bu güçlü iki imparatorluk arasındaki çekişmelerin yapıldığı coğrafi alanın büyük bir kısmı Ermenistan coğrafyasıydı. Bu, bölge siyasi politikasının bu iki süper güce göre ayarlanmasını zorunlu kılarken dini-sosyal etkileşimi de beraberinde taşıyordu.

Ermenistan coğrafyasının genel yapısı içerisindeki etkili başka bir faktör de bölge halkının derebeyliklerden oluşmasıydı. Bu, bölünmenin, kamplara ayrılmanın alt yapısını oluşturabilecek bir sosyal yaşamın varlığını ortaya koymaktadır.

Bu yapıyı dini anlamda düşündüğümüzde Paganizmin hakim olduğu Roma ile Zerdüştî geleneğin etkin olduğu İran'ın siyasi gücü arasında Ermenistan coğrafyasının derebeylikleri hem siyasi hem de dini arenada gelgitlerin yaşanmasına neden oluyordu.

Öncelikli olarak Ermenistan'daki din değiştirme sürecinin bahsetmiş olduğumuz yapı içerisinde gerçekleştiğini söylemeliyiz. Dolayısıyla Hristiyanlık öncesi dini inançlar da bu siyasi yapıyla paralellik arz etmektedir. Bölge, siyasi anlamda kendi içerisinde, dışında kalan coğrafyayı da etkileyebilecek güçlü bir kültür oluşturmada için bu iki baskın kültürün arasında ve tesirinde kalmıştır. Dolayısıyla Ermenistan'daki dini inançlar arasında hem Paganizmin hem de Zerdüştlüğün izlerini bulmak mümkündür.

Bu karmaşık, çok yönlü ilişkiler yumağı içerisinde baktığımızda Ermenilerin Hristiyanlaşma öncesi dini inançları hakkında yapılan araştırmaların da sonuçları itibarıyla farklılıklar arz ettiğini görmekteyiz. Bunun temel nedenlerinden birisi Hristiyanlık öncesi Ermenistan coğrafyası dini inançlarının bahsettiğimiz sosyal-siyasi yapıdan dolayı çok çeşitlilik arz etmesi ve buna mukabil klasik kaynaklarda konuyla ilgili doğrudan ve detaylı bilgiye yer verilmemesidir. Bu nedenle yapılan araştırmalar Ermenilerin Hristiyanlaşma öncesi dini inançları hakkındaki sistematigi ortaya koymaktan uzaktır. Komşu dinler etkisi de aşikar olduğundan konu bunlardan yola çıkılarak ortaya konmuştur. Bazen Zertüştilik, Putperestlik⁸⁷ şeklinde sınıflandırılmakla beraber Joseph Sandalgian'ın yaptığı gibi⁸⁸ klasik kaynaklarda zikredilen tanrılardan ve bunların muhtemel kökenlerinden hareketle sistematize edilmeye çalışılmıştır.

Ermenistan coğrafyasındaki Hristiyanlık öncesi dini inançların temel kaynakları Agat'angeğos ve H'orenatsi'dir. Anılan kaynaklarda, putperest tapınakları ve bunların yıkılarak yerlerine kiliseler yapılması, azizlere ait kutsal sayılan kemiklerin bu yeni tapınaklara yerleştirilmesi, putperestlik adeti olan bazı dini festival günlerinin bu azizleri anma gününe çevirilmesi, Ermeni Kilisesi'ndeki ilk ruhban sınıfının genelinin bu tapınaklarda görevli olan ailelerin çocuklarından seçilmesi gibi Hristiyanlaşma öncesi inaçlara ait ip uçları yer almaktadır.

Bahsi geçen kaynaklara göre sekiz tanrıya ait put ve tapınaklar bulunmaktaydı. Aramazd, Anahit, Mihr, Tir, Vahagn, Astğik, Nane ve Barşamin ismiyle anılan bu

⁸⁷ N. Tağavaryan, *Hayots Hin Kronneri*, Y. Matt'eosyan matb., K.Polis, 1909.; A. H. Sayce, "Armenia (Vannic)", *ERE*, Vol. I-II, Newyork, 1951, 792-795. M. H. Ananikian, "Armenia (Zoroastrian)", *ERE*, Vol. I-II, Newyork, 1951, 795-802.

⁸⁸ Joseph Sandalgian, *Histoire Documentaire de L'Armenie des Ages du Paganisme (1410 AV.-305 APR. J.-C.)*, Tome Deuxieme, Imprimerie du Senat de J. Bardi, Rome, 1917, 723 vd.

tanrılara ait tapınaklar ve sunaklar temelde üç bölgede yoğunlaşmıştı: Erzincan ve çevresi (Akilisene=Yekegeats ve Daranağik'=Daranağeats); Muş ve çevresi (Taron) ve diğer ikisine göre önemi az olmakla beraber Artasat (Erivan'ın Güneyinde Aras'ın kıyısında) çevresi.⁸⁹ Artasat'ın öneminin diğer ikisine göre az olduğunu yıkılan tapınaklardan sadece birisinin Artasat'ta, o da Artasat'a yakın Yerazamoy'n'da bulunmasından hareketle ortaya koyabiliriz..

Çalışma konumuz olan Ecmiatzin (Vağarşapat), bu tapınak şehirlerinden en çok Yerazamoy'n'a yakındır. Vağarşapat, Aziz Grigor Lusavoriç (301-325?) ve Arşakuni kralı Trdat (287?-332?)'in ikamet yeri iken pagan tapınaklarının yıkımına başlamak için karar burada alınmasına rağmen Ecmiatzin (Vağarşapat)'de her hangi bir yıkım olmamıştır. Ayrıca Hristiyanlaşma öncesi dini bir merkez olduğuna dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Bu da Ecmiatzin'in dini merkez rolünün Hristiyanlaşma döneminde aranması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Hristiyanlaşma ve Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu, bahsi geçen tanrılara ait tapınakların kiliseye, sunakların azizlerin türbesine, bu tapınaklarda uygulanan festivallerin azizleri anma günlerine, kahinlerin papazlara, tapınakların mülklerinin kiliselerin mülklerine, tapınak binalarının kilise binalarına vs. dönüştürülmesiyle mümkün olmuştur. Klasik Ermeni kaynaklarının verdiği bu bilgiler hızlı bir dönüşümü ortaya koymaktadır. Buna karşın toplumsal yaşamda Hristiyanlık öncesi adetlerin sonra da devam ettiğine dair önemli verileri yine bu kaynaklarda görmekteyiz. P'avstos'tan, Aziz Nerses (353-373) döneminde Aştışat konsilinde (356) yakın akrabalarla evliliği, aynı soydan aileler arası karışık evliliği, yenge-baldız/gelinlerle ilişkileri (evliliği), ölülerin ardından aşırı matem ve dövünmeyi yasaklayan kanunlar çıkarıldığını öğreniyoruz.⁹⁰ Bütün bunlar Zerdüştî adetlerin sonra da devam ettiğini, dolayısıyla toplumsal değişimin yavaş olduğunu göstermektedir.

Ermenistan coğrafyasındaki derebeyliklerin din değiştirerek Hristiyanlığı kabul etmeleri, kabul edilen bu yeni dinin sistemli bir yapıya bürünmesi Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan sonra da devam etmiş ve dolayısıyla bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşma sürecini de içine almıştır. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşum sürecini de

⁸⁹ Agat'angeğos, Böl. 5/10-11, 6/1-3, 12/2, 108/3-5, 109/8-12, 110/6-9, 114/1-5, 119/3-4 ; H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap I, Böl. 30-31; Kitap II, Böl. 8, 12, 14, 49, 60 ; Ayrıca bkz. A. Karier (Carrier), *Het'anos Hayastani Ut' Meheannern Agat'angeğosi yev M. H'orenatsioy Hamemat-K'nnadatakan Usumnasirut'ivn*, (T'argmanets: H. Yakovbos V. Taşyan), Mh'it'aryan Tparan, Vienna, 1899, 9 vd. ; Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2000, Kitap XII, Böl. 3/37.

⁹⁰ P'avstos, Kitap IV, Böl. 4.

içine alan Hristiyanlığın ilk beş yüzyılını “Bağımsız Ermeni Kilisesi’nin Oluşumu” başlığı altında, üç kısımda genel hatlarıyla ortaya koyacağız. Bu bölümdeki amacımız Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki yerinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktır.

A. BAĞIMSIZ ERMENİ KİLİSESİ’NİN OLUŞUMU

Ermeni Kilise geleneğinde Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nda olduğu gibi Ermeni Kilisesi’nin kuruluşunda da Aziz Grigor’un önemli bir role sahip olduğu ve 301’de Kilise’yi kurduğu kabul edilmektedir. Başka bir ifadeyle Ermeniler arasında Hristiyanlık yayılmış ve IV. Yüzyıl başında örgütlenmiş bir cemaat oluşmuştur. Buna göre Ermenilerin yaşadığı coğrafyada Hristiyanlığın yayılması ve örgütlenmiş bir kilisenin oluşmasında iki lider, dini lider Grigor ve siyasi lider Trdat etkin olmuştur. Buna karşın bu iki liderin yaşadıkları dönem, dolayısıyla Ermeni Kilisesi’nin kuruluş zamanı ve şartları çok tartışılan meseleler arasında yer almıştır.

Son dönem tarih araştırmalarında Aziz Grigor ve Trdat’ın yaşadıkları düşünülen dönemde (y.250-330) Ermenistan coğrafyasında Roma ve Pers egemenliğinin sürekli el değiştirdiği siyasi ve dini şartlar göz önünde bulundurularak Ermeniler arasında Hristiyanlığın resmen kabulünün ancak Roma’da Hristiyanlığın serbest bırakılması sonrasında (313 ve sonrası) mümkün olabileceği, dolayısıyla da Ermeni Kilisesi’nin kuruluşunun bu tarihten sonra aranması gerektiği düşünülmüştür. Bunda etken olan başka bir husus da Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılışı ve Ermeni Kilisesi’nin kuruluşunu anlatan klasik Ermeni kaynaklarının en erken V. Yüzyıla tarihlendirilmesi ve Yunan kaynaklarının bu konuyla ilgili açık bilgiye yer vermemeleridir. Bu, klasik Ermeni kaynaklarına şüpheli ve temkinli yaklaşımı doğurmuştur. Ancak Aziz Grigor ve Kral Trdat’ın faaliyetleri sonucunda Kilise’nin kurulduğuna dair kendisini koruyarak geçmişten günümüze ulaştırmış geleneksel inanç, şüphelerin aksini gösteren bir durum oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle en eskisinden itibaren her döneme ait Ermeni kaynaklarının konuyla ilgili bilgilere yer vermesi ve Ermeniler arasındaki genel kabulü göstermesi bahsi geçen tartışmalara da kuşkulu yaklaşımı gerektirmektedir. Bu durumda ortaya atılan görüşleri ve bu görüşlerde kullanılan verileri değerlendirmeden ve kendi içerisinde anlamlandırmadan ortaya çıkarılan sonuçların kabulü mümkün gözükmemektedir. Bu kabulün imkansızlığı iki

temel sebebe bağlıdır: Birincisi, geleneğin kaleme alındığı ve kendisini üzerine bina ettiği klasik Ermeni kaynaklarının göz ardı edilemeyecek kadar önemli olmasıdır. İkincisi ise birincisine bağlı olarak son dönem araştırma ve incelemelerinde klasik kaynaklara ait bazı bilgilerin göz ardı edilerek sonuçlar üretilmesidir. Oysa V. Yüzyıldan itibaren, yani Ermeni Alfabesinin icadından itibaren gelenek yazıya aktarılmaya başlanmış, hemen her yüzyıla ait eserler oluşturulmuş ve bunun önemli bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle, kaynakların yazım tarihi bağlamında tarihsel süreçte kesintiler olmakla beraber hemen her dönemin orijinal kaynağına ulaşmak mümkündür.

Biz buradan hareketle çalışmamızın temelini, genel çatısını geleneği derleyip toplayan erken dönem Ermeni kaynaklarının verileriyle oluşturmaya gayret edeceğiz. Başka bir ifadeyle her dönemin çağdaşı olan kaynakları temel alacağız. Gerekli gördüğümüzde son dönem araştırmalarını da değerlendirmeye tabi tutacağız.

Tarihsel kaynaklarda bilgilerin yaşanan zamana ait olması ve burada kendine özgü bir dilin kullanılması araştırmacının işini zorlaştıran faktörler arasındadır. Başka bir husus da, olaylar zincirini mantıksal bir kurgu içerisinde kronolojik olarak baştan sona taşıırken, olayların sebep sonuç ilişkisinin göz önünde bulundurulması; nedensellik ilişkisini de tek sebebe bağlamadan, yani sosyal olayların birden fazla sebebe bağlı ve karmaşık olduğu düşüncesiyle daha dikkatli olunması gerekmektedir. Kaynakların kendilerine özgü anlatım biçimi, tarihi veriler sunan kaynak ile mitolojik kahramanlık bilgileri içeren kaynak arasındaki ince çizgiyi görmemize mani olabilir. İşte bu çalışmanın en güç yanlarından bir tanesi de bu noktadır. Bu bakımdan da ilk yazılı kaynaktan itibaren yukarıda söz edilen hususlara dikkat edilerek, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu konusundaki bilgileri sistematik hale getirmeye çalışacağız. Çalışmamızda bunları göz önünde tutarak Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini belirlemeye gayret edeceğiz. Ermeni Kilisesi'nin idari merkezi olarak kabul edilen Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun kuruluşundan günümüze üzerindeki sis perdesinin aralanmasında Kilisenin kuruluşu ve bunda etkin olan şahsiyetlerin dönemlerine ait kaynaklara göre değerlendirilmesiyle mümkün olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle önce, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu bunda etkin olan ruhani lider Grigor Lusavoriç ile birlikte ele alacağız. Sonra ardılları olan ruhani liderler ve bunların dönemlerinde gelişen, gerçekleşen olayları Ermeni Kilisesi'nin idari sisteminin yerleşmesi bağlamında inceleyeceğiz. Bütün bunları yaparken amacımız bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşum sürecinde Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun izini sürmektir.

Bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşum sürecini üç ana devreye ayırıyoruz. Birincisi Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışıdır. İkincisi, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu devresidir. Üçüncüsü ise Ermeni Kilisesi'nin ayrı ve bağımsız hale geldiği devredir.

1. Ermeniler Arasında Hristiyanlığın Yayılışı

İsa Mesih'ten sonra, özellikle Pavlus ile birlikte şekillenen Hristiyanlık, IV. Yüzyıl başlarına gelindiğinde inanç ve ibadet bağlamında genel hatlarıyla oluşmuştu. IV. Yüzyıl ve sonrası ise günümüze ulaşan farklı kiliselerin oluşum dönemidir. Ermeni Kilisesi'nin oluşumu da Hristiyanlığın başlangıcına, yani Havarilere⁹¹ kadar götürülmektedir.

Ermeni Kilisesi'nin başlangıcından bağımsızlaşma sürecine kadarki dönemde diğer kiliselerde olduğu gibi kilise kural ve kaidelerinin dayandığı üç ana unsurun sırasıyla İsa, Havariler ve ruhani meclisler olduğunu söyleyebiliriz. Ruhani meclislerin kiliselerce genel olarak kabul edilenleri ilk üç genel konsil (325 İznik, 381 İstanbul ve 431 Efes Konsilleri) ve kararlarıdır. Ermeni Kilisesi de ilk üç genel konsili ve kararlarını kabul etmektedir.

Hristiyanlığın oluşumu ve yayılma sürecinin başlamasında bahsi geçen üç unsurdan etkili olanı Havarilerdir. İlk Yüzyılda yaşam sürdüren ve Hristiyan geleneğinin özünü oluşturan Havarilerin kutsallığı, Elçilerin İşleri'nde geçen Kutsal Ruh'un üzerlerine inmesi olayına dayandırılmaktadır.⁹² Onların ilk kurdukları kilise,

⁹¹ Havari terimi için Ermenice'de, *göndermek* anlamındaki *ar'ak'el* fiilinden türetilen *ar'ek'eal* (ar'ek'yal) kelimesi kullanılır. Resulî, apostolik, havariliğe ait anlamında *ar'ek'elakan*; risalet, havarilik anlamında *ar'ek'elut'yun* şeklinde kullanılmaktadır. (Gazaryan, 177-178; Karapetean, 107.) Havari kelimesinin Yunanca karşılığı gönderilen kişi anlamına gelen *apostle*, çoğulu ise *apostolostur*. (Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1998, 161.) İsa'nın seçkin öğrencileri için kullanılan havari terimi, İncillerde ve Elçilerin İşleri'nde İsa'nın on iki öğrencisi için kullanılır. Bazı farklarla on iki Havarinin isimleri şöyledir. Petrus (*Petros*) adıyla bilinen Simun (*Simon*) ve kardeşi Andreas, Zebedi (*Zebedeos*)'nin oğulları Yakup (*Yakobos*) ve Yuhanna (*Yovhannes*), Filipus (*P'ilippos*), Bartalmay (*Bart'oğomeos*), Matta (*Matt'eos*), Tomas (*T'ovmas*), Alfay (*Alp'eos*) oğlu Yakup (*Yakobos*), Taday (*T'adeos*), Yurtsever Simun (*Kanalı Simon*), Yahuda İskariot (*Yuda İskariot*). [*Astuatçaşunc'*, Matt'eos, X/2-4; Markos, III/16-19 ve Çukas, VI/14-16; Gortzk' Ar'ak'elots (Elçilerin İşleri), I/13.] Sonuncusu İsa'yı ihbar ederek çarmıha gerilmesine neden olduğundan kendisinin öğrencilerinden Mattiya (*Matat'ia*) seçilmiştir. [Bkz. Gortzk' Ar'ak'elots (Elçilerin İşleri), I/26.]

⁹² Elç, II/1-12.

kilise hiyerarşisi,⁹³ onlara atfedilen Kutsal Kitaplar, Hristiyanlık tarihinde önemli yere sahip olmuştur. Havarilerin kendileri ve onlara dayandırılan gelenek kutsal kabul edilmiştir. Bu nedenle her kilise, kökenini bir veya birkaç havariye dayandırma gayretinde olmuştur. Bu bağlamda Ermeni Kilisesi de kendisini Havarilere dayandırmaktadır.

Ermeni Kilisesi'nin kendisini Havarilerle ilişkilendirme konusunu “ilk üç yüzyılda Ermeniler arasında Hristiyanlık” başlığı altında ele alacağız. Devamında ise Aziz Grigor Lusavoriç'in Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışındaki rolünü ayrı bir başlık altında inceleyeceğiz.

a. I-III. Yüzyıllarda Ermeniler Arasında Hristiyanlık

Klasik Ermeni kaynaklarına göre Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılarak toplu şekilde kabulü IV. Yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Ermeni Kilisesi'ni kurduğuna ve ilk ruhani lideri, yani kat'oğikosu olduğuna inanılan Aziz Grigor Lusavoriç vaaz çalışmalarıyla Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılmasında öncü olmuş ve bunun sonucunda Ermeniler Hristiyanlığı toplu olarak kabul etmişlerdir.

Ermeni Kilise tarihinde Aziz Grigor Lusavoriç öncesinde Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayıldığına dair klasik Ermeni kaynaklarında da izine rastlanan genel bir kanaat vardır. İnanç boyutunun ağır bastığı bu kanaat, Aziz Grigor'un Havari Taday (*T'adeos*) ve Bartalmay (*Bart'oğomeos*)'ın makamında oturduğudur. Bu Havarilerin vaaz çalışmalarını Ermenistan coğrafyasında yürütüp bunun sonucunda öldürüldüklerine inanılmaktadır.⁹⁴

Bahsi geçen Havarilerden Taday'ın Ermeni Kilisesi ile ilişkilendirilme hadisesi, yani Ermeniler arasında ilk Hristiyan cemaati oluşturduğu inancı Hristiyanlık tarihinde

⁹³ Elçilerin İşleri'nde Havariler cemaati genişleyince yedi saygın yardımcının ataması yapılır. (Elç, VI/1-7.) Ermeni Kilisesi'nde hiyerarşinin dayanağı olarak Havariler gösterilir. (Bkz. Bishop Kaloustian, *Saints and Sacraments of the Armenian Church*, New York, 1969, 55-56.)

⁹⁴ Havari Taday'ın Ermenilere gelmesi ve Hristiyanlığı vaaz etmesi hakkındaki ilk bilgiler IV. Yüzyıl sonu V. Yüzyıl başları arasına tarihlendirilen P'avstos'un Tarihinde geçmektedir. Fakat o, Kral Abgar efsanesine değinmemektedir. Sadece ruhani reisleri ve makamlarını havari “Taday'ın makamı” (P'avstos, Kitap III, Böl. 12, 14; IV/3, 4.) ya da Sanatrük'u “Havari şehit eden” şeklinde tanımlarken değinmektedir. (P'avstos, Kitap III, Böl. 1.) Ancak Süryani kaynaklarında Havari Aday'ı Ermenilerin davet ettiğine dair bilgiler de vardır. (E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, (Çev. Yaşar Günenç), Yaba Yay., İstanbul, 2002, 34-35, 44n. ; karş. J. B. Chabot, *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Imprimerie Nationale, Paris, 1902, 580 vd.) Agat'angeğos'un Gerşunice versiyonu, Kral Sanatrük'un Havari Taday (metinde Addai) vasıtasıyla din değiştirmesiyle başlatılır. (Agathangelos, *History*, Introduction, xxvii.) Ermeni klasik kaynaklarında konuyla ilgili ayrıca bkz. (Zenob de Glag, 338, 343 ; H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 74, 91.)

önemli bir etkisi bulunan “Kral Abgar Efsanesi” ismiyle bilinen rivayetten kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Havari Taday Hristiyanlığın yayılışında etkinliğinden dolayı bu efsanenin önemli bir unsurudur. Ancak efsaneyi belli bir kiliseye mal etmek zor görünüyor. Kral Abgar efsanesi, bu efsanenin içeriği üzerine Hristiyanlık tarihinde, özellikle Süryani, Ermeni, Gürcü ve Alban Kiliselerinde, oldukça geniş bir kült oluşmuştur.⁹⁶ Bu nedenle Kral Abgar efsanesini bütün Hristiyan geleneği içerisinde değerlendirmek yerinde olur. Biz, çalışmamızın sınırlarını da aşan bu konuyu Ermeni Kilisesi bağlamında genel hatlarıyla ele alacağız.

Abgar Efsanesi’nin temel objesi bir mektuptur. Mektup, İsa Mesih tarafından Urfa Kralı Abgar’a gönderilmiştir. Dolayısıyla bu mektuba Hristiyan Apokrif metinler arasında yer verilmiştir.

Efsaneye göre Urfa Kralı Abgar⁹⁷ iyileştirilemeyen bir hastalığa yakalanır.⁹⁸ Bu arada İsa Mesih’in mucizelerine tanık olan adamlarından Ananya (Hananya,

⁹⁵ Efsanenin en sade ve en eski metni Eusebius’un (y.o. 260-340) *Kilise Tarihi* isimli eserindekidir. Ayrıca Eusebius, Kral Abgar efsanesindeki Abgar ve İsa Mesih arasındaki mektuplaşmaları Urfa arşivlerinde saklanan Süryanice kaynaklardan çevirdiğini söylemiştir. (Bkz. Eusebius, *The Church History of Eusebius*, Philip Schaff, Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Book I, Chapter XIII) Efsanenin daha detaylandırılmış ve farklı konular ilave edilmiş olanı ise “The Doctrin of Addai” diye çevrilen Süryanice metindir. (*The Doctrine of Addai, The Apostle*, (Çev. ve Notlandıran: George Phillips), Trübner & Co., London, 1876) Bu, en geç V. Yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. (Bkz. Hayes, 32, 40n.) Sonuncusunun Ermenice versiyonu ise Labubna diye bilinir. (Leroubna d’Edesse, “*Histoire d’Abgar et de la Predication de Thaddee*”, (par Jean-Raphael Emine, Victor Langlois), *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l’Arménie*, Tome Premier, Librairie de Firmin-Didot, Paris, 1880, 317-325. Labubna’nın Fransızca çevirisi için ayrıca bkz. M.A. Carriere, “*La legende d’Abgar dans l’Histoire de Moise de Khoren Khorenats’i*”, *Centenaire de l’Ecole des Langues Orientales Vivantes 1795-1895*, Imprimerie Nationale, Paris, 1895, 372-374.) Ancak bu efsaneyi Ermeni tarihine Eusebius ve Labubna’yı kaynak olarak kullanan H’orenatsi mal edecektir. (H’orenatsi, *Patmut’ivn*, Kitap II, Böl. 28-34 ; Ayrıca bkz. Drash’anakerttsi, 34-39 ; Uh’tanes, Kitap I, Böl. 31-40.)

⁹⁶ H. Leclercq, “*The Legend of Abgar*”, *The Catholic Encyclopedia*, CD Edition, (2006). Abgar Efsanesi ve bu efsane üzerinde şekillenmiş inançlar hakkında farklı kiliselerle ilgili olarak temel kaynaklar için bkz. (Eusebius, Book I, Chapter XIII; *The Doctrine of Addai, The Apostle*, 1-50 ; Leroubna, 317-325). Süryani geleneğinde Abgar efsanesi için ayrıca bkz. (Judah Benzion Segal, *Edessa [Urfa] Kutsal Şehir*, (Çev.: Ahmet Arslan), İletişim, İstanbul, 2002, 101 vd. ; Sebastian Brock, “*Eusebius and Syriac Christianity*”, in Variorum Collected Studies Series, *From Ephrem to Romanos*, 1999, 212-234.). Alban Kilisesi için bkz. (Dasxuranci, Kitap I, Böl. 6, 14; Kitap II, Böl. 48; Kitap III, Böl. 23 ; Kalankatuklu, Kitap I, Böl. 7; Kitap III, Böl. 20). Gürcü Kilisesi için bkz. (*Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüceden çev.: Marie Felicite Brosset, çev.: Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yay. Haz.: Erdoğan Merçil), TTK, Ankara, 2003, 82n, 175n, 190n, 170n, 175.).

⁹⁷ H’orenatsi Abgar’ın Ermeni kralı olduğunu söyler. Bugün Ermenilerin bu bilgiyi kabul ettiklerini resmi yayınlarından da, mesela Sovyet Ermenistanı’nda yayınlanan Ansiklopedi’de aynen korunmasından da anlamaktayız. (“*Abgar*”, *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1974, 18.) Geç dönem Süryani kaynaklarında Süryani olduğu söylene de Aday’ın Doktrini’nde *Abgar Ukama*, Urfa kralı Kara Abgar diye bahsedilmektedir. Urfa’da oluşan Abgar’ların krallığı M.Ö. II. Yüzyılın sonlarından M. III. Yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde isminde Abgar bulunan on kraldan bahsedilmektedir. Bu, Abgar isminin daha çok krallığı simgeleyen bir künye olduğunu

H'orenatsi'de Ananun=İsimsiz, İsmi bilinmeyen) vasıtasıyla İsa Mesih'ten haberdar olur. Bunun üzerine Abgar, Ananya'yı İsa'ya gönderir. H'orenatsi, Abgar'ın bir mektup gönderdiğini söyleyerek ekler: *“Ülkenin prensi Arşam'ın Abgar'dan, Kudüs topraklarında görülen, hayır sahibi Kurtarıcı İsa'ya, selam.”*

“Seni ve tıp ve ilaç olmaksızın ellerinle tedavilerini duydum. Zira, söylendiğine göre körün görmesine ve kötürümün yürümesine neden olmuşsun, cüzzamlıları temizlemişsin, kötü ruhları (ays) çıkarmışsin, uzun süredir hastalıktan acı çekenleri iyileştirmişsin, hatta sen ölüyü diriltmişsin. Senin hakkında tüm bunları duyduğumda burada iki şeyden birine karar verdim, ya sen gökten inen Tanrı'sın ve bu işleri yapıyorsun, ya da sen Tanrı'nın oğlusun ve bunları yapıyorsun. Binaenaleyh bunlar hakkında sana yazdım, yalvardım, zira zahmet çekesin, bana gelesin ve hastalığımı iyileştiresin diye. Ayrıca Yahudilerin senden şikayet ettiklerini ve sana kötülük yapmak istediklerini de işittim. Fakat benim küçük ve güzel bir şehrim var ve ikimize de yeter”⁹⁹

Mektupla olan İsa Mesih'in cevabı H'orenatsi'ye göre şöyledir: *“Mutlu olan beni görmeden bana inanandır. Çünkü benim hakkımda şöyle yazıldı: ‘Beni görenler bana inanmayacaklar ve beni görmeyenler inanacaklar ve yaşayacaklar.’ Şimdi sen bana yazıyorsun ki sana bizzat gelmeliyim. Bana layık olan burada kendisi için gönderildiğim her şeyi tamamlamaktır. Ve tamamladıktan sonra beni buna gönderene yükseleceğim. Yükseldiğim zaman bir öğrencimi göndereceğim ki ağrılarını iyileştirsin ve sana ve seninle birlikte olanlara yaşam lütfetsin.”¹⁰⁰*

Efsanenin ikinci önemli unsuru Havari Taday'ın Urfa'ya vaaz ile görevlendirilmesidir. Efsaneye göre İsa Mesih'in dirilişi ve göğe alınışından sonra Urfa'ya gönderilen Taday, Abgar başta olmak üzere Urfa'daki bir çok hastanın ilaç ve bitki kullanmadan iyileşmesine neden olur. Bir çok mucizeye şahit olan Abgar ve etrafındakiler onun İsa Mesih'in takipçisi olduğunu anlar ve ona inanırlar. Böylece Urfa'da Hristiyan bir cemaat oluşur.¹⁰¹

düşündürmektedir. Bahsi geçen Abgar Ukama ise V. Abgar (M.Ö. 4-M. 7; ikinci defa M. 13-50)'dir. Ancak Hristiyanlığı kabul eden Abgar'ın IX.'su (179-214) olduğu, III. Yüzyıl başlarında Hristiyanlığın devlet dini seviyesine yükseldiği söylenmektedir. (Bkz. E. Honigmann, “Urfa”, *İA*, C. 13, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 50-51. Ayrıca bkz. Brock, 212-234.)

⁹⁸ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 28, 30.

⁹⁹ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 31; Eusebius'un metninde Abgar'ın isteği mektupla değil de sözlü olarak iletilmiştir. Öğreti ve Labubna'da H'orenatsi'de olduğu gibi yazılıdır, yani mektupladır.

¹⁰⁰ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 32. İsa Mesih'in mektubunda nüshalar arasında farklılıklar vardır. Ancak temelde hepsi aynı doğrultudadır.

¹⁰¹ Hayes, 40-41. Bu cemaatin çoğunluğunun Yahudilerden olduğu ve Hristiyanlık reformuna uğramış Yahudiliği uyguladıkları düşünülmektedir.

Abgar efsanesine başka efsaneler de dahil edilmiştir. Ananya tarafından çizilen ya da çizirken İsa'nın mendili alarak yüzüne vurduğu ve beze geçtiğinin anlatıldığı İsa'nın portresi, İsa'nın mektubundaki kenti istilalardan koruduğuna inanılan lütuf, haçın bulunması efsaneleri ile Abgar'ın Tiberius'a mektubu bunlardan bazılarıdır.¹⁰²

Ermeni Kilise tarihinde Abgar efsanesinin ön plana çıkarılması Taday'ın faaliyetleri nedeniyledir. Çünkü Taday, Ermeni Hristiyanlığının en önemli apostolik bağıdır.¹⁰³ H'orenatsi, Abgar hadisesini buraya kadar detaylarına dalmadan anlattıktan sonra Taday'ın Ermenistan'la ilişkisini kurmaya çalışarak “*Abgar öldükten sonra Ermenistan Krallığı ikiye bölündü: oğlu Ananun Urfa'da, yeğeni Sanatruk ise Ermenistan'da*” kral oldu der.

Taday bu sırada Ermenistan'a, yani doğuya gider ve derebeylerden korkarak dinini değiştiren Sanatruk tarafından Şavarşan bölgesinde Artaz'da¹⁰⁴ öldürülür. Sadece Taday değil ona inananlar da öldürülür. Hatta öldürülenler arasında bizzat Sanatruk'un kız kardeşi Sanduh't da vardır. Şehit kabul edilen bu azizlerin kemikleri Kayalıklar (ar'apar)¹⁰⁵ denen bir yere taşınır.¹⁰⁶

Ermeni Kilise geleneğinde kilisenin ilk ruhanisi kabul edilen Taday'la ilgili efsanelerin tarihsel veriler ışığında ortaya konması veya onlarla desteklenmesi şu anda mümkün gözükmemektedir. Ancak Ermenilerin ilk kilise ve inancıyla, özellikle Urfa'yla bağlantı kuracağı ulaşım güzergahı Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı

¹⁰² *The Doctrine of Addai*, 5 vd., 36; Ayrıca Thomson'ın giriş ve notlarla yayınladığı baskısındaki değerlendirmelerle krş. (Khorenats'i, *History*, Introduction, 39-40, Kitap II, Böl. 26-39 arasındaki Thomson'ın dipnotları.) H'orenatsi ise portreden ve Taday'ın Urfa'daki faaliyetlerinden Eusebius'taki gibi kısaca bahsetmiştir. Ancak mektupları çoğaltmıştır. Beş mektuptan ilki Abgar'dan Roma İmparatoru Tiberius'a İsa Mesih inancına çağrıyı içeren mektuptur. İkincisi birincisine cevaptır ki H'orenatsi'de Öğreti ve Labubna'ya göre farklılıklar vardır. Üçüncüsü sadece H'orenatsi'de geçen Tiberius'a ikinci mektuptur. Dördüncüsü, Ermenistan kralı Abgar'ın oğlu Asur kralı Nerseh'e mektuptur ki Öğreti ve Labubna'da mektuplaşmadan bahsedilmekle beraber metin verilmez. Bu, Taday'ın Nerseh'e gitmesi konusundadır. Beşincisi ise yalnızca H'orenatsi'de bulunan Pers kralı Ardaşes'e mektuptur. (Bkz. H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 32-33)

¹⁰³ Bunun yanı sıra Süryani Kilise tarihinde de Taday (Süryanice Aday)'ın vaaz çalışmaları Urfa'dan hareketle başlatılır. Süryani versiyonuna göre Taday, Urfa'dan Dicle'nin doğusuna kadar olan bölgede (Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak) faaliyetlerini sürdürmüş bölgenin Hristiyanlaşmasına ön ayak olmuştur. Süryani geleneğinde Taday birkaç yıl sonra hastalanmış, vefat etmeden önce öğrencilerinden taç yapıcısı Agay (Labubna'da Ade, H'orenatsi'de Adde)'ı piskopos takdis etmiştir, bu arada ona yardımcı ruhban olarak da Palut'u tayin etmiştir. (Bkz. *The Doctrine of Addai*, 47-50.)

¹⁰⁴ Artaz, Vaspurakan eyaletinde bir şehirdir. Şavarşan bölgesinde Ermeni kaynaklarında Maku diye ifade edilen yerde Taday'ın türbesi, onun adına bir kilise ve manastır bulunduğu ileri sürülür. Bu manastır olduğu yer, Maku şehrinin 20 km. güneydoğusunda gösterilir. Şimdi Türkiye sınırlarında yer alan bu bölge Van'dadır. Küçük Ağrı Dağı'nın 70 km kadar güneyindedir. (V. Vardanyan, “*Artaz*”, *H.S.H.*, Hator 2, Yerevan, 1976, 132; A. Zaryan, “*T'adei Vank*”, *H.S.H.*, Hator 4, Yerevan, 1978, 115.)

¹⁰⁵ Ar'apar: Vağarşapat'ta Aziz Grigor'a adanmış bir kilisenin yeri. (Bkz. Carriere, 408, 2n.)

¹⁰⁶ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 34.

coğrafyadan, günümüz Güneydoğu Anadolu'sundan mümkün gözükmektedir. Efsanedeki Kral Abgar Süryaniler tarafından Süryani,¹⁰⁷ Ermeniler tarafından Ermeni kabul edilmektedir. Ancak araştırmacılar Arap olma ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Bununla birlikte efsanenin yaşandığı ve oluştuğu dönemlerde Urfa'da Ermenilerden daha çok Süryanilerin yaşaması mümkündür. Urfa, Süryani Kilisesi için daima önemli bir merkez olmuştur. Buradan harekete geçen ruhaniler, Mardin, Diyarbakır, Erbil ve sair şehirlerde Hristiyanlığı yaymışlardır.¹⁰⁸

Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışında Süryani etkisini destekleyici bir husus olarak Ermeni Kilisesi'ndeki Süryani unsurları ifade edebiliriz. H'orenatsi ve Agat'angeğos'un eserlerinin tahkikli yayını yapan Thomson, Ermeni literatüründe Süryani metinlerin etkisinin tarihi verilerden daha çok, belirgin şekilde teolojik alanlarda, mesela himnografi (kutsal ilahiler yazma sanatı), vaaz verme sanatı ve kutsal kitap yorumlamada, güçlü olduğunu söyler. Bunun H'orenatsi'de açık olarak görüldüğünü ve Grek olduğunu söyleyen Agat'angeğos'ta Süryani orijinli fikirler ve geleneklerin önemli rol oynadığını da eklemektedir.¹⁰⁹

Ermeni Kilisesi, apostolik silsileye Taday'dan sonra Bartalmay'ı eklemektedir. Ormanyen, 43-66 tarihlerinde Taday'ın Ermeniler arasında görev yaptığını söyleyerek ikinci sıraya Bartalmay'ı 60-68 yılları arasına yerleştirmektedir.¹¹⁰

İsa Mesih'in on iki havarisinden birisi olarak gösterilen Bartalmay hakkında onun Ermenistan'a vaaz için gelmesi ve bu günkü Van sınırlarında şehit edilmesi dışında fazla bilgi yoktur. H'orenatsi, Bartalmay'ın Arebanus'ta (Albanos, Ağbak, Başkale)¹¹¹ şehit edildiğini söylemektedir.¹¹² Zenob Glak'ın eserinde Bartalmay,

¹⁰⁷ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, (İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev.: Ömer Rıza Doğrul), 2. ba, TTK. , Ankara, 1987, 121; Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, 90; Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, 1. baskı, Vadi Yay., Ankara, 1997, 67 vd.; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, Ayraç Yay., Ankara, 1996, 57-63.

¹⁰⁸ Çelik, 57-63.

¹⁰⁹ Khorenats'i, *History*, Introduction, 39.

¹¹⁰ Ormanyen *Azgapatum*'da, bu iki havarinin görev sürelerini anlattığı bölümde (Bkz. Ormanyen, *Azgapatum*, Böl. 13) net bir tarih söyleyemeyip, 35-43 arasında Taday'ın tebliğde bulunduğunu, 60 veya 66'da Bartalmay'ın şehit edildiğini söylemektedir. *Ermeni Kilisesi* isimli eserinin 1911'deki Ermenice ilk baskısında ilkinci 8 yıl 35-43, ikincisi ise 16 yıl 44-60 tarihleri arasında gösterilmektedir. Aynı eserin 1913 tarihli üçüncü baskısında aynı tarihlere yer verilirken 1955 İngilizce baskısında ve *Azgapatum*'um Antilias-2003 baskısının ilavelerinde havarilerin ilki 43-66 tarihlerinde 23 yıl ve ikincisi 60-68 yıllarında 8 yıl Ermeniler arasında vaaz verdikleri, piskopos olarak bulundukları kaydedilmiştir. (Ormanyen, *Azgapatum*, Böl. 13 ve Girk' A, Nivt'eri Tsutsak XIII ; Ormanyen, *Yekeğetzi*, 24 ; Ormanian , *The Church*, 4.)

¹¹¹ Ağbak: Büyük Ermenistan'ın Vaspurakan vilayetinde (Türkiye'nin Van vilayetinin güneydoğu kısmında Başkale) yer alan bu bölge Adamakert diye isimlendirilmekle beraber Surb Haç' manastırının bulunduğu yerdir. Havari Bartalmay adına bir manastır da yer almaktadır. (Petrosyan, "*Barduğimeos*",

Taday'la birlikte anılmaktadır.¹¹³ Sonraki döneme ait Ermeni tarihçilerinde bu daha da şekillenerek ifade edilmektedir.¹¹⁴

Havarileri Kilise'nin ruhani silsilesinin başında gösterme çabası kutsallıklarına, kutsallıkları ise Elçilerin İşleri'ndeki Kutsal Ruh'un üzerlerine inmesi olayına dayandırılmaktadır.¹¹⁵ Havarilerin öğrencilerinin, bunların her türlü eşyalarının, bakiyelerinin, kemiklerinin Hristiyan Kiliselerinin çoğunluğunca kutsal kabul edildiğini görmekteyiz. Kilisenin kutsallığını ortaya koyan Havarilerin bu durumu, bütün Hristiyanlarca çok fazla önemsenmiştir. Kilise'nin apostolik boyutu, farklı kiliseler arasındaki dini ve siyasi tartışmalarda önemli bir üstünlük malzemesi olarak değerlendirilmiştir.

Havariler sonrasındaki silsileyi oluşturduğuna inanılan kilise hiyerarşisinin tepesindeki ruhani lidere üstünlükler, diğer ruhbandan ayırıcı özellikler atfedilmiştir. Ermeni Kilise hiyerarşisinin başındaki kat'oğikos, diğer piskoposlarda bulunmayan piskopos takdisi ve müron takdisi gibi haklara sahip olmuştur. Bunun yanında Havarilerden kaynaklandığına inanılan kilise, ruhbanlık ve kilise geleneği de kutsal kabul edilmiştir.

Ermeniler arasında havariyel (elçisel, apostolik) bağın kurulması en geç V. Yüzyıl'da oluşmuştu. Kilisenin havariyel olduğunu vurgulama çabası yüzyıllarca kiliseler arası tartışmalarda ileri sürülen konular arasında yer aldı. Ermeni Kilisesi'nde bu durum XX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde sistemli bir ifadeye dönüştü.

İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan (1896-1908) her Hristiyan kilisesinin havariyel doğuşunu İsa Mesih Kilisesi'nin gökteki kuruluşuna bağlar. Bu bağlılığın da iki şekilde olduğunu söyler:

H.S.H., Hator 2, Yerevan, 1976, 314; A. Zaryan, "Barduğimeosi Vank'", **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 314-315; "Ağbak", **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1974, 249.)

¹¹² H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 34. Thomson, Bartalmay'dan ilk bahsedenin Step'an Orbelyan olduğunu söylemektedir. Ayrıca havarinin Dicle'de bir kilisenin (sonradan ünlenen Hogeats Vank' manastırı) kuruluşu ile ilişkilendirildiğini, ancak farklı bir geleneksel habere göre Karin (Erzurum)'le de bağlantısının kurulduğunu söylemektedir. (Khorenats'i, **History**, Kitap II, Böl. 34'de 8n.)

¹¹³ Zenob de Glag, 338.

¹¹⁴ Drash'anakerttsi, 38-39, 50-51 ; Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 10, 54 ; Gandzaketsi', **History**, Böl. 10, 54; Grigor K'ahanay Aknerts'i, **Grigor of Akner's History of the Nation of Archers**, (Çev: Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey, 2003, Böl. 11 ; İngilizce ve Ermenice baskısı için bkz. Grigor of Akanc', "History of Nation of The Archers (The Mongols)", (The Armenian Text Ed. And Trans.: Robert P. Blake-Richard n. Frye), **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 12, No.3/4 (Dec., 1949), Böl. 11, 232-235 ; Metsobets'i, 17.

¹¹⁵ Elç, II/1-12.

Birincisi, Havarilerden birinin vaazlarıyla oluşan *doğrudan havarisel doğuş* (uğğaki ar'ak'elakan tzagum).

İkincisi, havarisel doğuşa sahip olan bir kilisenin başlangıç olduğu *dolaylı havarisel doğuş* (anuğğaki ar'ak'elakan tzagum)tur.

Ormanyan, Ermeni Kilisesi'nin temelini doğrudan havarisel doğuşa sahip olduğunun ilan ve kabul edildiğini de ekleyerek Havarisel doğuşu Havari Taday yanında Bartalmay'ın sağladığını kabul etmektedir.¹¹⁶

İlk üç yüzyılda, yani Aziz Grigor Lusavoriç'in vaazları öncesinde Ermeniler arasında Hıristiyanlığın yayılışı veya bir kilisenin oluşumuna getirilen delillerden bahsedebiliriz. Ormanyan, Taday ve Bartalmay'ı müteakiben Aziz Grigor'a kadar sekiz ruhani lideri sıraladığı bir silsile oluşturmuştur.¹¹⁷ Buna göre İsa'dan sonraki ruhani liderler silsilesi şöyledir: 1- Havari Taday 43-66, 2- Bartalmay 60-68, 3- Zak'aria 68-72, 4- Zementos 72-76, 5-Atrnerseh 77-92, 6- Muşe (Movses) 93-123, 7- Şahen 124-150, 8- Şavarş 151-171, 9-Ğevondios 172-190, ve 10- Mehrujan 240-270?¹¹⁸

Bu piskoposlardan sonuncusuna Eusebius'un *Kilise Tarihi*'nde rastlamaktayız.¹¹⁹ Buna göre İskenderiyeli Dyonysius (öl. 264), Ermenistan'daki kardeşlerine, yani piskopos Meruzanes'e *itiraf* konulu bir mektup yazar. Mektupta Mehrujan'ın nerede piskoposluk yaptığı belli değildir. Hatta Eusebius, aynı yerde piskopos hakkında hiçbir şey bilinmediğini eklemektedir. Buna karşın Ermeni kaynaklarında Mehrujan'ın Aştişat veya Sivas piskoposu olması ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹²⁰

Eusebius, İmparator Maximus (Daja)'un Hıristiyan Ermenilerle savaşta inançlı tutumlarından dolayı dinlerine meyletmesinden bahseder.(311)¹²¹ Bu tarihte, bölgede inançlı bir Ermeni Hıristiyan grubundan bahsedilmesi, sesini yükselten, inancını davranışlarıyla gösteren ciddi bir cemaatin varlığına işaretir. Bu da çevresi olan, gelişmiş ve genişlemiş bir cemaati çağrıştırmaktadır. Roma'da Hıristiyanlığın serbest bırakılması öncesine ait bu bilgi, Grigor Lusavoriç öncesi olmasa bile onun döneminde bir cemaatin oluştuğunu göstermektedir. Bu da Ermeniler arasında III. Yüzyıl sonlarında Hıristiyanların varlığını düşündürmektedir.

¹¹⁶ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 24.

¹¹⁷ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 5-43.

¹¹⁸ Ormanyan, *Azgapatum*, Hator III, İlave XLI.; Ormanyan, *Yekeğetzi*, 249-251

¹¹⁹ Eusebius, Book V, Chapter XLVI.

¹²⁰ Tiran Nersoyan, *Armenian Church Historical Studies, Matters of Doctrine and Administration*, (Derleyen ve Girişle birlikte yay.: Nerses Vrej Nersessian), St. Vartan Press, New York, 1996, 65.

¹²¹ Eusebius, Book IX, Chapter VIII.

Ormanyan, ruhani liderler, onların misyonları, hatıraları ve kutsal eşyaları, onlarla ve eşyalarıyla ilgili halk inançları, onlara kutsal gelenekte yer verilmesi, özel günler tahsis edilmesi; başka azizler ve şehitlerin varlığı ve gelenekte bunlara değer verilmesi gibi nedenlerle ilk üç yüzyılda Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayıldığını ortaya koymaya çalışmıştır.¹²²

İlk üç yüzyıla ait bu bilgiler, ilk dönemde Ermenilerin yaşadıkları bölgede Hristiyanlığın duyulduğunu III. Yüzyılın ikinci yarısında ise bir Hristiyan cemaatin olduğunu göstermektedir.

b. Aziz Grigor Lusavoriç: Ermeniler Arasında Hristiyanlığın Yayılışı

Aziz Grigor Lusavoriç'in Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışı ve Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunda önemli bir rolü vardır. III. Yüzyıl sonları ve IV. Yüzyıl başlarında, yani Grigor'un yaşadığı dönemde Ermenistan coğrafyasındaki siyasi duruma değinmek konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Derebey ailelerinden oluşan Ermenistan coğrafyasında siyasi idareyi elinde bulunduran aile Ermeni Arşakunileri (Arsaklılar) idi. İran ise Sasaniler hanedanı idaresindeydi. Sasaniler, İran Arşakunileri hanedanını devirerek (224) idareyi ellerine geçirmişlerdi. Ermeni klasik kaynaklarında İran Arşakunileri ile Ermeni Arşakunilerinin köken birliğine dair önemli bilgiler vardır.¹²³ Bu nedenle aynı kaynaklarda İran'da

¹²² Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 5-43; Ormanyan, *Yegeğetsi*, 25-28; Krikor Damadyan ve diğerleri, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul, Aralık 2000. Ayrıca Hristiyanlığın kovuşturma ve tazyik altında tutulduğu Roma İmparatoru Trajan (m. 98-117) döneminde Ermenistan steplerine Hristiyan askerlerin sürüldüğünden bahsedilmektedir. [Bkz. Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (Çev.: Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul: Doz Yay., 2005, 195.]

¹²³ Arşakuniler: İran'da MÖ. 250'den M. 224'e kadar hakimiyet kuran krallık ailesidir. Bunlara İran Arşaklıları denir. Ermeni Arşaklıları ise m. 12'den itibaren bölgede hakimiyet kurmaya çalışan İran Arşakuni soyundan gelen ailedir. Bunlara küçük Arşaklılar ya da Ermeni Arşaklıları denir. Ermeni Arşakuni hanedanı miladi I. Yüzyılda bölgedeki krallığı Artashesyan hanedanının elinden almıştır. Aslında bu aile, İran Arşaklılarının desteğiyle zamanla bölgedeki hakim aile konumuna gelmişlerdir. Bu hanedanın hakimiyeti bağımsız değildir. Çünkü Partlı Arşak, m. 35'de İran kralı tarafından atanır. Bu İran'a bağımlılığı gösterir. Ancak Roma-İran hakimiyet mücadelesi bölgeyle alakalı olarak bu aileler üzerinden gerçekleştirilir. Partlar kendi soylarından birisini bölgeye atamak isterken Roma kendi hakimiyetini kurmak için desteklediği herhangi birini, hatta Gürcülerden birini dahi atamak ister. 62'de Partlı Trdat (Trdat I, 53-60, 62/66?-75) genel vali olurken Roma Ermenistan'ı boşaltır. Ancak bir yıl sonra Roma Ermenistan'a tekrar girer ve İran'la Rhandaia anlaşmasını yapar. Buna göre Ermenistan'ın Partlı siyasi lideri tacını Roma hükümdarından alacaktır. Trdat, 66'da Neron'un elinden taç giyer. Bundan sonra Ermenistan'daki genel valilik zaman zaman bu aileden olmayan birisi tarafından gerçekleştirilse de V. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür. Rhandaia anlaşması zaman zaman uygulansa da karışıklık ve İran-Roma hakimiyet mücadelesi hiçbir zaman durmamıştır. (Grousset, 103 vd.) Ancak bu iki süper güçten Ermenistan'a etki eden baskın kültürün, hem siyasi hem de dini anlamda İran kültürü olduğu son dönem araştırmacıları tarafından da kabul

Arşakunileri deviren Sasani hanedanının Ermeni Arşakunilere de pek olumlu bakmadıklarına, savaş halinde olduklarına dair olaylar anlatılır. Anlatılan olayların birisinde Aziz Grigor Lusavoriç ve onun Ermeniler arasında Hristiyanlığı yayma efsanesi dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu efsanenin ana kaynağı Kral Trdat'ın yazıcısı olduğunu söyleyen Grek Agat'angeğos'un *Tarihidir*.¹²⁴

Agat'angeğos'a göre Grigor'un babası Anak Partev, Ermeni Arşakuni kralı H'osrov'u suikastla öldürmesi için ailesiyle birlikte gönüllü olarak Sasani kralı Ardeşir (*Artaşir*, 224-240) tarafından batıya gönderilmiştir.¹²⁵ Geçmişteki soy birliğini ve Sasani düşmanlığını kullanarak yakınlığı anlaşılan Anak, H'osrov'a kendisini öldürecek kadar yakın olabileceği bir ilişki kurmuştur. Bu arada Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Grigor da bu topraklarda dünyaya gelmiştir.

H'osrov'u bir av sırasında öldüren Anak, ailesi ile birlikte kaçarken yakalanır ve hepsi katledilir. Aileden geriye dadısı tarafından kurtarılan küçük Grigor (Suren Pahlav) kalır. Grigor'u Kayseri'ye götüren Hristiyan dadısı onu Hristiyanlık eğitimiyle yetiştirir. Diğer tarafta H'osrov'un öldürülmesiyle karışıklığa düşen Ermenistan coğrafyasındaki hanedanlara savaş açan Şapur (*Şapuh*) (240-270?) bölgeye girer ve Kral H'osrov'un ailesini katleder. Ermeni Arşakuni krallık ailesinden sadece küçük Trdat ve kız kardeşi H'osroviduh't kurtarılabilir. Trdat, Roma'ya kaçırılır ve bir kral olarak yetiştirilir.¹²⁶

edilmektedir. (Bkz. Jacques de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, (Önsöz ve Takdim: Constant Vautravers et Edmond Khayadjian), Publication de l'Academie de Marseille, Venise, 1981, 53-54. Ayrıca bkz. Ananikian, "Armenia (Zoroastrian)", 795-802.)

¹²⁴ Agat'angeğos, Böl. 1/1-15, 2/1-23 ; Agathangelos, *History*, Böl. 18-34.

¹²⁵ Sasaniler tarafından İran Arşaklılarının 224'de tahttan indirilmesi Ermeni Arşakunilerini de huzursuz etmiştir. Klasik Ermeni kaynakları Agat'angeğos ve H'orenatsi Ermeni Arşakuni kralının bu dönemde H'osrov olduğunu göstermektedirler. Ardeşir ile H'osrov arasında savaşlar bir sonuca ulaşmaz. Ardeşir, H'osrov'un öldürülmesini ister ve bunun için suikast planları hazırlar. Ancak bu planları hayatta iken gerçekleştirilemez. Onun yerine oğlu Şapur bu suikasti düzenler. Suikastin gerçekleştirenini ise Aziz Grigor'un babası Anak Partev'dir. Şapur, Anak'a yanında ikinci adam olmayı ve Pahlav soyunun serbestliğini veya idaresini vaat eder.

¹²⁶ Agat'angeğos, Böl. 3/1-15. Yaşları birbirine yakın olan bu iki küçük akraba, Grigor ve Trdat, geçmişlerinde aileler arası sürtüşmeleri barındırmaktadırlar. Bu nedenle her zaman karşı karşıya gelebilecekleri bir durumdadırlar. Yetiştikleri farklı ortamlar da bu karşıtlığı destekleyici niteliktedir. Biri Kayseri'de Hristiyanlık eğitimi alırken diğeri pagan inancın hakim olduğu bir ortamda yetişmiştir. Yetişme ortamını bu şekilde hazırlayan etmenler bölgenin siyasi yapısına bağlı olarak gelişmektedir. Ermenilerin yaşadıkları bölge Roma ve İran sınırlarıdır ve iki süper gücün hakimiyet kurma savaşını yürüttükleri toprakları ihtiva etmektedir. Bölgede yaşayan Ermeni birliğini oluşturan aileler bu iki devlet arasında zaman zaman her ikisine ya da birisine yaklaşılarak veya tabi olarak yaşamaktadırlar. Bu gelgitlerin başka bir nedeni de siyasi ve dini bağımsızlıklardır. Her yaklaşma diğere uzaklaşma olmakla beraber kendi dini ya da siyasi durumlarından ödün vermeyi de içermektedir. Bu gelgitler yok oluşu engellerken uzun sürecek bir değişimi ve oluşumu da beraberinde taşımaktadır. Değişim ve oluşumun mimarı Grigor, harcı Hristiyanlık, kolonları güçlü aileler ve

H'orenatsi, Agat'angeğos'un vermediği ayrıntıları anlatacağını söyleyerek¹²⁷ konumuz açısından kıymetli bilgiler vermiştir. H'orenatsi'ye göre Grigor'un atalarının dönemin Ermeni krallık ailesi, Arşakunilerle akrabalıkları vardır. Grigor'a bu doğrultuda Parthlı anlamında Partev, Pahl'lı anlamında Pahlav denmektedir. Parthlı geçmiş bütün Arşakunilerle akrabalığı belirtmekle beraber daha sonra oluşan Pahlavik geçmiş Ermeni Arşakunilerle akrabalığı göstermektedir. Ancak, Ermeni Arşakuni hanedanı ile Grigor'un ataları arasında krallık idaresi hakkında bir sürtüşme yaşanmıştır. Bu sürtüşmenin etkisini sürdürdüğü bir dönemde söz konusu gelişmeler yaşanmıştır. Yani Grigor'un babası Anak sürtüşmenin etkisiyle Ermeni Arşakuni kralı H'osrov'u öldürmüştür.¹²⁸

tuğlaları bölgedeki diğer ailelerdir. Günümüze kadar etkisini devam ettiren bu değişim ve oluşumun önemi Ermeni yazın geleneğinde geniş yer verilmesinden de anlaşılmaktadır.

¹²⁷ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 67.

¹²⁸ Anak Partev, küçük Arşaklı H'osrov'a yakınlaşmak için aralarındaki soy birliğini kullanır. Agat'angeğos, H'osrov'un Anak'a krallığının ikinci sırasını verdiğini söyler. (Agat'angeğos, Böl. 2/11—Agathangelos, *History*, Böl. 30). H'orenatsi ise “*orijinal evleri olan Pahlav'a, krala ait şehir olan Bahl'a ve tüm K'uşanlar ülkesine döneceklerine dair onlara söz*” verdiğini yazar. (H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 74.) H'orenatsi, Arşakunilerle Grigor'un soyu olan Pahlavlar arasındaki mücadeleyi taht kavgası üzerine kurgular. O, İran Arşaklılarının, Ermeni Arşaklıların ve Grigor'un ataları Palavların Partlardan türediğini söyler. (Bkz. H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 2-3.) Ona göre Makedonyanlara savaş açan Arşak'ın ikinci göbekten torunu Arşak “*“büyük” diye isimlendirildi ki o Antiok'os'u öldürdü ve kardeşi Vağarşak'ı krallığında ikinci belirleyerek Ermenistan kralı yaptı. Kendisi Bahl'a gitti ve elli üç yıl emniyetle hüküm sürdü. Böylece onun soyu Pahlavk' diye isimlendirildi, kardeşi Vağarşak'ınkiler ise Arşakuniler diye*” isimlendirildi der. Devamında Parthlı büyük Arşak'ın torunlarından “*Arşavir'in üç oğlu ve bir kızı vardı, daha önce söylediğim gibi onların isimleri aşağıdakidir: en büyüğü Artaşes diye isimlendirilir, ikincisi Karen, üçüncüsü Suren ve kız kardeş Koşm diye isimlendirildi.*”

“İmdi babalarının ölümünden sonra Artaşes, soyundan gelenler arasından kardeşlerinin üzerine hüküm sürmek istedi. Kardeşleri, yalakalığı ve hilekar sözleri dolayısıyla değil de daha çok güçle onlara zor kullandığı için bunu kabul ettiler. Ve Abgar onlar arasında bir sözleşme ve antlaşma kurdu ki Artaşes kendi soyu arasında hüküm sürecekti, fakat öyle ki eğer onun soyu tükenecek olursa kardeşleri yaşça büyüklük sırasına göre tahta çıkacaklardı. Artaşes bunu onlardan elde ettiğinde onlara eyaletler tahsis etti ve her birinin isminden sonra ailelerini soylular sınıfına aldı. Ve onları, her bir ailenin orijinal ismini koruyarak soylu aileler seviyesine yükseltti. Bu yüzden aşağıdaki gibi çağırıldılar: Karen Pahlav, Suren Pahlav, ve kız kardeş, kocası ordu kumandanı olduğu için Aspahapet Pahlav. Ve taht onlardan alınana kadar bir çok yıl bu düzenleme üzere yaşadılar.” (Bkz. H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 68.) Bunları tekrar etme amacının da okuyucularını “Aydınlatıcımız” dediği Grigor'un akrabaları hakkında bilgilendirmek olduğunu ekler. Parthlılar (Arşakuniler) İran'da hüküm sürerken Ermenistan'da da Arşakuni hanedanı krallığı elinde bulunduruyordu. H'orenatsi, “*Sasan'ın oğlu Artavir (Ardeşir), Artavan'ı [Artabanus V, 213-227] öldürmüştü ve tahtı ele geçirmişti.*” der. (Bkz. H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 71.) Grigor, Suren Pahlav soyundan geliyordu. H'orenatsi'ye göre Ardeşir ile H'osrov arasındaki savaşta Suren Pahlav ve Aspahapet Pahlav soyları kardeşleri Artaşes'in kolunun krallığını kıskanıyorlardı ve Sasanilerle birlik içerisindeydiler. Karen Pahlav soyu ise İran kralı Ardeşir'e karşı durmuştu, yani H'osrov'un yanındaydı. Karenyanlar katledilirken diğerleri kurtuldular. (Bkz. H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 71-72.) Bu durum, Grigor'un babası Surenyanlardan Anak Pahlav'ın H'osrov'a yani akrabalarına karşı taht nedeniyle düşman olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Artaşes'in suikast planlarına gönüllü olarak katılmıştır. O da Pahlavilerin

Yukarıda sözü edilen geçmişi içlerinde barındıran iki küçük akraba Ermenistan bölgesindeki yeni oluşumun baş aktörleridir. Küçük Pahlav, Grigor ismiyle vaftiz edilip Hristiyan olarak yetişerek yeni bir donanım kazanmıştır. Diğer tarafta atalarının düşmanlarından kalan tek oğul Trdat ise tam tersi bir eğitimle kral olarak yetişmiş ve H'orenatsi'ye göre Roma İmparatoru Diocletian'ın üçüncü yılında Ermenistan'da tahta çıkmıştır(287). Bunun üzerine Grigor, babasının H'osrov'a yaklaşma tavrında olduğu gibi ailesindeki soyluluk hüviyetini kullanarak ve yeni dini donanımlarını gizleyerek Trdat'ın huzuruna kendisini kabul ettirmiştir. O, güçlü bir Hristiyan vaizi olarak karısı ve iki oğlunu Kayseri'de bırakıp Trdat'ın yanında önemli bir görev almıştır.

Grigor'un devrimini gerçekleştireceği metot dinidir. Bunun için gerekli zaman ve koşulları Trdat hazırlar. Trdat başarılı olduğu bir savaş sonrasında Eriza bölgesinde Tanrıça Anahit'e şükran sunuları için geldiğinde Grigor'dan da bir kurban sunmasını ister. Ancak o dini inancı gereği bunu reddeder. Bundan sonra Trdat'ın Grigor'a işkenceleri başlar.¹²⁹ Grigor'u işkencelerle dininden döndürmeye çalışan Trdat ile Grigor arasında dini tartışmalar da yaşanır. İşkenceler sırasında Trdat'a, Grigor'un Anak'ın oğlu olduğu söylenir. Kavgalı geçmişin anlaşılması üzerine Grigor, Artasat şehri sınırlarında H'or Virap diye bilinen “derin kuyu”ya hapsedilir. Trdat ise kışı geçirmek üzere Vağarşapat (Ecmiatzin)'a çekilir.

Aziz Grigor'un derin kuyuda hapsediği sırada Ermeni Kilise tarihinde “H'r'ip'simyanlar” diye meşhur olan bir rahibe topluluğunun hikayesi yaşanır.¹³⁰ Hikayeye göre Roma kralı Diocletian kendisine eş aramakta olduğu sırada bir rahibe manasındaki H'r'ip'sime'ye aşık olur ve onunla evlenmek ister. Bunu haber alan ve kendisini ruhbanlığa adanmış olan H'r'ip'sime, Azize Gayiane liderliğindeki bakire topluluğu ile birlikte Diocletian'ın zulmünden korkarak kaçır. Sonunda Vağarşapat'a gelir ve saklanırlar. Vağarşapat Kral Trdat'ın ikametgahı ve başkentidir. Diocletian, Trdat'tan bakirelerin yakalanmalarını ister. Ancak, bakireleri yakalayan Trdat da H'r'ip'sime'ye aşık olur ve evlenmek ister. Fakat sarayına aldığı H'r'ip'sime'yi elde edemez ve hiddetle bütün bakirelerin öldürölmelerini emreder. H'r'ip'sime ve Gayiane

idaresini ona vaat etmiştir. Anak, H'osrov'a yaklaşırken bu akrabalığı ve onun Sasani hanedanına karşı düşmanlığından faydalanmıştır. Agat'angeğos, H'osrov'un Anak'a krallara yaraşır şekilde muamele ettiğini ve krallığında ikinci sırayı verdiğini söyler. (Agat'angeğos, Böl. 2/11 ; Agathangelos, **History**, Böl. 30) Bu durum, akrabalığı iki tarafın da değerlendirdiğini göstermektedir.

¹²⁹ Grigor'un eziyetleri ve Trdat'la aralarında geçen dini tartışma hakkında detaylı bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 5-12 ; Agathangelos, **History**, Böl. 48-136.

¹³⁰ H'r'ip'simyanlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 13-19, Agathangelos, **History**, Böl. 137-210 ; Ayrıca bkz. H'orenatsi, *H'r'ip'simyants*, 2193-2196.

ile birlikte 37 kişi Vağarşapat'ta üç ayrı yerde öldürülür. Trdat, bunun üzerine tutkusundan dolayı ruhsal bir bunalıma girer.¹³¹ O kendisini bir hayvan, bir domuz gibi görür. Hastalığına çare bulunamaz. Bu arada kız kardeşi H'osroviduh't rüyasında H'or Virap'taki Grigor'u görür. Buna göre hastalığın çaresini öğretecek şahıs ancak Grigor'dur. Aynı rüyayı beş defa daha görmesi üzerine Artasat'taki hiç kimsenin sağ kurtulamadığı derin kuyudan 13-15 yıl¹³² sonra Grigor çıkarılır. Onun kuyuda iken her gün bir ekmek atarak sağ kalmasını sağlayan yaşlı bir kadındır.

Kuyudan çıkarılıp Vağarşapat'a götürülen Grigor vaazlarını vermeye, öğretisini yaymaya başlar.¹³³ Trdat ve çevresindekiler yavaş yavaş iyileşirken Grigor'un vaazıyla Hristiyanlığı kabul eden insanlar çoğalır. Bu arada Grigor Vağarşapat (Ecmiatzin)'ta, İsa Mesih'in gökten indiği vizyonunu görür.¹³⁴ Bu vizyonda Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığı kabulü ve Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu işlenmektedir. Biz Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu bir sonraki bölümde ele alacağımızdan bu bölümde konuyu Hristiyanlığın yayılışı ile sınırlandıracağız.

Aziz Grigor'un Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığı yayma faaliyetlerini piskopos olarak takdis edilmeden önceki faaliyetleri ve piskopos olduktan sonraki faaliyetleri şeklinde iki kısımda değerlendirmek yerinde olur. Çünkü takdis olayı Grigor'un faaliyetlerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Takdis edilerek Piskopos olan Grigor, takdis etme yetkisini de kazanmıştır. Bundan sonraki faaliyetleri sistemleşmeye, yani Kilise'nin kurumsallaşmasına dönük faaliyetlerdir. Ancak Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayılma süreci bahsettiğimiz iki dönemde de, hatta Aziz Grigor'dan sonra da uzun süre devam etmiştir.

Grigor'un Vağarşapat (Ecmiatzin)'ta, İsa Mesih'in gökten indiğine dair gördüğü vizyon, onun dini liderliğine bir işaret kabul edilir. Bunun üzerine faaliyetlerini genişleten Grigor vizyonda işaret edildiği gibi bakireler adına şapelleri inşa eder. Vaaz çalışmalarını sürdürür, fakat vaftiz etmez. Bunun yanında Trdat'ın desteğini alan Grigor, Artasat'ta (Yerazamoy'n'da), Daranağik' (Tordan)'deki Ani (Kemah)'de,

¹³¹ Trdat'ın hastalığı, kız kardeşi H'osroviduh't'un rüyası ve Grigor'un derin kuyudan çıkarılması hakkında detaylı bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 20, Agathangelos, *History*, Böl. 211-225.

¹³² Agat'angeğos'un eserinde bu süre hem on üç (Agat'angeğos, Böl. 11/3 ; Agathangelos, *History*, Böl. 122) hem de on beş yıl olarak gösterilmiştir. Bu durum, sürenin çokluk ifadesi için yuvarlanarak on beşe tamamlandığını düşündürmektedir.

¹³³ Grigor'un vaazları ve öğretisiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 21-101. Thomson'ın İngilizce baskısında *Grigor'un öğretisi* ayrı basılmıştır. Vaazları için bkz. Agathangelos, *History*, Böl. 226-258, 716-730. Öğretisi için bkz. Agathangelos, *Teaching*, Böl. 259-715.

¹³⁴ Grigor'un vizyonu hakkında geniş bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 102, Agathangelos, *History*, Böl. 731-756.

Yekegeats eyaletinde Erez (Erzincan) ve Til'de, Dercan (Tercan) eyaletinde Bagayariç'te Pagan Tanrılara ait tapınakları yıkıp topraklarını kiliseye vakfeder. Böylece Trdat'ın desteği ile Ermenistan'ın resmen Hristiyanlaşması başlamıştır.¹³⁵

Efsaneye göre Grigor ruhani liderliği kabul etmek istemese de halk tarafından ikna edilir ve Vağarşapat şehrinden Ermeni soylularından bir heyetle piskoposluk takdis ve ataması yapılmak üzere Kayseri'ye gider. Kayseri'de Kat'oğikos Ğevondios (Leontius) tarafından takdis edilir.¹³⁶

Grigor piskopos takdis edilmesi sonrasında vaftiz ve ruhban takdisi gibi hiyerarşik vazifeleri yerine getirme hakkı elde etmiş olur. Bu vazifelerin icrasına hemen Kayseri'den dönerken başlayan Grigor, kendisini karşılamaya gelen Kral Trdat ve maiyetini Fırat nehrinde toplu olarak vaftiz eder.¹³⁷

Ermeni Kilisesi'nde, 301 yılında gerçekleştiğine inanılan toplu vaftiz olayı Ermenistan coğrafyasının resmen Hristiyanlaşması, yani Hristiyanlığın devlet dini haline gelmesi şeklinde yorumlanmıştır. Grigor'un vizyonda gördüğü kiliseyi Vağarşapat (Ecmiatzin)'ta inşa etmesi ise Ermeni Kilisesi'nin kuruluşuna yorumlanarak 302 yılında gerçekleştiği kabul edilmiştir.¹³⁸

Bahsi geçen tarihler, Hristiyanlığa baskı uygulayan son Roma İmparatoru Diocletian (285-305) dönemine rastlamaktadır. Trdat'ın Diocletian'ın ilk yıllarında (H'orenatsi'ye göre üçüncü yılında, bu durumda 287'de) tahta geldiğini ve Grigor'un yaklaşık 15 yıl derin kuyuda kaldıktan sonra Hristiyanlaştırma faaliyetlerine başladığını düşünürsek Diocletian'ın son yıllarında Ermenistan'da kilisenin kurulduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹ Ermeni kaynakları haricinde bir kaynak olan Eusebius: Maximus

¹³⁵ Grigor'un pagan tapınaklarını yıkım faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 108-110, Agathangelos, *History*, Böl. 777-790.

¹³⁶ Grigor'un piskopos takdisi ve dini lider olması hakkında geniş bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 111-113, Agathangelos, *History*, Böl. 791-808.

¹³⁷ Grigor'un Kayseri'den dönüş yolundaki faaliyetleri ve toplu vaftiz olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 114-118, Agathangelos, *History*, Böl. 809-835.

¹³⁸ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 60-66; Ayrıca Kilisenin 1700. yılı amaçlı olarak basılmış Ermeni Kilisesi resmi yayınları ile karşı. Petros Hovhannisyan (Ed.), *Amenayn Hayots Kat'oğikosner*, Yerevan: Hayagitak, 2001, 6-7; R'omik Hovhannisyan (Ed.), *Surb Ecmiatzin*, Hator 1, Yerevan, 1999, 40-42, 255-256; Aram I (Catholicos of Cilicia), *The Armenian Church Beyond The 1700th Anniversary*, Armenian Catholicosate of Cilicia, Antelias-Lebanon, 2002, 13 vd.

¹³⁹ Klasik Ermeni tarihçilerinin verdiği bilgilere göre III. Yüzyılda Vağarş'tan sonra oğlu H'osrov Ermeni kralı olur. 48 yıl tahtta kaldıktan sonra Şapuh tarafından öldürölür. Boş kalan Arşakuni tahtını oğlu büyük Trdat 287'de tekrar ele geçirir. 330'lu yıllarda ölene dek tahtta kalır. Son dönem araştırmacıları, Toumanoff'un bir çalışmasından hareketle yeni bir tarihi süreci göz önünde bulundurma çabasıındadırlar. Toumanoff, bahsettiğimiz H'osrov ve Trdat arasına aynı isimlerde iki kral (H'osrov II ve Trdat III) daha ekleyerek Büyük Trdat (III) diye bilinen Trdat'ı IV. Trdat olarak ileri sürmektedir. Böylece geleneksel kabulü oluşturan verilerin bir kısmından faydalanarak Büyük Trdat'ın 298/9

Daja'nın 311'de Hristiyan Ermeni cemaatine rastlamasından bahseder. Bu ifadeden Roma'da Hristiyanlığın serbest bırakılması öncesinde bölgede Hristiyan bir cemaatin varlığını anlarız. Bu cemaatin Grigor'un faaliyetleri sonucunda Hristiyanlaşmış Ermeniler olması ihtimal dahilindedir.

Roma İmparatoru Constantine'den önce Trdat'ın Hristiyanlığı kabul ederek devlet dini haline getirdiğine dair Ermeni kaynakları haricinde açık bir bilgi yoksa da Ermeniler arasında Hristiyanlığın geniş çaplı olarak yayıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılışı IV. Yüzyılın hemen başlarında kurumlaşmayı sağlayacak boyutta, yani Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu gösterecek nitelikte gerçekleşmiştir. Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu Aziz Grigor odaklı olarak ayrı başlık altında değerlendireceğiz.

2. Aziz Grigor Lusavoriç (301-325): Ermeni Kilisesi'nin Kuruluşu

Agat'angeğos ve H'orenatsi gibi erken dönem tarihçilerinin verdikleri bilgilere göre Part kökenli Suren Pahlav, yani Aziz Grigor Lusavoriç, akrabası ve hasmı Trdat'a karşı üstünlüğü kendisinin Kayseri'de kazanmış olduğu dini özellikleri ile sağlar. Kral Trdat, Grigor'un bu üstünlüğünü kabul eder ve babası H'osrov'un Grigor'un babası Anak'a verdiği gibi krallığında ona ikinci sırayı verir. Bundan sonra Ermenistan topraklarının idaresinde iki lider, siyasi ve ruhani lider her daim önde ve etkili olarak görülecektir.

Agat'angeğos'a göre Grigor, mucizevi vizyonu¹⁴⁰ henüz derin kuyudan çıkıp Trdat'ı ve halkı yavaş yavaş vaazları ve dualarıyla iyileştirip Hristiyanlaştırdığı dönemde görmüştür. Kilise ve kilise geleneği bu vizyon üzerine bina edilmiştir. Bu

yılında tahta Diocletian tarafından oturtulduğu kabul edilmektedir. Toplu din değiştirme olayı Milan fermanından sonraya, 314 civarına taşınmaktadır. Oysa eklenen bu siyasi liderlere ilişkin olabileceği kanaatini oluşturan tek bilgi, Yeğişe'ye aittir. (Yeğişe, Böl. 3/146-7) Yeğişe, Trdat "katil amcalarından kaçtı ve Grekler ülkesine sığındı" der. Bu, H'osrov'u kardeşlerinin öldürdüğü, dolayısıyla bahsi geçen kralların da olması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır. Yeğişe burada, klasik kaynakların hemen hepsindeki Arşakunilerin (İran ve Ermenistan) akrabılığına dair sabit olan bilgiyi desteklemektedir. Dolayısıyla Trdat-Şapur akrabılığına, hem de bu akrabılığın yakın olduğuna işaret sayılmalıdır. Bunun dışında Roma-Pers-Ermeni ilişkileri, savaşları göz önünde bulundurularak hesaplamalar yapılmaktadır. Bu da din değiştirmeyi Roma'daki serbestlikten sonraya alma çabasıyla kaynaklandığını düşündürmektedir. (Bkz. C. Toumanoff, "The Third-Century Armenian Arsacids: a Chronological and Genealogical Commentary", *Revue des Etudes Armeniennes*, 6 (1969), 233-81 ; Ayrıca bkz. Nina Garsoian, "The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin's Press, New York, 1997, 63-94.)

¹⁴⁰ Vizyon hakkında geniş bilgi için bkz. Agat'angeğos, Böl. 102 ; Agathangelos, *History*, Böl. 731-756.

vizyon, Ermenilerin Hıristiyanlaşmasının ve Kilise'nin kuruluşunun işaretidir. Vizyona göre İsa Mesih gökten inmiş ve Ecmiatzin'de kurulacak kiliseyi ve azize bakireler adına dikilecek şapelleri bütün özellikleriyle göstermiştir. Vizyonda Grigor'un ruhani lider olduğu açık değildir. Ancak o, ilk iş olarak vizyonda gösterilen dört kubbeden, Trdat tarafından şehit edilen azizeler adına olan üçünü, üç türbe-mabedi, üç şapeli hemen inşa ettirir.

Halk Grigor'un dini lider olmasını ister. Fakat o *k'ahanayapetlik* (*kat'oğikosluk*) onurunu kabul etmek istemez. Bunun üzerine hem Kral Trdat hem de Grigor birer vizyon görürler. Vizyonda Tanrının meleği Trdat'a "*Ertelemeksizin Grigor'a k'ahanayapetlik unvanını törenle vermelisin, böylece o sizi vaftizle aydınlatmalı.*" der. Grigor'u ikna eden ise "*İsa tarafından sana emredilmişti.*" diyen Tanrı'nın meleğidir.¹⁴¹ Yani Grigor'un ruhani liderliğini Tanrı istemiştir.

Bunun üzerine Grigor on altı ailenin prensi (*işh'an*) ile birlikte Vağarşapat'tan Kayseri'ye piskopos takdis merasimi için hareket eder.¹⁴² Agat'angeğos'un ifadesiyle Kayseri Kat'oğikosu Ğevondios, kendisi Grek'tir, görkemli bir törenle Grigor'u Ermenistan'ın başpiskoposu (*k'ahanayapet*) olarak takdis eder.¹⁴³

Grigor, Kilise'nin kurumsallaşması yönündeki faaliyetlerine hemen dönüş yolunda başlar. Ermenistan'a dönerken Sivas'ta bir inananlar zümresi bulur. Bunların içinden k'ahanalığa-piskoposluğa yükselttiği şahsiyetleri beraberinde getirir.¹⁴⁴

Bugün Muş'un Derik köyünde bulunan Taron eyaletine bağlı Aştışat'ta Pagan döneminin en önemli ibadet merkezlerinden birisi henüz ayaktaadır. Grigor, Fırat nehri yakınlarındaki bu Vahevanyan tapınağını¹⁴⁵ ve orada hala ibadet edildiğini işittiğinde

¹⁴¹ Agat'angeğos, Böl. 111 ; Agathangelos, *History*, Böl. 791-794.

¹⁴² Agat'angeğos, Böl. 112-113/1-2 ; Agathangelos, *History*, Böl. 795-803.

¹⁴³ Agat'angeğos, Böl. 113/10-11 ; Agathangelos, *History*, Böl. 805.

¹⁴⁴ Agat'angeğos, Böl. 113/12-14 ; Agathangelos, *History*, Böl. 806.

¹⁴⁵ Agat'angeğos Vahevanyan tapınağını şöyle anlatır: "*Ermenistan sınırlarına ulaştıkları zaman Grigorios orada Taron (Tarawn) memleketinde Vahevanyan (Vahagn) tapınağı-en büyük krallar tarafından bir çok bağışlar sunulmuş olan, altın ve gümüş dolu, çok zengin bir tapınak kaldığını işitti. Sekiz ünlü tapınak vardı ve Büyük Ermenistan kralları için bir kurban yeri olan, Fırat (Efratay-Euphrates) nehri kenarındaki Büyük Toros (Tavros-Tauros) silsilesini ortadan gören Karke (K'arkeay) Dağı'nın zirvesinde bulunan; bölgenin yaygın külte ait kurban yerlerinden Yaştışat'ta Dragon-handler (Ejderha terbiyecisi-Vişapakağ-ejder kesilmiş) diye isimlendirilen Vahagn'a tahsis edilmişlerdi. Aynı zamanda onda üç sunak ayakta duruyordu; birincisi Vahevanyan (Vahagn) tapınağı idi. İkincisi Altın-Ana, Altından doğmuş tanrıça (Voskemor Vosketzin dits) idi ve bu sunak sonra Tanrıça Altın-Ana'nın Altından binası (Voskehat Voskemor dits) diye isimlendirilmişti. Üçüncüsü Grekçe'de Afrodites olan ve Vahagn'ın eşi diye bilinen tanrıça Astğik'e adanmış tapınaktı. Bu bölgede Grigorios, cahil insanların ayakta kalan bu sunaklarda dünyevi kurbanlar sunmaya hala devam ettiklerinden dolayı onu da yıkmak için harekete geçti.*" (Agat'angeğos, Böl. 114/1-3 ; Agathangelos, *History*, Böl. 809.)

orayı da yıkmaya karar verir. Taron'daki bu bölge, Ermeni Kilise tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Aştişat ve çevresi Pagan dönemindeki önemini, merkezi rolünü Hristiyanlık döneminde de devam ettirmiştir. Bu önemi Aziz Grigor'a ve onun oradaki faaliyetlerine dayanmaktadır.

Aştişat'taki Vahevanyan tapınağının yıkımı sırasında Pagan dini liderliği (*k'rmut'yun*) ile işbirliği içerisindeki birçok insanın direnişiyle karşılaşılır. Ancak mucizevi bir rüzgarla tapınak bir şey kalmayacak şekilde yerle bir olur. Grigor, Kayseri'den dönüşünde yanında vaftizci Yahya (mkrtiç Yovhannu)'nın ve şehit Atanagine (Athenogenes)'nin kemiklerinden parçalar da getirmiştir. Yıkılan tapınakların yerine bu azizlerin kemiklerinin yerleştirildiği şapeller inşa edilir.¹⁴⁶ Agat'angeğos'a göre, Grigor ilk kilise inşasına burada başlar. Kutsal üçlü adına bir sunak dikilir, vaftiz kurnası yapılır. Azizler adına şapeller inşa edilir ve buralara sunaklar yapılarak vaftiz (*mkrtut'yun*) ve evharistiya (*surb patarag*, kutsal kurban) sakramentlerinin icrasına burada başlanır. Grigor kendi kfilesindeki ileri gelenleri ve halkı vaftiz eder.¹⁴⁷

Aziz Grigor burada kemiklerini getirmiş olduğu azizler adına her yıl eski Ermeni takvimine göre Sahmi ayının yedinci gününde,¹⁴⁸ yortu gününde kutlanmak üzere şehitleri anma töreni düzenlemelerini emreder.¹⁴⁹ P'avstos'ta bu düzenlemelerin sonraki

¹⁴⁶ Agat'angeğos, Böl. 114/4-7, CXV/1-8 ; Agathangelos, *History*, Böl. 810-813.

¹⁴⁷ Agat'angeğos, Böl. 115/9-12; Agathangelos, *History*, Böl. 814. Agat'angeğos burada yirmi günde 190 binden fazla kimsenin vaftiz olduğunu söyler. İlerde Kral Trdat'ın kfilesiyle karşılaşma anında ise krallık ordusundan 150 binden fazla kimsenin vaftiz edildiğini belirtir. Ayrıca ülkede gezerek vaaz çalışmalarını sürdürdüğü zamanda vaftiz icrasını devam ettirdiğini muhtelif yerlerde zikreder. Buna göre 400 binden fazla kimsenin din değiştirerek vaftiz edildiğini anlarız. Ancak kralın kfilesinin vaftizinden sonra surb pataragı (kutsal kurbanı) sunduktan sonra İsa'nın kutsal bedeni ve kıymetli kanını dağıtarak kutsanmış sırlarla (h'orhurd=sakrament) onların hepsine komünyon (hağord-iştirak) verir. Bundan sonra yedi gün içerisinde 4 milyondan fazla insanı vaftiz ettiğini söyler. (Agat'angeğos, Böl. 119/1-2; Agathangelos, *History*, Böl. 835.)

¹⁴⁸ Sahmi ayı, eski Ermeni takviminin 3. ayıdır. Tarafından Miladi 552 yılından itibaren geçerli olmak üzere 554 İI. Dvin Kilise Konsili'nde Kat'oğikos II. Nerses Bagrevandtsi tarafından düzenlenen, ancak 584'te Kat'oğikos Movses Yeğivardetsi (574-604) tarafından ibadetlerin düzenlenmesinde kullanılan Ermeni takvimi otuzar günlük 12 ay ve beş ya da altı artık günleri içeren 13. aydan oluşmaktaydı. Ağustos'un ortasında, günü yıllara göre değişir, başlayan ilk ay, Navasard ayı idi. Diğerleri sırasıyla Hor'i, Sahmi, Tre, K'ağots, Arats, Mehekan (Meheki), Areg, Ahekan (Aheki), Mareri, Margats, Hrotits ve artık ay diye isimlendirilen Avelyats şeklindedir. Her ayın her bir gününe ve beş artık güne ayrıca bir isim verilmiştir. (Bkz. L. Şahinyan, "*Hayots Metz T'vakan*", *H.S.H.*, Hator 6, Yerevan: 1980, 200; B. T'umanyan, "*Haykakan Oratsuyts*", *H.S.H.*, Hator 6, Yerevan: 1980, 193-4.)

¹⁴⁹ Agat'angeğos, Böl. 115/13-15; Agathangelos, *History*, Böl. 815-816. Agat'angeğos'un sonraki bölümlerinde, Grigor'un Kral ile buluşması sonrasında Bagavan'daki faaliyetleri arasında bu azizlerin günlerini kutlamayla ilgili başka bir söylemde bulunur. Buna göre "*O, onların eskiden aynı yerde kendileri için Navasard (Yeni Yıl) şenlikleri kutlanan, yeni mahsullerin müsebbibi tanrı Amanor ve tanrı Hivrunkal Vanatr (Vasn antri) ki önceden bu yararsızlara (tanrılara) ibadet zamanı olan günleri,*

dönemde devam ettirildiğini gösteren önemli bilgiler vardır. O, Aştişat'taki bu mabedin pagan dönemindeki halini anlatırken “...krallar, asil adamlar, nah'ararlar ve sıradan halk aynı yerlere önceden putların imaj mahallerine büyük saygı duyarlardı....” der. Hristiyanlık dönemlerini ise “...Onlar özellikle Sahmi Ayının yedinci gününde orada bulunan azizleri anma törenine, mahallin ana kilisesinde toplanmaya alıştırılmıştı....” sözleriyle anlatır.¹⁵⁰

Bu arada Kral Trdat, sarayının bulunduğu Vağarşapat'tan onu karşılamak için hareket eder. Grigor ise vaaz çalışmalarını sürdürüyor, vaftiz ediyor, kiliseler yapıyor ve k'ahanalar-papazlar atıyordu.¹⁵¹ İki katile Part dilinde Bagavan denen Ditsavan yakınlarında Npat dağının eteğinde birleşir.¹⁵² Sonra bizzat kral, karısı ve kız kardeşi, ileri gelenler ve kafiledeki herkesi Fırat'ın kıyısına götürür ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz eder.¹⁵³

Agat'angeğos'ta, bu vaftiz esnasında Ermeni Kilisesi'nde kutsal ayinler ve ruhban takdisinde kullanılan kutsal müron yağının mucizevi bir şekilde ortaya çıkış miti anlatılmaktadır. Buna göre müron yağı, güneş ışığını kapatan haç şeklindeki bir ışığın yansımalarıyla Grigor'un vaftiz ettiği suyun yüzeyinde kendiliğinden belirir. Buna herkes şaşırır ve şükran duaları yapılır. Sonra Evharistiya ayini gerçekleştirilir.¹⁵⁴

Kral Trdat ve Grigor, Vağarşapat (Ecmiatzin)'a dönerler. Vağarşapat'ta Grigor'a İsa Mesih'in vizyonda gösterdiği yere, gösterdiği şekilde kilise inşa edilir.¹⁵⁵ Vağarşapat'taki bu kilise, hem yapı olarak hem de cemaat olarak merkezi bir öneme sahiptir. Vağarşapat'ı Ecmiatzin'e çevirecek olan da bu vizyon, dolayısıyla burada kurulan kilise olacaktır.

büyük bir festival ilan ettiği şehitlerin anısını kutlama tarihine dönüştürdü. ...” diyerek konuyla ilgili açıklanması oldukça zor bir muamma oluşturur. (Bkz. Agat'angeğos, Böl. 119/3-4 ; Agathangelos, **History**, Böl. 836 dñn. 1,2,3, 493-494.)

¹⁵⁰ P'avstos, Kitap III, Böl. 3.

¹⁵¹ Agat'angeğos'ta kiliseler yapılması, sunaklar inşa edilmesi, vaftiz ve papazlar ataması bir çok defa tekrarlanır. (Agat'angeğos, Böl. 117; Agathangelos, **History**, Böl. 827-831.)

¹⁵² Agat'angeğos, Böl. 116/1-8 ; Agathangelos, **History**, Böl. 817-819.

¹⁵³ Agat'angeğos, Böl. 118/1 ; Agathangelos, **History**, Böl. 832.

¹⁵⁴ Agat'angeğos, Böl. 118/2-10 ; Agathangelos, **History**, Böl. 833-834.

¹⁵⁵ Agat'angeğos, Böl. 120/6-7 ; Agathangelos, **History**, Böl. 841. Agat'angeğos, Grigor'un vizyonu derin kuyudan çıktıktan sonra vaaz ve dua çalışmalarına başladığı zaman “*krallık sarayı yakınında, şehrin ortasında*”, dolayısıyla Trdat'ın o zaman ikamet ettiği Vağarşapat'ta gördüğünü vizyonu anlatırken zikreder. (Agat'angeğos, Böl. 102/13 ; Agathangelos, **History**, Böl. 731-756.) Vizyondan sonra Trdat tarafından şehit ettirilen aziz azizeler adına şapeller inşa edilir. Yapılacak bütün işlere vizyonda işaretler vardır. Vizyon ile ilgili geniş bilgi için bkz. (Agat'angeğos, Böl. 102/1-78 ; Agathangelos, **History**, Böl. 731-756.)

Agat'angeğos, bundan sonra Grigor'un Kiliseyi sistemleştirmeye dönük ve kilisenin işlevselliği ile alakalı faaliyetlerinin belirginleştiği bilgiler vererek devam eder. Grigor, eğitim ve öğretim faaliyetlerini genişletirken her yere kiliseler inşa eder. Onu destekleyen Trdat ise her kiliseye meraları vakfeder.¹⁵⁶ Grigor buralara papazlar atar, sunaklar için memurlar (*paştoneay*) diker. Piskoposları halka reis (*glh'avor*), yani lider (*aracnord*) olarak atar.¹⁵⁷ Böylece geniş çaplı bir eğitim hareketine girişilir. Grigor, kralı her yerden çocukları toplamaya ikna eder. Kral Trdat'ın yardımıyla yazma sanatında eğitim almalarını ve öğretmen (*vardapet*) olarak atanmalarını sağlar. Özellikle Pagan papaz ailelerini ve onların çocuklarını toplar. Onlara maaş bağlar. Öğrenciler, Süryanice ve Grekçe eğitim alan iki gruba taksim edilir. Agat'angeğos, bu faaliyetlerin sağladığı dönüşümü ilginç bir şekilde ifade eder: “*Bu yabancı, aylak ve hödük köylüler birdenbire Peygamberlerden haberdar, Havarilere aşına ve İncil'e mirasçı oldular*” der.¹⁵⁸

Aziz Grigor kendisinin seçtiği bir ekip kurar. Bunlar arasında özellikle Pagan papaz ailelerin çocukları yer almaktadır. Bu çocuklardan seçilen 12 öğrencisi vardır. Bu öğrenciler ondan yüksek papazlık (*tzernadrut'ivn*) almışlar, yani piskopos takdis edilmişlerdir. On iki öğrencisinin başında yer alan Ağbianos, Fırat nehri civarının piskoposudur.¹⁵⁹ Sonra Grigor, Ağbianos'u “*krallık sarayının lideri olarak*” Vağarşapat'ta bırakır ve kendisi gezerek vaaz çalışmalarına devam eder.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Agat'angeğos, Böl. 119/5-7 ; Agathangelos, *History*, Böl. 837.

¹⁵⁷ Agat'angeğos, Böl. 119/8-10 ; Agathangelos, *History*, Böl. 838.

¹⁵⁸ Agat'angeğos, Böl. 120/1-5 ; Agathangelos, *History*, Böl. 839-840.

¹⁵⁹ Agat'angeğos, Böl. 121/1-5 ; Agathangelos, *History*, Böl. 845, dpn 4, 496. Agat'angeğos, Grigor'un on iki havarisinin isimlerini şu şekilde verir: “*bunların ilki sonradan Fırat nehri civarını idare etmiş olan, Ağbianos (Albianos) adı verildi; ikincisi Basen (Basean) vahşi bölgelerinin çobanı-önderi olan Evtagios (Euthalius); üçüncüsü Basos (Bassus), dördüncüsü Movses (Moses), beşincisi Evsebios (Eusebios), altıncısı Yovhannes (John), yedincisi Agapes (Agapus), sekizincisi Artit'es (Artithes), dokuzuncusu Arsukes, onuncusu Antiokes (Antiochus), onbirincisi Tirikes, onikincisi Kivrakos (Kyrakos) idi. Bunlar pagan papazların çocuklarından çeşitli bölgelerin piskoposları olarak, incilin vaaz etmeleri için seçilmiş olanlardı.*” (Agat'angeğos, Böl. 121/1.)

¹⁶⁰ Agat'angeğos, Böl. 121/6 ; Agathangelos, *History*, Böl. 846. Ağbianosların Malazgirtli olduklarını daha sonraki dönemde, kat'oğikosluğun ikinci defa Aziz Grigor'un soyundan sürdüren bulunmadığından dolayı uzaklaştığında ruhani lider, yani kat'oğikos olarak atandıkları devreden anlıyoruz. Anlaşılan, Malazgirt ve çevresinin piskoposu olan Ağbianos, yardımcı piskopos olarak Vağarşapat'ta bırakılıyor. Agat'angeğos, Grigor'un kilise hiyerarşisine dönük çalışmalarından ayrıca şöyle bahseder: “*O kendi yargılaması altındaki bütün Ermenistan eyaletlerinde denetleyici piskoposların sayısını artırdı. Onun tarafından piskoposluk rütbelerine papazlık takdisi yapılanlar her bölgeye denetleyiciler olarak tayin edilen 400 piskopostan daha fazlaydı. Fakat papazların ya da diyakonların (sarkavag, papaz yardımcıları) ya da okuyucular (anagnovsats) ve Tanrı'nın hizmetkarlarından diğerleri sayılamayacak kadar çoktu.*” (Agat'angeğos, Böl. 123/3, Agathangelos, *History*, Böl. 856.)

Grigor'un münzevice bir yaşam sürdürmek için kral ve halktan ayrıldığı bir zamanda Trdat Kayseri'de Grigor'un iki oğlunun olduğunu öğrenir. Bunlar, cismani yaşam sürdüren Vrtanes ile kendisini münzevice bir yaşama adayan Aristakes'tir.¹⁶¹ Kral, hemen bir heyet gönderip, Kayseri'de yerleşik olan Vrtanes ve inzivaya çekilmiş olan Aristakes'i ikna ederek Ermenistan topraklarına getirir. Kral ve Grigor'un oğulları Grigor'u inzivaya çekildiği yerde bulmaya gider. Onu Daranağik' eyaletinde Mane mağaraları denen bir yerde bulurlar.¹⁶² Sonra Agat'angeğos'un dediği gibi Grigor, oğlu Aristakes'i, "*Ülkenin üzerine idareci olmak için oğullar babaların yerini alacak*" sözü üzere piskopos olarak takdis eder. Sonra ona babasının makamı verilir ve *Kat'oğikosluk* tahtına oturur.¹⁶³ Bu atama işi, Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderlik makamına veraset yollu atamanın gelenek haline gelmesinin başlangıcıdır.

Aziz Grigor ruhani liderlikten çekilir ve atanan piskoposların ve halkın güçlendirilmesi işiyle meşgul olur. Aristakes ise dini lider olarak 325 İznik Konsili'ne katılır.¹⁶⁴ Onu bizzat kral ve aziz Kat'oğikos Grigor gönderir. Agat'angeğos: "*Orada bütün dünyaya makbul geleneksel inancı ve aydınlatıcı yasaları, düzenli kilise kanunlarını, her şeyin üstündeki Tanrı'nın iradesinin ilahi gücünü tanımladılar*" diyerek konsildeki kararı izah eder. Aristakes İznik'ten "*harika inançla*" döner ve İznik inanç ilkelerini halka yaymak için çalışır.¹⁶⁵

Agat'angeğos'un eseri Grigor'un ölümüne dair bir bilgi verilmeden sona erer.¹⁶⁶ Ermeni Kilisesi'ndeki genel kanaat inzivaya çekildiği bir dönemde öldüğüdür. Klasik kaynakların Aziz Grigor'un ölümü ve kemikleri hakkında verdikleri bilgiler ilk dönemde bir karışıklığın olduğunu gösterir niteliktedir.

P'avstos, onun lahitinin Daranağik' bölgesinde T'ordan köyünde olduğunu söyler.¹⁶⁷ Ancak Grigor'un ölümü hakkındaki genel kanaat H'orenatsi'nin verdiği

¹⁶¹ Agat'angeğos, Böl. 123/8-10 ; Agathangelos, *History*, Böl. 859.

¹⁶² Agat'angeğos, Böl. 123/11, 124/1-4 ; Agathangelos, *History*, Böl. 860-861.

¹⁶³ Agat'angeğos, Böl. 124/5-8 ; Agathangelos, *History*, Böl. 862.

¹⁶⁴ Agat'angeğos, Böl. 126/26, 325'te İznik Konsili'ne katılan Aristakes'in adının, belgelerde Aristanes veya Aristakios biçiminde yer aldığı ileri sürülmüştür. (Bkz. Grousset, 121.)

¹⁶⁵ Agat'angeğos, Böl. 127/1-5.

¹⁶⁶ Agat'angeğos, Böl. 127/6-23.

¹⁶⁷ P'avstos, Kitap III, Böl. 2. Ermeni Kilise geleneğinde Grigor İznik Konsili öncesinde Aristakes'i kendisine halef tayin etmiştir. (325) 333'te şehit edilen Aristakes'ten sonra Vrt'anes 341'de ölene kadar babasının tahtında oturmuştur. Ondan sonra oğlu Husik (341-347) kat'oğikos olmuştur. Sonra Grigor'un soyundan ayrılan dini liderliğe P'aren (H'orenatsi'de P'arnerseh biçiminde) Aştişatsi (347-352) gelmiştir. 353'de Husik'in torunu meşhur kat'oğikos Aziz Nerses Partev (353-373) yirmi yıl görev yapmıştır. Sonra tekrar Grigor'un soyundan ayrılan dini liderlik makamına Grigor'un ilk

bilgilere dayanmaktadır. Buna göre Aristakes'i halef tayin eden Grigor, Daranağık bölgesinde Mane mağaraları denen yerde inzivaya çekilmiş ve yine inzivadayken burada ölmüştür. Hatta onun mağarada öldüğünden kimsenin haberi olmamıştır. Ölüsünü, onun kim olduğunu bilmeden çobanlar bulmuştur. Uzun zaman sonra Garnik denilen bir münzevi ortaya çıkmış, Azizin kemiklerini almış ve Tordan köyüne defnetmiştir.¹⁶⁸

Ermeni Kilise geleneğine göre, Aziz Grigor Lusavoriç'in naaşı sonradan bir Mamikonyan prensi (Grigor Mamikonyan, 662'den 685'e Ermeni valisi) tarafından ya T'ordan'dan ya da İstanbul'dan Vağarşapat'a götürülmüş. Azizin çene kemiği Alban piskoposu İsrayel'e verilmiştir.¹⁶⁹ Kalankatlı, Ermenistan prensi diye bahsettiği Grigor Mamikonyan'ın Aziz Grigor'un kurumuş cesedini ve kemiklerini Daranağık bölgesindeki Tordan'dan getirttiğini ve Nerses (Kat'oğikos, 641-661)'in Aziz Grigor adına yapılmış kiliseye yerleştirdiğini söylemektedir.¹⁷⁰

Klasik kaynaklardaki karışıklıkların Aziz Grigor'un ölümü, ölüm yeri, mezarı, cesedi ve kemikleri hakkındaki Ermeni Kilise geleneğinin ve geleneğin kaynağı olan

havarisi Manzakertli piskopos Ağbianos'un soyundan ruhbanlar, sırasıyla I. Şahak (Husik) Manazkerttsi (373-377), I. Zaven Manazkerttsi (377-381), I. Aspurakes Manazkerttsi, (381-386) tahta oturmuşlardır. Ardından meşhur Aziz Sahak Partev (387-436) Grigor'un soyundan son dini lider olarak görev yapmıştır. [Ormanyen, *Azgapatum*, Böl. 82-225, Hator I, Nivt'eri Tsutsak, XV-XVIII; Ayrıca bkz. Petros Hovhannisyan (Ed.), 8-18.]

Aziz Grigor'un babası Anak'tan Sahak Partev'e kadar olan dönemde (yaklaşık 200-340 arası) Arşakuni Ermeni kralları ve bu soydan olmayan bölgenin idaresinde etkin olan İran-Sasani idarecilerinin isimleri ve görev süreleri şöyledir: Bu silsile, Toumanoff'un araştırmalarına dayanan son dönem araştırmacılarınca kabul edilendir. II. Vağarş (Vologases), y.o. 180-191; I. H'osrov, y.o. 191-216/217?; II. Trdat (Tiridates), y.o. 216/217-252; Hormizd-Ardeşir, (Sasani, Arşakuni hanedanının üyesi değil.), 252-y.272.; Narseh, (Sasani, Ermeni Arşakuni hanedanından değil.), 273-293.; II. H'osrov, (Tahmini bir isimdir) 279/280-287; III. Trdat (Tiridates), (Tahmini bir isimdir) 287-298; IV. Trdat (Tiridates), (Büyük), 298/99-y.330; III. H'osrov, (Kotak) y.330-338; Tiran, y.338/39-350; Arşak II, 350-y.364/367; Pap, 367-y.374; Varazdat, 374-378; III. Arşak ve Vağarşak, (Pap'ın oğulları) y.378-y.389; IV. H'osrov, (Doğu (Pers) Ermenistan'da,) 384-389; Vramşapuh, (Kardeşi IV. H'osrov'un yerine) 389/401-417; IV. H'osrov, 417-418; Şapuh, (Sasani, Şah I. Yezdicerd'in oğlu), 418-422; Artashes/Ardaşır, (Vramşapuh'un oğlu), 422-428. (Bkz. Toumanoff, 233-81 ; Ayrıca bkz. Garsoian, *Arsakuni*, 94.)

¹⁶⁸ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 91. Ancak P'arpetsi, başka bir konuyu anlatırken "*Bagrevand eyaletinde Bagavan isimli köyde havarisel savunucu Aziz Grigor'un kutsal şapelinin yakın bir yerinde, Npat dağının dağ yamacında ...*" diyerek olayın gerçekleştiği yeri tanımlarken onun şapelinin yerine de işaret etmiştir. (P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 76.) Ayrıca yer belirtmeden onun kemiklerinden bahseden ilk kaynak P'arpetsi'dir. (P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 29.)

¹⁶⁹ Grousset, Böl. VII, 27n, 636-637.

¹⁷⁰ Kalankatlı, Kitap II, Böl. 40. Kalankatlı, aynı yerde Aziz Grigor'un çene kemiğinin Ermeni Kat'oğikosu III. Sahak (677-703)'tan Albanya prensi Varaz-Tiridat'ın gönderdiği piskopos İsrayil tarafından istendiğini, prensin karısı Albanya'lı Yelena'nın da aracılığıyla verildiğini ve daha sonra Albanya baş kilisesine yerleştirildiğini söylemektedir.

inancın oluşmasına bir engel taşımadığını görüyoruz. Grigor'un sağ el kemiği ve bununla ilgili inanç ve uygulamalar bunun en güzel örneğidir. Ermeni Kilisesi'nde Grigor'un sağ el reliğine, tarih boyunca çok yüksek bir değer atfedilmiştir. Bunun temel sebebi Hristiyanlıkta İsa Mesih'in seçtiği Havariler elinden vazifeyi alan piskoposlar aracılığıyla ruhbanlar silsilesinin, dolayısıyla kilisenin devam ettirilebileceğine inanılmasıdır. Dolayısıyla ruhbanlar arasında en önemli rütbe piskoposluk rütbesidir. Piskoposlar arasında da ruhani liderliktir. Bu makam Havarileri, dolayısıyla İsa Mesih'i, Tanrı'yı temsil etmektedir. Bu nedenle Ermeni Kilisesi'nde Aziz Grigor'un kendisi ve makamı kutsal kabul edilmiştir. Bu makama Tanrı'nın temsilcisinin oturduğuna inanılmıştır. Bu nedenle Kat'oğikoslar Aziz Grigor'un tahtına oturmuş kabul edilirler. Bu inancın etkisiyle geç dönem Ermeni Kilisesi'nde Grigor'un sağ el reliğine sahip olmak için rakip kat'oğikos ve kat'oğikosluklar arasında yüzyıllarca süren münakaşalar olmuştur.¹⁷¹ Burada sağ elin Tanrı'nın sağ elini, inayetini temsil ettiği inancı belirlemektedir. Bu anlayışın ilk dönem Ermeni kaynaklarında da izlerine rastlamaktayız. Agat'angeğos, "sağ el" inanışını birkaç yerde zikreder. Buralarda vaftizin sağ el ile yapıldığı, Grigor'un Tanrı'nın inayetinin sağ elini temsil ettiği, bu temsilin Tanrı'nın gücüne vekalet ettiği anlatılmak istenmiştir.¹⁷² Bu, Grigor'un görevi bizzat Tanrı'dan aldığı, O'nun yeryüzündeki temsilcisi olduğu ve O'nun adına görev yaptığı anlamına gelir. Ayrıca Aziz Grigor'a ait olduğu kabul edilen kemik, yüzyıllarca tartışması yapılan meselelerin ana objesi olmuştur.

3. Ermeni Kilisesi'nin Bağımsız Bir Kilise Haline Gelmesi

Ermeni Kilisesi'nin bağımsız bir kilise haline gelmesi, köklü dönüşümlerinin yaklaşık 250 (301-554) yıl içinde tedricen gerçekleştiği bir süreci kapsamaktadır. Bu süre içerisinde Hristiyanlık Ermeniler arasında bir geleneğe dönüşerek, kendisine has özellikler arz etmiştir. Ermeni Kilisesi diğer kiliselerden hiyerarşik, litürjik ve itikadi olarak farklılaşarak müstakil bir kurum haline gelmiştir. Temelde, Ermeni Kilisesi'nin

¹⁷¹ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 2110, 2189 vd.; F.Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris, 1910, 225.

¹⁷² Agat'angeğos, Böl. 102/68, 116/21; Agathangelos, *History*, Böl. 753, 826.) "Bu şekilde bütün ülke için takdis ve inayet bulmaya gayret sarfetti. Ona kutsal ve cömert sağ eliyle, babacan usulünde, herkese merhametli Tanrı tarafından yeni ve harika bir doğum üretilerek hediye bahşedildi; suyla ve Tanrı'nın mükemmelleştirmek, temize çıkarmak ve mühürlemek için Ruh'un (Hogvoy) menşei-dölyatağı vaftizle herkese bir kez daha doğum verilerek." (Agat'angeğos, Böl. 117/5 ; Agathangelos, *History*, Böl. 830.)

bağımsızlaşmasını üç unsur(hiyerarşik, litürjik ve itikadi) esas alınarak izah etmek bağımsızlaşmayı daha anlaşılır kılacaktır.

Ermeni Kilisesi'nin ilk ruhani lideri Aziz Grigor'un takdisi Roma-Bizans hakimiyetindeki Kayseri metropolitliğince yapılmıştı. Grigor'dan sonraki tüm ruhani liderler(Aristakes hariç) Çonak'a kadar gene Kayseri piskoposlarınca takdis edilmişlerdir.¹⁷³

Çonak'ın takdisi, Aziz Nerses'in ruhani liderlik makamından uzaklaştırılması sonrasında 360'lı yılların sonlarına doğru dönemin Ermeni Arşakuni kralı tarafından Ermeni piskoposlara yaptırılmıştır.¹⁷⁴

Çonak'ın takdisinde her ne kadar siyasi erk etkin olsa da sonrasındaki ruhani lider takdislerinin Ermeni ruhbanlarca yapılmaya devam etmesi, Ermeni ruhbanının da hiyerarşik manada Kayseri'ye bağımlı kalmak istemediğini ortaya koymaktadır. Bu olay Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlaşmasının ilk adımı olarak kabul edilebilir.

Takdis olayının basit bir uygulama olmadığını, Nerses'in ölümünden sonra Husik (Şahak)'in¹⁷⁵ Ermenistan ruhbanlarınca takdisi ortaya koymaktadır. Ayrıca tepki olarak Kayseri ruhanlarınca uyarı niteliği taşıyan bir mektup gönderildiği rivayeti de bunu desteklemektedir.¹⁷⁶ Mektubun uyarı niteliğinde olması, yaptırım emri içermemesi ise hiyerarşik bağımlılığın resmi bir bağdan ziyade duygusal bir bağ olduğunu göstermektedir.

Hiyerarşik bağımsızlığı sağlayacak önemli hususlardan birisi de kendine yeter olmadır. Bu husus Ermeni kilise hiyerarşisinin oluşumunu da ilgilendirmektedir. Ermeni kilise hiyerarşisinin Aziz Nerses döneminde (353-373) genel çerçevesiyle oluştuğunu

¹⁷³ P'avstos, Kitap III, Böl. 12, 16, 17 ; Kitap IV, Böl. 4. Aristakes'i Grigor'un takdis ettiğini Agat'angeğos'tan öğreniyoruz. Ancak diğer oğlu Vrt'anes'in takdisiyle ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

¹⁷⁴ P'avstos, Kitap IV, Böl. 15. Nerses, makamdan çekildikten sonra yerine Çonak isimli birini (P'avstos'un ifadesiyle “*saray kölelerinden birini*”) getirmişlerdir. Kralın isteğiyle, Ermeni piskoposlarınca(sadece Ağdznik' ve Korduk piskoposları katılmayı kabul etmiştir) kat'oğikos olarak takdis edilmiştir.

¹⁷⁵ Şahakla ilgili olarak bkz. Grousset, 129, 132, 144.; Karş. Nina G. Garsoian, “*The Enigmatic Figure of Bishop Sahak of Manazkert*”, (*Handes Amsorya* 101, Vienna, 1987, 883-895'den tıpkı basım), **Curch and Culture in Early Medieval Armenia**, Variorum Collected Studies Series, Great Britain&USA, 1999, I/883-895.

¹⁷⁶ P'avstos, Kitap V, Böl. 29. Dönemin Ermeni Arşakuni kralı Pap'a kayseri ruhanları şöyle yazar: “*her kim saraydaki ekmekle Ermenistan hayrapetini kutsarsa, Ermenistan'daki piskoposları önceden gelenekte olduğu gibi takdise cüret etmemeli.*” Ancak P'avstos Ermenistan piskoposlarının takdisi kendilerinin gerçekleştirmeye devam ederek otoriteyi unuttuklarını da eklemektedir.

düşünüyoruz. Aziz Nerses'in faaliyetleri arasında ruhban ve ruhbanlık bölgelerinin artırılarak kilisenin idaresinin yeniden düzenlenmesi önemli bir yer işgal etmektedir.¹⁷⁷

Ermeni kilise hiyerarşisinin temeli Aziz Grigor'la birlikte atılırken Hıristiyanlıktaki üç temel hiyerarşi (piskopos, papaz, papaz yardımcısı) ile sınırlanmıştır.¹⁷⁸

Aziz Nerses dönemine gelindiğinde günümüz Ermeni kilise hiyerarşisindeki tüm rütbelerin (patrik hariç) terminolojik olarak oluşmakla beraber, kat'oğikos ve vardapet terimleri unvan olarak, diğerleri ise hiyerarşik terim olarak kullanılır hale gelmiştir.¹⁷⁹ Hovhannes Kat'oğikos(öl. 929)'un kilise hiyerarşisinin Aziz Nerses döneminde oluştuğunu söylemesi¹⁸⁰ bu meyanda manidardır.

Aziz Sahak döneminde ise hiyerarşik rütbelerle ilgili şartların kanunlaştığını görmekteyiz. Sahak'ın kanunları diye ünlenmiş 55 maddelik Ermeni kilise kanunlarının kilise hiyerarşisindeki başpiskopostan abeğaya kadar bütün ruhban sınıfının düzenlenmesini içermesi (kat'oğikos ve patrik haricindeki tüm rütbelere yer verilmesi)¹⁸¹ hiyerarşinin geniş boyutuyla oluştuğunu göstermektedir. Ancak kat'oğikos rütbesine yer verilmemesinden kat'oğikosluk şartlarının oluşumunu tamamlamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Aziz Sahak'ın veraset yolunu atamanın gerçekleştirildiği son ruhani lider olması kat'oğikosluk şartlarının kendisinden sonra kanunlaştırıldığını düşündürmektedir.

Litürjik bağımsızlık, ayin ve ibadetleri doğrudan ilgilendiren, sosyal hayatı tümüyle kapsayan ve siyasi neden-sonuç ilişkisine de bağlı olan bir unsurdur.

¹⁷⁷ P'avstos, Kitap IV, Böl. 4. P'avstos, kilisedeki yenileşmeyi şöyle anlatır: “Bu günlerde bütün kiliselerde barış ve restorasyon vardı; Büyük Ermenistan'ın her yerinde bütün piskoposların saygın onuru yükseldi; kilise nizamı canlandı ve tamamıyla parladı, kat'oğikoshane kiliselerinin (kat'oğike yekeğetsats) düzeni bütün liyakatiyle kuruldu, kutsal ibadetlerin düzeni yükseldi ve kilise yetkililerinin (paštavneitsn) sayısı arttı. Kilise nizamları hem işlenmiş (şen) hem de işlenmemiş (yanşen) yerlerde, mesela ruhbanların (kravnavor=kronavor) sayısı, arttı.”

¹⁷⁸ Grigor'un kanunları içerisinde zikredilen ruhbanlara verilen isimler episkopos, k'ahana, yerets ve sarkavag'tır. (“*Kanonk' Srboyn Grigori Ar'ak'eloy Hayots*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003, Ant'ilias-Libanan, 139-145.)

¹⁷⁹ Aziz Nerses dönemini anlatan eserlerde başpiskoposluktan, baş k'ahanalıktan bahsedildiğini görüyoruz. Ayrıca ruhani lider tanımlanırken k'ahanayapet, episkoposapet, hayrapet sıfatları kullanılmıştır. Yani yüksek ruhani liderlere verilen unvanların çoğunluğu kullanılmaktadır. (Bkz. P'avstos, Kitap IV, Böl. 4.)

¹⁸⁰ Drash'anakerttsi, 50-51.

¹⁸¹ “*Kanonk' Srboyn Sahakay Hayots Hayrapeti*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003, Ant'ilias-Libanan, 159-217. Sahak'ın kanunlarında yer verilen hiyerarşik unvanlar şunlardır: K'orepiskopos, episkopos, glh'avor k'ahana, k'ahana, vardapet, yerets, sarkavag, abeğa, uh'ti mankants (ruhban sınıfı).

Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlaşmasında litürjik unsur özellikle ayin dilinin Ermeniceye dönüşmesi ile kendisini göstermektedir. Bunda dönüm noktası ise Ermeni alfabesinin icadıdır(407).^{*} Alfabenin icadı bağımsızlaşma yolunda önemli bir adımdır. Ancak bağımlılıktan kurtulmayı geniş boyutuyla tamamlayan Ermeni takviminin icadıdır.(554)

Ermeni Alfabetinin icadı ruhban sınıfında Maşt'ots tarafından gerçekleştirilirken ruhani lider Aziz Sahak (387-439) yardımcı ve denetleyici olarak rol almıştır. Sahak, dönemin Arşakuni Ermeni kralının da desteğini elde etmeyi sağlamıştır.¹⁸²

Ermeni ruhban sınıfını alfabe icadına iten sebeplerin siyasi, sosyal ve ekonomik boyutu da bulunmaktadır. Anlaşıldığı üzere Ermeni Kilisesi, kuruluşundan itibaren Grekçe ve Süryanice etkisindeydi. Kilise'de halkın kullandığı bölgesel dil, yani Ermenice kullanılmıyordu. Ayin ve ibadet, eğitim ve yazı dili halkın büyük çoğunluğunca anlaşılmıyordu. Bu durum Grekçe ve Süryanice eğitim ve öğretim veren elit sınıfını, dolayısıyla eğitimci olmak için uzak memleketlere uzun süreli yolculukları (bu ekonomik giderlerin artması ve zaman kaybı vs. demektir); Grekçe ve Süryanice eğitim veren okullar açılmasını gerekli kılıyordu. Ayrıca, Ermenilerin sosyal statü olarak Grek ve Süryanilerce küçümsenmeleri en önemli nedenlerden birisiydi.¹⁸³

Alfabenin icadı tüm faaliyet alanlarında Ermeni Kilisesi'nin kendi kimliğine bürünmesine yol açmıştır. Her şeyden önce alfabe icadından sonra yapılan ilk işler çeviri faaliyetleri ve sözlü geleneğin yazıya aktarılmaya başlamasıdır.¹⁸⁴ Kutsal Kitap

* Korivn'e göre Maşt'ots'un Ermeni alfabesi araştırma gezilerine Ermeni Arşakuni kralı Vramşapuh (389/401-417)'un beşinci yılında başlamış (Korivn, Böl. 7) ve alfabeyi tespit ederek dönüşü ise altıncı yılında gerçekleştirmiştir. (Korivn, Böl. 9.) O hesabını şuna göre yapmaktadır: “*Ve böylece aizizin inanç yılları 45 yıl idi, ve Ermeni Alfabetinin yaratılışından azizin ölümüne kadarki zaman dilimi (dprut'enen Hayots minçev tsvah'c'an srboyn) 35 yıl ki onlar aşağıdakiler gibi hesaplanmıştır: Pers kralı Kirman (Kirmanşah, 389-399) 6 yıl saltanat sürdü ve Yezdicerd (I, 399-420) 21 yıl, [ve Vr'am 18 yıl (V, 420-439)], ve Aziz Vr'am'ın oğlu Yezdicerd (II, 439-457)'in ilk yılında öldü.*” (Korivn, Böl. 30) Korivn'in hesaplarına göre Kirman'ın 393-399 arasında görev yapmış olması lazım. Bu durumda Maşt'ots'un işini bırakarak münzevi hayatına başlaması Kirman'ın 4. yılında, 397'de başladı. On yıl sonra, 407'de Ermeni alfabesini icat etti. Korivn alfabenin icat edildiğini anlattığı bölümde icat edip döndüğü yılı Vramşapuh'un altıncı yılı olarak göstermektedir ki bu durumda Vramşapuh'un göreve başlaması 401 yılında gerçekleşmiştir. P'arpetsi ise Maşt'ots'un çilecilik hayatına Vramşapuh'un 5. yılına kadar devam ettiğini söyler (P'arpetsi, Böl. 10) ki bir iki yıl içinde (406-407) alfabeyi icat ettiğini gösterir. Bu durumda alfabenin icadının 407'de gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

¹⁸² Korivn, Böl. 3-8; Ayrıca bkz. P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 10 ; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Paul Peeters, “*Pour l'histoire des origines de l'alphabet armenien*”, *Revue des Etudes Armeniennes (R.E.A.)*, C. IX, 1929-I, 203-237. Korivn ve H'orenatsi, Maşt'ots'un Albanlar ve Gürcüler için de birer alfabe icat ettiğinden bahsetmektedirler. (Bkz. Korivn, Böl. 16-19 ; H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 54.)

¹⁸³ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 10.

¹⁸⁴ Korivn, Kutsal Kitap'tan ilk çevirinin “Süleyman'ın Meselleri” kısmıyla başladığını söylemektedir. (Bkz. Korivn, Böl. 8.) Çeviri işleri için dahi öğrencilerin eğitim aldığı okullar açıldı. Böylece bir

ve kilise babalarının eserlerinin çevrilmesi,¹⁸⁵ Ermeni yazın geleneğinin Ermenice olarak başlaması Ermeni Kilisesi'nin dirilişi anlamına geliyordu. Bu gelişmeler ayin ve ibadet dilinin zamanla Ermenice'ye dönüşümünü sağladı.

Litürjik bağımlılıkta etkisini gösteren başka bir husus da ayin ve ibadetlerin düzenlenmesi anlamına gelen müstakil kilise takviminin oluşturulamamasıydı. Bu, Ermeni takviminin bulunmamasından kaynaklanıyordu. Ermeni takviminin icadı başka milletlerin zamansal düzenlemelerine bağımlılıktan kurtulmak anlamına geliyordu. Takvimin kabulü (554 Dvin Konsili'nde) ayin ve ibadetlerin Ermeni Kilise geleneğine göre düzenlenmesini sağladı. Ermeni takvimi bu yönüyle Kat'oğikos II. Movses tarafından tamamlanarak (584) kanunlaştırıldı.¹⁸⁶ Böylece Aziz Grigor'dan beri Ermeni Kilise geleneği oluşurken kendine has renkler ve motifler kazanan ayin ve ibadetlerin düzenlenmesi ve uygulanması sağlanmış oldu.

çevirici elit ruhban sınıfı oluşturuldu. Bunların başlıcaları Korivn, Yeğişe, Yeznik Koğbatsi, H'orenatsi gibi özgün eserleri günümüze ulaşmış Sahak ve Maşt'ots'un öğrencileriydi. Ermeni yazın geleneğini başlatan bu ruhbanların eğitimi için Urfa gibi Suriye şehirlerine, İstanbul'a hatta Roma'ya yolculuklar yapılmıştır.

¹⁸⁵ Korivn, Yeznik Koğbatsi'nin Urfa'ya Süryani Kilise babalarının kitaplarını çözmek için yönlendirildiğini söylemektedir. Kendisinin Ğevondes isimli birisiyle birlikte Grekler bölgesine gönderildiğini, İstanbul'a yaklaştıklarında Yeznik'le karşılaştıklarını, sonra İznik (325) ve Efes (431) kilise kanunları ile birlikte kilise babalarının son ürünlerinin güvenilir kopyalarını Sahak'a getirdiklerini, kilise yazılarını ve kilise babalarının bilgeliklerini Grekçe dilinden Ermeniceye çevirmiş olan Aziz Sahak Yeznik'le beraber hakiki ve güvenilir kopyalardan yeni kopyalar yaptıklarını ve bir çok Kutsal Kitap tefsirleri çevirdiklerini eklemektedir. (Korivn, Böl. 20) H'orenatsi ise İstanbul'dan dönüşlerinde "*Taron'da Aştışat'ta büyük Sahak ve Mesrob'u buldular; mektupları ve altı kanonik bölümler içinde Efes konsilinin kararlarını, ve Kutsal yazıların doğru kopyasını onlara sundular.*" diye bahseder. (H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 61.) Bu zamanda, Efes Konsili'nde (431) görüşleri aforoz edilen İstanbul Patriği Nestorius'un (428-431), hocası Theodore Mopsuestia'nın "*sahte kitapları ve boş ürünleri*" Ermenistan coğrafyasına götürülür. Kaynaklarımıza göre, Efes Konsili'nin kilise babaları tarafından Aziz Sahak ve Maşt'ots bu konuyla ilgili yazılı olarak bilgilendirilirler ve bunun üzerine Efes'te aforoz edilen fikirlerin yayılmasına neden olan eserler sınır dışı edilir. (Korivn, Böl. 24; Ayrıca bkz. H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 61.) Bunun yanında Korivn, Sahak'ın döneminde özellikle Maşt'ots'un Albanlar ve Gürcüler arasında inancı yayma faaliyetlerini anlattığı yerde gnostik (bilinirci) bir mezhep hareketi olan Borboritlerle (*Barbarianosats, barbarianos ağand*=Barbarianos mezhebi) mücadelelerinden de bahsetmektedir. (Bkz. Korivn, Böl. 17.) Borboritler, kaynaklarda Mtzğnut'yun (Messelianlar, Süryanice'de Mşalyone) hareketi ile aynı olarak değerlendirilmektedir. Suriye menşeli olan bu tarikatın Ermenilerce Şahapivan konsilinde (443) aforoz edildiği söylenmektedir. Borboritler hakkında ayrıca bkz. (H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 57-58 ; Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 207, 229. Melik' Bah'şyan, "*Mtzğnut'yun*", *H.S.H.*, Hator 7, Yerevan, 1981, 638; L. Şahinyan, "*Şahapivani Joğov 444/446*", *H.S.H.*, Hator 8, Yerevan, 1982, 418-419.) Messelianlar: IV. Yüzyılda Mezopotamya'da ortaya çıkan bir mezheptir. İlk günah (Adem'in günahı) ile ilişkili olarak her insanın yapısında ruhuyla bütünleşmiş bir şeytanın olduğuna ve bunun vaftizle çıkarılamayacağına inanırlardı. Onlara göre bu şeytanı çıkarmanın tek yolu arzu ve ihtirasları yok etmektir. Bunun için de sürekli dua ve ibadet gerekliydi. (Bkz. Antoine Guillaumont, "*Messaliens*", *Dictionnaire de Spiritualité*, Tome X, Paris, 1980, 1074-1083; Ayrıca bkz. Gündüz, 258.)

¹⁸⁶ Samouel d'Ani, "*Tables chronologiques*", *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome II, (Çev.: M. Brosset), Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1876, 393. Ayrıca bkz. Drasxanakerte'i, Böl. 17. Tarihler için bkz. (Grousset, 228-229.)

Ermeni Kilisesi, itikadi bağımsızlığında nihai kararı 554 Dvin Konsili'nde almıştır. Dvin'de nihai kararını verirken Kadıköycü ve Nasturi görüşleri reddini yinelerken kristolojik tartışmalarda “*insani tabiatın ilahi tabiat içerisinde kaybolduğu tek tabiat*” (*monofizit*) fikrini kabul ettiği anlamına geliyordu. Böylece Ermeni Kilisesi Kadıköycü görüşçe “haydutlar sinodu” olarak ifadelendirilen 449 Efes Konsili ve kararlarını benimsediğini gösteriyordu.

Konunun anlaşılması için kristolojik tartışmalara genel hatlarıyla değinmek yerinde olur. Tartışmaların karara bağlandığı konsiller¹⁸⁷ bu doğrultuda önemlidir. Bu nedenle konsilleri temel alarak konuyu ortaya koyacağız.

IV.-V. Yüzyıllarda konsillerin Roma İmparatoru hakimiyetinde yapılmasına tanık olmaktadır. Sonradan genel konsil olarak kabul edilen bu konsillerde tartışılan ve karara bağlanan meseleler bağımsız kiliselerin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Bu konsillerin ilki İsa Mesih'in Tanrı olup olmadığı konusundaki tartışmaların doğurduğu 325 İznik Konsili'dir.

İmparator Constantine (305-337)'in Hristiyanlığı serbest bıraktığı bu dönemde öteden beri süregelen tartışmaların meclise (İznik Konsili) taşınma amacı imparatorlukta bir birlik oluşturmaktır. Konsildeki Kristolojik tartışmaların ilk ayağı Teslisin unsurlarından İsa Mesih, yani Oğul'un Tanrı olup olmadığı ile alakalıydı. İskenderiyeli rahip bilgin Arius (y.o. 250-336), Oğul'un Tanrı olmadığına dair görüşü savunuyordu. Arius'un karşısında ise İskenderiye piskoposu Athanasius (296-373) yer alıyordu.¹⁸⁸

Teslis'in unsurları anlaşılmadığı için tartışmalara neden oluyordu. Arius, bu sorunu Oğul'un Tanrı olmadığı şeklinde çözmüştü. Baba ile Oğul'un mahiyetinin bir olamayacağından hareketle Oğul'un Baba'nın bir yarattığı olduğu fikrini ileri sürmüştü. İmparator gözetimindeki İznik piskoposlar meclisinde Arius ve fikri aforoz edilerek Oğul'un mahiyetinin Baba ile aynı cevherden (*homoousios*) olduğu, yani Athanasius'un

¹⁸⁷ Hristiyanlıkta dini inanç ve ayin konularında karar verme meclisi, piskoposlar kurulu, yani konsiller oluşturma geleneğinin Havarilere dayandığı kabul edilmektedir. İlk meclisin Havarî Yakup başkanlığındaki Kudüs toplantısı olduğu ileri sürülür. III. Yüzyılda Kartaca piskoposu Aziz Cyprien'in 252'de Afrika'da yapılmış bir konsilin kararını “*Kutsal Ruh'un ilhamı sayesinde iyi diye hükmettik*” sözleriyle ifade etmesi de açıkça göstermektedir ki: silsile yoluyla Havarilere, dolayısıyla İsa Mesih'e ulaşan piskoposlar meclisinde ortaya çıkan irade bizzat Kutsal Ruh'un iradesi kabul edilir. (Bkz. Dvornik, 3; İlk konsillerle alakalı geniş bilgi için bkz. Ali İsmail Güngör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Töre Yay., Ankara, 1997, 1-19.)

¹⁸⁸ Dvornik, 5-9; Ayrıca bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. : Fikret İşıltan), 4. ba, TTK, Ankara, 1995, 42-45.; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Çev. : Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943, 65-69.

fikri kabul edildi.¹⁸⁹ Böylece İsa Mesih'in ezelden beri Tanrı olduğu, Baba ile aynı mahiyete sahip olduğu karara bağlanmıştı.

Zihinlerde oturmayan İznik inanç ilkesi İstanbul Konsili(381)'nin toplanmasında da önemli etkindir. İstanbul piskoposu Macedonius'un Kutsal Ruh'u Oğul'un bir yarattığı konumuna getiren görüşü İstanbul Konsili'nin toplanmasının önemli bir nedenidir. Konsilde Macedonius ve görüşü aforoz edilir. Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul gibi tanrısal cevhere (*üç uknumda yalnız bir tanrısal cevher*) sahip olduğu kararı alınır. Böylece Teslis'in Tanrılığı ifade etmesi imparatorluk inancı haline gelmiş olur. Bu inanç tarihe 'İznik-İstanbul inanç ilkesi' diye geçer.¹⁹⁰

Klasik dönem Ermeni kaynaklarından Agat'angeğos'a göre Aziz Grigor'un oğlu Aristakes, İznik Konsili'ne katılarak kararlarını babasına ve Kral Trdat'a getirmiştir.¹⁹¹ Böylece İznik ilkesini benimseyen Ermeni Kilisesi, sonraki tartışmalar sırasında aynı fikir üzerinde devam etmiştir. Ermeni Kilise geleneğinde Aziz Nerses'in İmparator Valens'e karşı Arianizm* eleştirisinden bahsedilmektedir.¹⁹² İstanbul Konsili'ne katılıp katılmadıklarına dair bir bilgi olmamakla beraber konsilin sebebi olan tartışmalara karşı tepkili olduğunu bu bilgilerden anlamaktayız.¹⁹³

¹⁸⁹ Dvornik, 7; Ayrıca bkz. Mehmet Aydın , *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, 1. bas., Konya: S. Ü. Bas. , 1991, 13-14.

¹⁹⁰ Richard E. Rubenstein, *İsa Nasıl Tanrı Oldu*, 2. baskı, (Çev.: Cem Demirkan), Gelenek Yay., İstanbul, 2004, 191–206.

¹⁹¹ Agat'angeğos, Böl. 127/1–5; Agathangelos, *History*, Böl. 884–885; P'avstos da bu bilgiyi desteklemektedir. (Bkz. P'avstos, Kitap III, Böl. 10.) İznik konsili ile alakalı belgelerde Aristakes'in isminin Aristanes ya da Aristakios biçimlerinde yer aldığı söylenmektedir. (Bkz. Grousset, 121.)

* Arianizm: Arius'un ismiyle anılan bir mezheptir. oğlun ezeli ve ebedi tanrı olmayıp yaratılmış olduğunu savunur. 325 İznik Konsili'nden sonra Arius'un fikirlerinden hareketle 3 farklı akım oluşmuştur: Baba ile Oğul arasındaki farkı vurgulayan Anomoeanlar; Oğul'un Baba'ya benzediğini söyleyen Homoeanlar; ve Baba ile Oğul'un hem benzerliğine hem de ayrılığına dikkat çeken Yarı Arianlar. (Bkz. Gündüz, 40-41) İmparator Constantine, İznik Konsili'nden sonra kilisede birlik oluşturma amacıyla Oğul'un Baba'ya benzediğini (*homoiousios*) savunanlara destek vererek tartışmaların kendisinden kaynaklandığını düşündüğü İznik'in galibi Athanasius'u sürgüne gönderir. (Dvornik, 9; ayrıca bkz. Atiya, 54 vd.) Constantine'den sonraki imparatorlar da görüşler arasında birleşme sağlama amacını güderek, kararlarını etkileyen piskoposların yanında yer alırlar. İmparator Valens (364-378)'in ölümüne kadar bu fikirlerin güçlü etkisi devam eder. (Dvornik, 9-11.)

¹⁹² P'avstos, Kitap IV, Böl. 5. Bu, 360'lı yıllarda Ermeni Kilisesi'nin İznik Konsili kararlarına sadık kalarak inanç ilkesini benimsediklerini göstermektedir.

¹⁹³ P'avstos, Aziz Nerses'in Valens dönemindeki tutukluluk halinden kurtulması sonrasında zamanın imparatoruyla bir konuşmasından bahsetmektedir. (P'avstos, Kitap IV, Böl. 13.) H'orenatsi ise bu imparatorun adını vererek I. Theodisius (379–395) döneminde olduğunu Macedonius'un fikirlerine karşı durduğunu gösterir bilgiler vermektedir. (H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 33.) Nerses'in 373'te, Pap (367-y.374) döneminde öldüğünü kabul edersek 378'den sonra Arius'un fikirlerine karşı üstünlük sağlayanların yanında yer alarak 381 İstanbul Konsili'nde Macedonius'a karşı yer aldığını düşünmek abes olur.

İmparator II. Thodosius (408–450)’un tabiatlar meselesini¹⁹⁴ halletmek üzere topladığı Efes Konsili(431)’nde “*insani ve ilahi tabiatların birleşmiş*” olduğu fikri, başka bir ifadeyle “*biricik kişilikli iki tabiatlı İsa*” fikri hakim olur.¹⁹⁵

İsa Mesih’in Tanrısallığı meselesine Efes’te son nokta konulamamıştır. Tabiatların nasıl birleştiği konusu tam olarak anlaşılamamıştır. İskenderiye ekolü, İstanbul’da da etkili olan bu görüşü tartışmayı devam ettirir. Bunun için “*insani tabiatın ilahi tabiat içerisinde kaybolduğu tek tabiat*” (*monofizit*) fikrini geliştirirler. Hatta fikirlerini öteden beri yanlarında yer alan imparatorun desteğiyle 449 Efes Konsili’nde karara bağlamayı başarırlar.¹⁹⁶

431 Efes Konsili ve tartışmaları döneminde Ermeni Kilisesi’nde Sahak Partev ruhani liderdir. Ermeni alfabesinin icadından sonra Maşt’ots ve bu ikisinin öğrencileri kutsal geleneği çeviriye, bu geleneğin halka götürülmesi çalışmalarına kendilerini adanmışlardır. Efes (431) öncesi kilise kararlarını, kilise babalarının görüşlerini takip ettiklerini anladığımız bu ekibin bazı öğrenci üyeleri 431 dolaylarında Bizans’ta bulunurlar. İznik ve Efes kilise kanunlarıyla beraber Kutsal Kitap’ın ve “*kıymetli kilise babalarının son ürünlerinin güvenilir kopyalarını*” dönüşte getirirler.¹⁹⁷ Ermeni Kilisesi’nin Sahak döneminde ilk üç genel konsili kabul ettiklerini öğrencileri Korivn’in verdiği bu bilgilerden anlıyoruz.

¹⁹⁴ Tabiatlar meselesi, 381 konsilinde mahkum edilen Suriye Piskoposu Apollinaire’in fikrinden çıkmıştır. O, filozof Platon’un ruhu, akli ve hayvani şeklinde ikiye ayırmasından etkilenecek Kelam’ın, yani Oğul’un akli ruhla aynı olduğu fikrini geliştirir. Bu, İsa Mesih’te de biri insani diğeri ilahi iki tabiat olduğu fikrini, dolayısıyla Meryem’in insan taşıyan/doğuran (*Antropokos*) mı yoksa Tanrı taşıyan/doğuran (*Teotokos*) mı olduğu sorusunu gündeme getirir.(Bkz. Dvornik, 12-13.) Dolayısıyla tabiatlar konusu bir meseleye dönüşür. Antakya ekolü içinde yetişen İstanbul Patriği Nestorius (328-331) “*birleşmiş ayrı iki tabiat*” (*diofizit*) fikrini benimseyerek hocası Mopsueste’li Theodore’un izinden gider. İskenderiye ekolü ise “*birleşmiş iki tabiat*” görüşüne sahiptir. İskenderiye’nin havariyel boyutundan dolayı üstünlüğünü ileri süren Patrik Crylle (412-444), İskenderiye ekolünün başını çeker. Efes Konsili (431)’nde aforoz edilen Nestorius ve fikirleri, İran topraklarında etkili olarak günümüzdeki Nasturi Kilisesi’ni doğurur.(Bkz. Aydın, 16-17.)

¹⁹⁵ Dvornik, 13; Ayrıca bkz. Atiya, 62-64. 431 Efes Konsili’nin önemli sebeplerinden birisi de İskenderiye’yi harekete geçiren kadim piskoposluklar meselesidir. İznik (325)’te havarilerle birlikte gelişen üç piskoposluk merkezi Roma, İskenderiye ve Antakya şeklinde sıralanmış ve Kudüs’ün şeref öncülüğü kabul edilir. 381 İstanbul’da ise Roma’dan sonra İstanbul ikinci sıraya yerleştirilerek İskenderiye ve Antakya birer derece kaydırılır. (Bkz. Dvornik, 7.) Kadim piskoposluklardan Antakya, İskenderiye, Roma, Kudüs ve sonra İstanbul’un patrikliklere dönüştürülmesi “beş patriklik” meselesini gündeme getirmiştir. Kadıköy Konsili’nden sonra ciddi bir meseleye dönüşmüştür. “Beş patriklik” meselesi Roma ve Grek Kiliselerinin ayrılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. (Ahmet Hikmet Eroğlu, “Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri”, *Dini Araştırmalar*, C. 2, S. 5, Ankara, 1999, 399-404.)

¹⁹⁶ Dvornik, 15-16.

¹⁹⁷ Korivn, Böl. 20.

Nestorius'un fikirleri doğuda, Efes(431)'te aforoz adilmeyerek unutilan hocası Mopsuestia'lı Theodore'un eserleri üzerinden yürür ve taraftar kazanır. Dönemin şahiti Korivn'e göre Sahak ve Maşt'ots, bu eserler hakkında "*sinodikal kilise babaları*" tarafından yazılı olarak bilgilendirilirler ve eserlerin sınır dışı edilmesini sağlarlar.¹⁹⁸ Buradaki kilise babalarından kastın genel olarak İskenderiye ekolünün babaları olduğu, dolayısıyla Ermeni ruhbanların İskenderiye ekolünün sürdürdüğü tartışmayı takip ettikleri, dolayısıyla Ermeni Kilisesi'nin 449 Efes Konsili'nde zafere ulaşan monofizit görüşü benimsediği anlaşılmaktadır.

Bundan sonraki gelişmeler ise Kadıköy Konsili'ni doğurur. Kadıköy Konsili ve sonrasında kristolojik tartışmaların ve yeni fikirlerin ileri sürüldüğü kiliseleri birleştirme çabaları, 553'te nihai kararların alınması ile başarısızlığını ilan eder.

451 Kadıköy Konsili ve kararları kiliselerin itikadi manada bağımsızlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ermeniler bu konsilin yapıldığı sırada Sasanilerle savaş halindedir. Ermeniler bu savaşta Bizans'tan yardım amacıyla 449 Efes Konsili'nin toplatıcısı İmparator II. Theodosios(408-450)'a hitaben bir mektup gönderirler (450).¹⁹⁹ Ancak bu arada imparator ölmüş ve yerine Marcian (450-457) geçmiştir. Yeni imparator, Persia ile savaşmayı göze alamayarak yardım isteğine karşılık vermez. Aynı zamanda Marcian 449 Efes Konsili'ni "*haydutlar sinodu*" olarak görenler tarafından yeni bir konsil toplamaya ikna edilir. 451'de Kadıköy Konsili toplanırken Ermeniler meşhur ölüm kalım savaşı Avarayr mücadelesini veriyorlardır.

Kadıköy'de toplanan konsilde İsa Mesih'in Tanrısallığının mahiyeti, başka bir ifadeyle tabiatları meselesindeki tartışmalar dondurularak 431 Efes Konsili kararları yinelenir. Bu sefer "*birleşmiş iki ayrı tabiatın*" birbirine karışmadan, birbirinden ayrılmadan birleştikleri şeklinde açıklamalı bir karar alınır.²⁰⁰

Kadıköy Konsili kararlarının netleşmesi ancak yüz yıl sonra gerçekleşebilmiştir. İmparator I. Justinian (527-565)'in topladığı 553 İstanbul Konsili'nde ana konu Mopsuestia'lı Theodore'un eserleri ve şahsının aforoz edilmesidir. Ne 431'de ne de 451'de aforoz edilen Theodore'un, hatta 451 Kadıköy'de affedilen Cyr'li Theoderet'in yazıları ve Urfalı Ibas'ın mektubu dahi ancak 553 İstanbul Konsili'nde aforoz edilmiştir. Bu dalgınlığın ana sebebi bir asırdır devam eden Monofizit doğu ile birleşme çabalarıdır. İmparator Zeno (474-491), birleşme çabalarında öncüdür. Bunun için iki

¹⁹⁸ Korivn, Böl. 24.

¹⁹⁹ Yeğişe, Böl. 3/143-149; Ayrıca bkz. P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 33.

²⁰⁰ Dvornik, 16-17.

görüşü birleştirmeye çalışarak *Henotikon* (Birlik Emirnamesi)'u yayınlamıştır. Sonraki İmparator I. Anastasius (491-518) birleşme taraftarı, I. Justinian ise aynı politikayı sürdürmekle beraber daha siyasi bir duruşa sahip olmuştur. Monofizitleri de içine alacak bir konsil çabaları hem devlette hem de kilisede millileşmeyi amaçlayan aristokratların baskısından çekinmesi nedeniyle her iki tarafı da memnun etme çabasına dönüşmüştür. Bunun için 553 İstanbul Konsili'ni toplamıştır. Amaç her iki tarafın da aforoz ettiği iki tabiat (diyofizit) görüşünü benimseyenlerin kalıntılarını aforoz etmek olmuştur. Böylece 431 Efes'in nihai kararı 553'te verilmiştir.²⁰¹

Roma-Bizans'taki Kadıköy'e ilişkin tartışmalara Ermeni Kilisesi'nin de katıldığına, Kadıköy'e tepkisini gösterdiğine dair bilgilere rastlıyoruz. Tovma Artzruni'nin 475-480 yılları başlığı altında yazdığına göre Ermeni Kat'ogikosu Nasturiliğe karşı bir genelge yayınlamıştır.²⁰² Ermeni kat'ogikosunun Nastorius'un görüşlerine dair tepkisi, birleşme temayüllerini göstermekle beraber İmparator Zeno'nun ilk yıllarında gerçekleşmesi İmparatorluğun monofizitlere yakınlaştığı bir dönemde olduğunu da göstermektedir. Ermeni Kilise tarihinde hem Zeno'nun hem de Athanase'nin saygıyla anılması²⁰³ dikkate değerdir. Bu, tepkilerin Ermenilerin Kadıköy kararlarına yaklaşmalarından, sıcak bakmalarından çok imparatorların sıcak tavır sergilemelerinden kaynaklandığını düşündürmektedir.

Bundan sonra da Ermeni Kilisesi, Kat'ogikos Babken (590-516) döneminde ve 527'de Dvin'de toplanan konsillerde monofizit görüşte sabit durduğunu ilan etmiştir. Bu bölgesel konsillerde sadece Kalkedoncu Kristoloji değil, Nastorius'un fikirleri gibi heretik kabul edilen tüm görüşleri lanetleme şeklinde bir eğilim olduğunu görüyoruz.²⁰⁴

²⁰¹ Dvornik, 17-21; Kadıköy Konsili sonrasındaki gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Atiya, 87 vd.

²⁰² Artzruni, Kitap II, Böl. 2. Nusaybin'deki Nasturi piskoposu Bar Sauma da Sasani kralı Firuz'a gidip "Ermenilerin kat'ogikosunun yazdığı her şey, derebeyleri sana karşı isyan ettirerek onları Grek imparatoruna boyun eğmeye sevk ettirme amaçlıdır" şeklinde ihbar etmiştir. Artzruni, bu dönemdeki kat'ogikosu yanlış olarak K'ristap'or (I. Tirarictsi, 539-545)'u göstermiştir. Firuz döneminin kat'ogikosları Givt ve Mandakuni'dir. Ancak ruhani liderliğinden uzaklaştırılan Givt, 478'de memleketinde vefat etmiştir. Yerine geçen Mandakuni döneminde ise bizzat kat'ogikosun iştirak ettiği 381 ayaklanması gerçekleşmiştir. Bu genelgenin Mandakuni'nin ilk yıllarında yayınlandığı anlaşılmaktadır.

²⁰³ Drash'anakerttsi, 64-65.

²⁰⁴ Kalankatlı, Kitap II, Böl. 3 vd. Kat'ogikos Hovhannes, Babgen (491-516) döneminde Ecmiatzin(*Nor K'ağak*)'de Ermeni, Alban ve Gürcü piskoposların katıldığı bir konsilden bahsetmektedir. (Bkz. Drash'anakerttsi, 64-65 ; Drasxanakertc'i, Böl. 16.) Kalankatlı ise yer belirtmeden aynı konsile değinmektedir. O, İmparator Zeno (474-491) ve Anastasius (491-518)'un emriyle bahsi geçen üç kilise yetkilileri yanında Yunan ve İtalya'nın da, yani Roma ve İstanbul'a bağlı piskoposların da katıldığı yerel bir konsil olduğunu da eklemektedir. (Bkz. Kalankatlı, Kitap II, Böl. 6.) Her iki kaynağın verdiği bilgilerde de çelişkili durumlar olmakla beraber Kadıköy ile ilgili Ermeni, Alban ve Gürcü Kiliselerinde ortak bir görüş etrafında birleşildiği ve ilk tepkilerin karar alma girişimine dönüştüğü

Bu nedenle Babgen döneminde toplanan konsilde de kabul edilmeyen tüm görüşler, ya da hatırlarında kalabilecek kadar dikkat çeken görüşler lanetlenmiştir. Daha sonra 527’de Dvin’de bir konsil daha toplanır ve aynı fikirler tekrar edilir. Ancak, bu konudaki kesin ve net karar II. Nerses dönemindeki Dvin konsilinde (555) ortaya konur.²⁰⁵ Böylece Ermeni Kilisesi Kadıköy karşıtı görüşünü, dolayısıyla itikadi bağımsızlığını ilan ederek kiliseler arasındaki yerini belirlemiş olur.

Sonuç olarak Ermeni Kilisesi, havarilere dayandırılrsa da Aziz Grigor’dan itibaren kendi rengini alırken hiyerarşik, litürjik ve itikadi bağımsızlık sürecinde en önemli adımları Aziz Sahak döneminde atmıştır. Bu durumda Ermeni Kilisesi’nin oluşumunu, ayrı ve bağımsız bir gelenek olarak duruşunu Aziz Sahak döneminde genel hatlarıyla tamamlamıştır diyebiliriz.

Kadıköy sonrasındaki gelişmeler ise bu oluşum, yani inanç, ibadet şekli ve kabuller üzerinden yürütülmüş ve köklü bir değişime yol açmayıp bilakis ayırıcı özellikleri pekiştirmiştir. 554’de nihai karara ulaşan Ermeni Kilisesi’nin kabulü kendi içerisinde şekillenmeye devam etmekle beraber temelini kaybetmeden günümüze kadar ulaşmıştır.

B. VAĞARŞAPAT’TAN ECMİATZİN’E: KAT’OĞİKOSLUĞUN OLUŞUMU

Ecmtatzin, bugün Ermeni Kilise hiyerarşisindeki en yüksek ruhbanın, yani kat’oğikosun ikamet ettiği şehre verilen isimdir. Erivan yakınlarında bulunan bu şehrin eski ismi Vağarşapat’tır. Bu gün için Vağarşapat ismi 1945’de resmen Ecmtatzin’e çevrilmişse²⁰⁶ de Vağarşapat’ın Ecmtatzin geçmişi Ermeni Kilisesi kadar eskidir. Ecmtatzin şeklindeki isimlendirmenin resmiyet kazanmasının böyle geç bir dönemde olmasının en önemli nedeni, bölgedeki Ermeni siyasi idaresinin resmiyet kazanmasının da geç bir dönemde mümkün olmasından kaynaklanmaktadır. Sovyetler Birliği

şeklinde bir yorum çıkarılabilecek bilgiler içermektedirler. Bahsi geçen Ermeni kat’oğikosu Babgen (490-516) döneminde Dvin’de bölgesel bir konsil toplandığı ileri sürülmüştür. Ormanyan, Kat’oğikos Babgen döneminde 506’da Dvin’de bir konsil toplandığı üzerinde durmaktadır. (Bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 342.) Babgen döneminde yapılan konsilin 505’te gerçekleştiği anlaşılmaktadır. (Bkz. *Narratio*, 152 ; Ayrıca bkz. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on the Naxarar System*, (Çev.: Nina G. Garsoian), Galouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1970. 258.)

²⁰⁵ Drasxanakertc’i, Böl. 17. Ayrıca bkz. Ormanyan, *Yekegetzi*, 51-58; V. Vardanyan, “*Dvini Joğovner*”, *H.S.H.*, Hator 3, Yerevan, 1977, 446.

²⁰⁶ M. Mik’ayelyan, “*Ecmtatzin*”, *H.S.H.*, Hator 4, Yerevan, 1978, 64.

hakimiyeti döneminde gerçekleşen resmi isim değişikliğinin XX. Yüzyıl siyasi ve sosyal şartları içerisinde değerlendirilmesi yerinde olur. Ancak bu değişim, geleneğin siyasi bir kararla resmileştirilmesidir.

Ecmiatzin, gelenekte Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu ve ilk ruhani merkezliğini simgelemektedir. Başka bir ifadeyle Vağarşapat'ı merkez tutan Ermenistan coğrafyasındaki Hristiyanlaştırma faaliyetleri bu şehirde yükseltelen maddi unsurlarla dini merkezlik simgeleri oluştururken hem Ermeni Hristiyanlık geleneğinin oluşmasına ön ayak olmuş hem de Vağarşapat'a geleneğin sahip çıktığı manevi bir anlam, yani Ecmiatzin anlamını kazandırmıştır. Çalışmamızda amacımız Vağarşapat'ın Ecmiatzin'e dönüşümünün, dolayısıyla Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumunun anlaşılmasını sağlamaktır.

Vağarşapat'ın Hristiyanlık öncesi dini geçmişi hakkında neredeyse hiçbir bilgiye ulaşamıyoruz. Bunun en önemli nedeni Hristiyanlık öncesi dini merkezler arasında yer almamasıdır. Bu nedenle Vağarşapat'ın Ecmiatzin geçmişinden ilk bahseden Agat'angeğos ve H'orenatsi gibi ilk Ermeni tarihçileri, hem Ermenistan coğrafyasındaki Hristiyanlık öncesi dini yaşam hem de Vağarşapat'ın Hristiyanlık öncesi siyasi konumu hakkında en kapsamlı bilgileri sunmalarına rağmen Vağarşapat'ın Hristiyanlık öncesi dini bir merkez olduğuna, hatta sahip olduğu herhangi bir dini özelliğine değinmezler.

Vağarşapat, Grigor Lusavoriç'in Hristiyanlaşmasına neden olduğu kral Trdat'ın siyasi başkentlerinden birisidir. Agat'angeğos Vağarşapat'ı Trdat'ın kışlık ikametgahı olarak sunmaktadır. Ancak Trdat'ın babası H'osrov'un ikamet ettiği şehirlerden birisi yine Vağarşapat iken Uti (Sevan Gölü'nün kuzeyi) eyaletindeki H'ağh'ağ şehri de Ermenistan kralının kışlağı şeklinde nitelemesi kış aylarının farklı şehirlerde geçirildiğini, dolayısıyla farklı başkentler tutulduğunu da göstermektedir. Buna karşın H'osrov döneminde konumuzla ilgili olayların; Grigor'un babası Anak'ın H'osrov'u öldürme olayının Vağarşapat'ta gerçekleşmesi,²⁰⁷ devamında Aziz Grigor-Kral Trdat karşılaşmalarının Vağarşapat'ta vuku bulması²⁰⁸ siyasi başkentler arasında ön plana çıktığını göstermektedir.

²⁰⁷ Agat'angeğos, Böl. 2/12-20. Agat'angeğos Trdat'ın babası H'osrov'un Uti eyaletindeki daha kuzeyde Kur nehri kenarında dönemin Ermenistan sınır şehri H'ağh'ağ'ı kışlak olarak göstermesini savaş gibi zorunlu durumlar için seçilmiş bir ikametgah olarak düşünüyoruz. Zira kışlak olarak daha kuzeydeki bir şehrin seçilmesi akla yatkın gözüküyor. (Bkz. Agat'angeğos, Böl. 2/8.)

²⁰⁸ Agat'angeğos, Böl. 11/3-5, 13/26-28,

Ecmiatzin'in Vağarşapat kökenine ışık tutan ilk bilgileri H'orenatsi vermektedir. Buna göre Partlı Kral Vağarş (Vologoses III, m. 148-192)'ın otuz ikinci yılında Tigran'dan sonra kral olan Ermeni Arşakuni Kralı Vağarş, bu şehri surlarla çevreleyerek kendi ismiyle Vağarşapat şeklinde isimlendirmiştir. H'orenatsi aynı yerde bu şehre Yeni Şehir anlamında "Nor K'ağak'" dendiğini de eklemiştir.²⁰⁹ Bu isimlendirme Yunanca Kainepolis (Yeni şehir) şeklindeki bir isimlendirmeden gelir ve Agat'angeğos gibi diğer klasik Ermeni yazarlarınca da Nor K'ağak' biçimiyle kullanılır.²¹⁰ Yeni Şehir anlamındaki isimlendirme, Romalıların 163'te başkent Artaşat'ı yıkarak yerine bu yeni şehri kurdukları döneme dayanmaktadır. Romalılar, küçük bir yerleşim alanı olan bu şehri askeri üs haline getirmişlerdir. Bundan sonra gelişip büyüyen şehir Ermeni Kralı Vağarş'ın (180'de) başkent haline getirmesi ile önemini artırmıştır. Ancak Artaşat'ın tekrar inşası ile eski başkente geri dönmüş ve Vağarşapat ikinci başkent olarak kalmıştır.²¹¹

Vağarşapat'ın Ecmiatzin'e dönüşüm sürecine girmesi Ermeni Arşakuni Kralı H'osrov dönemindedir. H'osrov, ilk Hristiyan Ermeni Kralı Trdat (III., m. 287-330?)'ın babasıdır ve Aziz Grigor Lusavoriç'in babası Anag tarafından Vağarşapat'ta öldürülmüştür. III. Yüzyıl ortalarında gerçekleşen bu olay Vağarşapat'ın siyasi başkent olarak ön plana çıktığını da göstermektedir. Bu önceliği, Kral Trdat III. döneminde devam etmiştir. Ancak oğlu H'osrov döneminde yeni kurulan Dvin ön plana çıkan şehirler arasına girmiştir. Vağarşapat ise Arşakuni krallık hanedanının yıkılışına (428) kadar siyasi önemini sürdürmüştür.²¹² Bu siyasi süreç, Vağarşapat'ın Ecmiatzin anlamını kazandığı süreçtir.

Vağarşapat'ın bir Hristiyan dini merkezi haline gelmesini, yani Ecmiatzin'e dönüşmesini, Ermeni Kilise ruhani liderleri kat'oğikosların Dvin'de ikamete başlamalarına kadarki dönemde ele alacağız. Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmiş olduğu bu dönemde, Ecmiatzin'in hem maddi unsurları hem de manevi anlamıyla oluşumunun anlaşılması için Ermeni kilise hiyerarşisi ve bu hiyerarşide kat'oğikosun yerinin döneme ait kaynaklardan hareketle ortaya konması gerektiğini düşünüyoruz. Bu nedenle önce kat'oğikosun hiyerarşik konumu üzerinde duracağız. Sonra tarihsel süreç içerisinde Ecmiatzin Kat'oğikosluğunun oluşumunu inceleyeceğiz.

²⁰⁹ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 65.

²¹⁰ Agat'angeğos, Böl. 13/26-28'de "Norak'ağak'" şeklinde geçmektedir. Ayrıca bkz. Korivn, Böl. 9, 17.

²¹¹ Z. Harut'yunyan, "Ecmiatzin", *H.S.H.*, Hator 4, Yerevan: 1978, 65-66; Vağarşapat'ın oluşumu hakkında ayrıca karş. (Grousset, 109-110.)

²¹² Harut'yunyan, "Ecmiatzin", 66.

1. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Oluşum Sürecinde Kat'oğikos Unvanı ve Kilise Hiyerarşisi

Ermeni Kilisesi'nde kat'oğikos unvanının kullanımı ile kat'oğikos teriminin Ermeni kilise hiyerarşisinde bir unvan olarak kullanılmaya başlamasını kastediyoruz. Dolayısıyla Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan bağımsızlığını ilan sürecinin başlamasına kadarki dönemde (301-451) kat'oğikos unvanının kullanımını incelerken Ermeni kilise hiyerarşisinin oluşumunu da genel hatlarıyla ortaya koyacağız.

Ermeni Kilisesi ilk kat'oğikos unvanlı ruhani liderin Aziz Grigor olduğunu kabul eder. Bu, Vağarşapat'ın Ermeni Kilise merkezine dönüşümüne, yani Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığı kabul ettikleri döneme dayandırılır. Toplu din değiştirme hadisesinin Ermeni Arşakuni Kralı Trdat (287/298-330?) döneminde Aziz Grigor vasıtasıyla gerçekleştirildiği (301), kat'oğikosluğun da onun tarafından Vağarşapat'ta kurulduğu(302), dolayısıyla Grigor'un Ermeni Kilisesi'nin ilk kat'oğikosu olduğu kabul edilmektedir.²¹³

Kilise'yi Aziz Grigor'un kurmasından kast edilen onun Ermenistan bölgesinde var olan Hristiyan cemaati örgütlemesidir. Buna göre İsa Mesih'in Havarileri ve onların öğrencileri tarafından yürütülen vaaz çalışmaları, Ermenistan'da inanan bir topluluğun oluşmasını sağlamıştır. IV. Yüzyıl başlarında Aziz Grigor'un vaaz çalışmalarına Kral Trdat'ın vermiş olduğu destekle Ermeniler arasında Hristiyanlaşma hızlı bir şekilde yayılmış ve devam etmiştir.

Kralla birlikte resmiyet kazanan Ermenistan Kilisesi Aziz Grigor'u lider olarak seçmiştir. Ancak böyle bir vazifenin bir piskopos tarafından takdisi gerekmektedir. Yani dini liderlik görevi yükleyen takdis olayının, İsa Mesih'in seçtiği Havariler ile başlayan ruhban silsilesindeki bir piskopos tarafından yapılması gerekir. Bu nedenle Aziz Grigor'un çocukluğunun ve gençliğinin geçtiği, bir Hristiyan olarak yetiştiği Kayseri geçmişi, yani bağlantısı, Ermenistan Kilisesi'nin seçtiği ruhani liderin takdisini yaptırmak için Kayseri piskoposluğuna müracaat etmesini sağlamıştır. Böylece ruhbanlık takdisi yapılan Grigor kendi bölgesinde vaftiz ve ruhban takdisi hakkı elde etmiştir.

²¹³ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 60-66; Ayrıca Kilisenin 1700. yılı amaçlı olarak basılmış Ermeni Kilisesi resmi yayınları ile karşı. Petros Hovhannisyan (Ed.), *Amenayn Hayots Kat'oğikosner*, 6-7; R'omik Hovhannisyan (Ed.), *Surb Ecmiatzin*, Hator 1, Yerevan, 1999, 40-42 ; Aram I (Catholicos of Cilicia), *The Armenian Church Beyond The 1700th Anniversary*, Armenian Catholicosate of Cilicia, Antelias-Lebanon, 2002, 13 vd.

Roma hakimiyeti altında bulunmayan Ermenistan Kilisesi gibi kiliseler, İznik'te karara bağlanan hiyerarşinin Roma hakimiyetindeki topraklarda yayılıp gelişen Hristiyanlarla dini ilişkilerini sürdürüyorlardı. Böylece, Roma hakimiyetindeki Hristiyanlıkla ilgili gelişmeleri takip ediyorlardı. Hristiyanlık ruhu ile Roma topraklarında yaşayan Hristiyan ileri gelenlerine saygı duyuyorlar ve onları önemsiyorlardı. Hatta Roma hakimiyeti altındaki Kudüs gibi kutsal yerleri ziyarete gidip geliyorlardı.²¹⁴

Roma'da serbestiyeti ilan edilen dinler arasında Hristiyanlık zamanla resmi devlet dini haline geldi. Hristiyanlığın inanç, ibadet ve kilise hiyerarşisi gibi konuların tartışıldığı, dolayısıyla henüz netleşmediği IV. Yüzyılda Roma'nın Hristiyanlık üzerinde hem siyasi hem de kilisevi anlamda önemli etkisi vardı. Bu nedenle de Kilise hiyerarşisinde olduğu gibi Hristiyan terminolojisinde Roma dili (Grekçe ve Latince) belirgin oldu.

Roma kilise hiyerarşisi, yani idare sistemi Roma siyasi idare sistemine göre kendiliğinden biçimlendi. Bu nedenle kilise hiyerarşisine dönük ilk kararlar imparator gözetimindeki ilk genel konsilde, İznik'te alındı. Roma, İskenderiye ve Antakya piskoposlukları aynı hiyerarşik sıralamayla metropolitliklere, yani birçok piskoposluk bölgesinin bağlı bulunduğu başpiskoposluğa dönüştürüldü.²¹⁵

Bu sistem sadece Roma siyasi hakimiyeti altındaki bölgelerde geçerliydi. Roma hakimiyetinde olmayan Ermenistan gibi bölgelerdeki kiliselerin ise Roma'daki kilise meselelerini yakından takip ettiklerini kaynaklardan öğreniyoruz. Kaldı ki Agat'angeğos 325 İznik Konsili'ne Aziz Grigor ve Kral Trdat'ın bir temsilci, Grigor'un oğlu Aristakes'i gönderdiklerini bildirmektedir. Aristakes'in İznik Konsili'ne ait eserlerde ismi geçtiği zikredilmektedir.²¹⁶ Ancak onun oy verme hakkına sahip piskoposlar arasında yer alıp almadığını bilmiyoruz.

Piskoposların Roma senatosundaki senatörlerle aynı konumda tutulup konsilin senatonun işleyişindeki gibi oluşturulduğunu görüyoruz. Yani senatörlerin senatodaki yerleri ne ise piskoposların da Roma Kilise Konsili'ndeki yeri odur. Roma hakimiyetinde olmayan senatörlerin bulunması nasıl mantığa aykırı ise Roma hakimiyetinde bulunmayan bölge piskoposlarının da oy verme hakkına sahip piskoposlar arasında yer alması akla yatkın değildir. Ancak dinleyici ruhbanlar arasında

²¹⁴ Zenob de Glag, 337-342.

²¹⁵ Dvornik, 7.

²¹⁶ Grousset, 121.

yer almaları mümkündür. Aristakes, İznik'te oy kullanan piskoposlar arasında yer almış olsa bile bundan sonraki konsillerde Ermenistan Kilisesi'nin temsilci bulunduğuna dair bir bilgiye rastlanmaması Roma hakimiyetinde olmayan bölgeler ile alakalı düzenlemelerin en erken İznik Konsili (325)'nde gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Biz, Roma hakimiyeti altında bulunmayan Ermenistan Kilisesi'nde kat'oğikos unvanının kullanılmasını da yukarda bahsedilen şartlar içinde değerlendiriyoruz. Bu nedenle önce kat'oğikos terimi üzerinde duracağız.

Kat'oğikos teriminin sözlüklerde *genel*, *katolik* anlamına geldiğini görmekteyiz. Etimolojik kökeni Grekçe olan bu terimin sadece Ermeni Kilise ruhani liderlerine değil aynı zamanda Nasturi, Alban, Gürcü ve Habeş kilise ruhani liderlerine de unvan olduğunu görüyoruz.²¹⁷ Böylece Roma hakimiyet alanında bulunmayan kiliselerin ruhani liderlerine kat'oğikos (catholicos) unvanı verildiği anlaşılmaktadır.

Kat'oğikos teriminin kökeninin Grekçe olması Roma-Bizans'ın Hristiyanlaşma sürecinde kullanılmaya başlandığını düşündürmektedir. Agat'angeğos'tan P'arpetsi'ye ilk dönem Ermeni kaynaklarında başpiskoposlar için kat'oğikos (*kat'uğikos*) teriminin de kullanılması bağımsız kiliseler oluşmadan önce, yani 431 öncesinde kullanıldığını göstermektedir.

Kat'oğikos teriminin Roma'nın kendi hakimiyeti altında bulunmayan bölge kiliselerindeki temsilcisi için kullanıldığına dair yorumlar bulunmaktadır.²¹⁸ Bu anlam tam tersi için de geçerlidir ve Roma hakimiyeti altında bulunmayan kiliselerin Roma'da oluşturulan meclislerdeki temsilcisi anlamına gelir.

Bu sıfatın ruhani liderler için kullanılması Roma'nın kendi kilise hiyerarşisinden bir ruhaniyi seçip, temsilci olarak atamasını yapıp, sürekli kalacağı bir görevle bahsi geçen bölgelere gönderdiğine dair bir anlam yüklenmesini engellemektedir. Roma'da, özellikle kilise meclislerinde bu bölgelerdeki kiliselerin temsilcisi anlamı akla daha yatkındır. Ayrıca hakimiyet alanı dışındaki yüksek ruhbanın farklı bir terimle unvanlandırılması anlamlıdır.

Kat'oğikos unvanının Ermeni ruhani liderlerinden ilk olarak Aristakes için kullanıldığına dair işaretler vardır. Agat'angeğos Aziz Grigor'un liderliğini *hayrapetlik*, *k'ahanayapetlik*, *vardapetlik* şeklinde vasıflandırırken kat'oğikos terimini önce Kayseri

²¹⁷ R. Butin, "Catholicos", *The Catholic Encyclopedia*, CD Edition, (2006). Kat'oğikos teriminin Latince *Catholicus* kelimesinden türemiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Latince ya da Grekçe'den Ermenice'ye geçtiği anlaşılmaktadır. Bu iki dilden de geçmiş olması Ermeni Kilise hiyerarşik terminolojisine Roma-Bizans etkisini ortaya koymaktadır.

²¹⁸ Tournebize, 58, 1n.

başpiskoposu Leontios, sonra da Aristakes için kullanmaktadır. P'avstos ise kat'oğikos unvanını Aziz Grigor için de kullanmaktadır.²¹⁹

Ermeni tarihi yazılı kaynaklarında yazarlarının kendi eserlerinde belirttiklerine göre en eskisi Aziz Grigor'u anlatan Agat'angeğos'tur. Sonraki eser ise P'avstos'a ait olanıdır. Anlaşılan *kat'oğikos* terimi P'avstos'un zamanında artık daha belirgin bir kullanıma sahiptir. Ruhani liderler için kullanılan diğer terimler arasında kat'oğikos unvanı da vardır. Hatta kat'oğikos terimi Aziz Grigor için de kullanılmaya başlanmıştır. Yani Havarilerin ve Aziz Grigor'un tahtına yerleştikleri düşünülen ruhani liderler için kullanılan terim geçmiş ruhani liderler için de kullanılır hale gelmiştir. Bu nedenle Ermeni Kilisesi kat'oğikoslarının ilkinin Aziz Grigor olduğu ileri sürülmüştür.²²⁰

Hayrapet, k'ahanayapet, episkoposapet gibi Agat'angeğos'tan günümüze kadar ruhani liderler için kullanılan terimler ise hiyerarşik temeli İznik Konsili öncesine dayanan k'ahana (papaz) ve piskopos terimlerinden türetilmiştir. Bu terimler baş baba (*hayrapet*), baş papaz (*k'ahanayapet*), baş piskopos (*episkoposapet*, *arkepiskopos*) şeklinde Türkçe'ye çevrilebilir. İznik Konsili'nden sonra ise *kat'oğikos* terimi de kullanılmaya başlanmıştır. Agat'angeğos'ta dikkat çeken başka bir husus ta Aziz Grigor için *arkepiskopos* teriminin de İznik Konsili sonrasına ait olayların anlatımında kullanılıyor olmasıdır.²²¹

Ermeni Kilisesi'nde ruhani liderlerin birçok şekilde isimlendirildiklerini görmekteyiz. Kat'oğikos teriminin ruhani liderin en belirgin unvanı haline gelmesi ise sonraki dönemlerdedir. İlk dönemde ruhbanlara verilen unvanlarda bir farklılık dikkat çekmektedir. Bazı terimler idari anlamı taşıırken bazıları taşımazlar. İlk dönemde idari anlamı taşımayan bazı unvanlar zamanla hiyerarşideki farklı bir rütbeye dönüşürken bazıları ise ilk dönemdeki anlamıyla kalmıştır. Bu şekildeki ayırım günümüze kadar sürdürülmüştür.

Biz burada halkın kullandığı terimlerin *hayrapet* gibi idari vasfı haiz olmayan terim ile *kat'oğikos*, *piskopos* gibi idari vasfı haiz terim şeklinde ikiye ayrıldığını söylemek istiyoruz. Bu bağlamda hem açıklayıcı hem de ilginç bir kullanıma P'avstos'da rastlamaktayız. P'avstos, “*vardapetliğin k'ahanalığı*”, “*hayrapetliğin kat'oğikosluğu*” şekillerinde hiyerarşik terimleri aynı tamlama içerisinde kullanmıştır. Bu iki tamlama da kendi içerisinde anlamlı bir bütün ifade etmektedir.

²¹⁹ P'avstos, Kitap III, Böl. 10.

²²⁰ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 66.

²²¹ Agat'angeğos, Böl. 124/17, 126/3.

P'avstos, “*vardapetliğin k'ahanalığı*” tamlamasını Pap ve At'anagines'in ruhani lider yapılmak istendikleri olayı anlatırken kullanmaktadır. Buna göre Süryani Daniel olayından sonra, Pap ve At'anagines ileri gelen derebeyler ve prensler tarafından babalarına ait “*vardapetliğin k'ahanalığına*” piskoposlar birliğinin isteği üzerine, ama kendi isteklerinin aksine *sarkavaglık* takdisini kabule zorlanırlar.²²² Burada, bugün Ermeni kilise hiyerarşisinde üç rütbe için kullanılan unvanlar bir arada zikredilmiştir. Bu üç rütbenin hiyerarşik sıralaması şöyledir: *sarkavag*, *k'ahana* ve *vardapet*. Günümüz Ermeni kilise hiyerarşisinde bu rütbelerin üstünde sırasıyla *avageretz* (başpapaz), *piskopos*, *patrik* ve *kat'oğikos* gelmektedir. Ayrıca *sarkavag* rütbesinin altında diyakoz yardımcılıkları da vardır.

“*Vardapetliğin k'ahanalığı*” tamlamasındaki *vardapet* ile aynı köke sahip *vardapetut'yun* terimi öğreti anlamına gelmektedir. Bu durumda tamlamanın anlamı *öğretinin ruhbanlığı*, *inancın papazlığı* şeklinde ifadelendirilebilir. P'avstos, bu tamlamayla ruhani liderlik makamını tanımlamıştır. Ruhani liderlik makamına getirilmek istenen Pap ve At'anagines henüz ruhbanlar arasında yer almadıklarından önce *sarkavag* takdisine zorlanmışlardır. Ancak kullanılan tamlama, *sarkavag* olarak takdis edilen ruhban bölgede hakim olan öğretinin, öğretiye bağlı olanların idaresini yüklemektedir. Bu durumda idarecilik anlamı *k'ahana* teriminin anlamında mündemiçtir.

“*Hayrapetliğin kat'oğikosluğu*” tamlamasına gelince Ermenistan'daki *başbabalığın*, yani seçilen ruhani liderin *kat'oğikos* takdis edilmesiyle *kat'oğikosluğa* çevrileceği, *kat'oğikosluk* ilan edileceği belirtilmektedir. Bu tamlamanın hassasiyetli ve anlamlı bir şekilde kullanıldığını düşünüyoruz. Yüce bir makamın, yani *hayrapetliğin*

²²² P'avstos, Kitap III, Böl. 15. P'avstos, Pap ve At'anagines hakkında daha çarpıcı bilgileri ileride vermektedir. Bu ikisinin hayatını şöyle tanımlamaktadır: “*Husik'in oğulları Pap ve At'anagines onların (halkın) Allah'a karşı saygısızlık, çapkınlık, ve Tanrı nefreti içerisindeki yaşamlarına yol gösterdiler. Onların yaşamlarının her günü büyük yüreklilik içerisinde, gözlerinin önünde Allah korkusu olmaksızın geçti. Birbirlerine karşı ahlaksız-şehvet düşkünü şekilde, zina ile, Tanrının buyruklarını alay ve küçümseme ile davrandılar. Şimdi meydana geldi ki onlar Taron memleketinde Aştışat kasabasında büyükbabaları Grigor'un inşa ettiği ilk kilise olan kilisedeydiler Pap ve At'anagines, iki kardeşler, gittiler ve köye ulaştılar. Büyük saygısızlıkla onlar Allah'ın tapınağıyla alay ettiler. İki kardeş gittiler ve piskoposluğa girdiler ve oraya yerleştiler ve orospularla, fahişelerle, guşanlarla ve soytarılarla, şarap içtiler ve azizleri ve kutsal yerleri hor gördüler, onları ayak altında çiğnediler.*” Devamında ise Aştışat'taki bu kilisede hazin bir şekilde, insanların cesetlerinden bile kaçtıkları ölümünü anlatır. Sonra kemikleri toplanır ve bir bağevi kilisesine yerleştirilir. “*At'anagines öldü ve kralın kızkardeşi Bambiş'i ve sonradan Ermenistan'ın bütün yerlerine hayrapetlik tahtına oturmaya gelen Nerses'i geride bıraktı. Pap, doğal karısından hiçbir oğulla takip edilmedi. Bununla beraber o Taron eyaletinden bir kapatmaya sahipti, Hatseats köyünün karc'azatats [ındandı.] Bu Hatseats'li ismi bilmem ne olan kapatmadan [ismi verilmiyor] Vrik isimli bir oğulla takip edildi.*” (P'avstos, Kitap III, Böl. 19.)

yüce bir takdisle *kat'oğikosluk* vazifesini, yani idarecilik vasfını kazanması söz konusudur. Bu, kullanılan terminolojinin ehemmiyetle seçilmiş olduğunu göstermesine karşın Ermeni kilise hiyerarşisinin ve hiyerarşik terimlerin tam olarak oturmadığını da, diğer taraftan dönemindeki herkes tarafından anlaşılmayacağını da göstermektedir. Dolayısıyla yazar, hassasiyetle üzerinde durarak çeşitli tanımlama biçimleriyle terminolojiyi sunmuştur. Halkın anladığı bu terminoloji sonradan kilise hiyerarşisindeki kullanımı, oturmuş hiyerarşiyi doğurmuştur. Mesela, öğreti anlamındaki *vardapet* terimi diğer kiliselerde olmayıp Ermeni kilise hiyerarşisinde doktor anlamında piskopos rütbesinin altında başpapaz için kullanılan ve günümüzde bir eser yazmayı gerektiren bir rütbeye dönüşmüştür. Öğreti anlamıyla iç içe bir muhteva kazanmıştır.

Başka bir örnek de günümüzde *kat'oğikos* teriminin kökleşmiş olmasına rağmen P'avstos'un *kat'oğikosluğu* tanımlarken kullandığı hayrapetlik sıfatının halen *kat'oğikoslar* için şeref unvanı olarak kullanılmaya devam etmesidir. Hayrapet unvanı yüceltmek için kullanılan bir unvandır. Bu unvanın geçmişten günümüze sadece ruhani liderler için kullanıldığını görmekteyiz. Bu nedenle hayrapet takdis edilmez, ancak hayrapetlik şeref unvanını alabilmek için *kat'oğikos* takdisi gereklidir diyebiliriz.

P'avstos, P'ar'en'in ölümünden sonra toplanan meclisin amacını belirtirken "*hayrapetliğin kat'oğikosluğunun*" verileceği birini belirlemek için diyerek günümüzde Ecmiatzin ruhani liderleri, yani *kat'oğikoslar* için kullanılan iki terimi, hayrapet ve *kat'oğikos* terimlerini bir tamlama içerisinde kullanır. *Kat'oğikosluğun* dini liderlik anlamında kullanıldığını devamında Grigor'un yakın arkadaşı ve on iki havarilerinden olan Ağbianos'un soyundan gelen Şahak (352-353)'ın, P'ar'en'in yerine seçilerek *kat'oğikos* olarak takdis ve tayin (*tzernadrel*) edilmek üzere Kayseri'ye gönderildiğini ifade etmesinden²²³ anlıyoruz. Buradan bu terimlerin, ruhanilerin unvanlarının, dolayısıyla kilise hiyerarşisinin henüz bugünkü boyutta şekillenmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, "*vardapetliğin k'ahanalığına*" seçilmek istenen Husik'in oğullarına *sarkavaglık* takdis ve tayini, dolayısıyla ruhani lider, *kat'oğikos* yapılmak istenmesini anlatırken P'avstos'un ifadelerinden de anlaşılmaktadır.²²⁴ Ancak hayrapetlik ve vardapetlik terimlerinin yüceltme amacıyla daha duygusal bir anlam ile kullanılırken, *kat'oğikosluk* ve *k'ahanalık* (papazlık) terimlerinin ise idareciliği, liderliği temsil etmesiyle, daha fazla görünenle ilgili bir anlam içerdiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla P'avstos'un hassasiyetli kullanımı kilisede zamanla kökleşmiştir.

²²³ P'avstos, Kitap III, Böl. 17.

²²⁴ P'avstos, Kitap III, Böl. 15.

P'avstos'un kullandığı hiyerarşik terimlerden oluşturulan tamlamalara dikkat ettiğimizde sistemli bir nokta daha görürüz. Bu kullanımlarda genel kiliseler için geçerli bir durum söz konusudur. Kilise hiyerarşisinde *piskopos*, *papaz* ve *papaz yardımcısı* ruhbanlık takdisi gerektiren rütbelerdir ve kilise hiyerarşisi bu üç rütbe üzerine temellenmiştir.²²⁵ Ancak her kilise, ruhani liderlik için, yani hiyerarşinin en yüksekindeki ruhbanı vasıflandırmak için ayrı bir terim kullanırken bu rütbenin Havarilerden, dolayısıyla İsa Mesih'ten kaynaklandığına inanmaktadır. Bu nedenle bu rütbenin verilişi oldukça özeldir ve sıradan, tek bir piskoposun vermesi kabul edilemez. Piskoposun üstündeki rütbelerin verilişi kendisiyle aynı rütbedeki piskoposlar, Ermeni Kilisesi'nde Havarileri temsil eden on iki piskopos aracılığıyla gerçekleştirilir. Bu yüzden kat'oğikoslar için *başpiskopos* unvanının kullanılması da manidardır.

Ermeni yazın geleneğinin en eskilerinden biri olan P'avstos'ta, hiyerarşiye ait terimlerde bir karmaşıklık görünüyor gibi olsa da henüz Ermeni Kilisesi'nin bağımsız bir kilise haline geldiği dönemden önceye, yani IV. Yüzyıl sonları ile V. Yüzyıl başlarına dayanması Ermeni Kilise hiyerarşik terminolojisinin genel hatlarıyla oluştuğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ermeni Kilisesi Grigor'la kurulmuş, Kilise hiyerarşisinin temeli atılmıştır. Nerses (353-373)'e gelindiğinde Kilise hiyerarşisini biçimlendirecek terminoloji oluşmuştur. Sahak döneminde ise artık sistemli hale gelmiş ve hiyerarşi ile alakalı yeni kararlar alınmıştır. Kaldı ki hem Grigor'un hem de Sahak'ın kanunlarından bu anlaşılmaktadır.²²⁶

²²⁵ Kat'oğikos Hovahnnes (898-929), X. Yüzyılın ilk çeyreğinde Ermeni Kilise hiyerarşisini şöyle açıklamaktadır: "...yaşayan şehit Grigor onların tahtını aldı. Bundan sonra (Ermeniler) onların anlamını taşıdılar, yerine getirdiler, Patriklik (Patriark'ut'yun) piskoposluklarının toplam sayısı yedi oldu. Bu hala böyledir ve çağdan çağa artarak çoğalacaktır. Böylece Kilise hiyerarşisi ülkemizde iyi şekilde tamamıyla tamamlandı, ondan sonra o bütünüyle dokuz rütbeye ulaştı. Ve Gürcüler ve Albanların baş piskoposlukları arkepiskoposluk olarak Nerses'in hakimiyeti altına yerleştirildi. Sivas'ta, Malatya'da ve Martyropolis'te metropolitlikler (Er. Metropolit) yerleştirildi. Piskoposlar (Er. Yepiskopos, Aşh'. Yepiskopos), papazlar (Er. K'ahanay Aşh'. K'ahana), diyakonlar (Er. Sarkavag Aşh'. Sarkavag), diyakon yardımcıları (Er. Kessarkavag Aşh'. Kisasarkavag), lectorlar (Er. Vertzanoğ Aşh'. Dpir) (kilisede okuyan birisi), psalmodistler (Er. Sağmosergu Aşh'. Sağmosergu) (mezmur okuyucuları) ayrı ayrı yargı alanları kararlaştırıldı. Sonra etrafa dağıtıldı ve Ermeni kiliselerinin hepsi Tanrı'nın ihtişamıyla uygun bir şekilde süslendi." (Bkz. Drash'anakertsi, 50-51. Drasxanakerte'i, Böl. 12.) Günümüzde Ermeni Kilise hiyerarşisini şöyle sıralamak mümkündür: 1-Diyakos Yardımcısı (Dpir), 2-Diyakos (Sarkavag), 3-Papaz (K'ahana veya Yerets), 4-Başpapaz (Avagerets), 5-Başrahip veya Doktor (Vardapet), 6-Piskopos, 7-Patrik, 8-Kat'oğikos. (Ormanyen, *Yekeğetzi*, 172, 195.) Ortodoks Ermeni Kilisesi'nde ruhaniler için kullanılan Ermenice tabirler hakkında bkz. Gazaryan, 11, 381, 1121, 1286-7, 408, 229, 1179-80; Ayrıca bkz. Karapetean, 1, 266, 730, 842-3, 288, 144, 763-4.)

²²⁶ "Kanonk' Srboyn Grigori Ar'ak'eloy Hayots, 139-145 ; "Kanonk' Srboyn Sahakay Hayots Hayrapeti", 159-217.

Terminolojinin kullanımındaki karışıklığa gelince, haddizatında kendi içerisinde bir sistemi olduğu anlaşılmaktadır. Kat'oğikos, piskopos, k'ahana, sarkavag terimlerinde bir uyumluluk söz konusudur. Kat'oğikos için hayrapet, k'ahanayapet, episkoposapet gibi terimler kullanılırken lider anlamındaki *pet* terimi ile yeni bir terim oluşturulmaktadır. Bu terimlerle temel üç rütbeden piskoposa işaret edilmektedir.

K'ahanalık ve vardapetlik, hatta *yerets* aynı ruhban için kullanılırken üç temel hiyerarşiden papazlığa işaret etmektedir. Sarkavaglık ise üç temel hiyerarşiden papaz yardımcılığına işaret etmektedir. Dolayısıyla ilk hiyerarşik isim kümesine piskoposluk ikincisine de rahiplik ya da papazlık rütbesi diyebiliriz. Başka bir ifadeyle ruhbanlığa giriş rahiplik takdisi ile gerçekleşirken yüksek ruhbanlık için piskoposluk takdisi gerekmektedir. Baş liderlik takdisine gelince ya Grigor gibi bir kat'oğikosdan, Kayseri başpiskoposu Ğevondios'dan, veya Aristakes gibi başpiskopos Grigor'dan veyahut da yine piskopos Husik gibi Kayseri'den alınması gerekecektir. Ancak Aştışat'lı P'ar'en (348-352)'in bugün papaz anlamındaki *yerets* terimi ile vasıflanması²²⁷ piskoposlardan değil de papazlardan birinin dini lider olarak seçildiğini göstermektedir. Bu durum, bu seçimin kilisenin değil de kralın isteği ile gerçekleştiğine bağlanabilir. Çünkü kralın ve halkın atalarının dinine dönme meylinde olduklarına yukarda değinmiştik. Ancak Ermeni Kilise hiyerarşisinin IV. Yüzyıl ortasında henüz oturmadığını da göstermektedir.

Bu durumda kat'oğikos olarak isimlendirilen ilk lider Aristakes'tir. Aziz Grigor döneminden itibaren kilise hiyerarşisine ait terminoloji oluşurken kat'oğikos terimi ondan sonra yaygınlık kazanmıştır. Sahak döneminde ise hiyerarşi sistemleşmiştir. Ancak Sahak'ın kanunlarında kat'oğikosluk rütbesine yer verilmemesi, döneme ait kaynaklarda bu terimin özellikle kullanılmasına rağmen kat'oğikosluk şartlarının Sahak'dan sonra şekillendiğini göstermektedir. Ayrıca Sahak'ın Grigorik silsilenin en son üyesi olması da bunu desteklemektedir ki böylece kat'oğikosluk veraset yollu atama sürecinden çıkmıştır.

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumu kat'oğikos unvanının kullanımını ve Ermeni kilise hiyerarşisini aktardığımız bu süreçte (301-439) gerçekleşmiştir. Bu nedenle Kilise hiyerarşisine ait konulara Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumu ile birlikte aynı tarihsel süreç içerisinde yeri geldikçe değineceğiz.

²²⁷ P'avstos, Kitap III, Böl. 16.

2. Aziz Grigor Lusavoriç Döneminde Ecmiatzin

Grigor Lusavoriç'in biyografî yazarı Agat'angeğos'ta Aziz Grigor döneminde iki Ermeni Arşakuni kralından, H'osrov (öl. 252/261?) ve oğlu Trdat (287-332?)'tan bahsedilmektedir. Bu iki kral da iki şehri, Artasat ve Vağarşapat'ı başkent olarak seçmişlerdir. Aziz Grigor-Trdat ve Hr'ip'simyanlar-Trdat karşılaşmaları, dini mücadeleleri Vağarşapat'ta geçmekle beraber Artasat'ın da başkent olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki şehrin Ermeni dini merkezleri olarak önemi; Artasat'ın eski inanç merkezi olmasından, Vağarşapat'ın ise Kilise'nin kuruluşuyla beraber merkezileşmesinden kaynaklanmaktadır.

Artasat'ın Hristiyanlık öncesi dini merkezler arasında birinci derecede öneme sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak hem siyasi önemi olması hem de yakınlarındaki Yerazamoy'n denen yerde Tanrı Tır²²⁸ ve Tanrıça Anahit²²⁹ tapınaklarının yer alması dini merkezler arasında önemsiz olmadığını da göstermektedir. Yerazamoy'daki bu tapınaklar Hristiyanlığın yayılması döneminde Aziz Grigor tarafından yıkılmıştır. Ancak Aziz, pagan tapınaklarını yıkmak için Vağarşapat'tan hareket etmiş ve bunun için ilk olarak Artasat yakınlarındaki Yerazamoy'n'a gelmiştir.²³⁰

Aziz Grigor Lusavoriç döneminde Kral Trdat, Vağarşapat şehrini kışlık ikametgahı olarak kullanıyordu. Asıl başkent ise Artasat idi. Aziz Grigor Kayseri'den Ermenistan'a geldiğinde bu halde olan Trdat ile nerede buluştuğuna dair bir bilgi vermeyen Agat'angeğos Trdat'ın ilk yılında Aziz Grigor'dan Eriza'da (Erzincan) Anahit tapınağına kurban takdimi isteği ile olayları başlatmaktadır.²³¹ Bunu reddeden Grigor'a, işkence yapılır ve ardından Artasat'taki derin kuyuya hapsedilir. Bu sırada kral ise Vağarşapat'ta kışlamaya gider.²³² Hem Aziz Grigor'un hapsedilmesi hem de Kral Trdat'ın kışlaması, Vağarşapat'ın merkezileştiğini göstermektedir. Doğal olarak bu iki olaydan sonraki gelişmelerin hepsi Vağarşapat merkezlidir: Vağarşapat, Hr'ip'simyanların Ermenistan'a ulaşarak yerleşmeleri ve Trdat'ın bunları sonunda öldürtmesi ve hastalanması, hastalanması sonrasında da Aziz Grigor'un Artasat'taki derin kuyudan çıkarılıp buraya getirilmesi, öldürülen Hr'ip'simyanların defnedilmesi ve Aziz Grigor'un ilk vaaz çalışmalarının burada başlaması, Aziz Grigor'un vizyonu

²²⁸ Agat'angeğos, Böl. 108/3-5, Agathangelos, *History*, Böl. 778 ; H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 49.

²²⁹ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 49.

²³⁰ Agat'angeğos, Böl. 108/3-4.

²³¹ Agat'angeğos, Böl. 5/1.

²³² Agat'angeğos, Böl. 11/3-5.

burada görmesi, ilk pagan tapınakları yıkım hareketinin buradan başlaması, onun dini lider seçilerek buradan Kayseri'ye gönderilmesi, Kral Trdat'ın onu karşılamak için buradan hareket etmesi ve onun kralı vaftiz etmesinden sonra ikisi birlikte buraya dönmeleri, Grigor ve Trdat'ın İmparator Constantine'i ziyaret için buradan hareket etmeleri ve dönüşte de buraya gelmeleri gibi birçok olayda Vağarşapat'ın merkezileştiği anlaşılmaktadır.

Şimdi sırayla Vağarşapat'ı merkez haline getiren belli başlı olaylar dizisine dönerek, bunlardan konumuzla ilgili olanları verelim: Aziz Grigor Lusavoriç putperestlik adetlerine karşı mücadelesini verirken işkencelere tabi tutulmuştur. H'or Virap (derin kuyu)'a hapsedildikten sonra Kral Trdat Vağarşapat'a çekilmiştir. Bundan sonraki gelişmeler Vağarşapat'ın Ecmiatzin'e dönüşümünü içeren olaylardır. Ermeni Kilise tarihinde çok önemli yeri bulunan Hr'ip'simyan bakirelerinin Diocletian'ın zulmünden kaçıp Ermenistan'a sığınmaları bu zamana rastlamaktadır. Ermeni Kilisesi'nde bu bakirelerin en önemli özellikleri, Ermeniler arasında dini inançlarını ortaya koyduklarında Trdat'ın zulmüne maruz kalmaları ve sonunda da ölümü göğüslemiş olmalarıdır. Hr'ipsime'nin güzelliğine vurulan ve evlenme isteğini gerçekleştiremeyen Trdat, bakirelerin hepsini öldürtmüştür.

Hr'ip'simyan rahibeler Vağarşapat'ın üç ayrı yerinde öldürülmüşlerdir: ilki, rahibeler arasında dünya güzelliğine sahip olan Hr'ip'sime'nin öldürüldüğü Artaşat yoluna yakın bir yer; ikincisi bakirelerin başındaki başrahibe Gayiane'nin Hr'ip'sime'nin güzelliğini heba etmesine neden olan şahıs olarak seçilerek yanındakilerle birlikte işkencelerle öldürüldüğü Vağarşapat'ın Güney kapısına yakın yer; üçüncüsü de diğer rahibelerin öldürüldüğü Vağarşapat'ta ikamet ettikleri bağ evidir.²³³

Kral Trdat, bu zulmünden sonra kendisini, hayvan, domuz olarak gördüğü bir hastalığa yakalanmış ve tedavisi de mümkün olamamıştır. Kralın kız kardeşi H'osroviduh't peş peşe gördüğü rüyalar sonucunda Aziz Grigor'un derin kuyuda halen sağ olduğuna ve bu hastalığı iyileştirebilecek güce sahip olduğuna sarayı ikna etmiştir. Bunun üzerine mucizevi bir şekilde sağ kalan Grigor çıkarılmış ve Vağarşapat'a getirilmiştir.²³⁴

Aziz Grigor, Vağarşapat'ta öğretisini vaaz etmeye ve böylece Kral ve halk arasındaki hastalar iyileşmeye başlamıştır. Artık Grigor'un vaaz çalışmaları ile etrafında

²³³ Agat'angeğos, Böl. 108-109; Agathangelos, *History*, Böl. 197-210.

²³⁴ Agat'angeğos, Böl. 120; Agathangelos, *History*, Böl. 211-225.

Hristiyan bir cemaat oluşmuştur.²³⁵ Aziz Grigor vaaz çalışmalarını sürdürürken bir vizyon görmüştür. O, Ermeni Kilisesi'nin ilk ruhani lideri olarak takdis edilmeden önce Vağarşapat'ta "*Tanrı'nın mucizeleri*" ve "*şehit bakirelerin Tanrı sevgileri*" hakkında derin düşüncelere daldığı esnada vizyonu gördüğünü vaazları arasında bütün detaylarıyla anlatmıştır. İşte Vağarşapat'ı Ecmiatzin yapan asıl olay Aziz Grigor'un bu vizyonudur. Buna göre, ikiye yarılan gökten İsa Mesih'in vizyonu, etrafında meleklerle aşağıya kadar elinde altın çekiçle geniş düzlüğü kaplayacak şekilde iner. Işık, ateş ve bulut demetlerinden oluşan dört yapı gösterilir. İlki saray yakınlarında, şehrin ortasındadır.²³⁶ Diğerleri ise şehit bakirelerin öldürüldükleri yerlerdedir: "*Biri Azize Gayiane'nin iki arkadaşıyla beraber şehit edildiği, diğeri Azize H'r'ip'sime'nin 32 arkadaşıyla beraber şehit edildiği, öteki ise şarap imal edildiği yerde.*"²³⁷

Vizyonda dikkat çeken hususların başında ruhani liderlik kilisesi ve şehitler adına üç mezarı gösteren şapelin inşasına işaret edilmesidir. Kat'oğikosluk Kilisesi'nin tarif edildiği binanın zirvesinde haç ile beraber taht bulunmaktadır.²³⁸ Onun etrafında ise daha alçak sütunlardan oluşan ışık demetleri ve haçlar bulunmaktadır. Işık demetleri ve haçlar kiliseye bağlı küçük kiliseleri simgelerler.²³⁹ Devamında ise cemaati simgeleyen, keçi, koyun sürüleri ve bunlar arasında kurda dönüşen sürüler vardır.²⁴⁰ Bu, Hristiyan cemaatin oluşum mücadelesini simgelemektedir. Sürüler ise toplu halde Hristiyanlığa geçişini, ancak bunların bir kısmının kurtlara dönüşerek İsa Mesih'in kuzularına saldıracaklarını anlatmaktadır.²⁴¹ Bu arada vizyondaki mucizevi görüntülerin yorumu ise bizzat İsa Mesih tarafından yapılır: Ateşten sütunların oturduğu altın kaide Kilise'nin kımıldamaz kayasıdır. Ateşten sütunlar cemaati oluşturan, altında tek inanç birliğine getiren evrensel (*katolik*) Kilise'dir. Buluttan sütun başları ise İsa Mesih'in önünde diz çökenleri kabul etmesini simgelemektedir.²⁴² Yapının en tepesindeki haç ise

²³⁵ Agat'angeğos, Böl. 21-101 ; Agathangelos, *History*, Böl. 226-258, 716-730; Agathangelos, *Teaching*, Böl. 259-715.

²³⁶ Agat'angeğos, Böl. 102/13 ; Agathangelos, *History*, Böl. 736.

²³⁷ Agat'angeğos, Böl. 102/14-17 ; Agathangelos, *History*, Böl. 737.

²³⁸ Agat'angeğos, Böl. 102/18 ; Agathangelos, *History*, Böl. 738.

²³⁹ Agat'angeğos, Böl. 102/19-21 ; Agathangelos, *History*, Böl. 739.

²⁴⁰ Agat'angeğos, Böl. 102/22-27 ; Agathangelos, *History*, Böl. 740.

²⁴¹ Agat'angeğos, Böl. 102/28-37 ; Agathangelos, *History*, Böl. 741-742. Aynı yerde Mesih'in öğretisinin Kuzey bölgelerine de, yani Ermenistan'ın kuzeyindeki başka topluluklara da taşınacağı vizyondaki İsa Mesih'in dilinden söylenir.

²⁴² Agat'angeğos, Böl. 102/41-42 ; Agathangelos, *History*, Böl. 744.

baş papazlığı (*k'ahanayapetut'yun*) simgelemektedir. Baş papazlık, Tanrı'nın Oğlu Mesih'in cisimleşmesidir. Bu yapı hem bir ibadet evi hem de başpapazlık makamıdır.²⁴³

Diğer tarafta ise, kırmızı olan üç kaide şehit bakireleri temsil eder.²⁴⁴ Bu üç yapının tepesindeki haçlar şehitlerin acılarını temsil eder. Onlar Tanrı adına, çarmıha gerilen İsa'nın acılarını tatmışlardır.²⁴⁵

Vizyonun devamında İsa Mesih konuşur. İsa Mesih'in emri açıktır ve şu sözlerle Kilise'nin kuruluşuna ışık tutulmuştur: “.... *Altın kaideye sahip ateşten sütunların yerinde, size gösterilmiş olan yerde Tanrı'nın adının mabedini inşa edin; ve sizlerin ilahi ümit içinde yaşama kurban ettiğiniz yerlerde, kutsal şehitlerin şapellerini...(inşa edin)*”²⁴⁶

Vizyonda altın çekiçe yere inen ve Kilise'yi bütün detaylarıyla gösteren, belirleyen İsa Mesih'tir. Kilise'nin Mesihî çizgisini vurgulamaktadır. Vağarşapat'ı Ecmiatzin yapan temel faktör de budur. Tanrı'nın biricik Oğlu İsa Mesih Vağarşapat'a inmiş, Aziz Grigor'a görünmüş ve ona kiliseyi kurma emri vermiştir. Bu nedenle Vağarşapat'a “biricik Oğul indi” anlamında “*Ec Miatzni Vordvoy Astutzoy*” veya “*Ec Miatzinn*”, yani “*Ecmiatzin*” denmiştir.²⁴⁷

Bu vizyonla, ayrıca Grigor Kilise'nin lideri de seçilmiştir. Vizyonu vaazlarında anlatan Grigor, öncelikle şehit bakireler adına şapellerin dikilmesi işine koyulmuş, onlar adına üç şapel inşa edilmiş ve bedenleri bu şapellere yerleştirilmiştir. Kral Trdat, bu şapellerin inşasına eşi, kız kardeşi ve halkla birlikte hummalı bir çalışmayla katılmıştır.²⁴⁸ Ardından Tanrı adına dördüncü bir yapı, vizyondaki ilk yapı, Baba'nın evi, ibadet evi, k'hanayapetlik binası inşa edilmiştir.²⁴⁹

Şapellerin yapımı esnasında kralla birlikte bütün hastalar yavaş yavaş iyileşmiştir.²⁵⁰ Mucizelerin de etkisiyle devamında pagan tapınaklarının yıkım hareketi başlatılır. Vağarşapat'tan hareketle Artasat yakınlarındaki Yerazamoym'da başlayan yıkım Erzincan ve çevresinde sürdürülür ve yıkılan pagan tapınaklarının yerine kiliseler

²⁴³ Agat'angeğos, Böl. 102/43-44 ; Agathangelos, *History*, Böl. 745.

²⁴⁴ Agat'angeğos, Böl. 102/45-47 ; Agathangelos, *History*, Böl. 746.

²⁴⁵ Agat'angeğos, Böl. 102/48-49 ; Agathangelos, *History*, Böl. 747. Vizyonun devamında bir kere daha yorumlamalar gelmektedir. Bu farklı nüshaların birleştirilmesinden kaynaklanıyor olmalı.

Agat'angeğos, Böl. 102/50-74 ; Agathangelos, *History*, Böl. 748-754.

²⁴⁶ Agat'angeğos, Böl. 102/75-78 ; Agathangelos, *History*, Böl. 755.

²⁴⁷ Harut'yunyan, “*Ecmiatzin*”, 66.

²⁴⁸ Agat'angeğos, Böl. 103-106/1-15 ; Agathangelos, *History*, Böl. 756-768.

²⁴⁹ Agat'angeğos, Böl. 106/16-20 ; Agathangelos, *History*, Böl. 769-770.

²⁵⁰ Agat'angeğos, Böl. 106/21-22-107/1-10 ; Agathangelos, *History*, Böl. 771-776.

inşa edilir. Fakat Grigor'un ruhani liderlik takdisi yapılmadığı için yeni inşa edilen ibadethanelerin takdisi icra edilemez.²⁵¹

Bunun üzerine Kral, Vağarşapat'ta bütün ileri gelenlerin katıldığı bir kurul toplar. Kurul, Grigor'un dini lider (*ar'acnord*) olmasını onaylar.²⁵² Grigor, kurulun aldığı karar sonucunda kendisine sunulan bu vazifeyi kabul etmek istemez.²⁵³ Bu esnada kral Trdat'a bir vizyon görünür, Tanrı'nın meleği onunla konuşur ve ona: *"Ertelemeksizin Grigor'a k'ahanayapetlik unvanını törenle vermelisin, bu yüzden o sizi vaftizle aydınlatmalı"* der. Aynı şekilde Grigor'a da Tanrı'nın meleği görünür ve ona: *"İsa tarafından sana emredilmişti."* diyerek vizyonu hatırlatır.²⁵⁴

Böylece Kayseri'ye gönderilen aziz Grigor, dini lider, k'hanayapet olarak takdis edilir. O, daha Kayseri'den dönerken Taron eyaletinde Aştişat'ta ilk kiliseyi kurar ve takdis eder.²⁵⁵ Ruhban takdisi²⁵⁶ ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına toplu vaftizi gerçekleştirir.²⁵⁷ Agat'angeğos, Aştişat'ta ilk kilisenin kurulduğu yerde mucizevi bir olaydan daha bahseder: Bu mucize vaftiz esnasında nehirde suyun üzerinde birden müron yağının, kutsal takdis yağının belirmesidir.²⁵⁸ Burada, bu kutsal yağın mucizevi bir şekilde ortaya çıkışına, menşesine işaret edilmekte ve Tanrı vergisi olduğu vurgulanmaktadır. Müron yağı, Ermeni Kilisesi'nde takdis merasimlerinde kullanılan bir yağdır. Müron yağının konumuz açısından en önemli tarafı Ermeni Kilisesi'nde sadece kat'oğikoslar tarafından takdis edilerek yapılabilmesidir. Bu özelliği ilk ruhani lider Grigor'a dayandırılmasından ileri gelir.

Yukarıda anlatılan konulara dikkat edildiğinde Aziz Grigor ve etrafında şekillenen bu mucizevi anlatıların Vağarşapat'ın Ecmiatzin'e dönüşümüne Grigor'un gördüğü vizyonun temel oluşturduğu görülmektedir. Bahsi geçen vizyon ve etrafında şekillenen diğer vizyonlar ile alakalı temel eser Agat'angeğos'a aittir.²⁵⁹ Aziz Grigor'dan sonraki dönemi anlatan ilk eser ise P'avstos'a ait olanıdır. P'avstos'un eserinin ilk iki bölümünün kayıp olması üçüncü bölümün ise Aristakes'in ölümü ile

²⁵¹ Agat'angeğos, Böl. 108/3-110/1-7 ; Agathangelos, *History*, Böl. 778-790.

²⁵² Agat'angeğos, Böl. 111/1-6 ; Agathangelos, *History*, Böl. 791-792.

²⁵³ Agat'angeğos, Böl. 111/7 ; Agathangelos, *History*, Böl. 793.

²⁵⁴ Agat'angeğos, Böl. 111/8 ; Agathangelos, *History*, Böl. 794.

²⁵⁵ Agat'angeğos, Böl. 115/9-11 ; Agathangelos, *History*, Böl. 814.

²⁵⁶ Agat'angeğos, Böl. 115/13-14 ; Agathangelos, *History*, Böl. 815.

²⁵⁷ Agat'angeğos, Böl. 118/1 ; Agathangelos, *History*, Böl. 832.

²⁵⁸ Agat'angeğos, Böl. 118/2-7 ; Agathangelos, *History*, Böl. 833.

²⁵⁹ Agat'angeğos, Böl. 1/30 ; Agathangelos, *History*, Böl. 12'de Agat'angeğos bizzat kendisini Latince ve Grekçe'de eğitilmiş diye tanımlar. Bu nedenle ve Ermeni Alfabesinin icadından önceki bir dönemi anlatırken yaşadıklarını ve gördüklerini yazacağını söylemesi nedeniyle Grekçe yazdığı düşünülmüştür.

başlaması²⁶⁰ bu vizyon hakkında nasıl bir bilgi sunduğunu bilmemizi engelliyor. Günümüze ulaşan bölümlerde ise Vağarşapat'a neredeyse hiç değinilmediği ve Aştişat'ın ön planda olduğu görülmektedir.

Aziz Sahak öncesindeki bütün dini liderlerden ve olaylarından bahseden P'avstos, bir çok yerde Aştişat'taki kilisenin ana kilise, yani ilk kilise olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Agat'angeğos'un da Aştişat'ta ilk kilisenin kurulduğunu söylemesi, kutsal takdis olayının gerçekleştirildiği ilk kilisenin Aştişat'ta yapıldığını göstermektedir. Vizyonun görüldüğü yer ve yapılan dini liderlik kilisesi ise Vağarşapat'tadır.

Agat'angeğos, Grigor'un ülkenin her tarafına vaaz çalışmaları için çıktığı yolculuktan dönüşünün Vağarşapat'a olduğunu söylediği yerde buranın öne çıkan özelliklerini de sıralar. Buna göre Ayrarat eyaletinin başşehri Vağarşapat, Grigor'un ilk ikametgahıdır; ilahi emirlerin başlangıç yeridir; Grigor'un vizyonu gördüğü ve vizyonda gösterilen kutsal haç işaretinin dikildiği, Tanrı'nın kutsal şehitlerinin gömüldüğü ve bu aziz ve azizelerin mezarlarında şapeller dikildiği, şapellerde Tanrı'ya sunaklar (altarlar, mezbahalar) yapıldığı, vizyonda işaret edilen kayaya Tanrı'nın evinin (bu ev vizyonda gösterilmiş ve canlandırılmıştır) inşa edildiği yerdir; Grigor'un Mesih Kilisesi'ni yükselttiği yerdir.²⁶¹

²⁶⁰ P'avstos, Kitap III, Böl. 2.

²⁶¹ Agat'angeğos, Böl. 120/6-7 ; Agathangelos, *History*, Böl. 841. IV. Yüzyılın sonlarına tarihlendirilen P'avstos'un Agat'angeğos'tan bahsetmemesi, buna karşın V. Yüzyıla tarihlendirilen H'orenatsi'nin ve aynı asrın son on yıllarına tarihlendirilen P'arpetsi'nin Agat'angeğos'u bizzat kaynak göstermeleri söz konusudur. Aziz Sahak'ın ölümü (439) sonrasına tarihlendirilen bu eserlerden hareketle Agat'angeğos'un eserinin de V. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirildiğini görüyoruz. (Agathangelos, *History*, Introduction, xvi-xvii.) H'orenatsi ve P'arpetsi'nin kaynak olarak kullandıkları Agt'angeğos'un eserinin Ermenice olması mümkündür. Her halükarda bu eser Ermeni alfabesinin icadından sonraya dayanmaktadır. Buna göre ya Grekçe'den Ermenice'ye çevrildi ya da sözlü geleneğin yazıya aktarılan ilk ürünlerindendi. Bizim kanaatimiz sözlü geleneğin yazıya aktarılan ilk ürünlerinden olduğu yönündedir. Özellikle ruhani liderliğin Aziz Grigor soyundan son temsilcisi Sahak ile ayrılmasıyla yazıya aktarılmış bir gelenektir. Bu, Aziz Grigor'a ve soyuna şükranı ve bağlılığı bildiren önemli bir eserdir. Olaylardan en azından bir asır sonrasında yazıya aktarılan eserde anlatılan mit dönemin gerçeğinin doğrudan ifadesidir. Bu miti, duyan, atadan evlada aktaran insanlar yaşadıkları çevrede görmüş oldukları eşyaya inanç ruhunu katarak aktarıyordu. Yani bunlara gerçekten ve samimiyetle inanılıyordu. Bu miti oluşturan insanlar gördükleriyle, zihinlerinde tahayyül edebildikleriyle ve biçimlendirebildikleriyle ve tabi ki aslına sadık kalma ve doğru anlaşılmasını sağlama hassasiyetiyle aktarıyorlardı. Onlara göre Tanrı'nın seçtiği ve kutsadığı bu mukaddes adam ortada görülen bu kutsal eserleri oluşturmak için gönderilmişti. Çünkü inandıkları Tanrı böyle istemişti ve onlar da böylece inanmıştı. Bu nedenle Aziz Grigor, İsa Mesih'in bizzat onu onore ederek indığı ve gösterdiği kiliseyi O'nun gösterdiği yerde, gösterdiği şekilde ve emrettiği dini liderliği alarak inşa etmişti. Kendsinden sonra birileri geldi, yıktı, yaktı veya tahrip etti belki. Ama yine kutsala sadık başka bir kutsal adam çıktı ve aslına sadık olmaya çalışarak yeniden yaptı. Ancak burada her daim mevcut

Aziz Grigor aynı zamanda kralın ikametgahı olan Vağarşapat'ta kalıyordu. Vaaz çalışmalarını sürdürmek için ayrıldığında da tekrar buraya dönüyordu. Oğlu Aristakes'i yine burada kat'oğikos olarak atadıktan sonra kendisi inzivaya çekildi.²⁶² Bu sırada inzivada bulunduğu yer olan Daranağik' bölgesinde vefat etti. Kalıntıları sonradan bulundu ve Tordan'a nakledildi. Onun kemikleri kurduğu kilise ve kat'oğikosluğa saygı olarak VII. Yüzyılda Vağarşapat (Ecmiatzin)'a taşındı.²⁶³

Agat'angeğos'un aktardığı Vağarşapat'ı Ecmiatzin yapan bu Hristiyanlık dönemine ait olaylar, inşalar, gelişmeler ve özellikler geleneğin yazıya aktarımı idi. Aynı zamanda buna mukabil olarak geleneğin kendisini korumada, sonraki kuşaklara aktarımında Agat'angeğos'un eseri önemli bir araç oldu. Dolayısıyla günümüz Ermeni Kilisesi'nin kabul ettiği Ecmiatzin'le ilgili inançlar bu eserden hareketle oluşturulmuştur.

Sonuç olarak Aziz Grigor döneminde Vağarşapat'ın Ecmiatzin anlamını kazanacak özellikleri elde etmesine rağmen buradaki ruhani liderliğin "Ecmiatzin Kat'oğikosluğu" şeklinde ifadelendirilmesi mümkün gözükmemektedir. Ancak Ermeni Kilisesi'nin ruhani merkezi kralın da ikamet şehri olan Vağarşapat(Ecmiatzin)'tır diyebiliriz. Kat'oğikosluk şeklindeki ifadelendirme ise kat'oğikos teriminde olduğu gibi Aziz Grigor sonrasında aranmalıdır.

Vağarşapat'ın Ecmiatzin anlamının korunması ve Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderlik merkezinin Vağarşapat olup olmadığının, yani Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumunu tamamlayıp tamamlamadığının anlaşılması için sonraki dönemlerin de detaylı şekilde incelenmesi gerekmektedir.

3. Aristakes'ten Aziz Sahak'a Kadar (325-387) Ecmiatzin

Aziz Grigor'un oğlu Aristakes'ten Aziz Sahak'ın ruhani lider oluşuna kadarki dönemi (y.o. 325-387) ayrı bir başlık altında değerlendiriyoruz.

İnceleme konusu yaptığımız bu bölümde, Ermeni Kilise tarihinde en kalıcı etki bırakmış olan ruhani lider Aziz Nerses'tir. Ancak çalışma konumuz olan ruhani liderlik merkezi, yani Ecmiatzin'in anlaşılmasında bu dönemin bütün ruhani liderliklerinin anlaşılması meseleye açıklık kazandırabilecek boyuttadır. Başka bir ifadeyle Aziz

olan İsa Mesih'in Aziz Grigor'a göstermiş olduğu kiliseydi. Bu kilise Vağarşapat'taydı, Tanrı'nın biricik Oğlunun indiği yerdeydi, Ecmiatzin'deydi.

²⁶² Agat'angeğos, Böl. 124/5-8 ; Agathangelos, *History*, Böl. 865.

²⁶³ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 91. P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 76 ; Kalankatlı, II/40.

Grigor döneminde Vağarşapat'ın Ecmiatzin'e dönüşümünü sağlayan gelişmelerin olduğunu görmüştük. Bu dönüşümün tarihsel süreçteki görünümünü, işlevselliğini ortaya koymak için tüm ruhani liderlerin ele alınması gerekecektir.

Aziz Grigor'dan sonra Ermeni Kilise ruhani liderleri veraset usulü seçimle belirleniyordu. Ancak Aziz Grigor'un soyundan herhangi birisinin ruhbanlığı kabul etmediği iki dönem yaşandı. Grigor'dan sonra sırasıyla, iki oğlu Aristakes ve Vrt'anes, ardından ikincisinin oğlu Husik, kat'oğikos takdis edildi. Husik'in oğulları ruhbanlığı kabul etmeyince torunu Nerses'e kadar (253) ruhani liderlik Aziz Grigor'un soyundan ilk ayrılışını yaşadı. İkinci ayrılışı ise Nerses'ten sonra oğlu Sahak'a kadarki dönemdi (273–287).

Grigor'dan sonraki dönemi Sahak'a kadar anlatan temel eserin P'avstos'un *Patmut'ivn Hayots* (Ermeni Tarihi) isimli eseri olduğunu söylemiştik. Eserin günümüze ulaşmış son dört kitabında yer verilen bu dönemde Aziz Grigor'un soyuyla ilgili temel şehrin Taron eyaletindeki Aştişat olduğunu görüyoruz. Bu durum ilk Ermeni Kilise merkezinin, yani Vağarşapat'ın kat'oğikosluk merkezi olduğu hususunda kuşkuların oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle önce Aştişat'ın Ermeni Kilisesi'nin ilk dönemindeki konumunun aydınlatılması yerinde olacaktır.

Kaynaklarda Aştişat'la ilgili ilk bilgiler Aziz Grigor odaklıdır ve Aştişat'taki kilisenin kuruluşu Aziz Grigor'a dayanmaktadır. Agat'angeğos'a göre Grigor Kayseri'de takdis olup dönerken Aştişat'ta Anahit-Vahakn-Astğik üçlüsüne adanmış Vahevanyan tapınağının kaldığını öğrenir.²⁶⁴ Zenop Glak ise Gisane ve Demetr isimli kardeş olan iki tanrıya adanmış tapınaklardan bahseder.²⁶⁵ İki eserden de Aştişat'ta yoğun bir mücadele sonucunda tapınakların yıkılıp yerine kiliseler inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Aziz Grigor'un ruhani lider takdis olduktan sonra gerçekleştirilen bu mücadele sonucunda ilk kilise Aştişat'ta yapılır. Bundan önce yıkılan tapınakların yerine ibadet mekanı yapıldığına dair bilgilere Agat'angeğos'ta rastlamakla beraber ruhani lider takdisi yapılmadığı için kiliselerin takdis edilip ibadete açılması söz konusu değildir. Bu nedenle takdis edilerek açılan ilk kilise Aştişat'taki kilisedir. Grigor'un Kayseri'den gelirken getirdiği Vaftizci Yahya'nın ve şehit Atanagine'nin kemikleri de bu kiliseye yerleştirilir. Ermeni takvimindeki üçüncü ay Sahmi'nin yedinci günü bu azizleri anma

²⁶⁴ Agat'angeğos, Böl. 114/1-3 ; Agathangelos, *History*, Böl. 809.

²⁶⁵ Zenob de Glag, 337-342.

günü ilan edilir. Böylece bölgede kutlanan yeni yıl, yani Navasart şenlikleri Hristiyan ayinine dönüştürülmüştür.²⁶⁶

Agat'angeğos'ta burada yapılan kilisenin ilk kilise olduğuna dair bilgi de bulunmaktadır ve bu inşanın kiliseler inşasının başlangıcı olduğu belirtilir.²⁶⁷

P'avstos'un verdiği bilgiler ise bu anlatılanları destekleyici niteliktedir. O, Vrt'anes'in Aştişat'taki kilisede bir suikastla karşılaşmasını anlatır. Buna göre Vrt'anes Aştişat'a yukarda zikretmiş olduğumuz Sahmi ayının yedinci günü kutlanması alışkanlık haline gelmiş azizleri anma gününde, yani şenlikte evharistiya (*surb patarag*) ayinini icra etmek üzere gitmiştir. P'avstos burada, bu ayinin icra edilmesinin gelenek haline getirildiği Aştişat kilisesinin Ermenistan'ın büyük, ilk ve ana kilisesi olduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁸ Azizleri anma geleneğinin Vaftizci Yahya'nın, İsa'nın şakirtlerinin ve kahraman şehitlerin şapellerinde de icra edildiğini söylerken Vaftizci Yahya'nın başta olmak üzere burada başka kutsal şehitler adına şapellerin bulunduğu da işaret eder.

Bu bilgilerden hareketle Aştişat'ın Aziz Grigor döneminde kazanmış olduğu önemini koruduğunu, hatta burada kutlanan şenliğin Hristiyan adetine, yani geleneğe dönüştüğünü söyleyebiliriz. Diğer yandan Aziz Grigor'un oğlu Vrt'anes'in Aştişat'a özel olarak gitmesi başka bir yerde ikamet ettiğini göstermektedir. Bu da ruhani liderlik merkezinin başka bir şehir olduğunu düşündürmektedir.

P'avstos, Vart'anes'ten sonra ruhani liderlik tahtına oğlu Husik'in yerleştirilmesini anlatırken ruhani liderlik merkezi olan şehirle ilgili daha açık bilgilere yer vermektedir. Buna göre Husik'in Kayseri'de takdis edilerek dönüşünde Kral Tiran tarafından karşılanarak kat'oğikosluk tahtına yerleştirilmesi şu sözlerle anlatılır: "*Arzulu bir şekilde birbirlerini selamladıktan sonra Tap'er köprüsünü geçtiler ve büyük Artaşat şehrine girdiler, kiliseye gittiler ve sevimli delikanlı Husik'i hayrapetlik tahtına yerleştirdiler.*"²⁶⁹ Burada açık olarak ifade edilen husus, kralın ikametgahı Artaşat'taki kilisenin kat'oğikosluk kilisesi olduğudur.

P'avstos, daha önce H'osrov Kotak tarafından Dvin şehrinin ve karşısındaki H'osrovakert diye isimlendirilen ormanın dikildiğini, buraya krallık sarayının da inşa edildiğini söylemekle Dvin'in başkentlerden birisi olduğunu ima etmiştir.²⁷⁰ Buna

²⁶⁶ Agat'angeğos, Böl. 114/4-6-CXV/1-15 ; Agathangelos, *History*, Böl. 810-815.

²⁶⁷ Agat'angeğos, Böl. 115/10 ; Agathangelos, *History*, Böl. 814.

²⁶⁸ P'avstos, Kitap III, Böl. 3.

²⁶⁹ P'avstos, Kitap III, Böl. 12.

²⁷⁰ P'avstos, Kitap III, Böl. 8.

karşın hem kralın ikametgahı olmasından hem de Husik'in Artaşat kilisesinde tahtına yerleştirilmesinden Artaşat'ın önemini koruduğunu ve birinci başkent konumunda olduğunu anlıyoruz. Yani Husik döneminde ruhani liderin ikamet ettiği şehrin Aştışat değil de Artaşat olduğunu söyleyebiliriz.

Husik'ten sonra Ermeni Kilisesi bir bocalama devresi geçirmiştir. Ruhani liderlik makamına Aziz Grigor'un soyundan birisinin getirilme geleneği gerçekleştirilememiştir. Husik'in oğulları Pap ve At'anagines ruhbanlığı kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Süryani Daniyel kat'oğikos yapılmak istenmiştir. Süryani Daniyel'in konumuzla ilişkisi ise Aştışat merkezlidir.

P'avstos, Süryani Daniyel'in kat'oğikos yapılmak istendiğini anlattığı yerde Daniyel'in Aziz Grigor tarafından Vahakn'a adanmış tapınağın yıkımından sonra Aştışat'ta piskopos olarak takdis edildiğini söylemektedir. O, Daniyel'i yardımcı k'orepiskopos, Taron memleketinin başı ve yöneticisi, Grigor'un kendi prensliğinin (*işh'anut'yun*) idarecisi, Ermenistan'ın her yerindeki kiliselerin mütevellisi şeklinde tanımlamaktadır. Daniyel'in Taron'da "*Ermenistan'ın bütün kiliselerinin ilki, en büyüğü, anası, birinci ve ana şeref mahallî*" Aştışat'taki piskoposluk tahtında, kilisede ikamet ettiğini eklemektedir. Ona göre Aştışat, ilk kutsal kiliselerin inşa edildiği ve Rabb'in adına sunak yükseltildiği yerdir. Kilisenin güneyine doğru Yahya Şapeli, hemen yanına ise Havarilerin havuzu, yani sunaklar yerleştirilmiştir. P'avstos devamında ruhani liderler ve krallar tarafından Aziz Grigor ve Aristakes'in şapellerinden dolayı Daranağik' ve T'ordan'a saygı gösterildiği gibi Taron'a da (Aştışat ve çevresi) öncelikliğinden, yani özelliklerinden dolayı kilise kanunuyla onore edilerek saygı gösterildiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde Kral Trdat'a, Ararat eyaletinde Gayiane, Hrip'sime ve arkadaşları şehit bakirelere, daha fazlasına ve ilk kiliseye (cemaate) saygı gösterildiğini eklemektedir.²⁷¹

Burada Ermeni Kilise tarihi açısından öne çıkan, dolayısıyla önem atfedilen bütün şehirlere sebebiyle birlikte değinilmiştir. Aştışat'la ilgili olarak ise Agat'angeğos'un verdiği bilgiler doğrulanmakla beraber sonraki döneme ait olduğu için daha açık bilgiler sunulmaktadır. Aştışat'taki kilisenin önemli piskoposlardan birisinin, yani Süryani Daniyel'in ikamet ettiği bir piskoposluk olduğunu açık olarak anlıyoruz. Dolayısıyla bölgenin piskoposu Daniyel olduğuna göre ruhani liderin piskoposluk ikametgahının Aştışat olmadığı aşikardır.

²⁷¹ P'avstos, Kitap III, Böl. 14.

P'avstos, Süryani Daniyel olayından sonra kat'oğikos olarak seçilen P'aren'in Taron eyaletindeki Yahya şapelinden bir papaz (yerets) olduğunu söyler. P'aren, Taron'dan, yani Aştişat'tan kralın huzuruna getirilir ve kat'oğikosluk tahtına oturtulur. Öldüğünde ise yine Taron'a daha önce sürekli ikamet ettiği yere, Yahya'nın şapelinin vakıf arazisinde yapılan bir türbeye yerleştirilir.²⁷² Buradan Aştişat'ın Ermenistan ruhani liderlerinin ikametgahı olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak ruhani liderler için bir ikametgahın varlığına dair açık bir bilgiye de yer verilmemektedir.

Aziz Grigor'un torunu Husik'in oğulları Pap ve At'anagines'in Aştişat'a giderek oradaki kilisede dine uymayan davranışlar sergilediklerinden ve orada piskoposluk içinde ölüp kalmalarından bahsedilir. Sonra cesetleri oradan alınıp Aştişat'ta bir şapele yerleştirilir. P'avstos bu kilisenin Grigor'un yaptığı ilk kilise ve Aştişat piskoposluk kilisesi olduğunu yine vurgular.²⁷³ Dolayısıyla Aştişat kilisesinin ruhani liderlik ikametgahı olmadığı buradan da anlaşılmaktadır. Husik'in oğullarının Aştişat'a başka bir yerden gelmeleri bunu destekleyici niteliktedir. Çünkü ruhani lider ailesinin çocuklarının Aştişat'ta ikamet etmedikleri görülmektedir.

P'avstos'un Aştişat'la ilgili sonraki verdiği bilgi Nerses dönemine aittir. Nerses, ruhani lider olarak seçilir, Kayseri'de takdis edilişinden sonra dönüşünde devrin kralı Arşak tarafından karşılanır ve onunla birlikte krallık şehrine dönerler. P'avstos bu sefer sadece Ar'vetz (?) isimli dağa kadar gidip karşıladıklarını söyleyerek tek yer ismi vermiştir.²⁷⁴ Bu dağın nerede olduğu tespit edilememekle beraber daha önceki uygulamayı düşünürsek krallık ikametgahına, büyük ihtimalle de Artaşat'a dönüldüğü ve kat'oğikosluk tahtına yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Makama yerleştirmenin Aştişat'ta olmadığını, P'avstos'un devamında Nerses'in ilk işinin Taron'a gidip meşhur Aştişat Konsili'ni toplaması olduğunu söylemesinden anlıyoruz. Taron'daki kilisenin tanımlanması ise şöyledir: “... *Taron mahalline gitti ve Ermenistan'ın bütün piskoposları toplandı. Onlar, kiliselerin anası olan ilk kilisenin inşa edildiği ve atalarının sinodik toplantılarının yapıldığı yerde, Aştişat köyünde toplandılar. ...*” Burada Aştişat'ın önemi açığa çıkarken Nerses'in buraya başka bir yerden gelmesi kat'oğikosun ikametgah şehri olmadığını göstermektedir.²⁷⁵

P'avstos, Nerses'le ilgili Aştişat'ta gerçekleşen başka bir olayı anlatırken onun döneminde Ermeni Kilisesi'nin durumu hakkında önemli bilgiler de vererek Aştişat'ın

²⁷² P'avstos, Kitap III, Böl. 16.

²⁷³ P'avstos, Kitap III, Böl. 19.

²⁷⁴ P'avstos, Kitap IV, Böl. 4.

²⁷⁵ P'avstos, Kitap IV, Böl. 4.

konumuna ışık tuttuğu bir olayı anlatmaktadır. Aziz Nerses kendisine sep'akan, yani idare hakkına sahip olduğu mülk olarak verilmiş on beş bölgesini dolaşmaya çıkar. Bu bölgeler şunlardır: “*Ararat, Daranaği, Yekeğats, Taron, Bznunik, Tzop'k' ve bunların içinde ve etrafında bulunan yerler.*” Bu sırada Hadımağası (*mardpet*) Hayr da Taron'da köyleri dolaşıyordur. Nerses'in Aştişat'ta olduğu sırada o da kutsal yerlerde dua etmek ve Nerses'e selamlık vermek üzere Aştişat'a gelir. Hayr, yiyip içtikten ve kutsal mekanları gezdikten sonra konuşurken Arşakuni krallık soyuna hakaret eden sözler sarf eder.

P'avstos, Aştişat'tan bahsettiği her yerde olduğu gibi bu sefer de Grigor'un yaptığı ilk kilise ve şehitler için diktiği şapellere değinmeden geçmez.²⁷⁶ Ancak burada dikkat çeken nokta yine Kat'oğikos Nerses'in başka bir yerden buraya gelmiş olmasıdır.

Nerses'den sonra kat'oğikosluğun Aziz Grigor'un soyundan ayrılıp Malazgirtli ruhbanlar tarafından idaresinin yürütüldüğü dönemde (373–387) ruhani liderlerin ikametgahına ilişkin bir bilgiye rastlamıyoruz. P'avstos isimlerini vermiş geçmiştir,²⁷⁷ hatta bunlardan sonra ruhani lider seçilen Sahak'tan bile bahsetmemiştir.

Bütün bu bilgilerden hareketle Aştişat'ın Aziz Grigor'la birlikte Ermeni Kilisesi'nde önemli dini merkezlerden biri haline geldiğini ve bu önemini ondan sonra da devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde Aştişat'ın veya dini geçmişinden dolayı öne çıkmış başka bir yerin kat'oğikosluk olduğunu söylemek mümkün gözüküyor. Buna karşın Ermeni Arşakuni krallarının ikametgahının Ararat eyaletinde Artasat, Vağarşapat ve Dvin civarında olduğunu biliyoruz. Husik'in Artasat kilisesinde tahtına yerleştirildiğini düşünürsek kralların ikametgah şehrinin aynı zamanda kat'oğikosların da ikametgahı olduğunu ve bu şehrin kilisesinin de kat'oğikosluk kilisesi olduğunu söyleyebiliriz.

P'avstos, Vağarşapat'a sadece Kral Arşak'ın son zamanlarında ve Kral Pap dönemindeki olaylarda Ararat eyaletindeki Vağarşapat'ın da içinde bulunduğu bir çok şehrin Sasaniler tarafından yıkıldığını söylerken değinmiştir.²⁷⁸ Ancak Vağarşapat'ın kilisevi açıdan her hangi bir yönüne değinmemesi ruhani liderlerin burada ikamet edemeyeceği anlamına gelmediği gibi başka bir yerde H'r'ip'simyanların şapellerine değer verildiğini de zikrederek azizlerle ilgili oluşmuş geleneği anlatması²⁷⁹ Vağarşapat'ın da o dönemde kilise tarihi açısından önemli bir yer kabul edildiğini,

²⁷⁶ P'avstos, Kitap IV, Böl. 14.

²⁷⁷ P'avstos, Kitap IV, Böl. 2-4.

²⁷⁸ P'avstos, Kitap IV, Böl. 55.

²⁷⁹ P'avstos, Kitap III, Böl. 14.

dolayısıyla Vağarşapat’a Ecmiatzin anlamını yükleyen geleneğin sürdürüldüğünü göstermektedir.

4. Aziz Sahak Döneminde (387-439) Ecmiatzin

Aziz Sahak’ın kat’oğikosluk makamına oturmasından hemen önce sona eren P’avstos’un eserinde Vağarşapat ile ilgili hemen hiçbir bilgiye rastlanmaması Ermeni Kilisesi’nin merkezinin başka bir yerde aranmasına neden olmuştur. Ancak onun verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde Ermeni Kilise merkezinin kralın ikametgahının bulunduğu Ararat eyaletinde birbirlerine çok yakın olan Vağarşapat, Artasat ve Dvin şehirlerinde odaklaştığını söyleyebiliriz. Bu üç şehrin de Arşakuni Ermeni krallarının saray kurup ikamet ettiği yerler olduğunu gördük. Taksimattan (y.o. 387’de) sonra Kral H’osrov Dvin’de ikamet ediyordu. Ancak biz, onun sadece Dvin’de değil Vağarşapat ve Artasat’ta da ikamet ettiğini düşünüyoruz. Çünkü sürekli savaş halindeki bölgede yıkımlar oluyordu. Bu da aynı anda birkaç başkent varlığını gerekli kılıyordu. Ararat eyaletinin baş şehri Vağarşapat kabul edilirken krallık başkenti için buraya yakın şehirler de tercih ediliyordu.

Hem Sahak dönemi hem de sonrasındaki gelişmeler Ararat eyaletinin bu bölgesinin, yani Aras’ın kollarının birleştiği ova şehirlerinin başkent seçildiğini, Ermenistan’ın kalbi kabul edildiğini gösterecek niteliktedir. Bu şehirlerden Vağarşapat’la ilgili olarak dikkat çekici önemli bir bilgi P’arpetsi’den gelmektedir. P’arpetsi, eserinin birinci kitabında III. Arşak’ın Ermenistan’ın taksiminde (y.o. 387’de) Ararat’ı (en önemli şehri Vağarşapat’tır) bırakıp Bizans Ermenistan’ına geçişini şöyle dile getirmektedir: *“Onların liyakatsızlıklarından dolayı, Arşakuni soyu böyle gıpta edilecek bir bölge, her şeyi itina ile yaratan Tanrı’nın bahsettiği, her şeyin dolu olduğu Ararat eyaleti liyakatini kaybetti. Bu Ermenistan bölgesinin şefi olan şöhretli, zengin eyaletin bereketliliği Kitab-ı Mukaddes’e ait Mısır ülkesi ve Tanrı’nın cenneti benzeriydi. Arşakuni çizgisinin doğal sep’akanı (hususî mülkü) Vağarşapat şehri; Arşakuni krallarının ikametgahı (vostanı, kraliyet arazisi); sayısız azametli inşa edilmiş malikaneler; onun yemyeşil düzlüklerinin hazzı; boyutları bir melek tarafından gösterilmiş olan Tanrı’nın kutsal evinin, büyük katedral kilisesinin (metzi yekeğetsvoyn kat’oğikei) temeli; ve saygıdeğer zahide bakirelerin şehitlikleri.”*²⁸⁰

²⁸⁰ P’arpetsi, *Patmut’ivn*, Böl. 8.

P'arpetsi'nin verdiği bu bilgiler, taksimat sonrasında Arşak'ın Vağarşapat'ta ikamet ettiğini, en azından Vağarşapat'ın önemini koruduğunu düşündürmektedir. Ayrıca daha önce Vağarşapat'ın III. Arşak tarafından başkent tutulduğunu da göstermektedir. Bu durum başkent tutulan şehirlerden birine öncelik tanıma ile alakalıdır. H'osrov'un bu anlamda Dvin'i tercih etmesi akla yatkındır. Persliler tarafından tahta yerleştirilen H'osrov Persia'ya daha yakın olan, sonraları marzpanlık döneminde de Persia'nın tercih ettiği Dvin'e yerleşmesi uygun görülmüş olabilir. Ancak H'osrov'dan sonra kral olan Vramşapuh'un Kat'oğikos Sahak ile birlikte Vağarşapat'ta ikamet ettiklerine dair önemli işaretler vardır.

P'arpetsi yukarıda aktardığımız sözleriyle Arşakuni kraliyet soyunun Ararat'a ve başkenti Vağarşapat'a karşı liyakatsizliklerini ifade ederken Sahak ve Maşt'ots'un faaliyetlerini anlatmaya hazırlık yapmaktadır. Burada Arşakuni krallığının marzpanlığa çevrilmesi de söz konusudur ki Sasanilere tam bir siyasi bağımlılık, dolayısıyla şiddetli dini baskı anlamına geliyordu. P'arpetsi, eserini 485 sonrasında yazdığında Vağarşapat'taydı ve bu şehrin eski durumunu Agat'angeğos, Korivn gibi tarihçilerin eserlerinden biliyordu. Bu nedenle kendi dönemiyle karşılaştırırken Vağarşapat'ın eski ihtişamını kaybettiğini doğrudan görüyordu. İhtişamın kayboluş nedenini ise Arşakuni krallık hanedanının bu bölgenin kıymetini bilmemesine bağlıyordu. Ona göre buranın, yani ülkenin kıymetini bilmediler ve din dışı davranışlarda bulundular. Nihayet son Arşakuni Artashes'in tahtından indirilip yerine marzpan atanmasıyla (428) hem Arşakuni krallık hanedanı hem de Ermenistan'ın bağımsız idaresi ortadan kaldırıldı. Bu, Vağarşapat'ın kilisedeki yerinin maddi anlamda sarsılmasına neden oldu. Bunun için Sahak dönemindeki gelişmelerin incelenmesi Vağarşapat'ın ruhani liderlik merkezi olup olmadığı konusuna açıklık getireceği kanaatindeyiz.

Sahak'ın ve onun dönemindeki kralların Vağarşapat'ta ikamet ettiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Maşt'ots'un biyografi yazarı Korivn, Vağarşapat'ın "Nor K'ağak" şeklindeki ismini iki defa kullanmıştır. İlk olarak Maşt'ots'un Ermeni alfabesi için çalışma gezilerinden Kral Vramşapuh (389/401-417)'un yanına dönüşünü anlattığı yerdedir ki "*Ararat eyaleti bölgelerinde Nor K'ağak' sınırlarında Ermenistan'a*" ulaştığını söylemektedir.²⁸¹ İkincisi ise Albanya'daki vaaz çalışmalarından "*Nor K'ağak' şehrine, aziz piskopos Sahak'a ve Artashes isimli*

²⁸¹ Korivn, Böl. 9.

Ermenistan kralına” dönerek yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verdiği yerdedir.²⁸² Yani her iki dönüş de Vağarşapat’adır.

Korivn’in verdiği bu bilgiler, Aziz Sahak döneminde krallık tahtında oturan Vramşapuh (401-417) ve son Arşakuni Ermeni kralı Artashes (422-428)’in Vağarşapat’ı krallık ikametgahı tuttuklarını, Kat’oğikos Sahak’ın ise, özellikle Artashes döneminde Vağarşapat’ta ikamet ettiğini açık olarak göstermektedir.

Sahak’ın Kat’oğikosluk tahtından uzaklaştırılarak yerine başkalarının, Süryanilerin getirildiğinde Sahak’ın ikametgahını hem H’orenatsi’nin²⁸³ hem de P’arpetsi’nin Kat’oğikosluk evi (*kat’oğikosakan tun: kat’oğikoshane, kat’oğikosun oturduğu ev, katedral=kat’oğikosaran*)²⁸⁴ şeklinde isimlendirdiklerini görürüz. P’arpetsi’nin Vağarşapat’ı, Grigor’un vizyonunda gördüğü kilisenin, yani katedral kilisesinin inşa edildiği Ararat eyaletinin baş şehri şeklinde tanımladığını da düşünürsek kat’oğikosluk evinin Vağarşapat’ta bulunduğu anlaşılır.

Bu fikrimizi destekleyen başka bir husus daha vardır ki hem Korivn hem de onun eserini kaynak olarak kullanan P’arpetsi tarafından aynı bilgiler verilir. Aziz Sahak, 428’de Arşakuni kralı Artashes’le birlikte tahtından uzaklaştırılır. Ancak buraya gelmemek üzere başka yerde ikamete mecbur bırakılır.²⁸⁵ Kaynaklarımız Sahak’ın bundan sonra nerede ikamet ettiğine dair açık bir bilgi vermezler. Ancak H’orenatsi, Sahak ve Maşt’ots’un öğrencilerinin Efes Konsili kararlarını ve Kilise babalarının eserlerini alıp geldiklerinde her ikisini de Aştişat’ta bulduklarını söyler.²⁸⁶ Aziz Sahak’ın Aştişat’ta bulunması onun tahtından uzaklaştırıldığı yıllara denk gelmektedir ki aynı zamanda Sasani kralı Vahram tarafından sadece kendi piskoposluğunda kalabileceği şekilde serbest bırakılmıştır.²⁸⁷ Onun piskoposluğunun neresi olduğuna dair açık bir bilgi bulunmamakla beraber bu konuya ışık tutabilecek bir husus daha vardır ki o da Aziz Sahak’ın ölüm yeridir. Sahak’ın ölüm yeri hususunda kaynaklarımız birleşmektedir. Buna göre Sahak, kendi yatağında, Sasani kralı Yazdicerd (438-457)’in ilk yılında, Bagrevand (Eleşkirt civarı)’da,²⁸⁸ kendi köyü Blur’da²⁸⁹ ölmüştür.(439)

²⁸² Korivn, Böl. 17.

²⁸³ H’orenatsi, *Patmut’ivn*, Kitap III, Böl. 65.

²⁸⁴ P’arpetsi, *Patmut’ivn*, Böl. 14.

²⁸⁵ H’orenatsi, *Patmut’ivn*, Kitap III, Böl. 64-66; P’arpetsi, *Patmut’ivn*, Böl. 14.

²⁸⁶ H’orenatsi, *Patmut’ivn*, Kitap III, Böl. 61.

²⁸⁷ H’orenatsi, *Patmut’ivn*, Kitap III, Böl. 65.

²⁸⁸ Bagrevand=Eleşkirt: Günümüz Erzurum sınırlarındaki Tekman’ın batısında Aras’ın sağ kolunun sol tarafındaki Güzeldere Köyü’nün Bagrevand’ın merkezi olduğu düşünülmektedir. (Bkz. M. Darbinyan, “Bagrevand”, *H.S.H.*, Hator 2, Yerevan, 1976, 202.)

Sonra bedeni öğrencileri ve akrabaları tarafından Taron eyaletindeki Aştişat'a yerleştirilmiştir.²⁹⁰ Ayrıca H'orenatsi, onun tahtından uzaklaştırıldıktan sonra faaliyetlerini nerede sürdürdüğünü şöyle ifade eder: “*Fakat Büyük Sahak, kendisi Aziz Grigor'un Kral Trdat'ı ve bütün Ermenileri (zbolor Hays) vaftiz ettiği zaman gökten ışığın parladığı yer olan Bagrevand (Eleşkirt) eyaletinde ikamet ederken Vağarşapat şehrindeki katedral kilisesine (yekeğetsvocn kat'uğike) yerleştirmiş olduğu Mesropla birlikte kilisenin gençlerini ruhani sütle beslemeyi bırakmadı.*”²⁹¹ Burada onun açıkça Bagrevand'da ikamet ettiği söylenmekle beraber, Vağarşapat'taki kat'oğikosluk tahtını da boş bırakmayarak en yakın arkadaşı Maşt'ots'u oraya piskopos olarak yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim kendisinden altı ay sonra Maşt'ots'un Vağarşapat'ta onun adına işleri devam ettirirken öldüğünü görüyoruz.²⁹²

Bu bilgilerden Aziz Sahak'ın tahtından uzaklaştırıldığında Aştişat'ta ikamet etmediği, yani yeni ikametgahının Aştişat olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Sahak'ın kat'oğikosluk makamının Vağarşapat'ta katedral kilisesi olduğunu söylememiz için gerekli veriler mevcuttur. Onun Vağarşapat dışında kendi piskoposluk mevkiinde serbest bırakıldığını görüyoruz. H'orenatsi, onun doğrudan vefat ettiği yerin, yani Bagrevand'ın piskoposluk ikametgahı olduğunu düşünür.

Aziz Sahak oldukça yaşlı iken vefat etmiştir. Bagrevand'da ölüm döşegine yatması burayı bir ziyaretinde rahatsızlanması nedeniyle olabilir. Hastalanınca burada kalmış ve öldükten sonra Aştişat'a taşınmıştır. Ancak onun piskoposluk ikametgahının Aştişat olması da akla yatkındır. Aziz Grigor'un soyunun tarihine baktığımızda hemen hepsi kat'oğikosluk tahtında bulunmadıkları zamanlarda Aştişat'ta ikamet ediyorlardı. Bunun temel nedeni Aziz Grigor'dan beri burasının kendi aile yurtlukları olmasıydı. Başka yurtlukları da vardı ancak İran Ermenistan'ında yer alan ve Ermeni Kilise tarihi açısından önemli yurtlukları burasıydı. Bu nedenle burada ikamet ediyorlardı. Fakat makamından uzaklaştırıldığında Aştişat'ta ikamet etmesi Vağarşapat'ın ruhani liderlik makamının bulunduğu yer olma ihtimalini yükseltmektedir.

Kat'oğikosluk tahtının bulunduğu yerin ise krallar nerede ikamet ediyorsa orası olduğunu Aziz Sahak öncesi dönemle ilgili olarak ortaya koymuştuk. Bu doğrultudaki fikrimizi Korivn Ararat eyaletini tanımlarken şu sözleriyle desteklemektedir: “*krallar ve*

²⁸⁹ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 221; Blur'un şimdi Erzurum'a bağlı Yahnitepe olduğu ileri sürülmektedir. (Bkz. “*Blur*”, *H.S.H.*, Hator 2, Yerevan, 1976, 456.)

²⁹⁰ Korivn, Böl. 25 ; Ayrıca bkz. P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 18; H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 67.

²⁹¹ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 66.

²⁹² Korivn, Böl. 27, Ayrıca bkz. P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 19; H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap III, Böl. 67.

k'ahanayapetler makamı Ararat eyaleti".²⁹³ Yani hem kralın hem de ruhani liderlerin ikamet ettiği Vağarşapat, Artaşat ve Dvin şehirlerinin bulunduğu Ararat eyaleti. Sahak dönemine, yani Korivn'in yaşadığı döneme baktığımızda ise Vağarşapat'ın ikametgah olarak kullanıldığını görüyoruz.

Sonuç olarak, Aziz Sahak döneminde, hem Ermeni Kilisesi'ni diğer kiliselerden ayıran özellikler (Mesela alfabenin icadıyla litürjinin oluşması) hem de ruhani liderin Vağarşapat'ta ikamet etmesiyle Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumu gerçekleşmiştir. Ancak kat'oğikos unvanının kullanımında ve kat'oğikosluk şartlarının belirlenmesi konusunda olduğu gibi klasik metinlerde Ecmiatzin'in ruhani liderlik makamı olarak gösterilmesi Aziz Sahak'tan sonra gerçekleşmiştir. Bu nedenle P'arpetsi ve H'orenatsi'nin eserlerinde Vağarşapat'ın Ecmiatzin geçmişine özlemle yer verilmiştir.

Vağarşapat'ın kat'oğikosluk makamının bulunduğu kent olduğunun açık olarak ortaya konmasını engelleyen, fakat sonraki gelişmelerle birlikte Vağarşapat'ın Ecmiatzin anlamıyla kabulüne ve sunumuna katkı sağlayan önemli bir gelişme de Sahak'ın makamından uzaklaştırılarak başka yerde ikamete mecbur bırakılmasıdır. Bu gelişmenin önemli bir etkisi de sonuçta kat'oğikosluk makamının Dvin'e taşınmasıdır. Sasani kralı Vahram'ın Aziz Sahak'ı tahtından uzaklaştırdıktan sonra onun yerine etki edebileceği papazları, özellikle Süryani papazları atadığını görmüştük. V. Yüzyıla ait Ermeni kaynaklarımız bu ruhani liderlerin nerede ikamet ettiğine dair açık bir bilgi vermemişlerdir. Bunun temel sebebi bu ruhani liderleri taht karşıtı kabul etmeleridir. Dolayısıyla onların olumsuz taraflarını öne çıkararak haklarında fazla bilgi vermemişlerdir. Ancak Sahak'tan boşalan makama atanmalarından dolayı, onların da Sahak'ın ikametgahı Vağarşapat'ta ikamet etmeleri düşünülebilir. Fakat Sasani sarayının Ermenistan'ın idaresini marzpanlığa çevirirken başkent olarak Dvin'i tercih ettiklerini görürüz. Bu nedenle idareyi kolaylaştırmak adına zaten sadece sivil işleri yürüten bu ruhani liderleri de Dvin'e çekmiş olması akla yatkındır. P'arpetsi'nin yukarda bahsetmiş olduğumuz Arşakuni krallık ailesinin Ararat'ın ve başkenti Vağarşapat'ın değerini bilmediklerini düşünme nedenlerinden birisinin kat'oğikosların da marzpanlıkla beraber Dvin'de ikamete mecbur kalmış olmaları mümkündür. Kat'oğikosluğun Dvin'e taşınmasının aydınlanması için Sahak sonrasındaki gelişmelerin de gözden geçirilmesi gerekmektedir.

²⁹³ Korivn, Böl. 12.

5. Sahak'tan Sonra Ecmiatzin: Kat'oğikosluğun Dvin'e Taşınması

Sahak'ın ve Maşt'ots'un ölümüyle Ermeni Kilisesi'nde büyük bir bocalama ve sarsıntı yaşanmıştır. Diğer yandan Zerdüştlük baskısı hat safhaya ulaşmıştır. Bu arada Yovsep'in Maşt'ots' tarafından tayin edilmesine rağmen kilise de bir sarsıntı yaşamıştır. Özellikle onun ruhani sıfatına ilişkin bilgilerin netameli oluşu Kilise'deki sarsıntının işaretidir. Doğrusu onun liderliği, ruhani liderliğin boş kalmaması için yapılmış gibi bir görünüm arz etmektedir. Ayrıca dönem kaynakları da onun nerede ikamet ettiğine dair açık bilgiler vermemişlerdir.

II. Yezdicerd'in "Zerdüştlük Fermanı" ilanı ile Avarayr mücadelesi sonrasında tekrar dini serbestliği sağladığı dönem, 448 / 449-451 yılları arasında yaklaşık dört yıldır. Bu dönemde ruhani lider Yovsep'in ikamet yeri hakkında kaynaklar açık bir bilgi vermemekle beraber, savaşa doğrudan katılan ruhani liderin faaliyet alanının Ararat'ta, özellikle Artasat, Dvin ve Vağarşapat civarındadır. Ayrıca Artasat'ın Vartan Mamikonyan tarafından da merkez olarak kullanılması bu fikri desteklemektedir. Ermenistan'ın kalbi olan bu bölgeler aynı zamanda siyasi başkentin olduğu bölgedir. Dini merkezin de burada olması akla yatkındır. Ruhani liderliğe vekalet eden Maşt'ots Vağarşapat'ta ölmeden önce vekaletini Yovsep'e devretmiştir. Dolayısıyla Yovsep'in de Vağarşapat'ta ikamet etmesi akla yatkındır. Ancak Pers kralı, Sahak'ı tahtından uzaklaştırarak Süryani ruhaniler atadığında marzpan Dvin'de ikamet ediyordu. Sahak ve Sasaniler tarafından atanan Süryani ruhaniler arasında görev taksiminde bulunulduğunu, Sahak'a ruhani işlerin devamı için müracaat edilmesine izin verildiğini biliyoruz. Sasani kralı tarafından atanan ve tesiri altında kalan, daha çok siyasi rol oynayan Süryani ruhaniler marzpanla birlikte aynı şehirde, yani Dvin'de ikamet etmiş olmalı. Bu durumda Sasanilerin ruhani lider olarak atadığı Surmak'ın ölümünden sonra Yezdicerd Yovsep'in dini liderliğini tanıdığına o da Dvin'de ikamete başlamış olabilir.

Tarihçi Kat'oğikos Hovhannes(öl. 929), Vartan Mamikonyan tarafından Dvin'de yıkılan ateş tapınağının yerine Aziz Grigor adına büyük bir kilise inşa edildiğini ve kat'oğikosluk tahtının oraya yerleştirildiğini söylemektedir.²⁹⁴ Avarayr savaşının öncesinde 450'deki halk ayaklanması sırasında Dvin'in ele geçirilerek bir yıl önce yapılmış ateş tapınaklarının yıkılarak yerine kiliselerin tekrar inşası ayaklanma sırasında yapılanlara uygun, dolayısıyla akla yatkındır.

²⁹⁴ Drash'anakerttsi, 62-63. Hovhannes, kilisenin yapımını ve Kat'oğikos Givt'i Yovsep'ten hemen sonraya, onun tutuklanıp hapse gönderildiği zamana (452) yerleştirir. Oysa Givt'ten önce iki Malazgritli ruhban kat'oğikosluk makamında yer almışlardır.

450'deki halk ayaklanması Dvin civarında (Angğ'da) başlamıştı. Devamındaki savaşın da Artaşat ve çevresinde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Yezdicerd'in Zerdüş tapınakları diktirttiği dönemde Dvin'in boş bırakılması akla yatkın gözüküyor. Direniş başladığında ateş mihrapları yıkılmaya ve kiliseler tekrar kurulmaya başlanmıştı. Artaşat ve çevresinde yürütülen bu işlerin Dvin'de de gerçekleşmesi mümkündür. Bu durumda Hovhannes Kat'oğikos'un Dvin'deki kilise inşasına dair verdiği bilgi akla yatkın gözüküyor. Böylece Dvin, bundan sonra hem marzpanın hem de kat'oğikosun ikametgah şehri olmuştur. Görünüşe göre Dvin'in kilise merkezi haline gelmesinin nedeni Ermeni Hristiyanlık tarihindeki yerinden çok Sasani iktidarının siyasi hakimiyetini ve dini hegemonyasını yerleştirme çabasından kaynaklanmaktadır.

P'arpetsi, Yovsep'in öldürülmesinden sonra Pers sarayınca atanan ruhani liderleri, yani Manazkertli (Malazgirt) Melite (452-456) ve Manazkertli Movses (456-461)'i Arahezeli Givt'in öncesine yerleştirmektedir.²⁹⁵ Bu ruhanilerin Süryani Kilisesi'ne meyilli olmaları ya da aynı zamanda anti-Grek olmaları Yezdicerd'in eski politikaya döndüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla Sasani hegemonyası altında, bu ruhani liderlerin döneminde Dvin önceden olduğu gibi hem marzpanlık hem de kat'oğikosluk merkezi olarak bırakılmıştır.

P'arpetsi, bu iki ruhani liderden sonra Kat'oğikos Givt Arahezatsi'nin (461-478) görevde bulunduğunu söyler. O, ruhani liderlerin ikamet yerini açıkça söylemese de olayların akışından Dvin'de yerleşik oldukları anlaşılmaktadır. Hem 451'deki hem de 481'deki ayaklanmada ruhani liderler önemli etkide bulunmakla beraber Dvin'in merkez tutulduğu görülmektedir.²⁹⁶ Hem Dvin'in savaşlar sürecinde ulaştığı konumunu hem de Ecmiatzin'in Ermeni Kilisesi'ndeki önemini gösteren ifadeler P'arpetsi'den gelmektedir. O, 482'deki gerilla savaşının Pers komutanlarının Vahan'ı kovalamayı bırakarak Persia'ya çekildiği ilk aşamasında bir olay anlatmaktadır. Bu Vahan'ın Dvin'i ziyaretidir. Dvin'i ziyaret bu savaş esnasında birkaç defa gerçekleşir. İlk ziyarette Vahan, Pers kumandanlarının çekilmesi üzerine Dvin'e inmeden önce Vağarşapat'a uğrar. P'arpetsi bunu şu sözlerle anlatır: *“Ermenistan Generali Vahan Mamikonyan yeminini koruyan derebeyler ve onun yanında yer alan Ermenistan'ın diğer süvari bölükleriyle beraber Ararat eyaletine ulaştı. Vağarşapat şehrinde patarag akdini (evharistiya, ekmek-şarap ayini) tamamladı. Onlar akdettikleri ve Tanrı'ya hediyeler sundukları pataragı Tanrı'nın evinde ve bakirelerin şehitliklerinde icra ettiler. Ve*

²⁹⁵ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 62.

²⁹⁶ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 67, 69, 71, 73-76.

*Tanrı'yı yücelterek, ilk önce fakiri gözettiler sonra kendilerini; coşku, mutluluk içerisinde büyüdü. Sonra acı soğuk kış günlerini geçirene kadar Ermenistan'ın doğal ostanına (krallık mülküne), Dvin'e gittiler.”*²⁹⁷

Ardından Dvin'e, Ermenistan'ın başkentine geçilir. Kat'oğikos Yovhannes Mandakuni de beraberdir. Ancak 483 baharında Dvin yeni marzpan Rey'li Şapur tarafından kuşatılır. Vahan ve ileri gelenler kaçmayı başarak yine Bizans Ermenistan'ı sınırlarına çekilirler.²⁹⁸ Burada sürdürülen gerilla savaşı 484'de Firuz'un Hunlara karşı savaşında ölmesi üzerine sona ermiştir. Çünkü Vahan'ı takip eden Reyli Şapur ile Gürcülere karşı savaşan Zarmihr Karen, Persia'ya yeni kralın (Valaş, 484-488) seçimine etki etmek amacıyla çekilmişlerdir.²⁹⁹

Pers ordusunun çekilmesinden sonra Vahan Dvin'i ikinci defa ziyaret eder. Aslında bu Ermenistan'a, başkente geri dönüştür. Vahan ilkinde olduğu gibi yine önce Vağarşapat'a uğrar. Yani önce Vağarşapat'ı ele geçirir. Vağarşapat'taki kutsal Kat'oğikosluk Kilisesi'nde (Katedral kilisesinde, *surb yekeğetsvocn kat'oğikei*) alışılmış olan ahitlerini ve evharistiyayı (*patarag*) yerine getirirler. Şehitliklerde de fakirler için hediyeler sunarlar. Ancak bu sefer, eskimiş olan kilise P'arpetsi'nin ifadesiyle meşhur görkemiyle yeniden inşa edilir.³⁰⁰

Bundan sonra Pers sarayı savaşmayı bırakmıştır. Bunda etkili olan saraydaki çekişmeler ve Valaş'ın seçilmesinde etkin olan şahsiyetlerin savaşmayıp sarayda kalma istekleridir.³⁰¹ Bu durumun farkında olan Vahan, savaş sonrasında saraya çağrıldığında Sasani kralı Valaş'ın kardeşi ile kavgalı olduğu bir zamanda, kralın tarafında yer alır ve ona yardımcı kuvvet gönderir. Bu olay sonrasında Sasani kralı, saraydaki sükuneti sağlaması üzerine Vahan ile anlaşmaya gitmek durumunda kalır. Dini serbestlik bir yana Vahan'ın marzpanlığını (485-505 veya 510) da kabul eder.³⁰² 485'de olduğu tahmin edilen bu olay sonrasında Vahan en az yirmi yıl bu görevde kalır.

P'arpetsi'nin verdiği bilgilere göre, Vahan Ktesifon sarayından galip bir edayla dönmüştür. Vahan üçüncü defa önce Vağarşapat'a uğrar. Orada adet üzere şükürleri

²⁹⁷ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 77. P'arpetsi'nin verdiği bu bilgilerden, 482'de Vağarşapat'ta Aziz Grigor tarafından inşa edildiği bilgisine rastladığımız kilise ve azize Hrip'simyan rahibeler adına yapılmış şapellerin varlığını öğreniyoruz. Ayrıca kiliseye yapılan bağışların fakirler için toplandığına da ima vardır.

²⁹⁸ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 78.

²⁹⁹ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 79-85.

³⁰⁰ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 86.

³⁰¹ Grousset, 219.

³⁰² P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 96-99.

belirten ibadetler yerine getirilir, kilisede ve azizelerin şapellerinde hediyeler sunulur. Bunlar, evharistiya ayini ve fakir fukara için bağışlar olan sunumlardır. Ardından da Vağarşapat'tan Dvin'e geçilir.³⁰³

P'arpetsi, devamında Vahan'a marzpanlık beratının getirilmesinden bahseder. Bu olayın aktarımında bir yer ismi verilme de olayların akışından beratı aldığında Dvin'de olduğu anlaşılmaktadır. Beratı aldığında hemen kiliseye koşar ve bütün halk da orada toplanır. Kilise, bunu haber alan insanlarla dolup taşar. Kat'oğikos Yovhannes şükür ifadeleriyle bir dua yapar ve öğüt verir.³⁰⁴ Anlaşılan kat'oğikos da Dvin'de ikamet etmektedir. Böylece kat'oğikosluğun taşınma işlemi resmen tamamlanmış gibi gözükmemektedir. Çünkü bu başarıların ve Vağarşapat'ta kilisenin yeniden inşası sonrasında bile Ecmiatzin'in ikametgah olarak kullanılmadığını görüyoruz.

Sonuç olarak elli yıldan fazladır resmi kat'oğikosların Dvin'de ikamet etmesi kurumun da oraya taşınmasını sağlamıştır. Artık kat'oğikosluk katedrali Dvin'deki Aziz Grigor Kilisesi'dir. Vahan'ın elde etmiş olduğu bu olabilecek en yüksek başarıyla birlikte kat'oğikosluk da resmen Dvin'e taşınmıştır. Böylece Dvin, hem dini liderlik, yani kat'oğikosluk hem de siyasi merkez, yani marzpanlık olmuştur. VII. Yüzyıl Ermeni yazarı Sebeos, Vahan'ın Vağarşapat'ta, Dvin'de, Mzur (Mzrays)'da ve Ermenistan'ın bir çok yerinde İranlıların yıktığı kiliseleri yeniden inşa ettiğini, ülkeyi tekrar ayağa kaldırdığını söyler.³⁰⁵ Bu da gösteriyor ki Ermenistan coğrafyasında artık dini ve siyasi bütünlük oluşmuştur.

Kat'oğikosluğun Dvin'e resmen 485'de taşındığı anlaşılmakla beraber hem taşınma sebebi hem de kat'oğikosların Dvin'de ikamet etmeye başladıkları kesin tarih belirsiz kalmaktadır. Ancak Aziz Sahak'ın makamından uzaklaştırılmasından (428) itibaren ruhani liderlik makamının Dvin'e taşınma süreci başlamış ve 485'de kesin olarak Dvin'e yerleşmiştir.

Ermeni Kilisesi'nin kurulmasında Aziz Grigor'un önemli bir yeri bulunduğu gibi bağımsızlaşmasında da Sahak ve sonrasındaki gelişmelerin etkili olduğunu görmüştük. Dikkat ettiğimizde Vağarşapat'ta Ecmiatzin'in ve Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun oluşumunun da aynı paralellikte olduğunu görüyoruz. Vağarşapat'ın Ecmiatzin kökenini kuran Aziz Grigor iken Ecmiatzin anlamının Ermeni gönlünde yer etmesinde Aziz Sahak ve sonrasındaki gelişmelerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ecmiatzin

³⁰³ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 97.

³⁰⁴ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 99.

³⁰⁵ Sebeos, *History*, Böl. 1.

Kat'oğikosluğu'nun temelini Aziz Grigor atmıştır. Aziz Sahak döneminde ise ruhani liderlik makamı Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'na dönüşmüştür diyebiliriz.

Sonuç olarak Ermeni Kilisesi ile Ecmiatzin ve Ecmiatzin Kat'oğikosluğu iç içe ve paralel olarak gelişmiş ve Ermeni tarihinde kendilerine has özellikleriyle yer almışlardır. Ermeni tarihinde, bundan sonraki gelişmeler Ermeni Kilisesi ve Ecmiatzin temelli olarak yürüyecektir.

Sahak ve sonrasındaki inancın ve birlikteliğin yükselmesi Ermeni Kilisesi'ne ve Ecmiatzin'e gerekli liyakati artırmıştır. Bu, Vağarşapat'a Ecmiatzin anlamını yükleyen geleneğin korunmasına, anlatılmasına, yazıya geçirilmesine ve ona göre davranış geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Vağarşapat'ı Ecmiatzin yapan en önemli nedenlerden birisi de şüphesiz Avarayr'daki hem siyasi hem dini anlamda ölüm kalım savaşıdır. Bu muharebede, Ermeniler az da olsa bir araya geldiklerini gösterirken hem Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlığını ilan etmişler hem de Vağarşapat'ta Ecmiatzin, yani Tanrı'nın Biricik Oğlu'nun indiği ve gösterdiği kat'oğikosluk kilisesini yükseltmişlerdir. Fakat siyasi gelişmeler kat'oğikosluk kilisesinin Dvin'de yerleşik kalmasını gerekli kılmıştır.

Dvin'e taşınma olayı aynı zamanda Ermeni Kilisesi'nde bir geleneğin de başlangıcı olmuştur. Özellikle siyasi sebeplerden dolayı kat'oğikosun ikamet ettiği yerden ayrılmak ve ruhani liderlik çizgisinin yeni yerleşilen yerde sürdürülmek zorunda kaldığı zamanlarda kat'oğikosun yeni ikamet yeri kat'oğikosluk haline getirilmiştir. Bundan sonra kat'oğikosun yüzyıllarca (m. 927-1441) bir çok yere taşınmak zorunda kaldığı dönemde tartışmalara rağmen Ecmiatzin'in anısı yaşatılmıştır.

II. BÖLÜM: KAT'OĞİKOSLUĞUN TAŞINMA SÜRECİ

Kat'oğikosluğun taşınma sürecinde (485-1441) kat'oğikoslar bir çok yerde ikamet etmişlerdir. Kat'oğikosların ikamet yerleri kat'oğikosluğa dönüşmüştür. Böylece birçok kat'oğikosluk makamı oluşmuştur. Bunlardan Ahtamar ve Sis Kat'oğikosluğu kendi ruhbanları tarafından bağımsız ruhani liderlik merkezi olarak kabul ve ilan edilmişlerdir.

Kat'oğikosluğun taşınma sürecinin son aşaması çalışma konumuz olan Ecmiatzin'e taşınmasıdır. Böylece Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun tekrar oluşturulmasıyla ruhani merkezlere bağlı ruhbanlar arasında yapılan tartışmalar ve çekişmeler belirgin olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bu tartışmaların ve çekişmelerin yürüdüğü alan Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini gösteren meselelerdir. Ancak bu meselelerin kökenleri hem incelediğimiz önceki dönemde hem de bu bölümde ele alacağımız dönemde bir süreç içerisinde oluşmuştur.

Bizim bu bölümdeki öncelikli amacımız kat'oğikosluğun taşınma sürecinde Ecmiatzin'in yerini tespit etmektir. Bu nedenle önce Kat'oğikosluğun taşınma sürecini Ecmiatzin merkezli olarak, yani önceki dönemde Vağarşapat'ın kazanmış olduğu Ecmiatzin anlamının görüntülerini veya bu anlamı koruyan, üzerine bina edilen hususları ortaya koymaya çalışacağız.

Ermeni Kilisesi'nin tarihsel süreci genel hatlarıyla ortaya konurken Kat'oğikosluğun tekrar Ecmiatzin'e taşınmasının, sonrasında gelişen olayların, tartışma konularının ve dolayısıyla Ecmiatzin'in Ermeni Kilisesi'ndeki yerinin anlaşılmasına kolaylık sağlamak hedefimizdir.

485-1441 tarihleri arasındaki taşınma süreci kat'oğikosluğun tekrar Ecmiatzin'e taşınması ile sona ermektedir. Ecmiatzin'e taşınma (1441) ana konumuz olduğu için bu dönüm noktasını ayrı bir bölümde derinlemesine incelemeye gayret edeceğiz.

Kat'oğikosluğun her taşınma olayı kendi içerisinde ayrı olarak değerlendirildiğinde temelde siyasi olayların etken olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ecmiatzin'e taşınmanın ve sonrasındaki gelişmelerin anlaşılması için Ermeni siyasi ve Kilise tarihinin genel hatlarıyla ortaya konması gerekmektedir. Bu nedenle siyasi ve sosyal süreci de dini meseleler bağlamında ele alacağız.

A. KAT'OĞİKOSLUĞUN TAŞINMA SÜRECİNDE ECMİATZİN (485-1441)

Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderlik makamı yüzyıllarca kadim mekanından başka bir yere taşınmış durmuştur. Bu uzun taşınma sürecinde bir çok yer kat'oğikosluk makamı olmuştur.

Taşınma süreci Ermeni siyasi, sosyal ve Kilise tarihi açısından çok farklı dönemlere ayrılarak incelenebilir. Ancak bizim çalışmamızda Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerinin anlaşılması için sonuncusunun Ecmiatzin'e olduğu taşınmaların önemli bir noktada yer almasından dolayı bu şekilde isimlendirmeyi tercih ettik.

Kat'oğikosluğun taşınma sürecini üç kısımda ele alırken tarihi ve coğrafi dönemleri temel alarak başlıklандırdık. Bu üç kısım sırasıyla kat'oğikosluğun Dvin'de olduğu dönemi, kadim Ermenistan'da farklı yerlerde olduğu dönemi ve Kilikya ve çevresinde farklı şehirlerde bulunduğu dönemi ihtiva etmektedir.

Kat'oğikosluğun Dvin'de yerleşik olduğu dönemde Ecmiatzin'e verilen değeri ortaya koymayı amaçladık. Kat'oğikosluğun Dvin'de yerleşik olduğu dönemi, sonraki bölümlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla siyasi ve sosyal gelişmelere genel hatlarıyla değinerek ele alacağız.

Kat'oğikosluğun Dvin'den başka yerlere (Ahtamar, Argina, Ani) taşınması Ermeni siyasi tarihindeki gelişmelerle yakın ilgilidir. Bu taşınma döneminin kadim Ermenistan'da, yani Dvin çevresinde gerçekleşmiş olmasından dolayı "Kat'oğikosluğun Ermenistan'da Taşınma Döneminde Ecmiatzin (927-1058)" başlığı altında ele aldık. Buradaki temel amacımız Ecmiatzin'e yüklenen anlamı ortaya koymaktır.

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nu doğrudan ilgilendiren ve kat'oğikosluğun Ecmiatzin'de yeniden ayağa kaldırılmasında etkin olan gelişmeler kat'oğikosluğun Kilikya'da bulunduğu dönemde yaşanmıştır.

Kilikya ve çevresinin Ermeni tarihinde önemli bir coğrafi alana dönüşmesi tarihsel süreç içerisinde Bizans iç bölgelerine yapılan zorunlu göçlerle, özellikle bahsettiğimiz kat'oğikosluğun Ermenistan'daki taşınma döneminde gerçekleşmiştir. Böylece Ermeni Kilise tarihi açısından da etkili bir coğrafi alana dönüşen Kilikya'nın bu dönüşümünün de çalışma konumuzun anlaşılması açısından genel hatlarıyla ortaya konması gerekli olmuştur. Bu nedenle siyasi ve sosyal meselelere de yeri geldikçe değineceğiz.

Üçüncü ve son kısımda ise kat'oğikosların Kilikya'daki gezintilerini ve bunun sonucunda oluşan kat'oğikoslukları Ecmiatzin merkezli olarak ortaya koyacağız.

1. Kat'oğikosların Dvin'de İkamet Ettiği Dönemde Ecmiatzin (485-927)

Ermeni Kilisesi'nin Hristiyanlık içerisindeki yerini anti-Kadıköycü görüşü, yani monofizit görüşü benimseyerek belirlediği dönemde Aziz Grigor'a bağlanan kilisenin idari merkezi Ecmiatzin (Vağarşapat) de oluşmuştu. Aziz Sahak döneminde Vağarşapat'ta ikamet eden kat'oğikoslar Sasani siyasi hakimiyetine matuf olarak Dvin'e taşınmak zorunda kamilardı. Zamanla kat'oğikosların yeni ikamet yeri olan Dvin resmen kat'oğikoluğa dönüşmüştü(485).

Ermeni Kilisesi Kristolojik tartışmaların süratle devam ederek 449 Efes Konsili ile karara bağlanan monofizit görüşün oluşmasına kadarki seyiri takip etmiş ve bu son görüşü benimsemişti. Ancak Kristolojik meselelerde nihai kararlar alınamamıştı ve Aziz Grigor'un geç torunu Sahak'tan sonra da tartışmalar devam etmişti. Devamında ise Sasanilere karşı din savaşları diyebileceğimiz mücadelelerini verirken 451 Kadıköy konsili yapılıyordu. Bu konsil ile 449'a kadar sürdürülen Kristolojik meselelerdeki zihin hareketleri 431 Efes Konsili kararlarının daha net ifadelerle yinelenmesiyle dondurulmuştu. Konsil sonrası ise Hristiyan dünyasında alınan kararların hala tartışıldığı, orta yolun bulunmasına çabalandığı bir dönem oldu.

Kadıköy hakkında İstanbul ve Roma Kiliselerinin dahi henüz net bir karara ulaşmadığı ve monofizit doğu kiliseleri ile birleşme ümidine matuf olarak yeni görüşlerin ileri sürüldüğü, zorlamaya kadar giden çabaların yaşandığı yaklaşık yüz yıllık (451-553) bu süreçte Ermeni Kilisesi'nin yeni ruhani merkezi Dvin'di. VI. Yüzyılda özellikle Dvin'de yapılan yerel konsillerle hem 431 Efes Konsili'nin aforoz ettiğı diyofizit Nasturiliğe hem de 451 Kadıköy Grek ve Roma görüşüne karşı kararlar alındı. Ermeni Kilisesi, böylece Hristiyanlık içerisindeki yerini belirlerken karar merkezi Dvin idi. 555 Dvin Konsili'nde Kadıköycü görüş resmen aforoz edildi.³⁰⁶ Bu, Ermeni Kilisesi'nin net kararıydı.

Kilise'nin idaresinin oturduğu bu dönemde Ermenistan Sasanilerin atadığı marzpanlarla idare ediliyordu. Bizans'ın ise Batı Ermenistan'da kurmuş olduğu

³⁰⁶ Bizans İmparatorluğu'nun Justinianlar döneminde Ermenistan'ın genel yapısı, derebeylik sistemi hakkında geniş bilgi için konusunda önemli bir çalışma olan Adontz'un eserine bakılabilir. (Adontz, 183-371.)

hakimiyet alanı fazla değişmeden devam ediyordu. VI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra artan Bizans-Sasani savaşları 591'de Ermenistan'ın yeni bir taksimini doğurdu.³⁰⁷ İmprator Maurice (582-602) döneminde Bizans, Ermenistan'ın büyük bir bölümüne hakimiyet kurmuştu. Aslında Sasani kralı Hürmüz iktidarını korumak için yardımı karşılığında teslim etmişti. Gürcistan'a da hakimiyet kuran Bizans, Tiflis'ten Sevan Gölü'nün batısına; oradan Dvin'in batısından Van Gölü'nün kuzey burnundaki Ar'est'e ve Van Gölü'nün güneyindeki Ağtzik' eyaletini de içine alarak uzanan bölgenin batısına hakimdi. Maurice, Gürcü Kilisesi'nin Kadıköy görüşünü benimsemesini sağlarken Ermeni Kilisesi'nin de bölünme tehlikesi geçirmesine neden olmuştu. Aynı zamanda Ermenistan'ın çoğunluğuna hakim olduğu bu dönemde büyük bir Ermeni nüfusunu batıya, özellikle Trakya'ya savaşa Sürgün etmişti.³⁰⁸ Ermeni Kilisesi, onun ölümünden (602) sonra Sasanilerin eski sınırı (Erzurum'dan Silvan'a uzanan hatta) ulaşana kadar (612) savaştığı dönemde tekrar toparlandı.³⁰⁹

622'ye kadar devam eden on yıllık sakin ortamda Ermeni Kilisesi'nde Ecmiatzin Kat'oğikosluğunun dönemdeki konumunu da gösteren yeni yapılanmaların olduğu görülmektedir. Ancak bu konuya değinmeden tarihsel sürece devam edecek olursak Bizans-Sasani savaşının 622'de tekrar başlayarak Bizans'ın Sasanilere son darbeyi vurduğu 628'de, 591 sınırlarına tekrar dönüldüğünü görürüz.³¹⁰ Aslında bu Sasanilerin çöküşünü hazırlayan son ağır darbeydi. Çünkü devamında, 640'lı yılların başında, Müslüman Araplar İran'ı ele geçirmiş Ermenistan'da savaşıyorlardı. Artık Sasaniler yerine Müslüman Araplar gelmişti ve Bizans'ı da bir çok bölgede tehdit ediyordu. Fakat, Bizans'ın bölgedeki hakimiyeti belirgindi. 650'ye doğru bütün Ermenistan Bizans'ın elindeydi.³¹¹ Hatta İmparator Constans, 650'li yıllarda Kat'oğikos Nerses'le birlikte Dvin'deki konutunda ikamet ederken Kadıköy'ü empoze etmeye çalışmıştır.³¹² Yine de bu dönemde Ermeni Kilisesi, kendi görüşünü koruyarak devam ettirmiştir. Aynı dönemde Kat'oğikos Nerses (641-661) öncülüğünde Vağarşapat'ın öncelikli konumunu orataya çıkaran gelişmeler yaşanmıştır.

³⁰⁷ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. : Fikret Işıltan), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1970, 22-35'de Araplar öncesinde Bizans-Sasani sınırları hakkında geniş malumat vardır.

³⁰⁸ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 16, 17, 19, 20..

³⁰⁹ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 21-25; Ayrıca bkz. Percy Sykes, *A History of Persia*, C. I, Third Edition, Macmillan & Co Ltd New York St Martin's Pres, London, 1958, 480-481.

³¹⁰ Sykes, I/483-486. Ayrıca Sasani hakimiyetindeki Ermenistan'ın marzpanlık dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Garsoian, *Marzpanate*, 95-115.

³¹¹ Grousset, 288.

³¹² Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 49.

Müslüman Araplar Ermenistan'da ciddi hakimiyetlerini ancak VIII. Yüzyıl başlarında ortaya koyabildi. Çünkü Ermenistan'ın feodal ailelerden oluşan sosyal ve siyasi yapısını ancak anlayabilmişlerdi. Ermeni feodal aileler arasındaki kıskançlık, zaman zaman Araplara ihanet edip Bizans'la birleşen ya da tam tersi olup Arapların yanında yer alan derebeyler idaresini oluşturuyordu. Araplar önce, -Bizans'ın yüzyıllardır uyguladığı ancak başaramadığı gibi-, bu yapıyı 690'a doğru yıkmaya çalıştılar. Sonra, dönemin Ermeni tarihçileri³¹³ tarafından da övgüyle anılan Ömer b. Abdulaziz (halife, 712-720) ile birlikte daha yumuşak bir politika izlendi. Arap valiler tarafından idare edilen Ermenistan'ın merkezi yine Dvin'di. 750'de Dvin Müslüman şehri olma yolundaydı.³¹⁴

Kat'oğikos da Dvin'de ikamet ediyordu. 927 yılına kadar da orada ikamet etmeye devam edecekti. Ancak yukarda değindiğimiz gibi kat'oğikosluğun Dvin'de ikamet ettiği (485-927) dönemde Ecmiatzin'in yerini gösterebilecek en açık bilgiler VII. Yüzyıla aittir. VII. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Sebeos'un verdiği bu bilgiler Ecmiatzin'e verilen değeri de ortaya koymaktadır. Bu bilgiler Vağarşapat'taki Aziz Grigor'a dayanan kutsal yapılar, geleneksel inançların göstergesi olan yeni inşalar ve inşa edilen binalara Aziz Grigor'un ve diğer azizlerin kemiklerinin yerleştirilmesi ile ilgilidir.

Bu inşalardan ilki Kat'oğikos Komitas (615-628) döneminde gerçekleşmiştir. O, Ecmiatzin'de bulunan Azize Hr'ip'sime'nin anıt mezarını yeniden inşa ettirmiştir.

Kat'oğikos Hovhannes, Komitas'ın kat'oğikos olmadan önce Taron'da Mamikonyanların piskoposu, ondan önce de Hr'ip'sime şapelinin hizmetkarı olduğunu söylemektedir.³¹⁵ Hovhannes'in verdiği bu bilgileri de destekleyen Sebeos, şapelin tamir edilmesini şöyle anlatmaktadır: “*Şimdi H'osrov Apruez'in saltanatının 28. yılında (618) kat'uğikos Kumitas Vağarşapat şehrinde Azize Hr'ip'sime'nin yıkılmış şapelini (matur'=küçük kilise=şapel) inşa etti. Alçak temelli ve kasvetli bir yapı idi. Bu yapı,*

³¹³ Ğevond, *Patmut'ivn Ğevondeay Metzi Vardapeti Hayots*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>, (2006) , Böl. 13, 15.; Ghewond, *Ghewond's History*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey, 2006, Böl. 13, 15.

³¹⁴ M. Streck, “*Ermeniye*”, *İA*, C. 4, M. E. B. Yay. , Eskişehir, 1997, 317-326 ; Ayrıca bkz. M. Streck, “*Dvin*”, *İA*, C. 3, M. E. B. Yay. , Eskişehir, 1997, 682-683.

³¹⁵ Drash'anakertsi, 76-77 ; Drasxanakertc'i, Böl. 17. Ayrıca Kat'oğikos Hovhannes şapelin tamirini şöyle anlatmaktadır: “*Bu zamanda (Heraclius zamanında) büyük hayrapet Kumitas eskiden karanlık ve küçük bir yapı olan Azize Hr'ip'simyan şehitliğini daha harika saygıdeğer ve şahane bir yapı ile süsledi. Orada tesadüfen bütün Ermeniler için hayli ruhani teselli kaynağı olan azize hanım efendi Hr'ip'sime'yi (reliklerini) buldu. (Tabut) Aziz Grigor ve Aziz Sahak'ın mührünü taşıyordu. Sonradan büyük hayrapet Kumitas onu açmaya cüret edemeyerek ona kendi mührünü damgaladı. Azize hanımefendinin boyu dokuz karış ve dört parmaklı. Kutsal kiliseyi tamamladıktan sonra hazırlamış olduğu havuza azize hanımefendinin reliklerini yerleştirdi.*”

Aziz Nerses'in oğlu, Ermenistan'ın kat'ugikosu hayrapet Aziz Sahak tarafından inşa edilmişti."

*"Onlar şapelin duvarını yıkıyorlarken ansızın parılayan ve emsalsiz bir inci, yani azize hanım efendi Hr'ip'sime'nin bakir bedeni açığa çıkarıldı. Öyle ki uzuvları birbirinden ayrılmış idi. (Kumitas), Ermenistan'ın kat'ugikosu saygıdeğer Sahak'ın yaptığı gibi saygıdeğer Aziz Grigor'un sesiyle mühürlendiği için onu açmaya cüret edemedi. O da kendi sesiyle mühürledi. Ve gerçekten o, için üçüncüsünün mühürlemesi gibi böyle bir inciyi mühürlemeye layıktı."*³¹⁶

Burada Vağarşapat'ı Ecmiatzin yapan en önemli özelliklerinden birisi olan şehit bakireler için yapılmış şapellere işaret edilmektedir. Sebeos'un yaşadığı dönemde (660'lı yıllarda eser sona erer) Vağarşapat'taki Azize Hr'ip'sime şapelinin Aziz Grigor'a dayandırılması yanında daha önceki Ermeni kaynaklarında rastlanmayan önemli bir hususa işaret edilmektedir. Şapel'in Aziz Sahak tarafından inşa edildiğine değinilmektedir.

Her şeyden önce Aziz Sahak tarafından yeniden inşası için şapelin ya eskiyerek ya da dışardan bir etkiyle tahrip olması gereklidir. Bazı araştırmacılar Sasaniler tarafından yıkıldığı üzerinde durmaktadırlar.³¹⁷ Bunun mümkün olduğunu P'avstos, II. Şapur(309-379)'un son yıllarında Ermenistan'da uyguladığı tahribatı anlatırken Vağarşapat'ta yapılanlarla ilgili sözleriyle ortaya koymaktadır. Buna göre: *"Onlar Vağarşapat şehrini de aldılar: yıktılar, kazdılar, temelini doldurdular, bu şehirden de on dokuz bin evin hepsini alıp götürdüler. Bütün şehirlerde (k'ağak's=şehirler) tek bir bina bırakmadılar, hepsini devirdiler, söküp yıktılar, ..."*³¹⁸ Şehirdeki bütün yapıların yıkıldığı böyle bir tahribatta kuşkusuz Hristiyanlığın sembolü olan kiliselerin de yıkılması mümkündür. Bunun yanında kutsal mekanların yıkıldığına işaret eden bilgiler de bulunmaktadır. P'avstos, din değiştirerek II. Şapur'un hizmetine giren derebeylerin yaptıkları hakkında şunları söyler: *"Vahan Mamikonyan ve Mehrujan Artzruni, iki*

³¹⁶ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 37, Sebeos, *History*, Böl. 25. Sebeos, kat'ogikos Komitas'ın Azize Hr'ip'sime'nin mezarını kapatışını ve bakirenin hatıraları çevresinde oluşan sağılıcı özelliği ile alakalı innçlara da işaret ederek anlatmaya devam eder: *"Hangi incidir ki denizden çıkmaz, fakat bu inci bir krallık hanedanından doğdu, kutsiyetin kucağında beslendi ve Tanrı'ya tahsis edildi, ki orada sizi görmeyi ümit eden erdemli bekleyiş ve saygıdeğer Kumitas şefkatlice size sevgi besliyordu."* Sonra şöyle devam eder: *"O saygıdeğer hanımın boyunun değeri dokuz karış ve dört parmak idi. Bütün kuzey bölgeleri ibadete gelmek için harekete geçirilmişti. Bir çok zihinsel özürlü insan acıların bütün çeşitlerinden iyileşmeyi elde etti. Kiliseyi inşa etti ve saygıdeğeri [Hr'ip'sime'nin reliklerini] duvardaki kirecin rutubetinin kurummasına kadar dışarıda bıraktı. Sonra onu ikametgahına yerleştirdi."*

³¹⁷ A. A. Sahinyan, *"Ecmiatzini Mayr Tac'ari Skzbnakan Tesk'i"*, *Patmabanasirakan Handes*, 3, Yerevan, 1966, 72.

³¹⁸ P'avstos, Kitap IV, Böl. 55.

*iğrenç ve inançsız adam Tanrı'ya ibadet ahdinden döndüler ve Allahsız Zerdüşt mezhebinin ibadetine yöneldiler, ondan sonra Ermenistan ülkesinde (yerkrin Hayots) Ermenistan'ın her tarafında şehir şehir, bölge bölge, Hristiyanların dua yerlerini, kiliseleri yıkmaya başladılar. Ve bir kısım insanları Tanrı'ya ibadeti bırakıp Zerdüşt ibadetine döndürmeye zorladılar.*³¹⁹

P'avstos'un Vağarşapat'taki yapılar hakkında açık ifadelere yer vermeyişi bu şehrin konumu ile ilgili kuşkulu yaklaşımlara sebep olmuştur. Oysa, P'avstos'un ancak üçüncü bölümü ve devamının sonraki zamanlara kaldığı eserinde katedralden ya da azizelerin şapellerinden bahsetmemesi Vağarşapat'ta kat'oğikosluk kilisesinin bulunmadığı anlamına gelmez. Başka bir husus ise o dönemde kat'oğikosların kralla birlikte aynı şehirde ikamet etmesidir. Dolayısıyla kat'oğikosun büyük bir olasılıkla Artaşat'ta ikamet etmesi söz konusudur. Vağarşapat'ın ise Sahak'la birlikte ön plana çıktığını görmüştük.

Kilisenin yeniden inşasına gelince kutsal yapıların durup dururken yeniden inşası ya da yıkılıp farklı bir bina dikilmesi pek mümkün değildir. Bu nedenle tahrip olmuş şapel Sahak tarafından yeniden inşa edilirken aslına uygun yapılmaya çalışılmıştır. Sebeos'un verdiği bilgiler buna önem verildiğini de ortaya koymaktadır. Buna göre Aziz Grigor tarafından yapılan şapele Kutsal Kitap'tan okunan dualarla Azize Hr'ip'sime'nin bedeninin yerleştirilmesi Sahak tarafından yeniden inşasında aynen uygulanmıştır. Yani bu bir gelenek haline gelmiştir.

Burada dikkatimizi çeken konumuzla ilgili en önemli noktalardan birisi de azizenin bedeninin yerleştirilmesinde gösterilen geleneğe saygıdır. Bu nedenle azizeye ait kutsal mahfaza olduğu gibi bırakılırken bu kutsallığın Aziz Grigor'a dayandırıldığını ve Sahak tarafından aynen uygulandığına işaret edildiğini görüyoruz. Bu, Aziz Grigor tarafından Ecmiatzin'de yapılan ilk işten, yani bakirelerin bedenlerinin anıt mezarlara yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Böylece bakirelere ait kalıntılar onların Ermenistan'daki ölümleri bahasına yaptıkları işlere ve sonucunda Vağarşapat'ta öldürülmelerine saygı objesi haline gelen hatıralara dönüşmüş, kutsallaşmışlardır. Bu ise Vağarşapat'ın Ermeni Kilise merkezi, yani Ecmiatzin olarak öne çıkarıldığını ve öneminin korunduğunu göstermektedir.

Aynı uygulama tahrip olmuş şapelin üçüncü defa inşasında Kat'oğikos Komitas tarafından aynen yerine getirilmesi, Sebeos tarafından Teslis'teki üç uknuma

³¹⁹ P'avstos, Kitap IV, Böl. 59.

benzetilmiş ve bakirenin bedeninin kutsal Teslis adına üçüncü defa kutsandığı ifade edilmiştir. Böylece Grigor ve Sahak'ın olduğu gibi Komitas'ın da kutsallığı, böyle bir inciye kutsamaya liyakatliliği “üç uknumda bir” olan Tanrı'ya bağlanmıştır.

Sebeos, bakirenin kalıntıları etrafında gelişen sağıltıcı olduğuna dair inançlara değinmekle beraber, orada yapılan binayı kilise şeklinde de ifade etmektedir. Yani aynı zamanda P'avstos'un ifadesiyle “*dua yeri*”dir.

Sebeos, devamında Ecmiatzin Kat'oğikosluğunu doğrudan ilgilendiren daha dikkate değer bir bilgi vermektedir. Bu kat'oğikosluk kilisesinin onarımıdır. Sebeos, Kat'oğikos Komitas'ın katedrali onarımını şöyle anlatmaktadır: “*Kutsal katedralin (kat'uğike) ahşap çatısını da yükseltti, ufalanmış duvarı tamir etti ve taş bir dam inşa etti. Bu, kutsal katedral manastırının papazı Yovhank'ın yıllarında gerçekleşti.*”³²⁰ (m.618)

Burada katedral (*kat'uğike*) şeklinde isimlendirilen yapının Grousset'nin ima ettiği Hr'ip'sime şapeli olmayıp kat'oğikosluk kilisesi (*Vağarşapati Mayr Tac'ar=Vağarşapat Ana Tapınağı*) olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu döneme kadarki kaynaklarda kat'oğikosun ikamet ettiği kilise katedral (*kat'uğike*) şeklinde isimlendirilmiştir. Bu durumda 484'te onarılan katedralin ikinci defa onarımı söz konusudur. Kat'oğikosluk kilisesinin ikinci tamirinin eskimesi nedeniyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Ahşap olan yapının ufalanmış duvarları yontma taşlarla yeniden yapılmış ve çatısı yükseltilmiştir. Bu fikrimizi Kat'oğikos Hovhannes (898-929) de desteklemektedir.³²¹ Aynı yerde verilen bilgilerden burasının bir manastıra dönüştüğünü de anlıyoruz.

Kat'oğikosların Dvin'de ikamet ettiği bu dönemde Vağarşapat'ın geleneksel konumuna önem verildiği görülmektedir.

Ecmiatzin'le ilgili VII. Yüzyıla ait başka bir bilgi daha vardır ki ilk olarak Kat'oğikos Hovhannes (ö. 929) işaret etmektedir. Buna göre Kat'oğikos Yezr (I P'arajnakertsi, 630-641) tarafından Hr'ip'simyan rahibelerin baş rahibesi olan ve III. Trdat tarafından öldürtülen Azize Gayiane'nin öldürüldüğü ve Aziz Grigor tarafından anıt mezarının yapıldığı yerde “Surb Gayiane” diye isimlendirilen kilisenin inşası şöyle anlatılmaktadır: “*Sonradan hayrapet Yezr Azize Gayane'nin şehitliğini, eskiden kasvetli ve karanlık olan yapıyı yıkarak cilalı taşlarla ve kireç harcıyla daha geniş ve daha*

³²⁰ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 37 ; Sebeos, *History*, Böl. 35.

³²¹ Drash'anakertsi, 78-79 ; Drasxanakert'i, Böl. 17. “*Sonra Vağarşapat şehrindeki Kutsal Katedralin (kat'uğike) damının ahşap çatısının indirilmesini emretti ve orantılı ve harika cilalı taşlarla yeniden inşa etti.*”

*görmekli bir yapı inşa etti. Dışarıya ilahi sunağa hizmet eden papazlar için bir konut yeri düzenledi.”*³²² Halen ayakta olan Surb Gayiane kilisesinin son dönemdeki mimari ve arkeolojik araştırmalar ışığında VII. Yüzyıla dayandırıldığını görürüz.³²³

Kat’oğikos Hovhannes, buradaki gibi kendisinden evvelki kaynaklarda olmayan bilgiler vermektedir. Bu durum onun kendi dönemi haricindeki verdiği bilgilere kuşkuyla yaklaşılmasına neden olmuştur. Ancak bizim araştırmalarımızda onun kendisinden önceki kaynaklarda verilen bilgilere sadakat göstermeye gayret ettiği kanaati oluşmuştur. Yukarda Sebeos’tan aktardığımız bölümlerde olduğu gibi, önceki bilgileri daha anlaşılır hale getirme çabası içerisinde olduğu da anlaşılmaktadır. Bu nedenle kendisinden önceki kaynaklarda bazı bilgilere ulaşmamız onun verdiği bilgileri değersiz hale getirmemektedir. Bilakis değerini artırmaktadır. Her şeyden önce onun kaynakları arasında gününe doğrudan ulaşmış olan kutsal yapıları, kutsal geleneği anlama ve uygulama kabiliyetine, sözlü olarak aktarılagelen ve ilk defa yazıya aktarılan ya da döneminde çok doğal, herkes tarafından bilinebilecek bilgiler olduğu düşünülerek veya başka nedenlerle yazıya geçirilememiş bilgilere sahip olması akla oldukça yatkındır. Ayrıca onun dönemine ulaşmış ama bize ulaşamamış eserleri görmüş olması da mümkündür. Bu nedenlerle Hovhannes’in verdiği bilgilerin kendi dönemindeki birikimi, anlayışı, inancı gösterdiğini düşünüyor ve açıkça ortaya serilebilecek bir tutarsızlık ihtimali vermiyoruz. Dolayısıyla Azize Gayiane Kilisesi VII. Yüzyılda bakirenin yıkık şapelinin onarılarak yeniden inşasıyla gerçekleştirilmiştir.

Sebeos’un işaret ettiği başka bir husus vardır ki kat’oğikosların Ecmiatzin’i zaman zaman ikametgah olarak kullandıklarını göstermektedir. O, Kat’oğikos Nerses (III. Tayetsi, 641-661)’in Ecmiatzin’deki kiliselerin çevrelediği bir konut (*bnakut’ivn*) yapmaya karar verdiğini söylemektedir. Aynı yerde, dördüncü bir kilise de inşa edildiği ve Aziz Grigor’un vizyonunda gördüğü göksel askerlere adanarak “*Zuart’nots*”³²⁴ ismi verildiği bildirilmektedir.³²⁵

³²² Drash’anakerttsi, 82-83 ; Drasxanakertc’i, Böl. 18.

³²³ Drasxanakertc’i, Maksoudian’ın dipnotu, 252 ; Ayrıca bkz. V. Harut’yunyan, “*Gayane Yekeğetsi*”, *H.S.H.*, Hator 2, Yerevan: 1976, 677.

³²⁴ A. Step’anyan- H. Sargsyan, “*Zvart’nots*”, *H.S.H.*, Hator 3, Yerevan: 1977, 707-710. Ecmiatzin’den 3 km uzaklıkta bulunan bu kilisenin 652’de takdis edildiği söylenmektedir. Bu kilise, Vağarşapat Surb Grigor Kilisesi diye de isimlendirilmiştir. Günümüzde bu kilise ayakta değildir. Kalankatlı Moses, Zvartnots’un İmparator Constans’ın ödemesiyle Nerses tarafından yapıldığını söylemektedir. O, Nerses’in 662’de imparatorun on dokuzuncu yılında kat’oğikos olduğunu söylemektedir. O, hem bu kiliseye hem de Vağarşapat şehir kilisesine, yani kat’oğikosluk kilisesine ayrı ayrı değinmektedir. (Bkz. Kalankatlı, Kitap II, Böl. 24, 39, 40.) Kalankatlı Ermeni prensi Grigor Mamikonyan(663-685)’in

Şinoğ (inşa eden) lakabı da verilen Kat'oğikos III. Nerses'in Vağarşapat'ta kendisi için bir ikamet yeri inşa ettirmesi akla yatkındır. Çünkü Dvin başkentti ve Bizans, Sasani ve sonrasında Araplar için en önemli şehirdi. Bu nedenle sık sık kuşatmalara uğruyordu. Ayrıca son yıllarda (650 civarı) Nerses'in Bizans imparatoru Constans ile yakın ilişkilerde bulunması Araplar tarafında yer alan bazı derebeyleri (başta T'eodoros Rştunik') üzerine çekiyordu. Hatta Sebeos, onun Dvin'de kendisiyle beraber ikamet eden Constans'la birlikte ayrıldığını ve İstanbul'dan dönerken Tayk' bölgesine (Erzurum'un kuzeyine) yerleştiğini söylemektedir.³²⁶

Ecmiatzin'deki bu kutsal yapılanma sadece eskilerin yenilenmesiyle kalınmayıp Aziz Grigor'a dayandırılan gelenekle bağının kurulduğu yeni yapılanmalara da gidildiğini göstermektedir. Ayrıca yeni yapılan kilisenin etrafı dizayn edilir: nehrin (K'asağ, Aras'ın kolu)³²⁷ yakınlarındaki kayalık arazi düzenlenip su ulaştırılır, üzüm bağı ve ağaç dikilir, kilisenin etrafı yüksek duvarlarla çevrelenir.

Sebeos, devamında zulüm yıllarının geldiğini söylerken Nerses'in Bizans İmparatoru Constans (II, 641-668)'in bölgeye geldiği yıllarda kat'oğikosluk evinde onunla birlikte geçirdiği dönemi anlatmaktadır.³²⁸ Kat'oğikos Nerses onunla birlikte Dvin'den ayrıldığında altı yıl tahtından uzakta kalmıştır. Sonra yerine geri dönmüş ve kat'oğikosluk tahtını kurdurmuştur. Sonra "*Vağarşapat şehrinin caddesinde inşa edilmiş olan kilise (Zuvart'nots) inşaatını tamamlamaya devam*" etmiştir.³²⁹ Kat'oğikos Nerses, Vağarşapat üzerinde çok çalışmakla beraber onun ikamet yerinin Dvin'de olduğu anlaşılmaktadır. Sebeos aynı yerde, Nerses'in Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabul ettiğini, ancak bunu gizli tuttuğunu söylemektedir. Kalankatlı ise Zvart'nots'un harcamalarının İmparator Constans tarafından karşılandığını ve Aziz Grigor adına yapılmış bu kilisenin açılışında yer aldığını ifade etmektedir.³³⁰

Bu bilgiler iki farklı görüşün müntesipleri arasında bir yakınlaşma olduğunu göstermekle beraber Vağarşapat'ta yapılanmanın sürdürüldüğünü de göstermektedir. Başka bir husus da Aziz Grigor'un kutsal kalıntılarının yeni yapılan bu kiliseye yerleştirilmiş olmasıdır. Kalankatlı, Ermenistan prensi diye bahsettiği Grigor

eşi Albanyalı Yelena'nın ricasıyla Aziz Grigor'un kemiklerinden çenesinin Albanlara verildiğini de öğreniyoruz. (Bkz. Kalankatlı, Kitap II, Böl. 40.)

³²⁵ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 45 ; Sebeos, *History*, Böl. 33.

³²⁶ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 49 ; Sebeos, *History*, Böl. 35

³²⁷ Drash'anakertsi, 90-91 ; Drasxanakertc'i, Böl. 19.

³²⁸ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 49 ; Sebeos, *History*, Böl. 35.

³²⁹ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 52 ; Sebeos, *History*, Böl. 38.

³³⁰ Kalankatlı, Kitap II, Böl. 24.

Mamikonyan'ın Aziz Grigor'un kurumuş cesedini ve kemiklerini Daranağık bölgesindeki Tordan'dan getirdiğini ve III. Nerses'in Aziz Grigor adına yapılmış kiliseye yerleştirdiğini söylemektedir.³³¹ Vardan ise İstanbul'dan getirildiğini söylemekle beraber Tordan'dan getirildiğini söyleyenlerin olduğunu da belirtmektedir.³³² H'orenatsi'nin Aziz Grigor'un Mane mağaralarında bulunmasından sonra Tordan'a yerleştirildiğini³³³ söylediğini düşünürsek Tordan'dan getirilmiş olması akla yatkındır. Ayrıca Daranağık bölgesinde vefat eden azizin cesedinin İstanbul'a taşınması mantıklı görünmüyor.

Bununla birlikte her nereden getirilirse getirilsin Aziz Grigor'un Vağarşapat ile bağdaştırıldığını ve onun kemiklerinin Ecmiatzin'de onun adına yapılan yeni kiliseye yerleştirildiğini görmekteyiz.

Dvin'deki son kat'oğikos ve aynı zamanda 'Ermeni Tarihi' yazarı Hovhannes nerden getirildiğini söylememekle beraber Aziz Grigor'un reliklerinin onun adına yapılan kiliseye, yani Aziz Grigor Kilisesi (Zvart'nots)'ne kat'oğikos Nerses tarafından yerleştirildiğini belirtmektedir. Ayrıca bununla ilgili başka bir bilgiyi de, Aziz'in kafatasının görünür bir şekilde bir dolap içine yerleştirildiğini, bunun sebebinin ise onu takip etmek isteyen ve arayış içerisinde olan insanlara ümit vermesi ve hastalara şifa olması için yapıldığını söylemesidir.³³⁴

Aziz Grigor'un kemikleri ile alakalı dikkat çekici başka bir bilgi de kat'oğikosluğun taşındığı, yeni kat'oğikoslukların olduğu dönemde ve sonrasında tartışma kaynağı olan Aziz Grigor'un eli meselesidir. Aziz Grigor'un sağ elinin kutsallığı Kilisenin kutsama işinin Havarilere dayandırılmasından, İsa Mesih'in sağ elini temsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Kalankatlı, Ermeni Kat'oğikosu Davit' (II. Kakağetsi, 806-833)'in Aziz Grigor'un elini çalanları lanetlediğini, çalanların ise Arapların olduğunu, ancak diri diri derilerinin yüzüldüğünü söylemektedir.³³⁵ Burada sağ eli olduğu belirtilmemekle beraber çalanlara yapılan muamele bile Aziz Grigor'a ait kemiklere ne kadar değer verildiğini ortaya koymaktadır. Çünkü kutsallara saldırı olarak görülmektedir.

³³¹ Kalankatlı, Kitap II, Böl. 40. Kalankatlı, aynı yerde Aziz Grigor'un çene kemiğinin Ermeni kat'oğikos Sahak (III, 677-703)'tan Albanya prensi Varaz-Tiridat'ın gönderdiği piskopos İsrail tarafından istendiğini, prensin karısı Albanya'lı Yelena'nın da aracılığıyla verildiğini ve daha sonra Albanya baş kilisesine yerleştirildiğini söylemektedir.

³³² Vardan Areveltsi, Böl. 35.

³³³ H'orenatsi, *Patmut'ivn*, Kitap II, Böl. 91.

³³⁴ Drash'anakertsi, 86-87 ; Drasxanakertc'i, Böl. 19.

³³⁵ Kalankatlı, Kitap III, Böl. 17.

Kat'oğikosluk, 927 yılına kadar Dvin'de ikamet etmeye devam etmiştir. Bununla birlikte VII. Yüzyıl sonrasında Vağarşapat'ın ikinci bir ikametgah olarak kullanıldığını da gösteren bir husus dikkat çekmektedir. Bu, 893'de Dvin'i yerle bir eden depremdir. Bu depremde zamanın kat'oğikosu Gevorg (877-897) kurtulmuştur. Ancak kendisine ikametgah olarak Nor K'ağak' (Vağarşapat)'ı, yani Ecmiatzin'i seçmiştir. Artzruni, Kat'oğikos III. Nerses'in yaptırdığı Aziz Grigor Kilisesi'nde ikamet ettiğini söyler.³³⁶

Dvin, kat'oğikosluk merkezi olmaya devam etmekle beraber burada dikkat çeken daha önce bahsetmiş olduğumuz Ecmiatzin'de yapılmış olan kat'oğikosluk konutunun işlevini sürdürmesidir. Ancak kat'oğikosun Ecmiatzin'de sürekli ikamet etmemesinin her şeyden önce temel nedeni Dvin'de oluşmuş yapıya alışkanlıktır. İkinci bir husus ise başkentte ikamet etme geleneği halen ısrarla sürdürülmektedir. Dvin, 653'ten itibaren Müslümanların elinde olmasına rağmen kadim başkenttir. Kat'oğikosların Dvin'den ayrılarak başka yerlerde, ama Ecmiatzin'de değil, ikamet etmeye başladıklarında ise kendilerini bulundukları yerde güvensiz hissettikleri ve gidecekleri yerde güvenli olabilecekleri şartların oluştuğunu düşündükleri dönemdir. Çünkü Ermeni krallıkları ve yeni başkentleri oluşmuştu. Vağarşapat ise hala Müslümanlar elinde olan Dvin'e çok yakındı, yani sürekli hücumla uğrayan her gücün ele geçirmek istediği Ermenistan'ın kalbindeydi. Dolayısıyla deprem zamanında Dvin eski işlevini sürdürmeye devam etti. Bu, kat'oğikosların Dvin'i tekrar şenlendirmelerine neden oldu. Çünkü başkentteki tek güçlü Ermeni eli de çekilemezdi.

Dvin'deki son kat'oğikos tarihçi Hovhannes'tir. Onun dönemine kadar Vağarşapat'ın Ecmiatzin yüzü ile ilgili geleneksel inancın korunduğu ve geleneğe saygının devam ettirildiği, dolayısıyla Ecmiatzin'in kat'oğikosluk olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak 927'den sonra kat'oğikosluğun önce kadim Ermenistan'da sonra ise Kilikya bölgesinde gezindiği, bu arada yeni kat'oğikoslukların oluştuğu asırlar gelmektedir.

³³⁶ Artzruni, Kitap III, Böl. 22 ; Tarih için bkz. Grousset, 380. Kat'oğikos Hovhannes, bu depremten I. Zak'aria (855-876) döneminde *"Bu zamanda Dvin şehrinde evlere, şehrin duvarlarına ve saraylara büyük zarar veren şiddetli bir deprem oldu."* diyerek bahseder. (Bkz. Drash'anakertsi, 136-137 ; Drasxanakerte'i, Böl. 27.)

2. Kat'ogikosluğun Ermenistan'da Taşınma Döneminde Ecmiatzin (927-1058)

Kat'ogikosluğun Dvin'de olduğu süreçte Ermenistan'da kat'ogikosluğun taşınmalarını hazırlayan alt yapı oluştu. Yukarda değinmiş olduğumuz Arap hakimiyeti dönemine kadar Bizans-Sasani arasında kalan Ermenistan'da güçlü feodal aileler kendi iç yapılarını koruyabilmişlerdi. Bunda en önemli etken aynı özelliklerdeki aile yapısına sahip Sasanilerin³³⁷ Ermenistan'daki bu aile yapısını koruyarak güçlü hakimiyetini *marzpanlık* şeklinde sürdürmesiydi. Ancak Bizans'ın VI. Yüzyılın son on yılında ve sonrasında Sasanilere karşı gücünü artırması Ermenistan'daki nüfusun batıya doğru kaymasına neden oldu. Özellikle Maurice Ermenistan'dan Ermeni derebeyleri önderliğinde sürgün ettiği nüfusu Trakya'ya savaşa gönderiyordu.³³⁸ Bu sonra da devam etti ve doğrudan Ermenistan'ın bahsi geçen sosyal yapısını bozmaya dönüktü.³³⁹ Bununla birlikte Kadıköycü Kristolojiyi Ermeni Kilisesi'ne kabul ettirme çabası VII. Yüzyılda kendisini belirgin şekilde hissettiriyordu.³⁴⁰ Ancak Arapların gelmesiyle VII. Yüzyıl sonlarına doğru Ermenistan, bazen Ermeni, ama çoğu zaman Arap *vostikan*larla, yani valilerle idare edilmeye başlamıştı.³⁴¹ Müsülüman Araplar da Ermenistan'daki sosyal yapıya hücum etmeye başladı. Bizans'ın Doğu'daki ve Güney'deki savaşlarla meşgul olduğu ve kendi iç meseleleriyle uğraştığı VIII. Yüzyılda Ermenistan'da Arap hakimiyeti güç kazanırken bunun da baskısıyla batıya göç devam ediyordu.³⁴² Batıya doğru kayan nüfus hareketi Mamikonyanlar gibi bazı büyük ailelerin kaybolmasını

³³⁷ Arthur Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, Ejnar Munksgaard, Copenhagen, 1944, 97-140'da "L'organisation de l'empire" başlıklı bölüm.

³³⁸ Honigmann, *Bizans*, 20-21'de Arzenene bölgesindeki Hristiyan nüfusun Kıbrıs'a sürgünü. Sayfa 26'da ikinci bir sürgünden bahsedilir. Döneme en yakın Ermeni tarihçisi Sebeos'a sürgünlerle alakalı olarak bakılabilir. Trakya'ya sürgün için bkz (Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 19.). Bir isyan sırasında Atat H'or'h'or'uni'yi başışlamış görünerek kendi birliğiyle İstanbul'a çağıran İmparator Maurice hediyelere boğarak Trakya'ya savaşa gönderir. Ayrıca isyan bastırıldıktan sonra Muşeg Mamikonyan gibi güçlü, kuvvetli, uzun boylu askerleri toplayıp Slavlar ve Avarların akınlarını durdurmak üzere Trakya'ya sürer. (Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 17) Vergi karşılığında toplanan otuz bin Ermeni Trakya'ya savaşa gönderilir. (Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 20)

³³⁹ Grousset, 246-247.

³⁴⁰ Bu konuda Sebeos'un eseri geniş malumata sahiptir. İmparator Maurice (582-602) dönemi için bkz. (Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 19). I. Heraclius (610-641) dönemi için bkz. (Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 41). II. Constans (641-668) dönemi için bkz. (Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 49.)

³⁴¹ Sebeos, *Patmut'ivn*, Böl. 34, 46, 50 ; Ğevond, *Patmut'ivn*, Böl. 39-40.

³⁴² Kalankatlı, Kitap II, Böl. 21'de VIII. Yüzyılın başında Halife Harun Reşit döneminde Araplarca Bizans topraklarına göç ettirildikleri zikredilmektedir. Grousset ise V. Constantine (720-740)'ın Erzurum, Malatya, Divriği gibi Bizans sınırına yakın ya da içindeki bölgelerden Ermeni veya Pavlikyan mezhebine bağlı nüfusu doğrudan Avrupa'ya sürgün ettirildiğini, IV. Leo(Hazar, 775-780)'nun ise çok sayıda Ermeni barındıran Maraş sakinlerini Trakya'ya gönderdiğini söylüyor. (Bkz. Grousset, 320.)

beraberinde getirdi. Bizans, Erzurum, Malatya, Divriği, Samsat gibi şehirlerdeki, yani Bizans Ermenistan'ındaki ya da sınırındaki Ermenileri, bu arada Pavlikyanları Trakya'ya sürgün etti.

Halifelğin Abbasilerin eline geçmesinden sonra daha da şiddetlenen Ermenistan'da Arap nüfusunun artışıyla Arap beylikleri oluşurken Ermeni feodal ailelerinden güçlüleri de yükseliyordu. Mamikonyanlar, Kamsarakanlar, R'stuniler, Abahuniler gibi eski feodal ailelerin çoğu eriyip kaybolurken büyük ailelerden en güçlüleri olarak Vaspurakan bölgesinde Van ve çevresinde Artzruniler, Sevan'ın güneyinde Nahcivan bölgesinde Sünikler kalmıştı. Bagratuniler ise yükselen ailelerin başını çekiyordu.³⁴³ Bagratuniler eski ailelerin mülkünün çoğunu ele geçirdiler. İlerde farklı bölgelerde birkaç krallık oluşturacaklardı. Bu toprak değişimi aileler arasındaki çekişmelerin biçimini de değiştiriyordu. Değişim daha özgür, ancak daha kırılgan bir yapı oluşturdu. Çünkü eski feodal yapıdaki birleştirici unsurlar, kraliyet erkine saygı, kralın huzurunda her ailenin kendine ait ırsi konumu gibi özellikler kaybolmuştu. Bu nedenle her bey kendi krallığını oluşturma fırsatını kaçırmıyordu.

Kat'oğikosun ikamet merkezi ise Arap aileler hakimiyetinde olan başkent Dvin'di.

Bahsi geçen beyler arasında, siyasi kararlarını net olarak ortaya koyan Bagratunilerin beyi Aşot (I, Mısaker) kadar becerikli si yoktu. Abbasi hilafetinin çöküşe doğru gittiği dönemde Aşot önce prensler prensi (*işh'an işh'anatss*), yani prens kabul edilen feodal ailelerin toprak tutmuş ve idareyi eline almış beylerinin, işh'anlarının işh'anı unvanını halifeden almayı başardı.(861)³⁴⁴ Ardından Bizans'tan da destek istedi. Bizans'ın cevabı Patrik Photius'un mektubuyla mezhep birleşimi ümidiyle ve övgülerle geldi.³⁴⁵ Ancak iyi bir siyasi kafaya sahip Aşot, 885'de Halife'den kral unvanını da almayı başararak Kat'oğikos Gevorg (877-897)'a kendisini takdis ettirdi.³⁴⁶ Böylece

³⁴³ Nina Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin's Press, New York, 1997, 117-142.

³⁴⁴ Drash'anakerttsi, 136-137 ; Drasxanakertc'i, Böl. 27.

³⁴⁵ Tournabize, 143; Ayrıca bkz. Grousset, 363-364.

³⁴⁶ Drash'anakerttsi, 140-141 ; Drasxanakertc'i, Böl. 29. Ani Bagratunileri diye bilinen bu krallığın başkenti önce Şirak iken 961'de Ani başkent yapıldı. Kralları ve saltanat süreleri şöyledir: I. Aşot (Büyük, 885-890); oğlu I. Smbat (Şehit, 890-914); oğlu Krallar kralı (*Şehinşah*) II. Aşot (Demir, 914-928); kardeşi I. Abas (928-952); oğlu III. Aşot (İnayetli, 952-977); oğlu II. Smbat (Fatih, 977-989); kardeşi I. Gagik (989-1020); oğulları arasında bölünen krallıkta Ani'de ikamet eden Hovhannes-Smbat (1020-1040), diğer oğullarından etkili olan Aşot ise prens olarak kaldı. Oğlu II. Gagik (1042-1045) son kraldır. O, Hovhannes-Smbat'ın Bizans'a devretmeye söz verdiği krallığı ve krallık topraklarını teslim eden kraldır. (Tarihler için karşı. M. J. Saint Martin, *Memoires Historiques et Geographiques sur*

Bagratuni krallığının kurulduğu bu dönemde kraliyet merkezi Şirak'ta (Gugark' bölgesinde, Arpaçayı (Ah'uryan) kenarında) idi. Aşot 890'da öldükten sonra oğlu Smbat, aileler arası çekişmelerden kaynaklanan huzursuzluğu ancak durdurabildikten sonra kendisini kral olarak takdis ettirebildi.(892)³⁴⁷

Böyle bir ortam IX. Yüzyıl sonlarından itibaren Kafkas bölgesindeki prensliklerin bir kısmını krallığa dönüştürecekti. Bu yeni dönüşüm aynı zamanda bölgedeki kargaşalıkların da belirginleşmesine, belli bir amaca doğru yönelmesine neden olacaktı.

Ani Bagratunilerinden sonra Alban prensi Hamam 893'te kral ilan edildi.³⁴⁸ Devamında Ani Bagratunilerinin kralı Smbat, Ardahan ve kuzeyine yerleşmiş Gürcistan küropalatesi Bagratuni soyundan gelen Adarnese'yi 899'da kral ilan etti.³⁴⁹ Aynı şekilde 908'de Vaspurakan'daki Artzruni prensi H'açik-Gagik'i kral ilan etmek zorunda kaldığında Ermenistan'da ikinci bir krallık oluştu.³⁵⁰ Müslümanların elindeki ise iki önemli kaleydi: Ahlat ve Dvin. Ahlat, Erciş'i de içine alan ve Van Gölü kenarından güneye doğru Mervanilerin elindeki Silvan'a açılan güzergahı; Dvin ise Nahcivan'dan güneye doğru Azerbaycan Emirliğine bağlanan güzergahı içine alıyordu.³⁵¹

Böylece bölgedeki presliklerin çoğu krallık haline gelmişti. Fakat en güçlüsü Ani Bagratunileri idi. Öyle olunca Bagratuni kralı II. Aşot (914-928) Halifenin temsilcisi Azerbaycan Emiri Nasır(*Sbuk*)'ın onayıyla krallar kralı (*Şahanşah*) unvanını almayı başardı. (922/924)³⁵²

Bizans ve Arap hilafetinin bölgeye dönük emellerini de ekleyince kargaşalıklar, savaşlar, ihanetler, birleşmeler, dini-mezhebi hücumlar eksik olmuyordu. Tüm bunlar

l'Arménie, C. I, De l'Imprimerie Royal, Paris, 1818, 420-421 ; Garsoian, *Medieval*, 143-184 ; Nina Garsoian, "The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century" *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin's Press, New York, 1997, 143-184, 187-198.)

³⁴⁷ Drash'anakerttsi, 144-149 ; Drasxanakertc'i, Böl. 30.

³⁴⁸ Kalankatlı, Kitap III, Böl. 18, Tarih için ayrıca bkz. Grousset, 382.

³⁴⁹ Drash'anakerttsi, 186-189 ; Drasxanakertc'i, Böl. 36.

³⁵⁰ Drash'anakerttsi, 212-213 ; Drasxanakertc'i, Böl. 43. T'ovma Artzruni bu olayı Smbat'ın 914'te ölümü esnasına yerleştirmektedir. (Bkz. Artzruni, Kitap IV, Böl. 3). Vaspurakan'da Van'ı başkent seçen Artzrunilerin Ani Bagratunileri tarafından krallık ilan edildikleri 908'den Sivas'taki mülk karşılığında Bizans'a teslim ettikleri 1021'e kadar kralları ve saltanat süreleri: H'açik-Gagik (908-936/7); oğlu Derenik-Aşot (936/7-953); kardeşi Abusahl-Hamazasp (953-972), oğlu Aşot-Sahak (972-983), kardeşi Gurgen-H'açik (983-1003); kardeşi Senek'erim-Hovhannes (1003-1021) Vaspurakan'ı Bizans'a oğlu? 1027'de teslim etmiştir. (Tarihler için karş. Saint Martin, I/424-425 ; Garsoian, *Medieval*, 143-184 ; Garsoian, *Byzantine*, 187-198.)

³⁵¹ X. Yüzyıldaki Ermeni krallıkları hakkında geniş malumat için bkz. Garsoian, *Medieval*, 143-186.

³⁵² Drash'anakerttsi, 316-317 ; Drasxanakertc'i, Böl. 61.

arasında kat'oğikoslar da siyasi etkilerini ortaya koymuyor değildi. Azerbaycan Emiri Nasır'ın bölgeye hakimiyet kurma amaçlı akınları başladığında tarihçi kat'oğikos Hovhannes (898-929) de Dvin'den kaçmak zorunda kaldı. Yaklaşık 923 yılında başlayan bu kaçıışı, sığınma olanağı oluşturan bir çok yerdeki krallık ve prenslikler kolaylaştırıyordu. Önce Sevan Gölü'nde bir adacığa, ardından Aragatzotn'daki Bivrahan'da edinmiş olduğu kendi kelesine yerleşti.³⁵³ Ancak buranın Nasır tarafından ele geçirilmesinde yakalandı. Fakat kaçmayı başardığında Bagaran'da ikamet etti.³⁵⁴ Ardından ortalığın biraz yatışmasıyla Bagratuni kralı Aşot'un mülküne dönmesi sonrasında onu ziyaret etti. Ancak Vaspurakan kralı Gagik'in yanına yerleşti. Orada, Van yakınındaki Dzoravang (Vadi Manastırı, Salnapat)'da kaldı.³⁵⁵ Ardından kralla birlikte Ahtamar Adası'na yerleştiler. Böylece Ahtamar kat'oğikosluk ikametgahı oldu.(927) Birkaç yıl sonra da orada vefat edecekti.

R'stunik denizi de denen Van Gölü'ndeki bu ada R'stunilerin korunaklı yurtları idi. Belli ki burada kendilerini koruyabilmek bu döneme kalabilmişlerdi. Ahtamar'da R'stunilerden üç kat'oğikos görev yaptı: Step'anos II. R'stuni, 929-930, T'eodoros I. R'stuni, 930-941 ve Yeğişe I. R'stuni, 941-946.³⁵⁶

Bu arada Ani Bagratunileri daha da güçlenmişti. I. Abas (928-952) döneminde bu günkü Kars ve çevresinde büyük bir yapılanma oldu. Başket Şirakavan'dan Kars'a taşındı. Buna karşın kat'oğikosun Artzrunilerin korumasında ikamet ettiği Vaspurakan bölgesinde iç karışıklıklar nedeniyle güvensiz bir ortam oluşmuştu. Dönemin kat'oğikosu Anania (I. Mokatsi, 946-968) Ahtamar'ı terk etmek zorunda kaldı. Önce Van bölgesindeki Varak manastırına kaçtı. Sonra bu sefer himayesini aldığı Ani Bagratunileri tarafından Şirakavan bölgesinde Argina'da kat'oğikosluk ikametgahı için yer hazırlanmıştı.³⁵⁷ Böylece Anania Argina'ya yerleşti.³⁵⁸ Kat'oğikos Anania, Ermeni Kilise tarihindeki en önemli ve etkili karşıt harekete, Tondrakçılığa karşı mücadele etti. Pavlikyanların bir devamı niteliğinde olan bu hareket bölgedeki tüm kiliseleri etkilemiş ve Sünik Kilisesi, Alban Kilisesi'ne bağlanma teşebbüsünde ileri sürdüğü görüşlerde

³⁵³ Drash'anakerttsi, 332-337 ; Drasxanakertc'i, Böl. 65.

³⁵⁴ Drash'anakerttsi, 338-353 ; Drasxanakertc'i, Böl. 66.

³⁵⁵ Drash'anakerttsi, 354-361 ; Drasxanakertc'i, Böl. 67..

³⁵⁶ Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 1.

³⁵⁷ Argina: Kars'a 64 km uzaklıkta Kars Çayı üzerindeydi. (Bkz. Ğ. Ğukasyan, "Argina", *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1975, 715.)

³⁵⁸ Samouel d'Ani, II/347.

Tondraklıların fikirlerinden hareket etmiştir.³⁵⁹ Dolayısıyla Alban Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasındaki bağın ne olduğu hususundaki tartışmaların da alevlenmesine neden olmuştur. Anania'nın kat'oğikosluğu bu tartışmalar içerisinde geçmiştir. Kendisinden sonra Sünikli Vahan (I., 968-969) geçmiştir. Tartışmalara son verme amacı da güden bu atama yürümediği için bir yıl içinde Albanyalı Step'anos (III., Sevantsi, 969-972) kat'oğikos takdis edilmiştir. Bundan sonraki kat'oğikos ise I. H'açik Arşarunetsi (973-992)'dir.³⁶⁰

Bu dönemde ortaya çıkan meselelerin nedenleri arasında bölgede meydana gelen bölünmelerle yeni küçük krallıkların oluşmasının da etkisi vardır. Ani Bagratunileri kardeşler arasında bölünerek Kars Bagratunilerini oluştururken (962'de)³⁶¹ hemen sonrasında Vaspurakan'da Artzruni kardeşler arasında da bölünme yaşandı.(972) Bu, Vaspurakan'da yeni bir krallık oluşturmadı, ama toprağın bölünmesine, dolayısıyla da

³⁵⁹ Tondraklılar: Tendürek Dağından dolayı bu ismi almış olan harekete Mananai bölgesindeki Tulayl'da kalabalık olmalarından dolayı Tulaylılar da denmiştir. Maniheizm etkisinin açık olduğu Ermenistan'daki hareketlerin devamı niteliği taşıyan bu dini-sosyal hareketin Kilise'ye karşı geliştiğini fikirlerinden anlamaktayız. Onlar, azizler ve dini tasvirler kültürünü, vaftizi, kilise hiyerarşisini, cisimleşmiş Tanrı dogmasını reddediyor ve toplumda eşitliği savunuyorlardı. Ermeni Kilisesi'nde bu harekete karşı yapılan mücadele sonraki dönemlerde de ortaya konmuştur. [Bkz. Lastivertsi, Böl. 22-23. Lastivertc'i, Böl. 22-23 ; Ayrıca bkz. Nerseti Clajensis, *Opera*, C. I, (İtalyanca'ya Çev.: Josephi Cappelletti), Tiypis PP. Mechitaristarum in Insula Lazari, Venetiis, 1833, Böl. 20 ; Çamçean, *Patmut'ivn*, Hator I, Tzanot'ut'ivnk' II Grots, 785-788.]

³⁶⁰ Mateos, Böl. 20-21, 25, Dulaurier'in notu, 40, 109n. İsimlerinden de anlaşıldığı gibi bu son iki kat'oğikos yüzyıllardır bağımlılık veya bağımsızlık konusu tartışılan iki kilisenin üyesidirler. Birincisi Sünik Kilisesi'nin, diğeri ise Alban Kilisesi'nin birer ruhanileridir. Bu dönemde Alban kat'oğikosu olarak gösterilen Hovhannes, her ikisinin seçiminde de bulunur ve Step'anos onun tarafından Ermeni Kilisesi'ne kat'oğikos olarak takdis edilir. Bu dönemdeki tartışmaların temelinde Sünik kilisesi'nin kendisini Alban kilisesi'ne bağlaması yatmaktadır. Ancak Kadıköycü görüşün benimsendiğine dair iddialar mevcuttur ki Bizans'ın dini baskısını zirveye çıkardığı gergin bir ortamda bu söz konusudur. Bizans'ın baskısı, bu olaylar öncesinde Kral Abas döneminde Grek ayin usulüne tabi Abhazların kralı Ber'in Kars'ta yapılan kiliseyi Grek ayin usulüne göre takdis etme teşebbüsüne Abas'ın tepkisiyle başlamıştır. Bunun üzerine Bizans, kendi toprakları içindeki Ermenileri yeniden vaftiz ederek Hristiyan yapmış, bu nedenle de bir çok Ermeni Bagratuni topraklarına geri dönüş yapmıştır. Bu gerginliğin üstüne 967/968'de Bizans'ın tekrar doğuya seferler yapmaya başlamaları Sünikli Ermeni Kat'gikosu Vahan'a kuşkulu yaklaşılmasına, ortaya atılan iddiaların yer tutmasına neden olmuştur. Vahan'ın yerine Step'anos'un seçildiği dönemde tartışmalar devam ederken Vahan Artzrunilerin topraklarında kat'oğikos tanınarak ikamet etmiş, Step'anos ise Ani Bagratunilerince tanınmıştı. Sonunda her iki kat'oğikosun da ölmesiyle yine Alban Kat'oğikosu Hovhannes'in de bulunduğu bir sinodda, Mateos'a göre Anania Kat'oğikos'un da tasvibiyle (Mateos'a göre 985/986'da) H'açik kat'oğikos seçilmiştir. (Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, 1 ; Mateos, Böl. 20-21, 25 ; Ormanyan, *Yekeğetz*, 71-72 ; Tournebize, 150-151 ; Grousset, 462-465, 476-479.)

³⁶¹ Stepanos Asoghik (Asolik), *Etienne Asolik de Taron, Histoire Universelle*, (Çev.: F. Macler), 3. Kitap, Paris, 1917, Kitap III, Böl. 8'den aktaran Grousset, 473. Kars Bagratunileri kralları ve görev süreleri şöyledir. Ani Bagratuni kralı Abas'ın oğlu Muşeg (962-984), oğlu I. Abas (984-1029), oğlu Gagik-Abas (1029-1064). Sonuncusu krallığı Bizans'a bırakmıştır. (Tarihler için karş. Saint Martin, I/421-422 ; Garsoian, *Medieval*, 143-184 ; Garsoian, *Byzantine*, 187-198.)

karışıklığa ve güçsüzleşmeye neden oldu.³⁶² Yine aynı dönemlerde (963) Sünik'deki prenslik de krallığa dönüşmüştür.³⁶³ Başka bir husus ta Ani Bagratunileri 982'de bir daha bölünecek Lor'i Bagratunileri krallığa dönüşecektir.³⁶⁴ Prenslüğün krallığa dönüşümü Kilise açısından önemli meselelerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Çünkü bir Kilise'ye ruhani lider takdisinin gerçekleşebilmesi için önce yüksek rütbeli ruhani lider sonra bir kralın bulunması gelenek haline gelmişti. Bu durumda krallığa yükselmek, piskoposluğun da yükselebileceği şeklinde fikirlerin ortaya çıkmasına neden oluyordu.

Yeni oluşan krallıklar da dahil olmak üzere bu krallıklar arasında Ani Bagratunileri hala güçlüydüler ve kralları Aşot (III. İnayetli, 952-977) döneminde Ani önce krallık şehri (961) yapıldı.³⁶⁵ Aşot'tan sonra şehirdeki yapılanma sürdürüldü ve kat'oğikosluğun oraya taşınmasına zemin hazırlandı. II. Smbat (977-989) döneminde 989'da temelleri atılan³⁶⁶ Ani Katedral'inin inşası kardeşi Kral I. Gagik (989-1020)'in karısı Gadramite tarafından tamamlandı.³⁶⁷ Bu dönemde tüm Ermenistan'da özellikle mimari alanda bir atılım yaşandı. Aşot sonrasında da sürdürülen bu yapılanma günümüzde harabeleri ile meşhur Ani'yi, krallık ve kat'oğikosluk şehrini şenlendirmiştir. Kat'oğikosluk için güvenli ve düzenli bir yapı oluşunca da H'açik'in kendisine halef tayin ettiği Kat'oğikos Sargis (I. Sevantsi, 992-1019)'in ilk işi tahtını Ani'ye taşımak olmuştur.(993)³⁶⁸

³⁶² Mateos, Böl. 9, Dulaurer'in notu, 12, 35n., Abusahl-Hamazasp (953-972) ölünce ülke oğulları arasında paylaşıldı. Büyük oğlu Aşot-Sahak Van Gölü'nün doğusundaki esas Vaspurakan'da kral unvanını aldı. Gurgen Haçik' gölün güneydoğusundaki Andzevatsik'i, Senek'erim-Hovhannes ise gölün güneyindeki R'stunik'i aldı. Ama bunlar sırasıyla krallığa da sahip oldular.

³⁶³ Orbelean, Böl. 50 ; Ayrıca bkz. Grousset, 475. Sünik kralları ve görev süreleri şöyledir: II. Smbat (963-y.o. 998), oğlu VI. Vasak, (y.o. 998-1019), hem kuzeni hem yeğeni III. Smbat (1019-?), kardeşi V. Grigor (?-1091), bundan sonra Alban Gordman'ın soyuna geçmiştir: V.Grigor'un evlatlığı Hovhannes-Senek'erim (y.o. 1091-1105), oğlu VI. Grigor (1105-1166).

³⁶⁴ Vardan Areveltsi, Böl. 48 ; Müverrih Vardan, Böl. 48. Lor'i ve Albanya Bagratunilerinin kralları ve görev tarihleri şöyledir: Ani Bagratuni kralı III.Aşot'un oğlu I. Gurgen (982-989), oğlu Davit' Anhoğın (Topraksız, 989-1046/48), oğlu II. Gurgen -Kivrike (1046-1081/89) Lor'i, Selçuklular tarafından ilhak edilmiştir. (Tarihler için karş. Saint Martin, I/422 ; Garsoian, *Medieval*, 143-184 ; Garsoian, *Byzantine*, 187-198.)

³⁶⁵ Mateos, Böl. 6.

³⁶⁶ H. F. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol. I, Longmans, Green, and Co. , London, 1901, 373. Ayrıca bkz. Grigor Tz. Vardapet Palak'ean, *Nkaragrut'ivn Anii Averaknerun*, Tpagrut'ivn Y. Matt'eosean, K. Polis, 1910, 27.

³⁶⁷ Asoghik, Kitap III, Böl. 30'dan aktaran Grousset, 490. Ayrıca bkz. Lynch, I/373.

³⁶⁸ Asoghik, Kitap III, Böl. 32'den aktaran Grousset, 511. Ayrıca bkz. Mateos, Böl. 28, Dulaurer'in notu, 42, 113n. Mateos, H'açik'in 434 (m. 985/986) yılında ölen Stepanos'un yerine seçildiğini (Mateos, Böl. 25) ve 10 yıl görev yaptıktan sonra Sargis'in 440 (m. 991-992) yılında göreve başladığını söylemektedir. (Mateos, Böl. 28, Dulairier'in notu, 42, 113n) Vardan Areveltsi, Anania'dan sonra H'açik'in 19 yıl, ondan sonra da Sargis'in 24 yıl kat'oğikos olduğunu, sonuncusunun Ani

Bizans 968’de Taron’u alıp beylerini makistros unvanıyla Bulgarlara karşı savaşa gönderdiğinde doğuyu, hem de fazla çaba harcamadan ele geçirmeye başlamıştı.³⁶⁹ 1000’de Tayk’lı Davit’in prensliğini, yani Erzurum ve kuzeyini, Pasin ve Malazgirt’i ilhak ettiğinde Ermeniler elindeki bütün Batı Ermenistan’ı sınırlarına katmıştı.³⁷⁰ Aynı seferinde İmparator II. Basil (976-1025) Vaspurakan’a kol kanat gererek orayı da ilhak edeceğine işaret etmişti.³⁷¹ Bunun için yaklaşık yirmi yıl gerekliydi. Artzruniler, iç kargaşalıklar ve Arapların saldırıları ve güneyden ilk Türk akınları başladığında bin yıldan fazladır ellerinde bulundurdıkları ve genişlettikleri topraklarını Bizans’a teslim ettiler(1021). Basil, karşılık olarak Senek’erim-Hovhannes’in genç oğlu Davit’e Kayseri, Zamantı ve Develi topraklarında yurtluk verdi.³⁷²

Hemen bundan önce Ani Bagratunilerinin de kaderini çizen olaylar gelişti. 1020’de Ani Bagratunileri iki kardeş arasında paylaşarak yeni bir prensliğin oluşmasına neden oldu. Hovhannes-Smbat krallığı, Ani’yi aldı. Ancak varissiz ve beceriksiz olan kral, Kat’oğikos Hovsep’i bir mektupla Trabzon’a göndererek Gürcüleri kendine bağlamak üzere savaşılmaya gelmiş İmparatora kendisiyle çarpışmaması karşılığında krallığını devretme sözü verdi.³⁷³ Daha güçlü bir kişiliğe sahip kardeşi Aşot ile çekişmeleri Hovhannes-Smbat’ı tahtından edemedi, ancak faaliyet alanı da bırakmadı. Aşot, 1039’da öldüğünde bir oğul bırakmıştı. O, Ani Bagratunilerinin tek varisi Gagik idi. Hovhannes-Smbat da hemen ardından vefat etti.(1040) Geriye Ani krallığını Bizans’a teslim etmek kalmıştı. Bu da Aşot’un oğlu

Kat’oğikosluk binasının yanında H’rip’sime manastırını yaptırdığını söylemektedir. (Vardan Areveltsi, Böl. 48 ; Müverrih Vardan, Böl. 48.) Kirakos ise H’açik’in 9 yıl on ay, Sargis’in ise 24 yıl görevde kaldığını söylemektedir. (Bkz. Gandzaketsi, *Patmut’ivn*, Böl. 1.) Aristakes ise Petros’un Sargis’den sonra Ermeni Takviminin 468. yılında (Mart 1019- Mart 1020) takdis edildiğini söyler. (Lastiverts, Böl. 2.) Dulairier, Asoğik’in 441 (23 Mart 992-22 Mart 993) Paskalya yortusunun Salı gününde yapıldığına dair verdiği bilgiden hareketle bu tarihi 29 Mart 992 olarak belirlemiştir. Bu durumda Sargis’in görev süresinin 992-1019 arasında olması akla yatkın gözüküyor.

³⁶⁹ Asoghik, Kitap III, Böl. 8’den aktaran Grousset, 483.

³⁷⁰ Lastiverts, Böl. 1.

³⁷¹ Asoghik, Kitap III, Böl. 46’dan aktaran Grousset, 521-522.; Ayrıca bkz. Smbat, *Chronicle*, 10 ; Smbat, *Vekayiname*, 16, 1n. ; Mateos, Böl. 32.

³⁷² Kumandan Smbat bu devretme olayının sebebini uzun saçlı, okçu Türkler’den Senek’erim’in çekinmesi olarak gösterir. Kendi toprağına mukabil Sivas’a yerleştiğini,(1016/1017) ancak 1022/1023’de Bizans için tehdit oluşturan Nicephorus isimli bir Grek prensini ortadan kaldırmasına karşılık olarak Kayseri, Tsamndav ve H’avatanek (Andreasyan’a göre Sivas’ın güneybatısında bir kale)’ı verdiğini söylemektedir. (Bkz. Smbat, *Chronicle*, 12-13 ; Smbat, *Vekayiname*, 18-19, 20, 2n. ; Lastiverts, Böl. 3.)

³⁷³ Smbat, *Chronicle*, 12 ; Smbat, *Vekayiname*, 19; Ayrıca tarihleri yanlış vermiş olan Mateos’la karş. (Mateos, Böl. 8-10 ; Ayrıca bkz. Vardan Areveltsi, Böl. 52 ; Müverrih Vardan, Böl. 52.)

Gagik'e düştü. Ani'yi teslim etmek kolay olmadı, fakat Gagik, İmparator'un İsa-Mesih adına yazdığı mektubuyla kandırılarak İstanbul'a götürüldü. Anlaşılan Ani'de şehri savaşmadan vermeyi içine sindiremeyenler vardı. Ancak teslim edecek veya kendileri adına savunacak birilerini bulamayınca, ya da Kat'oğikos Petros uygun görmeyince Bizans'a teslim etti. Kat'oğikos kendisi de Ani'de oturmaya devam etti. Bu arada kendi toprağına idareci olmayı ümit eden İstanbul'daki Gagik, açık esaretin ardından halk tarafından gönderilen Ani'nin kırk anahtarını imparatora teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Ani 1045'de Bizans toprağı oldu. Konstantinos Monomakhs Gagik'e teselli olarak Kapadokya'daki Kharsiana ve Lykandos themalarında araziler verdi.³⁷⁴ Bu olay, Ani'nin kızlara isim olmasının en önemli nedenlerinden biri olsa gerek.

Bizans, Ani hakimiyetinden sonra yerli milis ordusunu lağvederek bölge halkına yüklediğı ağır vergi karşılığında bir paralı ordu oluşturdu.³⁷⁵ 1045 sonrasında bölgeye akınlarını genişleten Türklere karşı bu ordu ile karşılık verdi. Türkler 1064'te Ani'yi aldıklarında daha II. Basil zamanında Bizans'ın vasalı olan³⁷⁶ Kars Bagratunileri de kendi bölgelerini Bizans'a teslim ettiler. Bizans ise karşılığında Gagik-Abas'a Tzamındav (Zamantı)'ı verdi.³⁷⁷ Vardan'a göre buna ilaveten Lar'ia (Larissa), Amasya ve Komana'yı yüz kadar köyle birlikte verdi.³⁷⁸ Böylece X. Yüzyılın büyük krallıklarının tamamı ve küçük prensliklerinin bir çoğı bölgeyi Bizans hakimiyetine

³⁷⁴ Lastivertsi, Böl. 2, 10 ; Kumandan Smbat ve Vardan'da Kalon Peğat (Kalonpağat) ve Pizu şeklinde geçen Kapadokya'daki bu şehirlerin tam yeri tespit edilememiştir. (Smbat, *Chronicle*, 20 ; Smbat, *Vekayiname*, 26-27, 29-30, Dulaaurier'in notu, 30, 1n). Kirakos ise "*Bizanslılar göç etmiş olanlara, iki kral Gagik (Ani ve Kars Bagratunilerini kastederek) 'e verilen Kayseri ve Sivas bölgelerinde topraklar ve şehirler verdi*" der. (Bkz. Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 1.; Mateos, Böl. 8-10, 56-62, 65-66;; Vardan Areveltsi, Böl. 55 ; Müverrih Vardan, Böl. 55.)

³⁷⁵ Honigmann, *Bizans*, 176 ; Ayrıca bkz. Grousset, 571-573 ; Kirakos, Ani'nin alınışından sonra Bizans'ın göç ettirme politikasına değinerek Bizans'ı ihanetle suçlamaktadır. (Karş. Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 1.)

³⁷⁶ Honigmann, *Bizans*, 176. 1040-1045 arasında Ermeniler ülkelerini Bizans'a teslim etmek istemezken, idarelerini yürütecek birini bulmaya çalışırlar. Lor'i Bagratunilerinin kralı Davit' Anhoğın'e, hatta onun kızkardeşiyle evli Dvin Emiri Ebülesfar'a, yine Bagratuni soyundan gelen Gürcistan ve Abhazya kralı Bagrat'a Ani'yi teslim etmeyi düşünürler. (Mateos, Böl. 54, Dulaaurier'in notu, 68-69, 171n, 172n, 173n) Ancak Kars Bagratunilerine devretmek akla gelmez. Grousset, bunu hayretle zikreder ki Bizans'ın vasalı durumuna gelmiş olmaları buna açıklık kazandırırken Kars Bagratunilerinin güçsüz durumda olduğunu da gösterir. Dolayısıyla Kars'ı Alparslan'ın Ani'yi almasından sonra savaştan kurtulmak için Bizans'a teslim etmeleri de anlaşılmaktadır. (Bkz. Grousset, 565.)

³⁷⁷ Mateos, Böl. 88. Bu eseri notlandıranlardan (122, 50n) Andreasyan, Gagik'leri karıştırmıştır. Oysa Simbat Sparapet, Aşot'un oğlu ve son Ani Bagratuni kralı II. Gagik'e verilen bölgeleri zikretmiştir.

³⁷⁸ Vardan Areveltsi, Böl. 58 ; Müverrih Vardan, Böl. 58. Lar'ia (Larissa), Bilge Umar'ın eserinde 11 nolu, Kuzey Kapadokya'daki Larissa olsa gerek. Ancak Kapadokya'da Zamantı çayı üzerinde gösterilen yer de olabilir. Yerini Honigmann da tam olarak gösterememiştir. (Honigmann, *Bizans*, 53, 5n) Komana, günümüzde Tokat'a bağılı, 9 km kuzeydoğusundaki Gömenek/Gümenük köyü olmalı. Ancak Adana-Tufanbeyli çar Köyü'nün yerinde kalıntıları bulunan şehir de Komana'dır. (Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 2. baskı, İnkılap, İstanbul, 1993, 458, 508.)

teslim ederek batıya göç ettiler. doğuda Bizans ordusunda savaşan Ermeniler de vardı şüphesiz. Türklerin bu etkili saldırıları karşısında Bizans imparatoru, en sonunda kendisi savaşmak zorunda kaldı. Ama 1071’de Malazgirt’te yenildi. Böylece Bizans, artık doğu sınırını batıya çekerek ülkesini daha batıda savunmak zorunda kaldı. Bizans, 1045’den önce almış olduğu Ermenistan şehirlerinde Antakya Patrikliği’ne bağlı piskoposluklar oluştururken bu tarihte ve sonrasında almış olduğu bölgelerde ise birer piskoposluk dahi oluşturamadan³⁷⁹ bütün bu şehirleri Türklere bırakmak zorunda kaldı.³⁸⁰

Bizans’ın bu garip uygulamaları ilk bakışta ne kadar da masum görünüyor. Ancak, Bizans’ın yüzyıllardır sürdürdüğü, kale niyetine değerlendirdiği Ermenistan kalesine, yani kendi kendine indirdiği son darbeydi. Çünkü Ermenistan’daki koruyucu yapıyı sonunda yıkmıştı. Feodal aileler Ermenistan’da birleşemeseler de güçlü bir yapı oluşturuyorlardı. Son bir çırpınıyla şenlendirdikleri yurtlarını garip bir şekilde Bizans’a bıraktılar. Hangi amaçlarla, ne niyetlerle bıraktılar, hangi umutlarla ya da umutsuzluklarla yeni yurtlar edindiler? Anlaşılan aileler arası çekişmeler, sürekli savaşlar artık tüketmişti. Bizans’a da öne çıkıp savaşan bir lider bulamayınca teslim etmişlerdi. Bizans’ın bu uygulamasını masum addetmek çok zor. Ancak Bizans’ın da artık iyice sıkıştığını göstermektedir. Önce İstanbul’u, batıyı korumak gerektiğini düşünüyordu herhalde.

Yüzyıllardır Batı’ya doğru devam eden Ermeni göçü temelde iki nedene dayanıyordu. Birincisi Bizans’ın kadim dostluğundan kaynaklanıyordu. Bizans yüzyıllardır bölgedeki Ermeni nüfusunu, idari yapısını, kültürünü kırmaya çalışıyordu. VI. Yüzyıl sonlarına doğru Ermenilerin yumuşak karnı dinlerini kullanarak mezhepleri birleştirmenin, daha doğrusu Kadıköycü Kristolojiyi benimsetmenin zor olduğunu anladıklarında önce Trakya bölgesindeki tehdit oluşturan düşmanlarına, sonra Güney’den gelen Arap tehdidine karşı ya zorla ya da Ermeni feodal aileler arasındaki kavgalardan faydalanarak taraflardan bir derebeyin liderliğinde savunma hattı oluşturmak için sürgün ediyordu.

Diğeri ise Arapların da gelmesiyle tam anlamıyla bozulmaya giden Ermeni feodal aile yapısı içerisinde doğrudan binlerce nüfusun yer aldığı zorunlu göçler idi. Bu

³⁷⁹ Honigmann, *Bizans*, 188-215.

³⁸⁰ Türklerin XI. Yüzyılda Ermenistan’ı fetihleri hususunda yapılan araştırmalar için karşılaştırmalı olarak şunlara bakılabilir. (Karş. Grousset’nin eserindeki “Selçuklu İstilası” başlıklı XII. Bölüm, 571-621 ; Paul A. Blaum, “*The Coming of the Turks*”, *Ararat*, Vol. XXXIV, Summer 1993, No.: 135, 9-21 ; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK., Ankara, 1983, 7 vd.)

göçler Kapadokya ve Kilikya bölgesine doğru, hatta Ege'ye, Avrupa'ya Ermeni nüfusunun kaymasına neden oldu. Böylece gittikçe daralan Bizans topraklarında (zaman zaman tekrar genişliyordu, ancak bu yeni bir nüfus kaymasına neden oluyordu) önce sınır eyaletlerini koruyan yeni müttefik Ermenileri, sonra ise mülk sahibi Ermenileri, dolayısıyla hiçbir zaman kesbiyet kazandırılmayan Kilikya ve çevresi Ermeni nüfusunu oluşturdu. Böylece Kilikya bir Ermeni sığınma memleketine dönüştü. Bu arada Orta Anadolu, Kıbrıs, Suriye ve Mısır az da olsa Ermeni nüfusun yer aldığı bölgeler haline geldi.

Bu göç ettirmeler yeni bir Ermenistan oluşturdu. Nüfus kesafeti ellerinde değildi. Ama Bizans'tan Selçuklulara geçmiş eskisine özlemle baktıkları yeni yurtları vardı. Kralları arkadan gelmişti. Devamında ise din adamları, kat'oğikosları gelecekti.

Kat'oğikosluğun Dvin'den ayrılıp kadim Ermenistan'da gezindiği dönemle ilgili kaynaklarda Ecmiatzin hakkında hemen hiç bilgi verilmemiştir. Yeni krallıkların ve yeni kat'oğikosluk mahallerinin olduğu bu dönemde Dvin hep Müslümanların elindeydi. Sürekli savaş ve çekişmeler içerisinde geçen bu dönemde yeni merkezler oluşurken eskileri öne çıkamadı. Oysa Ecmiatzin ayakta durmakla beraber fiziksel olarak yaklaşılamayan, ancak geleneksel yerini koruyan bir durumdaydı. Ecmiatzin'le bağlantılı geleneğin, yani Aziz Grigor, Hr'ip'simyan bakireler gibi geleneğin Ermeni gönüllerinde korunduğunu krallıklar döneminde yapılan dini yapıların isimlerinde³⁸¹ görmek mümkündür. Krallıkların kaybolmasıyla batıya göç eden Ermenileri kat'oğikoslar da izledi. Kat'oğikoslar Kapadokya ve Kilikya bölgelerine yerleştiğinde Ermenistan'ın birçok şehri henüz Bizans'ın elinde idi.

Bu taşınma süreci Ermeni Kilisesi'nde çift başlı idarelerin oluşmasına sebebiyet verecektir. Bu nedenle Vağarşapat'ın, Vağarşapat ile ilgili geleneksel birikimin, kutsal mekanların, kutsal objelerin belirgin hale gelerek hem tartışma zemini, hem de dolayısıyla Ecmiatzin ile alakalı bilgiler oluşturduğu sürece ulaşmış olduk.

³⁸¹ Ecmiatzin Ana Kilisesi formunda yapılmış Ani katedrali 'Ana Kilise' veya 'Nakışlı Kilise' de denen Surb Grigor Lusavoriç Kilisesi (Yapılışı, 1215) buna bir örnektir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. (Bkz. Lynch, I/370-386 ; Ayrıca bkz. Palak'ean, 27-40). Ayrıca Vardan'ın Kat'oğikos Sargis (992-1019) döneminde Ani Kat'oğikosluk binasının yanında Hr'ip'sime manastırını yaptırdığını söylemesi de bir örnektir. (Bkz. Vardan Areveltsi, Böl. 48 ; Müverrih Vardan, Böl. 48.)

3. Kat'oğikosluğun Kilikya Döneminde Ecmiatzin (1058-1441)

Ermeni kat'oğikosluğunun başka yerlere taşınması ve aynı zamanda farklı yerlerde bir çok kat'oğikosun bulunması, kat'oğikosluk merkezinin Ani'de ikameti sonrasına, Kat'oğikos I. Petros (1019-1058) dönemine rastlamaktadır. Bu kat'oğikosun Bizans topraklarındaki Ermenilerin yanına gelişi Bizans'ın Ani'yi zabtı sonrasında gerçekleşmiştir. 1045'te Ani Bizans'a teslim edildiğinde Petros bunda etkili olmuş ve kendisi katedralde oturmaya devam etmiş, hatta Ani idarecisini dahi idare etmiştir.

Bu zamanda Bizans İmparatoru Constantine (IX, Monomah 1042-1055) 1044'te Kamenas isimli birini Ani'nin idaresi için (iş'an) gönderir.³⁸² Kat'oğikos Petros ise İstanbul'a davet edilerek hareketsiz bırakılır. Orada dört yıl (ya da üç yıl) zorla ikame ettirildikten sonra Ani'ye değil de Sivas'a, Vaspurakan kralı Senek'erim'in oğlu Atom'un yanına yerleştirilir.³⁸³ Sivas'da vefat eden Petros'un yerine H'açik tayin edilir.(1048)³⁸⁴ Ancak H'açik de İstanbul'a götürülür veya Petros ile birlikte götürülmüştür.

³⁸² Lastivertsi, Böl. 14 ; Kamenas hakkında ayrıca bkz. Jos. Markwart, *Südarmerien und die Tigrisquellen*, Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien, 1930, 529-530, 568-570.

³⁸³ Mateos, Böl. 74. Sımbat, Kat'oğikos Petros'un İstanbul'a gidiş tarihini Mateos'la aynı tarihe (498 Ermeni Tarihi, m. 1049-50) yerleştirir. Fakat orada dört yıl (Türkçe çeviride 4 ay) kaldığını söyler. Petros'un ölüm tarihini ve Haçik'in makama atanmasını ise 505 (1056-57) olarak göstermiştir. (Smbat, *Chronicle*, 22-23 ; Smbat, *Vekayiname*, 34-37.) Aristakes ise Ani'ye idareci olarak gönderilen (493/M. 1044) Kamenas Petros'u imparatorun emriyle Ani'den uzaklaştırıp önce Karin-Artzn Avan'a yerleştirilir. Ancak sonra gizlice Kamenas'ın adamları H'ağtoy Ar'ic' isimli yere ve yeğeni H'açik'i ise Seav K'ar (Kara Kaya) isimli bir yere yerleştirirler, hapsederler. Sonra H'açik'in kardeşi Anania da dahil İstanbul'a götürülürler. Döneme en yakın tarihçinin vermiş olduğu bu bilgiler Bizans'ın Ani'yi zaptettikten sonra dini anlamda da bazı çalışmalara girdiğini göstermektedir. Bunda Kat'oğikos Petros'un önceki idareciyi idare ettiğini, hatta Dvin'e yürüyen ordunun başında yer aldığını yine aynı kaynaktan öğreniyoruz. Yeni idareci Kamenas'ın tamamen bu politikanın yerine getirilmesi için gönderildiği anlaşılmaktadır. Yumuşak şekilde halletmek isteyen İmparator'dan gizli olarak hapsedilirler, sonra İstanbul'a sevke mecbur kalırlar. (Lastivertsi, Böl. 10.) Aristakes, 497/m. 1048 tarihini verdikten sonra üç yıl İstanbul'da kaldığını, dönüşünde Sivas'a yerleştiğini ve iki yıl sonra öldüğünü söyler. Orada, uzun zaman önce kendisine halef tayin ettiği, önceden takdis ettiği H'açik kat'oğikos yapılır. İmparator bunu duyar duymaz İstanbul'a çağırır. Beraberinde hem oradaki hem de Ani'deki kat'oğikosluk hazineleri de götürülür. İmparator ona vergi koymak ister. Ancak üç yıl sonra vergisiz ve altın mühürle mühürlenmiş bir mektup ile Tarnta (Darende)'da iki manastır vererek serbest bırakır. H'açik kendisi için Senek'erim'in oğullarının düzenlediği yere yerleşir. (Lastivertsi, Böl. 14.). Aristakes, devamında Theodara (1055-1056)'nın tahta geçişini anlattığı bölümde Ermenistan'daki durumu şu sözlerle ifade eder: "Derin kuyuya indirildikten ve 15 yıl dayanıklılık cezasıyla test edildikten sonra Tanrı'nın adamı saygıdeğer Grigor (Grigorios)'un apostolik bir taht üzerine kurulmuş, büyük ve harika hayrapetlik tahtı nerede? Bugün bir oturanı olmaksızın boştur, ziynetleri soyulmuş, toz ve örümcek ağlarıyla kaplanmış, ve varisi bir köle ve esir olarak yabancı memleketlere gitmiş." Devamında ise Vartapetlerin vaazlarının, teolojik kavgalarının olmayışını fırsat bilen heretiklerin ortaya çıktığını ekler. (Lastivertsi, Böl. 17.). Sonra 1058 yılı altında heretik diye vasıflandırdığı Tondrakyan hareketini anlatır. (Lastivertsi, Böl. 22-23.)

³⁸⁴ Mateos, Böl. 85. Mateos'a göre Petros, 498/m. 1049'da İstanbul'a giderken itinalı davranarak kendisine halef olarak II. H'açik Anetsi'yi (1058-1065) bırakmıştı. Anlaşılan kat'oğikos geri

Kaynaklarımızdaki paralellik olan noktalardan birisi Bizans'ın kat'oğikosluğu yıkmaya dönük faaliyetleridir. Bunun için ruhani liderler İstanbul'a çekilirken kat'oğikosluk hazineleri de beraberinde götürülür. Bu nedenle bu olayların Ani'nin zabtı sonrasında olması muhtemel gözükmektedir. Mateos'tan H'açık'ın İstanbul'da üç yıl kaldığını, sonra Tavplur'a yerleştiğini ve yabancı memleketlerde altı yıl kaldıktan sonra 514/1065 tarihinde öldüğünü öğreniyoruz.³⁸⁵

H'açık'ten sonra II. Grigor Vkasaser (1066-1105) Ermeni kralı Gagik tarafından 1066'da kat'oğikosluk makamına yerleştirilmiştir.³⁸⁶ Kat'oğikos Grigor'un kat'oğikosluk makamının bulunduğu yerin, genelde Mateos'un verdiği bilgilerle paralellik arzeden günümüz Ermeni Kilisesi resmi kaynaklarından Tzamındav olduğunu öğreniyoruz.³⁸⁷ Ancak, Mateos'da bu konuda açık bir bilgi olmamakla beraber 1065 yılında İkinci Ermenistan içerisinde yer alan Tzamındav'ın Kars Bagratuni Kralı Gagik'e Kars şehri ve Vanand mülkü karşılığında Bizans İmparatoru tarafından verildiğini ve Grigor'un Gagik'in emriyle kat'oğikosluk tahtına çıktığını görüyoruz.³⁸⁸ Buna göre 1066 yılında Ermenilerin elinde bulunan ve Mükremin Halil Yinanç'a göre

dönemeyeceğini tahmin ediyordu. Bu nedenle kutsal müron yağını da metal kaplara doldurup saklamıştı. (Mateos, Böl. 74.) Kat'oğikos Petros kırk iki yıl bu makamda bulunduktan sonra 507/1058'de vefat etmiş ve Sivas'ta Surb Nişan Manastırına defnedilmiştir. (Mateos, Böl. 81.) Kendisinden sonra halef tayin ettiği H'açık, kat'oğikos olmuştur. Ancak Kalkedon mezhebine sokmak isteyen Romalılar onu alır ve İstanbul'da üç yıl tutarlar. Bu olaylardan sonra kat'oğikosluk makamının günümüz Maraş topraklarının içinde bulunan Çahan bölgesindeki 'sık fundalıklar ve çalılıklar' anlamındaki T'avblur'da üç yıl kaldığını görüyoruz. (Bkz. Mateos, Böl. 85, Dulaurier notu, 113, 30n.)

³⁸⁵ Mateos, Böl. 89. Müverrih Vardan'a göre bu süre iki yıldır ve Haçık'ten sonra Kat'oğikosluk beş yıl boş kalmıştır. (Vardan Areveltsi, Böl. 55 ; Müverrih Vardan, Böl. 55.) Smbat, 42 yıl görevde kaldıktan sonra 507'de vefat eden Petros'un yerine H'açık'ın geçtiğini, (Smbat, *Chronicle*, 26.) sonra 508/m. 1059'da İstanbul'a götürülüp orada üç ay kaldığını, Atom ve Apusahl'ın onu T'avblur'a yerleştirdiklerini, orada üç yıl kaldığını, (Smbat, *Chronicle*, 28) altı yıllık kat'oğikosluğunun 514/m. 1065'de yabancı bir memlekette sürgün olarak ölümü ile sona erdiğini, ancak bu dönemde Bizans'ın dini baskısının sürdüğünü, ta ki baskının yedinci yılında Kral Gagik (II, Aşot'un oğlu, Ani Bagratunilerinden)'e hayrapet atama emri verildiğini, onun da Grigor Vkasaser'i kat'oğikos tayin ettiğini yazar. (Smbat, *Chronicle*, 30.) Smbat Vekayinamesi'nin Türkçe'sinden bir çok yerin çevrilmediği anlaşılmaktadır. (Bkz. Smbat, *Vekayiname*, 39-41.) Smbat'ın verdiği bilgiler Mateos'la paralellik arzettektedir. Buna göre 1058'de İstanbul'da üç yıl kalır, sonra üç yıl da T'avblur'da kaldıktan sonra ölür. Bu arada bir yıl daha devam eden Bizans baskısı yumuşar ve böylece zulmün yedinci yılında, 515 (5 Mart 1066/7 Mart 1067)'de Grigor (II, Vkasaser, 1066-1105) kat'oğikos takdis edilir.

³⁸⁶ Smbat, *Chronicle*, 30 ; Ayrıca bkz. Mateos, Böl. 90.

³⁸⁷ Petros Hovhannisyan (Ed.), 126 ; Ayrıca bkz. "Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots", *H.S.H.*, Hator 5, Yerevan, 1979, 166.

³⁸⁸ Mateos, Böl. 88, 90 ; Ayrıca bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, 345.

Kayseri'nin doğusunda, Zamantı Çayı'nın kenarında bir kale olan Tzamındav'da³⁸⁹ olması pek muhtemeldir.

Kat'oğikos Grigor (II., Vakayser)'un hayrapetlik tahtında bulunduğu dönem 1066'dan öldüğü tarih 1105'e kadar sürdüğü kabul edilmiştir. Ancak Kat'oğikosluğun Kilikya bölgesine yerleşme sürecinde Maraş ve çevresi başta olmak üzere birçok yerde birden fazla kat'oğikos aynı anda Aziz Grigor'un tahtı olarak kabul edilen makamı işgal etmişlerdir.³⁹⁰ 1066-1094 yıllarını kapsayan bu dönemde Ermeni Kilisesi'nin resmi yayınlarında Grigor Vkayaser'den sonra kat'oğikoslar silsilesine eklenen Ani'li Barseğ'in kat'oğikos tayini de gerçekleşmiştir.³⁹¹

1081'de Lor'i Bagratunilerinin son kralı Gurgen (II-Kivrike, 1046-1081/89) ve Albanların Kat'oğikosu Stepanos'un bir araya getirilmesi ile Ani'de ikamet eden Şirak başpiskoposu Anili Barseğ, *bütün Ermenilere kat'oğikos* tayin edilmiştir.³⁹² Barseğ, 1113 tarihinde vefat edene dek makamında kalmıştır. Ancak Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun resmi yayınlarında Barseğ'in kat'oğikosluk dönemi 1105-1113 tarihleri arasında gösterilmektedir.³⁹³

³⁸⁹ Mateos, M. H. Yinanç'ın notu, 15, 43n. Ayrıca bkz. Kırzioğlu, *Kars*, 345.

³⁹⁰ 1066-1094 döneminde kat'oğikos seçilen ve görevi biten ruhanilerin görev mahalli ve tarihleri şöyledir: (İsimlerin başındaki numaralar Ermeni Kilisesi'nin resmi kat'oğikoslar silsilesinde gösterilen kat'oğikosların sıra numaralarıdır.)

61. II. Grigor Vkayaser (1066-1105) Tzamındav, Mutarasun, 1075'den sonra İstanbul, Roma ve Mısır, daha sonra Göksun (Keysun, Karmir Vank)'da 1105'de vefat etmiştir.

Gevorg, 518 (1069-70)-521 (1072-73) arasında Tzamındav,

Sargis, Honi'de 521 (3 Mart 1072-2 Mart 1073)-526 (1077-1078) arasında,

Teodoros, Honi'de 526 (1077-1078)-539 (1090-1091) arasında,

62. I. Barseğ Anetsi, (1105-1113), 1081 yılında Ani'de seçilmiş, sonra Göksun'da (Keysun'da Karmir Vank) veya Şuğır'da ikamet etmiş 1113'de burada ölmüş.

Poğos, Maraş'da 1085-1086'da altı ay kadar,

Petros, Maraş'da 1086'dan 542 (1093-1094) tarihine kadar.

63. III. Grigor Pahlavuni (1113-1165) Göksun (Karmir Vank), 1025'de Dzovk ve yaklaşık 1050'de Rumkale. Bu konuda ayrıntılı bilgi için şu çalışmamızın 621-624 sayfalarına bakılabilir. (Canan Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Kat'oğikosluk: Sis (Kozan) Kat'oğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894)", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*, C. II, Maraşder & Kahramanmaraş Belediyesi, İstanbul, 2005, 617-634.)

³⁹¹ Petros Hovhannisyan (Ed.), 128 ; Ayrıca bkz. "Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots", 167.

³⁹² Mateos, Böl. 120 ve Ed. Dulairier'nin notu, 159, 125n. Ayrıca bkz. Vardan Areveltsi, Böl. 59 ; Müverrih Vardan, Böl. 59. Sımbat, Barseğ'in Ani başpiskoposu iken 530 (1081-82) tarihinde kat'oğikos takdis edildiğini söyler. (Smbat, *Chronicle*, 42 ; Smbat, *Vekayiname*, 47.) Burada yapılan atama Ermeni Kilisesi'nin Alban Kilisesi ile birlikteliğinin sürdürüldüğünü göstermektedir. Ayrıca bu konuyla ilgili, ama tersi bir örnek de vardır. Ermeni tarihinin 552. yılında (1103-1104) yukarda bahsetmiş olduğumuz Albanların Kat'oğikosu Stepanos'un uygunsuz bir hareketi sebebiyle kendisinin ruhani takdisini yapmış olduğu Ermeni Kat'oğikosu Barseğ tarafından aforoz edilerek mevkiinden tard edildiğini görüyoruz. (Bkz. Mateos, Böl. 181.)

³⁹³ Petros Hovhannisyan (Ed.), 128 ; Ayrıca bkz. "Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots", 167.

Barseğ'in Ani'de kat'oğikos tayin edilmesi olayı Selçuklular hakimiyeti döneminde gerçekleşmiştir. Kat'oğikos tayininde kral olarak kabul edilen birisinin ve yüksek bir ruhaninin gerekliliğine örnek daha önceki dönemlerde çok vardır. Ermenilerin batıya göç ettikleri bu dönemde bu sorunu bir çok krallığın varlığı çözümlenmiştir. Grigor Vkyaser'i Kapadokya'ya yerleşen krallık soyunun, Ani'de ise bir diğer krallık soyunun etkin olmasıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Ani'deki atamada yüksek ruhaninin bulunması meselesi ise Alban kat'oğikosunun bulunmasıyla çözümlenmiştir. Ancak bu durum aynı anda başka bölgelerde farklı kat'oğikosların bulunmasına da neden olmuştur.

Bu kat'oğikos tayinlerinde Ecmiatzin'in konumunu ortaya koyan tartışma konuları gündeme getirilmiştir. Bu anlamda en dikkat çeken atama olayı Barseğ'inkidir. her şeyden önce kat'oğikosluğun Kadim Ermenistan'dan uzaklaşması bütün Ermenileri etkilemiş üzücü bir olaydır. Aristakes (Eseri 1072'de biter), bu durumu Aziz Grigor'un tahtının boş olduğunu, varislerinin yabancı memleketlerde köle ve esir olduğunu söyleyerek ifade etmektedir. Barseğ'in atanmasında bu özlemin giderilmesi, geleneksel kat'oğikosluğun yeniden yerleştirilmesi şeklinde algılanmaktadır. Mateos, bu atamayla birlikteki bölge halkının sevinçlerini de ortaya koymaktadır. Ancak, burada konumuz açısından dikkat çeken en önemli nokta Barseğ'in *bütün Ermenilerin kat'oğikosu* (*amenayn Hayots Kat'oğikos*) şeklinde vasıflandırılmasıdır. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun günümüzde vasıflandırılma biçimi olan bu durum Barseğ ile başlamıştır. Aynı anda dört-beş kat'oğikosun bulunduğu bir dönemde böyle bir vasıflandırmanın anlamı da belirginlik kazanmaktadır. Çünkü böyle bir vasıflandırma bu kat'oğikos bolluğuna son vermek, geleneğe uygunluk kazandırmak amacı gütmektedir. Bu nedenle yüksek bir Ermeni ruhanisinin olmadığı bölgede Albanların kat'oğikosuna başvurularak yüksek ruhani lider ataması yapılmıştır.

Barseğ'in kat'oğikosluğunda geleneğe bağlılığı gösteren başka bir örneğimiz daha vardır. Ermeni tarihinin 539. yılında (1090-1091) kat'oğikos Barseğ Melikşah'ın yanına gittiğinde bu Türk hükümdarı tarafından Ermeni kilise ve manastırları ile ruhanileri vergiden muaf tutulur. Kat'oğikos Barseğ, Çahan eyaletine geldiği vakit Filartos'un emriyle Honi'de kat'oğikosluk etmekte olan Teodoros'u makamından düşürerek I. Petros (1019-1058)'a ait olan *kat'oğikosluk başörtüsünü, asayı ve haçı*³⁹⁴

³⁹⁴ Vardan, Kat'oğikos Barseğ'in Ani'deki makamına gittiği bir seferde Malazgirt kalesinde Rumların onu soymak istediklerinde birisinin Havarilerden T'adeos eli ile yapılmış haçı suya attığını söylemektedir. (Bkz. Vardan Areveltsi, Böl. 66 ; Müverrih Vardan, Böl. 66.)

ondan alır. Böylece kat'oğikosluğu kendi şahsında birleştirir.³⁹⁵ Bu, kat'oğikosluğu tek şahısta birleştirme olayı yine bir krala, bölge hükümdarı Melikşah'a bağlı olarak gelişmektedir. Ancak batıya göç eden ilk kat'oğikosa ait kat'oğikosların kullandığı kutsal objeler geleneksel bölgede atanan ruhaniye verilmektedir.

Mateos, bir çok yerde tahtı bulunan Ermeni Kilisesi yüksek ruhani liderlerinin her birinin piskoposluk payesi verdiklerini ve mukkades müron yağını takdis ettiklerini; piskoposluk payesi verilenlerin papaz takdis ettiklerini, bunların da evharistiya (*patarag*) ayini ve vaftiz icra edip nikah kıydıklarını söylemektedir.³⁹⁶ Buradan bütün kat'oğikosların ruhani liderlerin görevlerinin hemen tamamını yürüttükleri anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu hak ve vazifelerden piskopos ve müron yağı takdisi sadece kat'oğikoslara aittir ve onların temel ayırt edici salahiyetleridir. Bu temel iki görev çok önemlidir. Çünkü piskoposluk takdisi ve hem bu takdis olayında hem de kilise ayinlerinde, yani bütün kutsamalarda kullanılan müron yağı her şeyden önce Kilise'nin, Kilise hiyerarşisinin ve ayinlerin devamı için gereklidir. Dolayısıyla bu görevler Kilise'yi ayakta tutan temel hüviyetlerdir.

Bu tarihten (1094) itibaren Ermeni Kilisesi'nde aynı anda görev yapan iki kat'oğikos kaldığını görüyoruz. Bu kat'oğikoslar Ani'deki Barseğ ile Mısır'dan Ermenistan bölgesine geçen ve günümüz Ermeni Kilisesi resmi kaynaklarında Barseğ'den önce Ecmiatzin kat'oğikosluğunun halefi olarak yer verilen Grigor Vkayaser'dir. Diğeri ise Barseğ'dir.

Kat'oğikos Grigor Vkayaser Tzamındav'dan 1075 yılında hareket ederek sırasıyla İstanbul'a, Roma'ya ve Mısır'a gitmiştir.³⁹⁷ Mısır'dan ayrıldıktan sonra Ermeni prensi Goğ-Vasil'in yanında ikamet etmeye başlamış ve 554 (m.1105) tarihinde vefat edene dek burada kalmıştır.³⁹⁸ Muhtemelen Göksun (Keysun) yakınlarındaki defnedildiği Karmir Vank manastırında ikamet etmiş olan Kat'oğikos Grigor

³⁹⁵ Mateos, Böl. 134. Ayrıca bkz. Vardan Areveltsi, Böl. 59 ; Müverrih Vardan, Böl. 59. Mateos'da kat'oğikosluk örtüsü ile alakalı başka bir örnek daha vardır. Ermeni tarihinin 521 (1072-73) yılında II.Grigor ile Georg arasındaki bir anlaşmazlık üzerine Grigor Vakayaser, kendi yerine tayin ettiği (1069-70'de) Georg'u kat'oğikosluk tahtından düşürmüş ve kat'oğikosluk örtüsünü başından almıştır. (Bkz. Mateos, Böl. 105.)

³⁹⁶ Mateos, Böl. 125. Mateos sonraki bölümde aynı anda altı Ermeni kat'oğikosu olduğunu söylemektedir. (Bkz. Mateos, Böl. 126 ; ayrıca karşı. Smbat, *Chronicle*, 39.)

³⁹⁷ Mateos, Böl. 108, Aynı bölümde Dulaurier'in notu, 151, 102n.

³⁹⁸ Mateos, Böl. 187. Ermeni prensi Goğ-Vasil, Kommagene'nin güney tarafında muhtar bir devlet kurmuştu ve Maraş bölgesi içinde, Besni civarında bulunan Göksun (Keysun) şehrinde oturmakta idi. Vasil, bu devleti 1082'den 1112 tarihine kadar idare etmiştir. (Bkz. Mateos, Böl. 178, Dulaurier'in notu, 221, 22n.)

Vkayaser'in ölümünden sonra Anili Barseğ Ermeni Kilisesi'nin tek kat'oğikosu olarak kalmıştır.

Barseğ, 552 (m. 1103)'de Urfa kontu Baudoin'in yanına gelir ve onun verdiği köylerde ikamet eder.³⁹⁹ Grigor'dan sonra tek kat'oğikos olan Barseğ Maraş yakınlarında bir yerde kaza geçirmiş ve Maraş'la Sis arasında, Maraş'tan iki günlük mesafede, Karadağ (Amanos) manastırlarından Şuğır'a defnedilmiştir.⁴⁰⁰

Barseğ'den sonra Kat'oğikos II. Grigor'un Goğ-Vasil'in isteği üzerine halef tayin ettiği çocuk yaşındaki III. Grigor Pahlavuni, Göksun yakınlarındaki Karmir Vank Manastırı'nda kat'oğikos olarak takdis edilmiştir.⁴⁰¹ Bu sırada Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini gösteren ve Ecmiatzin'de oluşturulan geleneğin tartışma malzemesi yapıldığı önemli bir gelişme olmuştur. Barseğ'in ölümünden sonra kat'oğikos olarak seçilen III. Grigor çok genç olduğundan Ahtamar Piskoposu Davit', kat'oğikosluğunu tanımamış⁴⁰² ve Aziz Grigor'un ayin minberi, asası ve deriden yapılmış kuşağının Ahtamar'da bulunması, bunun yanında, Azize Hr'ip'sime'nin Trdat tarafından takibi esnasında orada saklanmış olduğundan, onun pabuçları, kana boyanmış yaşmağı ve tülbentten yapılmış bir peşkiri de orada bulunduğundan kat'oğikosluk makamı olmaya layık olduğunu öne sürerek bölge piskoposlarından beşinin toplanmasıyla kendisini kat'oğikos olarak takdis ettirmiştir. Davit'in ileri sürdüğü önceliklerinden birisi de bir zamanlar Ahtamar'ın Vaspurakan krallığına merkez olmasıdır.⁴⁰³ Bu tarihten itibaren Ecmiatzin'i kendisine rakip gören Ahtamar Kat'oğikosluğu, kutsal emanetleri öne sürerek⁴⁰⁴ kat'oğikosluk iddiasını XIX. Yüzyıl sonuna kadar sürdürmüştür.⁴⁰⁵ Burada Ahtamar Kat'oğikosu Davit'in doğrudan Ecmiatzin'le ilişkisi olan ve Aziz Grigor'a dayanan kutsal geleneği kat'oğikosluk iddiasında ileri sürdüğünü görüyoruz. Bu tartışma konuları temelde Aziz Grigor'a ait

³⁹⁹ Mateos, Böl. 180.

⁴⁰⁰ Vardan Areveltsi, Böl. 66 ; Müverrih Vardan, Böl. 66 ; Mateos, Böl. 214-215, Dulaurier'in notu, 252-253, 88n. Barseğ'in Şuğır'da veya Şuğır'a ait Karadağ'daki Karmir Vank'da ikamet ettiği bildirilmektedir. ("Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots", 167.) Dulaurier, Şuğır Manastırı'nın diğer bir isminin Basilien olduğunu söylemiştir. Smbat da 1114 tarihinde depremde yıkılan Karadağ'daki Basilien manastırından bahsetmektedir. Buna göre Karmir Vank'ın Keysun yakınlarında olması pek muhtemeldir. (Bkz. Smbat, *Chronicle*, 65.)

⁴⁰¹ Mateos, Böl. 215.

⁴⁰² Musa Kazım, "Ahtamar Gatoğigosluğu", *Tarihi Osmani Encümeni Mec.*, Sene: 5, no: 25, Nisan 1330, 55.

⁴⁰³ Vardan Areveltsi, Böl. 66 ; Müverrih Vardan, Böl. 66.

⁴⁰⁴ Kazım, 55.

⁴⁰⁵ Canan Seyfeli, "Ermeni Kilisesi'nde Kat'oğikosluk: Ahtamar Kat'oğikosluğu", *Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi*, 29-30 Mayıs 2004, Ankara, 2007, 183-197.

olan kutsal objelerdir. İkinci aşamada ise Aziz Grigor’la, dolayısıyla Ecmiatzin’le ilişkili kutsal şahsiyetler ve bu şahsiyetlere ait kutsal objelerdir. Böylece makamın kutsallığı, geleneksel olanın sürdürüldüğü iddiası ispatlanmaya çalışılmıştır.

Barseğ’le birlikte Kilikya bölgesine tam olarak yerleşmiş olan kadim kat’oğikosluk III. Grigor Pahlavuni⁴⁰⁶ tarafından Rumkale’ye taşınmıştır.(1248/1250) Böylece Kilikya’da sağlamca yerleşen kat’oğikosluk Melik el-Aşraf tarafından zapt olunduğu 1293 yılına kadar Rumkale’de kalmıştır.⁴⁰⁷

Smbat’ın eserinin kolofonundan Rumkale’nin Melik el-Aşraf tarafından ele geçirilmesinde Kat’oğikos Step’anos (IV, Hromklayetsi, 1290-1293) ve bazı ruhaniler ile birlikte yanlarında bulunan Aziz Grigor’a ait olan *kutsal elin* de Mısır’a götürüldüğünü, ancak kat’oğikos orada vefat etmekle beraber eli ve diğer mukaddes eşyaları Kilikya Ermeni baronu Hetum (II, 1289-1293, 1294-1296, 1299-1305, ö. 1308)’un satın alarak Sis (Kozan)’e getirdiğini öğreniyoruz.⁴⁰⁸

XIV. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Nerses Palinetsi (öl. 1363), Rumkale’nin düşüşünü mukaddes elin dönemin Ermeni gönüllilerindeki yerini de gösterebilecek bir olayı da anlatarak sunmaktadır. Buna göre Melik el-Aşraf’ın esirleri Babil’e götürüldüğü vakit bir hastalık peyda olur. Müslüman din adamları ve alimleri bu doğal afetin sebebini Ermeni ruhanisinin esir edilmesine yorarlar. Bunun üzerine Melik el-Aşraf, Kat’oğikos’a yanına yirmi adamıyla beraber mukaddes eşyalarını da alıp gitmelerini buyurur. Kat’oğikosun mukaddes eli alarak Melik’in verdiği harcırahla beraber şehirden çıktıklarında hemen o gün hastalıktan kaynaklanan ölüm afeti kalkar.⁴⁰⁹

Buradan Aziz Grigor’a ait olan bu mukaddes kemiğin kat’oğikosların yanında bulunduğu, hatta Müslümanların da haberdar olduğu anlaşılıyor. Bunun yanında XIV. Yüzyılda Aziz Grigor’a ve ona ait kutsal sayılan el kemiğine yüklenen anlamı, verilen

⁴⁰⁶ Kat’oğikos III. Grigor Pahlavuni’nin kat’oğikosluk makamı önce Tzov veya Tzovk’ kalesi idi. Burası Fırat’ın doğusunda, Harput gölünün ortasında yapılmış olan müstahkem mevkidir. Bu kale, XI. Asrın sonlarında, Grigor Magistros’un ailesinin elinde bulunuyordu. Grigor Magistros’un torunu oğlu olan Kat’oğikos III. Grigor 1125 tarihinde buraya yerleşmiştir. (Bkz. Mateos, Böl. 281, Dulaurier’in notu, 332, 94n.)

⁴⁰⁷ Dulaurier’e göre 1116 tarihinde Urfa kontu Baudoin de Bourg tarafından Ermeni prensi Goğ-Vasil’in elinden alınan Rumkale’yi Josselin’in dul karısıyla oğlu, 1150 tarihinde Ermeni kat’oğikosu III.Grigor’a satmışlar ve kale bu tarihten itibaren 1293 tarihine, yani kalenin Melik el-Aşraf tarafından zapt olunduğu yıla kadar Ermeni Kat’oğikosluğu’nun merkezi olmuştur. (Mateos, Böl. 294’de Dulaurier’in notu, 7n. ; ayrıca bkz. E. Honigmann, “*Rum-Kale*”, *İ.A.*, C. 9, Eskişehir: M.E.B.Yay., 1997, 777-778 ; Krikor Damadyan, “*Rumkaleli Aziz Nerses*”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi* (23-28 Ekim 2001-Ankara), Ankara: Tüksev Yay., 2002, 259-264.)

⁴⁰⁸ Başkumandan Smbat, *Smbat Vekayinamesi*, 91-93.

⁴⁰⁹ Palients, *Jamanakagrakan*, Böl. 1.

değeri de göstermektedir. Bu mukaddes elin Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'ndaki rolünün, kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşınması ve sonrasındaki tartışmalarda daha belirgin şekilde ortaya çıktığını göreceğiz.

Rumakale'deki on birinci kat'oğikos VII. Grigor Anavarzatsi'nin seçildikten (1293) sonra ilk işi kat'oğikosluğu Sis'e taşımak olmuştur.⁴¹⁰

Kilikya bölgesine yerleşen Ermeniler burada oluşturmuş oldukları prenslik-krallığın başkentini önce Tarsus yapmışken 1173 yılında Sis' taşımışlardır.⁴¹¹ 1293'te Sis'teki hanedanın krallık olarak görüldüğü, bu nedenle de siyasi başkentini aynı zamanda ruhani başkent de yapıldığı anlaşılmaktadır. 1375'te Sis, Memlükler tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen ruhani merkez olma özelliğini devam ettirmiştir.⁴¹²

1293 yılında Sis'e yerleşen VII. Grigor (1293-1307) ile burası kat'oğikosluk şehri olmuştur. Burada, IX. Grigor Musabekyan (1439-1441)'a kadar 15 kat'oğikos görev yapmıştır. Yaklaşık yüz elli yıllık bu sürede Sis Kat'oğikosluğu *Dünya Ermenilerinin Ana Kilise Merkezi* ya da başka bir ifadeyle Surb Grigor Lusavoriç'in tahtının bulunduğu kilise merkezi vazifesi görmüştür.⁴¹³

B. KAT'OĞIKOSLUĞUN TEKRAR ECMİATZİN'E TAŞINMASI (1441)

Aziz Grigor Lusavoriç'in soyunun son temsilcisi Kat'oğikos Sahak Partev'den (öl. 439) 1441'e kadar Vağarşapat'ta Ermeni Kilisesi'nin ruhani lideri kalıcı olarak ikamet etmemişti. Ancak 1441'e gelindiğinde Ecmiatzin Kat'oğikosu diye bahsedilen ruhanilere rastlıyoruz. Bu bilgiyi dönemin en önemli Ermeni kaynağı, yazılan eserlere düşülen kayıtlardan, yani kolofonlardan alıyoruz.

⁴¹⁰ Başkumandan Simbat, *Simbat Vekayinamesi*, Kolofon'da, 91-93, 92'de 1n ; Het'um B., *Taregrut'ivn*, Böl. 1 ; Hetum B, *Vekayiname*, 19-21, 20'de Ed. Dulaunier'in notu, 1n.

⁴¹¹ Katvalyan, "Sis", 398 ; Sis'in 1185'den sonra merkez olduğuna dair bkz. C. Şehabeddin Tekindağ, "Alaüddin Keykubad ve Halefleri Zamanında Selçuklu-Küçük Ermenistan Hududları", *Tarih Der.*, C.1, S.1, Eylül 1949, İbrahim Horoz Bas., 1949, İstanbul, 32-33, 24n.

⁴¹² "Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots", 166 ; "Kat'oğikosut'yun Metsi Tann Kilikio", *H.S.H.*, Hator 5, Yerevan, 1979, 167-168 ; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1976, 86 ;

⁴¹³ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1196-1443 ; "Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots", 167. Ayrıca Sis Kat'oğikosluğu ile ilgili ayrıntılı bilgi için şu çalışmamıza bakılabilir. Canan Seyfeli, "Sis (Kilikya) Ermeni Gatoğigosluğu'nun Geçirdiği Evreler", *Ermeni Araştırmaları Der.*, 16-17, Eraren Yay., Ankara, 2005, 112-115.

Bu tarihte kaleme alınan bir esere düşülen kayıta, eserin 890 (m. 1441) yılında Sultan Cihanşah (Karakoyunlu, 1439-1467) ve Ecmiatzin’de “Aziz Grigor Lusavoriç’in tahtı kat’oğikoslukta oturan Ter Kirakos” döneminde yazıldığı belirtilmektedir.⁴¹⁴

Bu tarihten önce Ermeni Kilisesi’nin ana merkezi, Aziz Grigor’un makamı Sis’te bulunuyordu. 1441 tarihinde ise Aziz Grigor Lusavoriç’e atfedilen kat’oğikosluk makamı Ecmiatzin’de gözükmektedir ki bu, Sis’ten Ecmiatzin’e taşındığı anlamına gelmektedir.

Ermeni Kilisesi’nin ana merkezi olarak görülen Sis’teki Kat’oğikosluğun 1441’de Ecmiatzin’e taşınmasının altında yatan sebepler, varsa eğer aynı tarihteki konsil kayıtlarının ya da konsilde olanlara ilişkin herhangi bir dokümanın elde olmayışı biz araştırmacıları döneme ilişkin kırık dökük de olsa kıymetli bilgileri değerlendirmeye itmektedir.

Biz kat’oğikosluğun tekrar Ecmiatzin’e taşınmasını üç kısımda ortaya koyacağız.

İlk kısımda Ermeni Kilisesi’nin ana makamı olarak kabul edilen Sis’te varlığını sürdüren kat’oğikosluğun ilk kat’oğikosluk merkezi olarak kabul edilen Ecmiatzin’e taşınma şartlarını ve sebeplerini ele alacağız.

Taşınmanın altında yatan sebeplerin ve şartların, taşınma esnasında ve sonrasında yürütülen tartışmaların esasını oluşturacağını düşünüyoruz. Bu nedenle ikinci kısımda taşınma olayını, yani 1441 yılını inceleyeceğiz. Sis’teki kat’oğikosluk makamının Ecmiatzin’e taşınmasındaki en önemli gelişme 1441’de Ecmiatzin’de toplanan kilise meclisi olduğundan bu kısımda meclisi temel alacağız. Bu nedenle konuyu “1441 Ecmiatzin Konsili: Kat’oğikosluğun Taşınması” başlığı altında inceleyeceğiz.

Son kısımda ise taşınma sonrasındaki gelişmeleri araştırmaya tabi tutacağız.

Kat’oğikosluğun Sis’ten Ecmiatzin’e taşınma şartlarını, taşınma işini ve taşınma sonrasındaki gelişmeleri Ermeni Kilisesi’nde aynı anda bir çok yerde bir çok baş oluşmasını ve günümüze kadar sürecekt tartışmaların, dolayısıyla Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki yerinin anlaşılmasını amaçlayarak ortaya koyacağız.

⁴¹⁴ P’irğalemean, 123-124.

1. Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e Taşınmasını Hazırlayan Şartlar ve Sebepler

Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşınması için hem eski ikametgahı Sis'te hem de yeni ikametgahı Ecmiatzin'de şartların uygun olup olmadığı konusu dönemin ruhanileri tarafından değerlendirmeye alınması gerekiyordu şüphesiz.

Büyük Ermenistan'daki kat'oğikosluk 927'den beri sürekli gezinti halindeydi. Kilikya'da genel sıkıntıların atlattıktan sonra 1113'de III. Grigor Pahlavuni (1113-1166) ile birlikte bir sukunet sağlanır gibi oldu. Ancak bu arada Ahtamar piskopos'u Davit' kendisini kat'oğikos ilan ettiği için Grigor Pahlavuni tarafından reddedilmişti.⁴¹⁵ Bu, Ermeni Kilisesi'nde ayrılığı meydana getirirken hem merkez olma iddialarının, tartışmalarının başlangıcını oluştuyordu hem de tartışma konularının gündeme gelmesini sağlıyordu.

Kilikya'daki siyasi atmosfer dini atmosferi de etkiliyordu ki Ermeni Kilisesi'ni en fazla etkileyen bölgenin yeni unsuru Haçlılardı. Haçlılar, Ermeni tarihinde Bizanslılarla ayna paralelde durmaktadır. Kilikya'da oluşan prensilikler politikalarını Hristiyanlar yanında yer alarak belirliyorlardı. Fakat Müsülumanlarla (Selçuklular, sonrasında Memlükler) da arayış bozmamaya gayret ediyorlardı. Bütün bunlar gizli ilişkileri, ihanetleri, siyasi ve dini bağlılıkları, ödünleri, peşkeşleri beraberinde getiriyordu.

XII. Yüzyılda Kudüs'ü hedef kabul eden Haçlılar Kilikya bölgesinde Ermenilerden yardım gördüler. Aynı zamanda Haçlılar, bölge Ermenilerinin çelişkili sığınaklarıydı. Kat'oğikosluğun Rumkale'de ikamet ettiği dönemde I. Levon (1187-1199 arasında prens, sonra kral 1199-1219) Latinlerin elinden Tarsus'ta taç giymeyi başardığında⁴¹⁶ bölgede Katolik Roma Kilisesi'nin etkisi iyice artmıştı. Haçlı prensleri

⁴¹⁵ Vardan Areveltsi, Böl. 66 ; Müverrih Vardan, Böl. 66. Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 929.

⁴¹⁶ Ermeni kaynaklarında sadece Latinlerin değil Greklerin de taç gönderdikleri yazılmaktadır. (Bkz. Smbat, *Chronicle*, 91-92 ; Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 3 ; Ayrıca bkz. Vardan Areveltsi, Böl. 82 ; Müverrih Vardan, Böl. 82 ; Vahram, *Vekayiname*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Başkumandan Smbat Vekayinamesi, TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha ile birlikte, 1946, 16 ; Het'um B., *Taregrut'ivn*, Böl. 1 ; Hetum B., *Vekayiname*, 9.) Vatikan arşivlerindeki bilgilere göre Latinlerin Ermeni prenslerine gönderilen krallık tacını algılayış biçimleri ve Kral Levon ve dönemin kat'oğikosu VI. Grigor Apirat (1194-1203)'ın da içinde bulunduğu ortamda Kral I. Levon'un Katolikleşmeye meyilli olduğunu gösteren Papa III. Innocent'e gönderilmiş mektupları hakkında bkz. (Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, KÖK, Ankara, 1990, 55-61.) Kilikya'daki Ermeni hanedanlıkları şöyleydi: Prenslik (Baronluk) olduğu dönemde Ruben (öl. 1095), oğlu Kostandin (1095-1102), oğlu Toros (1102-1129), Kostandin (1129), Toros'un kardeşi Levon (1129-1140), Bizanslıların işgal yılları (1140-1144), Levon'un oğlu Toros (1144-1169), oğlu Ruben (1169-1170), amcası Mleh (1170-1175), yeğeni Ruben (1175-1187), kardeşi Levon (Prens olarak 1187-1199). Krallığa dönüştükten sonra sırasıyla şöylece. Son prens Levon, I. Levon (1199-1219) olarak idareye devam etti. Tek varis kızı Zabel'di (1219-1222) ve Antakya'lı Philip (1223-1225) ile evlendirildi (1223), ondan

toprak, mülk edinme peşinde koşarken Katolik Kilise, Ermeni Kilisesi'ni birliğine dahil etme peşindeydi. Ermeni kralları ise Haçlıların gücünü kullanarak Kilikya'daki yerlerini sağlamlaştırmayı amaçladılar.⁴¹⁷ Bu nedenle Ermeni Kilisesi'nin bağımsızlığı her daim ikinci planda tutuldu.⁴¹⁸ Ancak özellikle davet edilen Haçlılar Bizans'ı dahi tehdit eder durumdaydı ve 1204'de İstanbul yağmalanarak İstanbul Latin İmparatorluğu (1206-1261) kuruldu.⁴¹⁹ Yani Ermeni Kralı Levon'un beklentileri yağmalanmış İstanbul'da kalmıştı. Bundan sonra da Haçlı beklentisi devam etmekle beraber bütün Anadolu'yu kasıp kavuran Moğollar geliyordu. Ermeni kralları içlerinde Nasturi Hristiyanların bulunduğu Moğollarla ilişkiye geçtiler.⁴²⁰ Amaç, onların himayesinde Kilikya'da, başkent Sis'teki konumun sağlama alınması idi. Ancak Moğollar durdurulduğunda bölgeye Memlük hakimiyeti yavaş yavaş yerleşmeye başladı. Rumkale Memlüklerin eline geçtiğinde (1292) Kat'oğikosluk Sis'e taşındı.⁴²¹

Kat'oğikosluğun Sis'e taşınması zorunluluktan ve kral burada ikamet ediyordu. Kat'oğikosluğun taşınmaya başlamasından bu yana krallıkları izlemeye çalıştığı göz önünde bulundurulursa Rumkale'deki Kat'oğikosların Sis'i ve Sis'teki krallığı pek güvenli hissetmedikleri anlaşılabilir. Bu nedenle daha korunaklı kalekent Rumkale'de yüz kırk yılı geçkin bir süre kaldı. Buna rağmen Rumkale'nin Memlükler eline geçmesiyle zorunluluk sebebiyle ve en güvenli hissedildiği için Sis'e taşınmıştır. Bu taşınma işi, zihinlerde öteden beri var olagelen Ermeni Kilise merkezinin taşınabileceği fikrinin oluşmasına katkıda bulunan önemli bir etkidir aynı zamanda.

sonra da Het'um ile evlendirildi (1225). Böylece kraliyet erki Het'umyanlara geçmiş oldu. I. Het'um (1226-1270), oğlu II. Levon (1270-1289), oğlu II. Het'um (1289-1293, 1294-1297, 1299-1307), kardeşi Toros (1293-1294), kardeşi Smbat (1297-1299), kardeşi Kostandin (1299), II. Het'um ile kraliyet erkini paylaşan Toros'un oğlu III. Levon (1301-1307), III. Levon'un oğlu Oşin (1307-1320), oğlu IV. Levon (1320-1341). Lusignanlara geçen krallığa II. Kostandin (Guy de Lusignan) geçirilir (1342-1344), sonra yabancı Konstantin (III., 1344-1362), Guy'un yeğeni V. Levon (Lusignan, 1363-1364), zorla el koyan Konstantin (IV., 1364-1373) 1368-1369'da Kıbrıs Kralı Peter de Lusignan davet edilir, bazı kaynaklara göre 1369-1374'de Kraliçe Mary kral naibidir. Son kral V. Levon (Lusignan, II. Defa, 1374-1375). (Tarihler için karş. Saint Martin, C. I, 435-436 ; Ani Atamian Bournoutian, "Cilician Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin's Press, New York, 1997, 273-291.)

⁴¹⁷ I. Haçlı seferi (1095-1098) ve sonrasında Kilikya Ermenilerinin durumu hakkında dönemin Ermeni tarihçisi Meteos'dan faydalanılabilir. (Bkz. Mateos, Böl. 150 vd. ; Ayrıca Haçlı Seferleri ve Kilikya Ermenileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşgarlı, 29-54.)

⁴¹⁸ Seta B. Dadoyan, *The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias An Introduction*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 50.

⁴¹⁹ Ostrogorsky, 385 vd.

⁴²⁰ Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 46, 48 ; Smbat, *Chronicle*, 107-109.

⁴²¹ Smbat, *Vekayiname*, Kolofon'da, 91-93, 92'de 1n ; Het'um B., *Taregrut'ivn*, Böl. 1 ; Hetum B., *Vekayiname*, 19-21, Dulaurier'in notu, 20, 1n.

Böylece Kilikya'daki Ermeni yerleşim alanları yavaş yavaş Memlükler eline geçiyordu. Ermeni kraliyet erki ise Memlüklerin daralttığı alanda Moğollara yaklaştıkları dönemde bıraktıkları Franklara tekrar yaklaşıyorlardı. Hatta Kraliyet erkini devam ettirmek için Kıbrıs'taki Franklarla dahi evlilik yolu ile akrabalık kurulmuştu. Son kral V. Levon (1363-1362, 1374-1375) Lusignanlardandı ve Sis, Memlükler tarafından alınırken (1375) Mısır'a esir olarak götürülmüştü.⁴²² Bu, kraliyet erkinin sona ermesi, aynı zamanda Kat'oğikosların kontrolü çok zor olan dağlık arazide kalmaları demekti.

Kilikya'daki krallığın çöküşüne doğru doğulu ruhbanlar kat'oğikosluğu Ecmiatzin'e taşıma hususunda teşebbüste bulunurlar. Özellikle T'atev manastırının lideri münzevi Grigor T'atevatsi, Kotoğikos V. Kostandin Ssetsi (1372-1374) ve I. Karapet Keğetsi (1392-1404)'ye Kutsal Ecmiatzin'in yeniden canlandırılması hususunda mektuplar yazar ve 1400 yılına doğru Sis'ten tamamıyla vazgeçilmesi hususunda yoğunlaşır.⁴²³ Bu teşebbüsün kat'oğikosluğun taşınma serüvenine uygun bir tavır olduğu anlaşılmaktadır. Bu teşebbüs, yabancı hanedanlarla zorla ayakta tutulmaya çalışılan krallığın çöküşe gittiği ve kat'oğikosluktaki yozlaşmanın farkına varıldığı bir zamanda yapılmıştır. Ancak bunu kabul etmeyen Kilikya hiyerarşisini farklı bir gelecek bekliyordu. Doğulu ruhbanlar ise bu fikirlerini daha da genişleterek, olgunlaştırarak taşıma hareketini başlatmak için uygun bir zamanı kolluyorlardı.

Kat'oğikosluktaki yozlaşmanın temel konularından biri Katolikleşme idi. Kraliyet erkinin Latinlerle yakın ilişkiye girip krallık tacı elde ettikleri dönemden itibaren Roma Katolik Kilisesi ile ilişki içerisinde bulunan Sis kat'oğikosları oldu. Bunların en meşhuru ve Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşınma fikrinin oluşmasında en etkili Sis'deki ilk kat'oğikos VII. Grigor Anavarzetsi (1293-1307) idi. Latinleşmenin ileri derecede arttığı bir dönemdi ve durumu Apostolik inancın dejenerasyonu olarak değerlendiren Doğu Vardapetleri memnuniyetsizliklerini gizlemediler. Onlar Latin taraftarı Kat'oğikos Grigor Anavarzetsi'ye “Kilise inancı (*havatk'*=*itikat, mezhep*) ve tertibi=hiyerarşisi (*kargats*) ile alakalı” bir mektup gönderdiler.⁴²⁴ Ancak sonraki kat'oğikos III. Kostandin Kesaratsi (1307-1322) döneminde de aynı tehlike sürdü. Bu dönemde ise Kudüs Ermeni Patrikliği bağımsızlığını ilan etti ve Memlük Sultanından

⁴²² Bournoutian, 289.

⁴²³ Babgen, 1187-1193.

⁴²⁴ Orbelean, Böl. 69 ; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1215-1220.

bir ferman almayı başardı.⁴²⁵ Bu, tamamen Kat'oğikos Kostandin'e bir tepki olarak gelişti. Dolayısıyla bu bağımsızlık Memlûkler hakimiyetindeki Kudûs hiyerarşisini hem Latinleşme tehlikesinden hem de Müsülûmanların tepkisini almaktan uzak tuttu.

Katolikleşmenin Misyoner kuruluşlar aracılığıyla da artarak devam ettiği Kilikya'da kat'oğikoslar da zayıf kişilikli olmaya başlamıştı. Özellikle Kilikya krallığının düşmesinden sonra kutsal geleneğin parayla satıldığını düşünen ruhbanların varlığına neden olacak gelişmeler oluyordu. Ormanyan bu durumu şöyle ifade etmektedir: *“Ermeni Kat'oğikosluk tahtının gücünün ve ihtişamının ne kadar kaybolduğunu tahmin etmek için son on Kat'oğikosun (1377-1432) seleflerine suikast ve rüşvetçilere başvuru arasında sadece dini liderliği elde etmeye çalıştıklarına dikkat etmek yeterlidir.”*⁴²⁶

1441'de taşınma işinde önemli rol oynamış tarihçi T'ovma Metzop'etsi, *kronolojisi*nde (*Yişatakaran*) kendi penceresinden sunduğu nedenler arasında Kilikya'nın bu vaziyetini ortaya koyacaktı.⁴²⁷ Onun ileri sürdüğü sebepler aynı zamanda Doğu ruhbanları arasında taşınma fikrinin oluşmasının nedenleridir de. Bunlar, müsriflik, sarhoşluk, yani ahlaki çöküş; müron yağı yerine bayağı zeytin yağının kullanılarak kutsallara gereken liyakatin gösterilmemesi; Kilise'nin kutsallığının kullanılarak kazanç elde edilmesi, kutsal eşyaların Süryani veya Kıpti kiliselerinin ruhanilerini takdisde veya onlar tarafından takdisde, aynı kurulda üç dört ruhbanı birden piskopos takdisinde kullanılarak Kilise'nin tahrip olmasına neden olmak ve böylece halka kötü örneklik taşımak; ücret karşılığında piskopos takdisi yapmak; kat'oğikosların piskoposları, piskoposların k'ahanaları, k'ahanaların halkı lanetlediği bir ortamda alıp başını giden aforozlaşmalar; kutsallara, Aziz Grigor Lusavoriç'in eline değer verilmemesi, gereken liyakatin gösterilmeyerek kilise kurallarına uymayan takdis icrasında kullanılması.

Metzop'etsi, bunlar yanında iki hususa da değinir ki hem Kilikya hem de Büyük Ermenistan'la ilgili, dolayısıyla tüm Ermenilerle ilgili düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Bu iki husus her ne kadar folklorik, metafizik vb şekilde değerlendirilse de dönemin ruhbanlarının zihinsel dünyasını etkileyen önemli sebepler olarak gözükmektedir. Bunlardan birincisi bizim kendi döneminde bahsetmiş olduğumuz Aziz Nerses (I. Partev, 353-373)'e atfedilen lanetlenme olayıdır. Ermeni kralı Pap tarafından

⁴²⁵ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1262.

⁴²⁶ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 95.

⁴²⁷ Metzop'etsi, *Yişatakaran*, Böl. 1, (Vasn miabanutean Hayots yev kat'oğikos dzernadrut'ean) ; Ayrıca karş. Babgen, 143-1146, 1149-1173 ; Ayrıca bkz. Daranağtsi, Böl. 79.

öldürüldüğü düşünölen Nerses'in Ermeniler üzerinde lanetinin bulunduğu inancı yüzyıllardır Ermeni halkında etkisini sürdürmüştür. Ermeniler üzerindeki büyük felaketlerin, geçmişte Sasanilerin şiddetli baskıları, sonraki dönemde ise Haçlılar, Moğollar, Türkmenler (T'orgomyan milleti) kastedilerek lanet olayının gerçekleştiğine inanılmıştır. Metzop'etsi, bahsi geçen kronikte sebepler arasında gösterdiği bu lanetlenme inancını "Timur ve Haleflerinin Tarihi" isimli eserinde de şöyle ifade etmektedir: "*Büyük Nerses'in vizyonu ve emri gerçekleşti ki 'Okçular Milleti Aram'ın evini yok edecekler.*", *bu şimdi hayli gerçekleşti.*"⁴²⁸ Taşınma sebeplerini anlatırken ise T'orgomyan milleti diye bahseder.

Aynı doğrultudaki ikinci sebep olarak Aziz Sahak'ın vizyonu öne sürölmektedir. Sasaniler tarafından Aziz Sahak'ın makamından uzaklaştırılıp Arşakuni krallığının sona erdirildiğı (428) dönemde Aziz Sahak'ın insanlara anlattığı hem Arşakuni krallığının düşüşüne hem de ruhani liderliğin Aziz Grigor'un soyunda tükenmesine yorumlanan vizyondur.⁴²⁹ Yüzyıllardır Ermeniler Nerses'in lanetinin üzerlerinde olduğuna, Sahak'ın vizyonunun gerçekleştiğine inanmışlardır. Hayatlarında gerçekleşen şiddetli üzücü olayları bunlara yormuşlardır. T'ovma Metzopetsi de bu iki hususu kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşınmasında sebep olarak göstermiştir. Bu, bahsi geçen hususların önemsiz atfedilecek bir durumu yoktur. Bilakis önemlidir. Çünkü özellikle Haçlılar ve arkasından Moğolları bu geleneğe göre yorumlayan insanlar hem batıda hem de doğuda felaketlere uğradıklarını, yaşadıkları her yerde başka devletlerin idaresinde oldukları bu zamanda başlarına gelen bu dağınıklığı toparlayıcı, birleştirici unsur olarak kutsal geleneğe bağlılık olduğunu düşündürmüştür. Bu toparlanmanın ise Aziz Grigor'un torunlarının öngördükleri felaketten kurtuluşu sağlayacak, rehberlik edecek unsurlar olarak Grigorikler tarafından kurulan geleneğe sadakatle; yıkıma doğru gittiğı düşünölen Aziz Grigor'un makamının kendi yerinde, kadim mekanında canlandırılması, ayağa kaldırılması ile mümkün olacağı düşünölmüştür.

Metzop'etsi, taşınma sürecini betimlediğı sayfalarda iki de rüyaya değinmektedir. Bunlardan birincisi Step'anos isimli bir keşişin kendisine anlattığı Aziz Grigor Lusavoriç ve ona atfedilen el ile ilgili bir rüyadır ki bu rüya da taşınmaya

⁴²⁸ Metzop'etsi, *Patmut'ivn*, Böl. 17, 44 ; Metsobets'i, 23, 71. Kirakos aynı şekilde Aziz Nerses'in Ermenistan'ın "okçu millet" tarafından yıkılacağı kehanetini söylediğini ve bunun Tatarlar (Moğollar) eliyle gerçekleştiğini belirtmektedir. (Bkz. Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 20.). Romalıların (Haçlıların) Aziz Nerses'in laneti ile yorumlanması hakkında bkz.(Mateos, Böl. 150.)

⁴²⁹ P'arpetsi, *Patmut'ivn*, Böl. 16-17. Daha sonraki dönemler için bkz. Gandzaketsi, *Patmut'ivn*, Böl. 1, 48. Mateos, XI. Yüzyılın ikinci yarısındaki Kilise'deki bölünmeyi hem Sahak'ın vizyonu hem de Nerses'in Laneti ile yorumlamaktadır. (Bkz. Mateos, Böl. 126.)

Aziz'in rıza göstermesi olarak yorumlanmıştır. Diğerisi ise yine aynı şekilde görülen ihtiyar bir kadına ait olan ve Metzop'etsi'ye anlatılan bir rüyadır. Her iki rüya da Aziz Grigor odaklıdır ve onun rızanın olduğu şeklinde yorumlanır.⁴³⁰

Bu vizyonlar, kehanetler, rüyalar bilimin konusu olmakla beraber kendileri akılla kavranabilen ve bilimsel değildir, ancak insanlar üzerinde etki bıraktıkları, insanların bunlara inandıkları ve bunlara göre hareket ettikleri tamamen akılla kavranabilen, bilimsel izahlara yardımcı olabilecek gerçeklerdir. Bu metafizik hususlar ve Doğulu Ermeniler üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Metzop'etsi, "Timur ve Haleflerinin Tarihi" isimli eserinde dönemin insanının rüyalarla ilgili inançlarının fiili hayatta geniş boyutlu olayların gelişmesine neden olduklarına dair bir çok örnek anlatır. Bunlardan birisi bölge Ermenileri arasında Ağt'armaların (Roma Katolik inancına sahip olanların) çoğaldığı, ruhban adayları arasında da yayıldığı bir dönemde Manastır cezaevi müdürü Step'anos, Aras nehrinde boğulan öğrencileri Manastır baş ruhanisi Sargis'le birlikte kurtardıklarını gördüğü bir rüyadan bahseder. Bu rüyadan etkilenerek rüyayı Manastır idarecilerine anlatmış ve Katolikliğe meyilli öğrencilerin isimlerini de vermiştir. Devamında bundan hareketle öğrencilere çok çeşitli cezalar verilmiştir. Bununla birlikte onların bir çoğunun başına gelen boğularak ölme gibi çeşitli olaylar rüyada görülenlere yorumlanmıştır.⁴³¹

Bütün bunlar dönemin, ruhbanının ihtiyar kadınlarına dek bütün insanların geleneğin getirmiş olduğu bu vizyonlara inanarak hareket ettiklerini göstermektedir. Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşınmasında bu vizyonlar etkileyici sebepler olarak gözükmektedir. Vizyonlar, ortada olan, gerçekliği yaşamın her alanında hissedilen meselelerle kani olmuş gönüllerin yapılacak işin geleneğe uygun olup olmadığı konusundaki tereddütlerini ortadan kaldıracak hususlardır.

Böylece, Kat'oğikosluk makamının Ecmiatzin'e taşınma olayının kutsal bir iş olduğuna inanan insanlar arasında gerçekleştiği görülmektedir. Bununla Aziz Grigor'un makamı etrafında birleşmiş bir Ermenistan amaçlanmıştır.

Kilikya'daki genel durumla ilgili kanaatin Ermenilerin kutsal geleneğini koruyamayacağı, dolayısıyla Ermeni birliğinin yok olacağı şeklinde yorumlanmış, hatta bunun nedeninin Aziz Grigor'un makamının kendi asıl mekanından, Ecmiatzin'den uzak olmasına bağlanmıştır.

⁴³⁰ Metzop'etsi, *Yışatakaran*, Böl. 3 (Vasn ak'sorman ter Kirakos Kat'uğikosin).

⁴³¹ Metzop'etsi, *Patmut'ivn*, Böl. 20-21 ; Metsobets'i, 27-31.

Taşınma işinin gerçekleştirilebilmesi için Ecmiatzin'in durumu başka önemli bir husustu. Ecmiatzin'in uygunluğu hem kendi bölgeleri olan doğulularca hem de batılı Ermenilerce gerekliydi. Ancak şöyle bir durum söz konusuydu ki Ecmiatzin, Sis'e göre daha korunaklı olarak görüldü. Yüzyıllardan beri Bizanslılar, Selçuklular, Gürcüler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular doğu Ermenilerini hakimiyet alanına dahil ettikleri dönemlerde Ecmiatzin kendi konumunu korudu, savaş alanının merkezinde kalmadı. Son Ermeni başkentleri Dvin, sonra Ani kaybolurken Ecmiatzin'in yanı başında Yerevan köyü gelişmeye başladı. Ecmiatzin'in bu korunaklı durumunu, savaş dönemlerinde savaşla birlikteki göç hareketlerinde Ecmiatzin'in önemli bir yerleşim alanı olarak görülmediğini döneme ait kaynaklarda hemen hiç bahsedilmemesinden anlamak mümkündür. Metzop'etsi, "Timur ve Haleflerinin Tarihi" isimli eserinde Erciş, Van, Erzincan, Nahcivan ve çevrelerinde bir çok manastırdan bahsederken Ecmiatzin'e hiç değinmemektedir. Bu da Ecmiatzin'de bir manastır etrafında örgütlü bir cemaat bulunmamakla beraber fiziksel olandan çok ruhsal anlamda Ermeni gönüllerinde yeri bulunduğunu göstermektedir.

Ecmiatzin'in ruhani anlamdaki önemini Metzop'etsi de taşınmanın sebeplerini anlattığı yerde vurgulamakta ve Ecmiatzin'in kutsallığı üzerinde durmaktadır.⁴³² Ecmiatzin'in kutsallığı çalışmamızın başından beri vurgulamış olduğumuz tarihte kazanmış olduğu özelliklerine dayandırılmaktadır. En başta Havarilere dayandırılan Ermeni Kilisesi'nin kurucusu ve Ecmiatzin'deki ana kilise ile birlikte azize bakireler adına yapılmış şapellerin inşa edeni Aziz Grigor Lusavoriç'tir. Bu nedenle Aziz Grigor'a önem verilmiş ve onunla ilgili inanç ve ibadette yeri bulunan geniş bir gelenek oluşmuştur. Aziz Grigor'a duyulan saygıyı Aziz Grigor'un makamı olarak görülen kat'oğikosluğun tekrar Ecmiatzin'e taşınmasına kadarki döneme ait hemen bütün Ermeni kaynaklarında görürüz. Bu nedenle Ecmiatzin de tarih boyunca Ermeni Kilisesi'ndeki önemini korumuştur. Ermeni tarihçileri Kilikya'da yüzyıllarca dolaşan Kilise merkezini Aziz Grigor'un makamı demekle çok şeyi anlatmış, tarihsel birikimi barındıran geleneği kast etmiştir. Ecmiatzin'in bu yönü farklı kat'oğikoslukların olduğu dönemdeki tartışmalarda dahi korunmuştur. Ahtamar'da kendisini kat'oğikos ilan eden Davit'in öne sürdüğü deliller Aziz Grigor ve onun şepellerini diktiği bakirelere ait kutsal objelerdir. Bu iddianın kendisi dahi Ecmiatzin'in önceliğini, ilikliğini vurgulamaktadır. Ecmiatzin'e ait olan özellikleri elde etmekle makamının

⁴³² Metzop'etsi, *Yışatakaran*, Böl. 2 (Yağags Ecmiatzni orhnut'eann yev dzernadrut'eann).

kutsallaşacağını düşünen Davit', ona ait eşyaların kendi elinde bulunduğunu öne sürmüştür. Böylece kendi makamının inandığı kutsal geleneğin, kutsal makamın üzerinde yükseldiğini iddia etme gücünü kendisinde bulmuştur.

Başka bir husus ta 1080'de Ani'de kat'oğikos ilan edilen Barseğ ile birlikte Bütün Ermenilerin Kat'oğikosluğu" (*Amenayn Hayots Kat'oğikosut'yun*) tanımlamasının ortaya çıkmasıdır. Bu tanımlamanın ortaya çıkışı, geleneğe uygun olmayan ruhani lider takdisi ile aynı anda bir çok kat'oğikosun bulunduğu bir dönemde kadimliğin Büyük Ermenistan'a ait olduğu fikrinden hareketle gelenekte olduğu gibi bir kralın huzurunda yüksek bir ruhani lider tarafından takdis icrasının gerçekleşmesiyle bütün Ermenilere kat'oğikos olarak atanıp diğer kat'oğikosların anti-kat'oğikos (*hakarakat'or*) olduklarını ilan etmek amaçlanmıştır. Barseğ'in kat'oğikosluğu bu tanımlamanın içini belki dolduramadı, ama Ermeni ruhbanının bakış açısını göstermekte önemli bir örnek oldu.

Sis'teki makam bu tanımlama ile birlikte Eçmiatzin'e taşınırken aynı zamanda hem Sis'teki hiyerarşi hem de Ahtamar'daki hiyerarşi bitirilmek isteniyordu. Ahtamar'daki kat'oğikosluk öteden beri bağımsızlığını iddia ediyordu ki Sis'in Memlükler tarafından ele geçirilmesinden sonra makamın kendi bünyesinde birleştirilmesini bekleyen ve buna çaba sarfeden kat'oğikosları ihtiva ediyordu. Dönemin tanığı Metzop'etsi, Ahtamar Kat'oğikoslarının Ermeni Kilise hiyerarşisinden afroz edilerek uzaklaştırıldığı bir çok toplantıdan ayrıntılara yer vermese de bahsetmektedir.⁴³³

Ecmiatzin'de inşa edildiğine inanılan ilk Ermeni katedrali, yani ruhani liderlerin ikametgahları, makamlarının bulunduğu kilise Aziz Grigor Lusavoriç'e dayanıyordu. Ruhani liderlik onun soyunda devam etti. Bu arada kat'oğikosların ikametgahı Arşakuni krallarının yanındaydı. Krallar ise Vağarşapat'ı, payitahtları arasında kabul ediyorlardı. Hatta bu şehir krallık mülküydü. Vağarşapat'ta ikamet eden son kat'oğikos aynı zamanda Grigorik çizginin son kat'oğikosu Sahak Partev'di. O, Sasaniler tarafından tahtından uzaklaştırılıp yerine Süryani ruhanilerin getirildiği (428) dönemde yeni ruhaniler siyasi başkent, Sasani marzpanlarının ikametgahı Dvin'e yerleştiklerinde Vağarşapat'taki kilise işlerini yürütmeye devam ediyordu. Orada bulunan başpiskopos en yakın arkadaşı Maşt'ots idi ve öldüğünde kilise işlerini Vağarşapat'tan kısa süreli de olsa yürüttü. Bu, Ermeni Kilisesi'nin kendi geleneksel çizgisinde devam etmesini

⁴³³ Metzop'etsi, *Patmut'ivn*, Böl. 18-19, 26 ; Metsobets'i, 24-25, 41.

sağladı. Çünkü Maşt'ots yeni ruhani lideri belirleyerek, öğrencisi Hovsep'i vekil atadıktan sonra vefat etmişti. Hem Ermeni kraliyet erkindeki hem de Ermeni Kilisesi'ndeki bu kayıplar Ermenilerin geleneğine daha iyi sarılmalarını sağladı. Oluşan bu birlik siyasi alanda Sasani Zerdüşt baskısını (451) durdurmaya yeterken Ermeni Kilisesi'nin bağımsız cemaatini oluştuyordu. Bununla birlikte konumuz açısından en önemli gelişme Vağarşapat'a gösterilen saygının Ecmiatzin'i yaratmasıydı. Bu noktadan itibaren kat'oğikosluk makamı Dvin'de kaldı, ancak Ecmiatzin değerini hiç kaybetmedi. VII. Yüzyılda bu değerine matuf olarak Aziz Grigor Lusavoriç ve azize bakirelerin hatıraları özellikle mimari alanda kendisini gösterdi. Devamında Kutsal şahsiyetlerin kemikleri onlar adına inşa edilen şapelere yerleştirildi. Bu reliklerden İsa-Mesih'in sağ eli ile takdis olmuş geleneğin sürdürücüsü Aziz Grigor'a ait olan ve ruhban takdisi ve bu takdis işlerinde kullanılan ve yine Aziz Grigor'a dayandırılan kutsal müron yağının takdisini yapan *kutsal el* Ermeni Kilise tarihinde önemli bir yere sahip oldu. Kat'oğikoslar bu kutsal objeleri gittikleri yere götürdüler. Sırasıyla, Dvin, Ahtamar, Argina ve Ani'den sonra Kilikya ve Kapadokya bölgesine yerleştiklerinde kutsal kalıntılar da onlarla beraberdi. Aziz Grigor'un makamı Kilikya'da oluşma aşamasında (1045-1113) önemli sıkıntılar yaşadı. Kutsal gelenek ve hatıralar kendisini kat'oğikos ilan eden ruhbanlar arasında geleneğe uygunluk iddialarını ispat için kullanıldı. Bu arada Haçlıların ve Misyonerlerin etkisiyle Katolikleşme süreci de başlamıştı. Siyasi iktidar kendi varlığını birinci koşul olarak görerek Katolikleşmeye ciddi katkılarda bulunurken ruhani liderler de buna eşlik ettiler. Bu siyasi ve ruhani zayıflık XIV. Yüzyıla yaklaşırken Memlûkler tarafından kalelerin birer birer ele geçirildiği dönemde büsbütün zayıflamıştı. Siyasi alan daralırken Ruhani alan da daralıyordu. Kudüs Patrikliği Katolikleşmeye tepki olarak ayrılırken (1311) Doğulu ruhbanlar da tepkilerini yükseltiyorlardı.⁴³⁴ Bu zayıflıktan faydalanmak isteyen Ahtamar kat'oğikoları birincilik makamını elde etmek istiyordu. 1375'te Sis, Memlûkler eline geçtiğinde bu şartlar tamamen ağırlaştı. Kilikya dağları bundan sonra hiçbir zaman korunaklı olmayacaktı. Osmanlı hakimiyetine girdiğinde bile burada bir düzen sağlanması ancak 1865 dolaylarında sağlanabilecekti. Kilikya ruhani liderleri tamamen zayıf karakterlere bürünecekler ve geleneğe saygısızlık olarak görülen işlerde bulunacaklardı. Aynı zamanda Kilikya'daki şartlar yüzünden öldürülen ruhani liderler olacaktı. Doğulu ruhbanların tepkisi, dirilme ve birleşme, dolayısıyla Kadim Ecmiatzin'i canlandırma

⁴³⁴ Babgen, 1252-1253.

fikri gittikçe artıyordu. XV. Yüzyıl başlarından itibaren Katolikleşme Ermenilerin ikamet ettiği her yerde artmıştı. İleri gelen doğulu ruhbanlar bununla mücadele ediyorlardı, ancak sınırlı kalıyordu. Kendi ruhban adayları arasında dahi Katolikliği benimseyenler vardı. Aziz Dominik tarikatına bağlı manastırlar dahi oluşmuştu.⁴³⁵ Ahtamar hiyerarşisi emelini gerçekleştirmek için çabasını büsbütün artırmıştı. Doğulu ruhbanlarca aforoz edilip, Ortodoks hiyerarşiden bağımsız kılındılar. Kudüs patrikliği bağımsızlığını sürdürüyordu. 1439'a gelindiğinde Latin ve Grek Kiliselerinin birleşme amacıyla topladıkları genel Konsil'e Kırım Ermeni ruhbanları birleşme görüşmelerinin şartlarını konuşan delegasyonlar gönderiyorlardı.⁴³⁶ Ancak bütün bunlar bölünmenin, kopmanın, daralmanın, zayıflamanın, Ermeni milli birliğinin kaybolmasının işaretleriydi. Doğuluların öteden beri dile getirdikleri kat'oğikosluğu Sis'ten, daha güvenli, korunaklı, geleneğe uygun bir yere, Ecmiatzin'e taşınması her yerde konuşuluyordu. Öyle olmuştu ki ihtiyar kadınlar rüyalarında bu taşınma işinin uygunluğuna yorumlanabilecek rüyalar görüyorlar ve bunu T'ovmas Metzop'etsi gibi ruhbanlarla paylaşıyorlardı. Bütün bu şartlar içinde direnen güçlü Doğulu ruhbanların harekete geçmesini sağlayacak bir kıvılcım, olumsuz bir durum gerekliydi.

2. 1441 Ecmiatzin Konsili: Kat'oğikosluğun Taşınması

Sis'teki kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşındığı dönemde Aziz Grigor'un makamında Grigor (XI, Musabegyan, 1439-1441) oturuyordu. Musabegyan, 1439'da Sis Kat'oğikosu Konstandin'in yerine seçilmişti.⁴³⁷

Bu arada Sis'teki kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşınması yönündeki doğulu ruhbanlar arasında yagınlaşan fikri gerçekleştirmek için geriye sadece bir kıvılcım kalmıştı. T'ovmas Metzop'etsi'den bu kıvılcıma işaret eden bilgiler almaktayız. O, taşınmanın sebeplerini anlattığı bölümde Musabegyan'ın kat'oğikos takdisi esnasında yaşanan uygunsuz bir tavırdan bahsetmektedir. Buna göre Musabegyan kat'oğikos

⁴³⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Çev. : Ömer Rıza Doğrul, Sad. : Kamil Doruk), 1. baskı, SES Yay. , İstanbul, 1993, 91-92 'de Maku kalesinde Ermeni asıllı Katoliklerden ve Aziz Dominik tarikatına ait bir manastırdan bahsedilmektedir. Bu tarihten yaklaşık kırk yıl sonra (1443) bu şehrin başpiskoposu Grigor Calalbegyan Ecmiatzin'de dini lider seçilecek.

⁴³⁶ 22 Kasım 1939'de birleşme kararının çıktığı görülmektedir. (Bkz. Dvornik, 58.)

⁴³⁷ Davrijetsi, Böl. 31 ; Ayrıca bkz. P'irgalemean, 119. P'irgalemean bu bilgiyi 07. 11. 888 (Ocak 1440)'de Kefe'de Ter Grigor'un hayrapetliği döneminde kaleme alınan bir kolofondan aktarmaktadır. Kemah'da yazılan bir kolofon için bkz. (Andreasyan, 117. Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1444.)

takdis olduğunda takdis gününde aynı anda beş⁴³⁸ piskopos takdisi gerçekleştirilmiş ve Surb Patarag'ı (Evharistiya'yı) sarhoş bir papaz takdim etmiştir. Metzop'etsi, bu düzensizliği ve uygunsuzluğu Kat'oğikos Grigor'un düzeltmeye cüret etmediğini de eklemiştir.⁴³⁹ Burada belirtilen uygunsuzlukların Metzop'etsi'nin daha önce bahsetmiş olduğumuz sebepleri arasında yer alan Kilikya kat'oğikosluğunun olumsuz yanlarıyla paralellik arz etmektedir.

Devamında ise Doğulu ruhbanlar taşınma işini başlatırlar. Her tarafa mektuplar yazılır ki Ecmiatzin'in ruhani liderlik makamı olarak takdisi ve bu makama kat'oğikos takdisi gerçekleştirilsin diye.

Taşınma işleminin başlamasına neden olan bahsi geçen uygunsuzluklar sorun olmaktan çıkarılamayacak hususlar değildi. Ancak taşınma işinin asıl nedenleri tarihsel süreç içerisinde bahsetmiş olduğumuz hususlarda yatmaktaydı. Anlaşılan mukaddes makamı taşıma işine karar vermiş doğulu ruhbanlar bu uygunsuz addettikleri olayları da duyunca harekete geçmişlerdi. Metzop'etsi'nin başlattığı hareketin ilk aşaması her tarafa, ileri gelen piskoposlar ve vardapetlere mektuplar gönderilmesi olmuştu. Bu mektuplara cevap veren ruhbanların ilki Hovhannes Hermonetsi'ydi. Vayotsdzor'daki (şimdi Yeğeknadzor yakınlarında) Hermon Manastırı'nın lideri ve meşhur Grigor Tat'evatsi (1346-1409)'nin öğrencisi olan bu doğulu ruhban Metzop'etsi ile birlikte taşınma işinin öncülerinden oldu.

Bu arada Sis'teki Aziz Grigor Lusavoriç'e ait olan kutsal el reliği kaybolur. Kaynaklara göre 1439'da çalınmıştır.⁴⁴⁰ Taşınma sürecinde meydana gelen olaylar hususunda bu kutsal elin en önemli etken olduğu anlaşılmaktadır. Bu elin kaybolması taşınma kararının alınma sebeplerinden birisi olabileceği gibi Kilikya ruhbanlarının taşınmaya tepkilerini gösterme şekli de olabilir.

Konsil toplanması için mektuplar gönderilmesi sonrasında önemli bir husus daha kalmıştı. Ecmiatzin'de yapılacak bu toplantı için, *“aceleyle yetkin piskoposlar ve vardapetlerle bu iyi ve faydalı sinodun”* tamamlanabilmesi için Erivan emirinden izin almak gerekiyordu. Kaynakların Ağob (Yağob=Yakup) Beg dedikleri emirden izin almak için *“müjdeci mektup”* gönderilir. Cevap olarak izin fermanı tezce gelir ve *“korku ve muhalefet”* olmaksızın hazırlıklar tamamlanmış olur.⁴⁴¹ Metzopetsi'nin burada bölgenin siyasi iradesinden izin alınma meselesinde oluşabilecek olumsuzluğu iki

⁴³⁸ Bazı nüshalarda yedi piskoposun aynı anda takdisi yapıldığı görülmektedir. (Bkz. Babgen, 1147.)

⁴³⁹ Metzop'etsi, *Yışatakaran*, Böl. 2 (Yağags Ecmiatzni orhnut'eann yev dzernadrut'eann).

⁴⁴⁰ P'irgalemean, 118-119.

⁴⁴¹ Metzop'etsi, *Yışatakaran*, Böl. 2 (Yağags Ecmiatzni orhnut'eann yev dzernadrut'eann).

kelime ile, “*korku*” ve “*muhafeft*” sözleriyle kısaca, açıklama yapmaya gerek duymadan, geçmesi dikkat çekici bir husustur. Bu korku ve muhafeftin kimler tarafından oluşturulabileceğini olayların akışına göre değerlendirmek durumundayız. Ancak her şeyden önce taşınma hareketini başlatanlardan birisinden gelen bu açıklama önemlidir ve problemlerin varlığına işaret etmektedir.

Metzop’etsi’nin izin alındığını söylediği Yakup Bey’in hakimiyet bölgesi hakkında bir bilgi verilmemektedir. Ancak Ecmiatzin söz konusu olduğundan daha sonraki dönemlerde, Osmanlı döneminde gelişmeye başlayan Erivan’ın beyi olduğu düşünülmüştür. Karakoyunlular Moğol istilasından sonra bütün Ermenistan bölgelerine yerleşen Türk ve Kürt emirlerini hakimiyet alanına dahil etmiş ve kendisine tabi kılmıştır. Bu durumda Ecmiatzin’i içine alan bölgenin idaresi Karakoyunlu Cihanşah (1438-1467)’a tabi Yakup Bey’in emirliğinde gerçekleştirilmektedir. Metzopetsi, hem Ecmiatzin Konsili’ni hem de Grigor Calalbegyan’ın kat’oğikos seçimini anlatırken Baron Yakup Bey (*Paron Ağup-beg*)’den izin alındığını söylemektedir. Hatta ikincisinde Yakup Bey’le görüşen Hermonetsi’nin konuşmalarını nakletmektedir.⁴⁴² Her iki kilise toplantısında da bölge idarecisinden izin alınması Yakup Bey’i iknaya kalmış bir husustur. Bu nedenle ondan nasıl bir cevap geleceği hususunda endişe taşımaları oldukça mümkündür. Bunun yanında “muhafeft” sözü, doğrudan doğruya Kilise içerisinde oluşabilecek muhalif seslere işaret etmektedir. Bu muhtemel seslerin de atağa geçerek bölge idarecisini etkileyebilecekleri hususundaki endişe ise böyle hassas bir işin öncesinde daha dikkat çekicidir. Uzun zamandır düşünülen ve muhtemelen konuşulan kutsal makamı kutsal Ecmiatzin’e taşıma işinin Ermeni hakimiyeti altında olmayan bir dönemde ve bölgede gerçekleşmesi kuşkusuz bu işi yapanlar için endişe verici hususlar içermektedir.

Burada dikkat çeken başka bir husus da Kat’oğikosluğun Kilikya ve çevresinde gezindiği dönemlerde daima Ermenilerce kral olarak kabul edilmiş bir iradenin bulunması idi. Hatta kat’oğikos takdisinde yüksek bir ruhaninin yanında kralın bulunmasına da dikkat ediliyordu. Ancak şimdi (1441) bir krallık yoktu. Doğulu ruhbanlar bir taraftan bu geleneksel uygulamaya dikkat etmezken diğer taraftan Müslüman bir emiri ikna etmek zorunda idiler. Şüphesiz taşınma işinin en önemli adımlarından birisi bu iznin alınması idi. Aceleyle bunu gerçekleştirdiler.

⁴⁴² Metzop’etsi, *Yişatakaran*, Böl. 3 (Vasn ak’sorman ter Kirakos Kat’uğikosin).

Bununla birlikte endişe duyulabilecek muhalif grupların varlığı en başta Sis hiyerarşisinden gelebilirdi. Fakat Sis'ten konsil toplanmasına karşı gösterilen bir tepkiye dair kaynaklarımız bilgi vermediği gibi muhalefet edebilecekler de izah edilmemiştir. Ancak olayların akışına dikkat ettiğimizde en önemli muhalif grubun Ahtamar hiyerarşisi olduğunu söyleyebiliriz. Dönemin Ahtamar Kat'oğikosu Zak'aria (III.,1434-1464)'nın konsile katılmaması bu muhalefeti ortaya koyan önemli bir gerçektir. Ayrıca aynı muhalefetin uzun zaman devam edeceğini Zak'aria'nın Cihanşah tarafından ferman verilerek kutsal el ile birlikte Grigor Calalbegyan (1443-1465)'dan Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nu da alarak elinde tutmasında (1461-1465)⁴⁴³ göreceğiz.

Bunun yanında taşınma işine razı olmakla beraber kendi beklentileri bulunanlar arasından da muhalif grupların kendilerini göstermeleri beklenmiş olabilir. Sünik Kilisesi bu doğrultuda önemli bir muhalif gruptur. Sünik ruhbanları öteden beri bağımsız Kiliselerini ilan etme çabasındaydılar. 'Sünik Evinin Tarihi' isimli eserinde Orbelyan (öl. 1307)'ın hemen her bölümünde Sünik Kilisesi'nden bağımsız bir Kilise imiş gibi bahsetmesi dikkate değerdir. Ermeni tarih yazım geleneğindeki gibi böyle bağımsız bir yazım geleneğine sahip olmak bile bu muhalefetin bir işaretidir. Bu doğrultudaki bir başpiskoposluğun Kilise'nin idaresinde etkin olma, en azından kendi yerini sağlamlaştırma, hatta bunun için bölgenin Ermeni olmayan idarecisinden ferman elde etme çabasını dikkate alma Metzop'etsi için olağan görülmüştür.

Bütün bu mümkün muhaliflere rağmen Mayıs 1441'de Ecmiatzin'de sayılarca piskopos, yüksek ruhani, vartabed, laik prens ve ileri gelenlerin katıldığı konsil toplanır. Aslında Metzop'etsi katılımcıların sayısı hakkında bir bilgi vermez. Ancak yedi yüz katılımcının olduğu söylencesi genel kabul görmüştür.⁴⁴⁴ Metzop'etsi'nin taşınma işini anlattığı bölümlerde konsile katılanlar arasında verilen isimlerin tamamı doğulu ruhbanlardır.⁴⁴⁵ Ararat (Erivan ve çevresi), Sünik (Nahçıvan, Karabağ), Vaspurakan (Van Gölü'nün doğusu ve kuzeyinden), Sevan Gölü'nün kuzeyinde Hağbat manastırından, Albania (piskopos Azaria), yani Karakoyunlu hakimiyetindeki bölgelerden katılanlar olmuştur.

⁴⁴³ P'irgalemean, 197-220 ; Ayrıca bkz. Davrijetsi, Böl. 30. ; Sanjian, *Colophons*, 272-286 ; Andreasyan, 131-134. Kolofonlarda Zak'aria, 1461-4'de hem Ecmiatzin ve hem de Ahtamar kat'oğikosu olarak gösterilmektedir.

⁴⁴⁴ P'irgalemean, 133 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1453. Avedis K Sanjian., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* , Harvard Universty Press, Cambridge, 227.

⁴⁴⁵ Metzop'etsi, *Yışatakaran*, Böl. 1 (Vasn miabanutean Hayots yev kat'oğikos dzernadrut'ean) ; P'irgalemean, 122 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1453.

Bu bölgelerden gelen ve isimleri zikredilen ruhbanlar dışında başka ruhbanlar olması da ihtimal dahilindedir. Ancak zikredilen bölge ruhbanlarının konsile damga vurdukları, konsilde etkili oldukları anlaşılmaktadır.

Karakoyunlu hakimiyetindeki bölge ruhbanlarının isimlerinin zikredilmesi hem muhalif grupların varlığını hem de katılım oranının az olduğunu göstermektedir.

Bu hususu destekleyen başka bir konu da Bitlis (Hizan, Surbh'aç, Aparan, Gamağiyel, Baritzor ve Bitlis şehri), Muş (Glak, Surb Karapet manastırından), Sason, Van'da Varag manastırından bir ruhani ve Arak'elotsavank (Ermenistan'da İcevan'ın Kirants köyüne ve Gürcistan ve Azarbeycan sınırlarına yakın)'dan ruhbanların mektupla iştirak etmiş olmalarıdır. Metzop'etsi mektupla iştirak edenleri "*uzak olup da katılamayanlar*" şeklinde ifade etmektedir.⁴⁴⁶ Metzop'etsi'nin uzak (*her'avor*) kelimesine yüklediği anlam dikkat çekicidir. Van'da Varag manastırından katılan ruhbanlar olduğu gibi Salnapat manastırından Kirakos hem mektup göndermiş hem de katılmıştır. Mektup gönderenlerin başında ise Ahtamar hiyerarşisine bağlı bölge ruhbanları gelmektedir. Dolayısıyla bu uzaklığın fikir ve düşünce anlamında uzaklık olduğu anlaşılmaktadır. Bu fikrimizi Kilikya ve Kudüs ruhbanlarının isimlerinin zikredilmemesi de desteklemektedir.

Metzop'etsi'nin bildirdiği mektup gönderenlerin önemli bir kısmı Akkoyunlu-Karakoyunlu sınır bölgelerindeki, ancak Karakoyunlu hakimiyetindeki bölge ruhbanlarıdır ki tamamı Ahtamar Kat'oğikosluğunun idari alanına girmektedir.

Katılım hususunda başka bir konu da Erzincan ve çevresinde bulunan ruhbanların katılmamasıdır. Metzop'etsi'den kendisinin de içinde bulunduğu Erciş ve diğer bölge manastırlarındaki ruhbanların bu bölge ruhbanları ile konsil öncesi dönemde ilişkilerinin olduğunu biliyoruz.⁴⁴⁷ Ancak Metzopetsi Akkoyunlu hakimiyetindeki bölge ruhbanlarına dair konuyla ilgili hiçbir bilgi vermezken Muş'u, Bitlis'i uzak olarak tanımlamaktadır. Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelelerinin sürekliliğini düşünürsek bu bölge ruhbanlarının Akkoyunlu hükümdarının hücumunu üzerlerine çekmemek için katılmadıkları, hatta mektup bile göndermedikleri anlaşılabılır. Düşman bir hükümdarın hakimiyet alanındaki Kilise merkezine bağlı olduklarını, hatta daha da güçlü bir merkez olmasına katkıda bulunduklarını gösterecek bir davranışa teşebbüs bile etmedikleri anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁶ Metzop'etsi, *Yişatakaran*, Böl. 1 (Vasn miabanutean Hayots yev kat'oğikos dzernadrut'ean).

⁴⁴⁷ Metzop'etsi, *Patmut'ivn*, Böl. 18, 26 ; Metsobets'i, 23, 41.

Mektupla katılanlar arasına Kudüs ruhbanları da dahil edilmektedir.⁴⁴⁸ Ancak, Ecmiatzin Konsili'nin baş aktörleri doğulu ruhbanlar olduğu gibi yürütücülerinin de kendileri olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın Sis Kat'oğikosu Grigor'un ismine rastlanmamakla beraber batılı ruhbanlardan katılanların bulunması da muhtemeldir. Konsilin yapıldığı dönemde Kilikya ruhbanlarının sessiz kalması akla yatkın gözüküyor. Döneme ait önemli bir kaynak Ecmiatzin'e ilk kat'oğikos seçilen Kirakos'un Sis Kat'oğikosu Grigor Musabgyan'a yazdığı bir mektuptur.⁴⁴⁹ Kudüs patriklik kütüphanesinde bulunan bu mektupta Kirakos "Kutsal Ecmiatzin niçin kutsaldır?" sorusunu sorar ve cevap verir. Münzevi Kirakos Virapetsi'nin bu mektubu kat'oğikos seçildikten (1441) sonra yazdığını düşünüyoruz. Çünkü taşınma sürecinde etkin değildir.

Mektupta taşınmaya ilişkin bir konuya doğrudan değinilmemiştir. Mektuptaki cevabın hareket noktası, İsa Mesih'in Aziz Grigor'a görünerek kutsal Kilise'nin yerini, Ecmiatzin'i göstermesidir. Tamamen teolojik olan açıklamalar, Ecmiatzin'in kutsallığını Kutsal Kitap'a dayalı olarak izahı amaçlamıştır. Bu mektup, Ecmiatzin'in kutsallığına ilişkin Ermeni din adamlarının zihinsel dünyasındaki boyutunun genişliğini, inanç boyutunun ise Hristiyanlığın temelini oluşturan ayaklar üzerine bina edildiğini gösteren önemli bir kaynaktır. Bununla beraber Ecmiatzin'in kutsallığına ilişkin tarihsel argümanlara değinilmemesi bu meselelerin hem herkes tarafından bilindiğine hem de tartışma sürecinde konuşularak geçildiğine, dolayısıyla daha köklü argümanlara, Kutsal Kitap'a, İsa Mesih'e dayandırılan argümanlara ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Böylece tarihsel verilerle ikna edilemeyen, itirazlarını sürdüren Musabagyan'a daha oturaklı, köklü bir açıklama getirilmiştir. Buna karşın Musabegyan'ın ikna olup olmadığına dair bir bilgi bulunmamakla beraber Kilikya ruhbanlarının muhalefeti sonra belirginlik kazanacaktır.

Ana merkez olma çabasındaki Ahtamar kat'oğikosluğu katılmayarak tepkisini ortaya koymuştu. Daha önce diğer doğulu ruhbanlarca ruhbanları lanetlenen, aforoz edilen Ahtamar hiyerarşisinin katılması pek akla yatkın gözükmemekle beraber katılması oluşacak yeni hiyerarşiyi kabul etmek demektir de. Çünkü katılmış olsalardı güçlü bir gruba karşı muhalif olacaktı ve kendi istekleri doğrultusunda karar çıkarmaları mümkün değildi. Aslında Ahtamar Kat'oğikosu Zak'aria'nın konsil katılanları arasında gösterilmemesi manidardır. Konsilden nasıl bir karar çıkacağını

⁴⁴⁸ Ormanyen, *Azgapatum*, Böl. 1454.

⁴⁴⁹ Babgen, (Virapetsi Kirakos Kat'oğikosi Kondakin), 1403-1418.

anlayan ve muhalif olanlar katılmamışlardır. Zak'aria'nın bu tepkisinin ana merkez olma gayretinden ileri geldiği sonraki gelişmelerde belirgin olarak açığa çıkacaktır.

Nihayetinde doğulu ruhbanların hakimiyetindeki konsilde Aziz Grigor Lusavoriç'in makamının Sis'ten Ecmiatzin'e taşınması kararı alınmıştır. Böyle bir kararın çıkması için gerekli bütün şartlar oluşmuştu. Kilikya ruhanilerinin, Ahtamar kat'oğikosu ve bağlı ruhbanlarının bulunmadığı bir konsilde bu karara tepki verecek, karşı koyacak birilerinin olmadığı aşikardır. Anlaşılan taşınma kararı çok kolay alınmıştır.

Buna karşın makama kimin seçileceği hususunda doğulu ruhbanlar arasında muhalefet çıktığı anlaşılmaktadır. Bu muhalif gruplar öteden beri farklı bir yerde durduklarını gösteren gruplardı. Ormanyan, Ahtamar kat'oğikosu Zak'aria'nın, Sünik okulunun reisi Zak'aria Hautst'ar'etsi'nin ve Artaz (Şimdi, Maku) ark'episkoposu Grigor Calalbegean'ın rekabetinden bahsetmektedir.⁴⁵⁰ Ancak Ahtamar kat'oğikosunun katılmaması seçimdeki muhalefetin Sünik (Karabağ) okulunun reisi Zak'aria Havutst'ar'etsi ve doğulu diğer ruhbanlar arasında genel kabul gören Artaz (İran'da, Maku) ark'episkoposu Grigor Calalbegyan arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Sünik okulunun reisi Zak'aria konsile katılanlar, hatta Kirakos'un kat'oğikos takdisinde yer alan on iki piskopos arasında Sünikli başka bir piskoposla birlikte anılmaktadır. Diğer on piskopostan birisi Alban piskoposu, diğerleri ise farklı piskoposluk bölgelerinden ve ileri gelen manastır reislerindendir.⁴⁵¹ Bu piskoposların dikkatli bir şekilde seçildiği anlaşılmaktadır. On iki piskopos arasında Calalbegyan'ın isminin geçmemesi de dikkat çekicidir. Bu durumda muhalefetin Grigor Calalbegyan'la Zak'aria arasında olduğu anlaşılmaktadır. Ancak konsil, seçilme ihtimali yüksek olan Calalbegyan'ın taşınma işinin başından beri etkin olduğundan dolayı özellikle Kilikya ruhbanlarında oluşan muhalefeti ve seçim sırasındaki muhalefeti kızıştırmamak ve ortalığı sakinleştirmek için üçüncü bir ruhbanı, Ormanyan'ın dediği gibi “*azizane karaktere sahip, önceki çalkalanmada hiçbir şekilde bulunmamış Kirakos Virapetsi'yi*” seçtiler.⁴⁵²

Kirakos Virapetsi emekliye ayrılan Grigor Musabegyan'ın yerine seçilmişti. Konsile katılmayan Musabegyan emekliye ayrılmayı nasıl kabul etmişti? Bu konuda kaynaklarımız açık bir bilgi vermemektedir. Kilikya ruhbanlarının taşınma işine nasıl

⁴⁵⁰ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 97.

⁴⁵¹ Metzop'etsi, *Yişatakaran*, Böl. 1 (Vasn miabanutean Hayots yev kat'oğikos dzernadrut'ean) ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1460.

⁴⁵² Ormanyan, *Yekeğetzi*, 97.

rıza gösterdiklerine ve seçimde bulunup bulunmadıklarına dair olduğu gibi. Ancak konsilin toplanma şeklinden doğulu ruhbanların düşüncelerini gerçekleştirmek için acele ettikleri ve muhalefeti dikkate almadıkları anlaşılmaktadır.

Ormanyan, “*Grigor IX. Musabegyan bu transfer işine çağrıldığında önce reddetti ve sonra rıza gösterdi*” der. Ancak gelişen olaylar reddin ve tekrar kabulün bu kadar kolay olmadığını göstermektedir.

Bizim kanaatimiz IX. Grigor Musabegyan kat’oğikos takdis edildiğinde doğulu ruhbanlarının seslerinin yükseldiği ve bir toplantı yaptıkları yönündedir. Yapılan bu ilk toplantı⁴⁵³ Metzop’etsi’nin “Timur Tarihi” isimli eserinde zikrettiği bir çok toplantıda⁴⁵⁴ olduğu gibi gizlice yapılmış olabilir. Bu toplantının durum değerlendirmesi toplantısı olduğunu düşünüyoruz ve Musabegyan’ın reddi de görüşülmüştü muhtemelen. Metzop’etsi, Hermonetsi gibi ileri gelen ruhbanlarla beraber Grigor Calalbegyan da bu toplantıda hazırды.

Bu arada dikkat çeken can alıcı husus Sis’te bulunan Aziz Grigor Lusavoriç’e ait kutsal elin çalınmış olmasıdır. 1439’da kaybolan⁴⁵⁵ el ile ilgili çarpıcı bilgi 1441’de Amasya’da yazılmış bir kolofona aittir. Buna göre “*uzun zamandır Sis’te bulunan Aziz Grigor Lusavoriç’in eli kayboldu. Hırsız bilinmiyordu ki yoksa kendi kendine mi gizlendi. Ve büyük sıkıntı oldu ve Ermeni milleti bunun sebebi hakkında çok kederlendi. Kat’oğikos Grigor hayli eziyet çekti ve piskoposlar Lusavoriç elimizin benzerini seçtiler ve bununla halis oldular.*”⁴⁵⁶

1441’de yani taşınma ve ruhani lider seçme yılında yazılmış olan bu kolofonda Grigor Musabegyan’ın çok sıkıntı çektiği açıkça söylenmektedir. Her şeyden önce doğulu ruhbanlar sarhoş papazın Surb Patarag ayininden sonra Ermeni Kilise tarihinin en önemli reliği kutsal elin kaybolmasını taşınmada baskı unsuru olarak kullandıkları muhakkak. Bunun da ötesinde kutsal elin doğulu ruhbanlarca ele geçirilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Böyle olmasının imkanını artıran bir bilgi de 1442’de Artzke (Adilcevaz)’de yazılmış bir kolofona aittir: “... *Tanrının Biricik Oğlu’nun indiği yerdeki Aziz Grigor Lusavoriç’in büyük makamındaki bütün Ermenilerin kat’oğikosu (indhanur Hayots kat’uğikosi) Ter Kirakos’un hayrapetliği döneminde. Aziz Grigor Lusavoriç’in*

⁴⁵³ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1450.

⁴⁵⁴ Metzop’etsi, *Patmut’ivn*, Böl. 26 ; Metsobets’i, 41-42.

⁴⁵⁵ P’irgalemean, 118-119.

⁴⁵⁶ P’irgalemean, 125 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1449.

eli Sis'ten çalınmış ve asıl (sarih, tahsis olunmuş=sep'akan) makamına getirilmişti ve bu, Tanrı'nın ihtimam göstermesiydi."⁴⁵⁷

Bu kolofona göre, taşınma işi bittikten sonra Ecmiatzin'de Kirakos Virapetsi'nin kat'oğikosluk makamını işgal ettiği dönemde, 1442'de *kutsal el* tekrar açığa çıkar. Ancak yeri yeni kat'oğikosluktur. Yukarda zikrettiğimiz her iki kolofondan da kutsal elin kimler tarafından gizlendiği bilinmediği anlaşılmaktadır. Eğer Kat'oğikosluğu taşıma amacını güden ruhbanlar tarafından Sis'ten götürüldüyse doğrudan doğruya taşıma sebepleri arasında gösterme amacının olduğunu ortaya koyar. Ancak taşıma işini destekleyen herhangi biri tarafından ortadan kaybedildiyse, bunu öğrenen doğru ruhbanlarca yine aynı amaç için kullanılmıştır. Her iki ihtimal de *kutsal elin* Aziz Grigor'un makamının taşınmasında önemli rol oynadığını göstermektedir. Aynı zamanda bundan sonra yüzyıllarca sürecek tartışmalarda en önemli tartışma malzemesi olacaktır.

Bütün bu gelişmeler Aziz Grigor'a "Tanrı'nın Biricik Oğlu'nun indiği yerde" gösterilen kutsal makamın Sis'ten taşınarak kadim, geleneksel, en eski yerinde, yani Ecmiatzin'de tekrar ayağa kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır.

Pekiye Kilikya ruhbanlarını Vağarşapat'ta bir toplantıya iten neydi? Kilikya ruhbanlarının konsile katılanlarla ilgili bilgi verilen yerlerde zikredilmemesi hangi oranda katıldıklarını ortaya koymamızı engelliyor. Ancak zayıf oldukları çok aşikar. Çünkü yüzyılı geçkin süredir Kudüs Ermeni Patrikliği bağımsızlığını ilan etmişti. Bu durum taşıma işini reddedenler yanında yer almalarını engelleyici bir durumdur. Dolayısıyla Kudüs hiyerarşisine bağlı ruhbanlar karşı olsalar bile bu çalkantılı dönemde Kilikya ruhbanları ile bir olup meseleyi tartışacak durumda değillerdi. Bu nedenle daha güçlü olanlar yanında yer alıp ya da en azından susarak evet deyip, taşımaya razı oldular.

Sis ve çevresindeki ruhbanlara gelince çok önemli birkaç husus, aynı anda beş piskopos takdisi, kutsal sununun lakayt bir şekilde sarhoş bir papaz tarafından gerçekleştirilmesi ve en önemlisi kutsal ele gerekli alakayı göstermeyerek kaybolmasına meydan verilmesi Kilikya ruhbanlarını güçsüz bırakmıştı. Bu nedenle Grigor Musabegyan'ı suçladılar. Bu ve doğru ruhbanların baskısıyla Musabegyan çok sıkıntı çekti, acılı günler geçirdi. Kutsal el kaybolmadan önce taşınma işine razı değildi⁴⁵⁸ ve karşı koyacak gücü kendisinde buluyordu. Ancak şimdi kutsal emanetleri koruyamayan,

⁴⁵⁷ P'irgalemean, 129.

⁴⁵⁸ Babgen, 1213.

kimler tarafından gizlendiğini bulamayan bir ruhani lider güçsüzlüğüyle ortadaydı. Dolayısıyla kutsal makamın taşınması konusunda tartışacak veya taşındıktan sonra Kilikya'nın haklarını savunacak güçte değildi. Kendi bölgesinin ruhbanları da onu yalnız bırakmıştı ve birlik oluşturamıyorlardı. Bu, taşıma işinin sessiz sedasız kabulüydü. Ancak bu durumu destekleyen, sessiz kalınmasına yol açan ve buna karşın doğulu ruhbanları da güçlü kılan bir husus daha vardı ki bu, Ecmiatzin'in kutsallığıydı, Ermeni Kilise tarihindeki yeri. Ecmiatzin, İsa-Mesih'in işaret ettiği yerdı. Aziz Grigor'un ilk makamıydı. Ermeni Kilisesi'nin başlangıç yeri. Kutsal Kilise'nin mukaddes şehitlerinin şehit edildikleri ve hatıralarının bulunduğu yerdı. Buraya taşınan kutsal makam, bütün Ermenileri, Ermeni Kilisesi'ni diriltecek ve ayağa kaldıracaktı. Ümitveren bir makamdı. Bu, taşınma işinin muhalif seslerini boğarken taraftarlarınınkini de canlandırıyordu.

Öyle de oldu. doğulu ruhbanlar Mayıs 1441'de, Ecmiatzin'de, güçlü bir ortamda, sadece doğulu ruhbanlar arasındaki tartışmalar içerisinde taşıma işini gerçekleştirdikten sonra, zaten hiçbir şeye karışmayan, istifasını veren Musabegyan'ın yerine Kirakos Virapetsi'yi seçtiler.

3. Kat'ogikosluğun Ecmiatzin'e Taşınmasından Sonraki Gelişmeler

Kirakos Virapetsi'nin seçimi çok akıllı ve ustaca yapılmış bir seçimdi. Böylece hem Kilikya ruhbanları hem de doğulu ruhbanlar arasında, özellikle tarih boyunca farklı bir hiyerarşi olma yolunda kendisini göstermiş Sünik piskoposluğu ve yüzyıllardır Aziz Grigor'un makamı olma iddiasını sürdüren Ahtamar katoğikosluğu susturulmuştu.

Artık makam Ecmiatzin'deydi ve yeni bir bakış açısıyla Ermeni Kilisesi'nin idaresi gerçekleştirilebilirdi. Fakat konsilin üzerindeki karartılı bulutlar hasır altı yapılarak tartışmaların kısa süreli olarak kaybolması sağlanabilmişti. Konsil sonrasında tartışmaların çok çabuk gün yüzüne çıkması kararların herkesi memnun etmediğini ortaya koydu. Aslında konsildeki ilk sıkıntı Ecmiatzin'e, ana kilise merkezine seçilecek piskoposun kim olacağı konusunda idi ve Kirakos'un seçilmesiyle halledilmişti. Yaklaşık yetmiş yaşındaki bu ruhban sakin kişiliğiyle ve bütün meselelerin içerisinde yer almayarak masumane bir şekilde makamını savunmaktaydı. Dolayısıyla meseleler çözüleliyordu. Üstelik Sis'te kaybolan kutsal el makama oturmasından kısa süre sonra Ecmiatzin'de çıkmıştı.(1442) Bu muhalif grupların harekete geçmesini sağlayabilecek

bir gelişmeydi. Özellikle Kilikya ruhbanları kutsal makamlarını kaybetmişlerdi ve bunu yaparken, özellikle kutsal elin kaybolmasından dolayı sıkıntı çekmişlerdi.

Kutsal elin orataya çıkmasının hemen akabinde daha etkili bir gelişme oldu. Kirakos kat'ogikosluktan çekildi ve yerine muhalif gruplar karşısında genel kabul gören Calalbegyan makama getirildi.

Calalbegyan'ın taşınma işinin başından beri etkin olduğunu ve doğulu ruhbanlar arasında genel kabul gördüğünü gösteren bir belge bulunmaktadır. Dönemin en önemli tanığı Ermeni tarihçisi T'ovma Metzop'etsi'ye ait olan bu bilgi 890 (1441) yılında Erciş'te K'acberunik' manastırında kaleme alınmış olan bir İncil kolofonuna aittir. Kolofonde eserin Cihanşah döneminde, Kutsal Ecmiatzin'de Ter Grigor'un hayrapetliği esnasında kopya edildiği zikredilmektedir. İsmi geçen Grigor, Ermeni Kilisesi'nde 1443-1465 arasında Ecmiatzin Kat'ogikosu olarak genel kabul gören X. Grigor Calalbegyan olarak yorumlanmıştır.⁴⁵⁹ Ancak 1439'da Kilikya Kat'ogikosu Kostandin'in ölümüyle yerine seçilen ruhaninin ismi de Grigor (XI, Musabegyan, 1439-1441)'dur.⁴⁶⁰

Buna karşın 1443'de Kirakos'un yerine Grigor Calalbegyan'ın Ecmiatzin kat'ogikosu seçildiğini yine kolofonlardan anlamaktayız. Ancak hem bu tarihte hem de sonraki tarihlerde kaleme alınan farklı kolofonlarda her ikisinin isimine de rastlanmaktadır. Kirakos'un ismi 1441-1446 tarihlerinde zikredilirken, Grigor (Calalbegyan)'un ismi 1443'ten itibaren geçmektedir.⁴⁶¹ Bununla birlikte döneme ait ufak kronolojilerde, 1441'de Ecmiatzin'de bir konsil toplandığı ve bu konsilde Kirakos Virapetsi'nin Ecmiatzin'e kat'ogikos seçildiği açık olarak yazılmaktadır. Ayrıca 1443 yılında Kat'ogikos Kirakos'un yerine Grigor Calalbegyan (Makuetsi)'ın kat'ogikos seçildiği de bu kronolojilerde belirtilmektedir.⁴⁶² Aslında sonraki dönemlere ait ufak kronolojilerde verilen bu son bilgilerle kolofonlardaki bilgiler paralellik arz etmektedir. Grigor ismine 1443 yılı öncesinde, o da taşınma yılında 1441'de bir defa Ecmiatzin Kat'ogikosu olarak rastlanmaktadır. Bu durum, 1441-1446 tarihleri arasında Ecmiatzin'e taşınan kat'ogiosluk makamına ruhani lider seçiminde sorunlar olduğuna işaret etmektedir. En azından Kirakos'un çekilmesinden sonra onu kat'ogikos olarak görenlerin 1446'da dahi mevcut olduğunu göstermektedir.

⁴⁵⁹ Sanjian, *Colophons*, 196.

⁴⁶⁰ P'irgalemean, 118-120. Ayrıca bkz. Andreasyan, 116.

⁴⁶¹ Sanjian, *Colophons*, 196-202 ; Andreasyan, 117-121.

⁴⁶² Davrijetsi, Böl. 31 ; Daranağtsi, Böl. 80 ; P'irgalemean, 122-123, 130.

1441 tarihli İncil kolofonunun Ecmiatzin’de Grigor’u kat’oğikos göstermesi ve bunu yazan kimsenin dönemin en önemli tarihçisi ve Kat’oğikosluğun taşınmasında etkin olan Metzop’etsi’ye ait olması meseleyi çetrefilleştirmektedir. Kolofonda zikredilen Ter Grigor’un Musabegyan olması muhtemel gözüküyor. Çünkü makamından çekilerek Ecmiatzin Konsili’ne dahi katılmamıştı. Dolayısıyla Grigor Calalbegyan olması muhtemeldir. Metzop’etsi gibi taşınma işinin mimarı doğulu ruhbanlar önce Calalbegyan’ı Ecmiatzin’de ruhani lider görmek istemiş, hatta ilk toplantılarında belirlemiş olmalılar. Fakat konsil esnasında durumun karışmasıyla ortamı yatıştırmak için Kirakos’u seçtirmişlerdir. Taşınma işi bittikten sonra da tartışmaların yükselmesiyle yetersiz kalan Kirakos tahtından uzaklaştırılmış ve yerine Calalbegyan geçirilmiştir. Metzop’etsi, Kirakos’un makamında iki yıl (1441-1443) kaldığını söylemektedir.⁴⁶³ Kirakos’un 1446 yılına kadarki kolofonlarda Ecmiatzin Kat’oğikosu gösterilmesi ve Calalbegyan’ın 1443’ten itibaren tekrar gösterilmeye başlaması 1443’te bir değişikliğin yaşandığına işaret etmektedir ki Kirakos istifa etmiştir ya da görev bırakılmıştır. Bu, Calalbegyan’ın baştan beri, özellikle taşınma işinin baş mümessilleri tarafından Ecmiatzin kat’oğikosu olarak görülmek istendiğini göstermekle beraber, ortalığın yatışmasının beklenmesinin uygun görüldüğünü de düşündürmektedir. Ancak bunun için meselelerin gün yüzüne çıkmasıyla Calalbegyan 1443 yılında makama oturtulur. Fakat, Kirakos’tan memnun olan, makamının iade edilmesi ümidini taşıyan ya da saygı göstergesi olarak bazı kolofon yazarları onu 1446’ya kadar kat’oğikos göstermeye devam etmişlerdir.

Grigor Calalbegyan (1443-1467) döneminde, 904 (m. 1455) yılında Ecmiatzin Kat’oğikosluğunda yardımcı, vekil kat’oğikos şeklinde yorumlanabilecek ikinci bir kat’oğikos ihdas edildi. Davrijetsi, bu yardımcı kat’oğikosların ilkinin Aristakes olarak gösterir. Hatta Grigor Calalbegyan’ın çekişmeleri ortadan kaldırmayı amaçladığı bu uygulama, yani yardımcı kat’oğikosluk sistemi yaklaşık iki yüzyıl devam etmiştir.⁴⁶⁴

Taşıma sonrasında Kilikya’nın durumuna gelince, Ecmiatzin Konsili’nde Kilikya ruhbanlarının katıldığına dair kaynaklarımızda bilgi verilmemekle beraber alt düzeyde de olsa katılanların bulunması mümkündür. Ancak Kilikya’daki son Kat’oğikos Musabegyan da dahil üst düzey ruhbanların katılmayışı konsilin hem kat’oğikosluğu Ecmiatzin’e taşıma hem de ruhani lider seçme kararını kolay aldığını göstermektedir. Kilikya ruhbanlarının katılmayış nedenini yukarda açıklamıştık.

⁴⁶³ Metzop’etsi, *Yışatakaran*, Böl. 3 (Vasn ak’sorman ter Kirakos Kat’uğikosin).

⁴⁶⁴ Davrijetsi, Böl. 31.

Ermeniler arasında ciddi bir taraftar kitlesi toplayan ve ruhban sayısı büyük olasılıkla fazla olan doğulular, kendi bölgelerinde toplanmakla zaten önemli bir adım atmışlardı. Kilikya'nın rızasını elde etmiş ve taşıma şartlarını enine boyuna konuşmuş ve tartışmış olsalardı Kilikya'nın mevkii hususunda da bir karara varılırdı. Böyle olsaydı önce Kilikya'da toplanılması daha akla yatkın gözükmekteydi. Ancak daha önceki teşebbüslerin sonuçsuz kaldığını bilen, bir kıvılcım bekleyen ve bunun gerçekleşmesiyle de bir tepki hareketi ile başlatılan taşıma işinden tarafların bir araya gelip bu kutsal işin nasıl ve hangi şartlarla gerçekleştirileceğini tartışarak karara bağlamaları düşünülemez. Nitekim böyle de oldu ve doğulular güçlü bir konsil topladılar. Bunun yanında aynı tepki hareketinin kutsallara saygı üzerine bina edilmesi, doğulu ruhbanların Kilikya'nın hiyerarşideki yeri hususunda da kuşkulu yaklaşıtlarını düşündürmektedir. Bunun için Kilikya hiyerarşisi tamamen ortadan kaldırıldı. Yani ne Kudüs gibi bir patriklik düzeyine getirildi ne de bir başpiskoposluk ilan edildi. Bu, anlaşmalı bir taşıma olmadığını göstermekle beraber hem Kilikya ruhbanlarının tepkisi olduğunu hem de doğulu ruhbanların Metzop'etsi'nin dediği gibi “*hızlı bir şekilde*”, bir oldu bittiye getirdiklerini gösterir. Muhtemel tartışmaları, karşı koymaları engellemek için de aceleyle konsil toplandı.

Bütün bu olup bitenlere ve kaynaklarımız bilgi vermemesine rağmen Kilikya ruhbanlarından konsilde bulunanlar olması mümkündür. Bu katılanlar da konsildeki ihtişamın etkisiyle de kutsal bir işi gerçekleştirdiklerini düşünüyorlardı. İnanmasına böyle inanıyorlardı ancak bu kararı kendi bölgelerine varıp da katılmayanlara ilettiklerinde bir gerçekle karşılaştılar. Sis'teki kutsal makamı Ecmiatzin'de bırakmışlardı. Yüzyıllardır Bütün Ermenilerin Kat'oğikosu olarak takdis icrasını gerçekleştirmenin ana malzemesi, Aziz Grigor'un *eli* ile Kilikya dağlarından toplanan yaklaşık kırk çeşit otlardan kaynatılarak yapılan kutsal müronu artık yüzlerce km uzaktan, Ecmiatzin'den getireceklerdi.

Ayrıca konsilde Kilikya'nın konumu belirsiz kalmıştı, belki de doğulu ruhbanlar Kilikya hiyerarşisini kilise kanunlarına uymadığı gerekçesiyle afroz bile etmişlerdi. En azından taşıma işinin gerekçelerini ortaya koyarken bunu yapmış olmaları mümkün gözüküyor. Buna karşın Kilikya hiyerarşisi için böyle bir düşüşün sonradan, dönüş yolu bittikten sonra düşünölmeye, tartışılmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Bu düşüncelerin fiili duruma geçmesi için de 1439'da kaybolan *kutsal elin* 1442'de Ecmiatzin'de ortaya çıkması gerekmiştir. Kilikya ruhbanları için taşıma işindeki kuşkulu durumlar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Kendi zihinsel dünyasında

yapılan bu kutsal işi sorgulamaktan kaçınanlar da artık kuşkulu olmaya başlamışlardır. Ayrıca elin kaybolmasıyla yitirdikleri güçlerini tekrar toplamışlardır. Arkasından Kirakos'un tahttan indirilip Calalbегyan'ın yerine geçirilmesi Kilikya ruhbanlarının harekete geçmesine neden olmuştur. Bir oldu bittiye getirildiklerini düşünen Kilikya ruhbanları bir araya gelmişlerdir. Yeni makamın Kilikya'yı dışlayıcı tavrı ve kutsal eli çalma ve yönetimi hemen akabinde değiştirme gibi hususlar kandırıldıklarını düşündürmüş ve yeniden harekete geçmelerini sağlamıştır.

Kat'oğikosluğun taşınmasından sonra Kat'oğikos Musabегyan'a dair bilgiler kesilmektedir. Bu nedenle bu yıllar içerisinde ölmüş olması imkan dahilindedir. Ancak Kilikya ruhbanlarının başında bu sefer Karapet Evdiokatsi vardır. O kaybolan kutsal elin kendisinde olduğunu ileri sürerek atağa geçmiştir. Bunda amaç, hiyerarşiyi kutsallara bağlayarak makamının sahihliğini ortaya koymaktır. I. Karapet Evdokatsi (1446-1477) Memlük Sultanlığına bağlı bölge emirinden tasdik ve Kahire Sultanından bütün Ermenilerin dini lideri olduğunu ilan eden fermanı almayı başarır.⁴⁶⁵

Böylece Kilikya kat'oğikosluğu yeniden oluşturulurken Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun karşısında tek yasal makam olduğunu ileri süren Ahtamar'dan sonra ikinci bir hiyerarşi oluşmuştur. Katoğikos Evdokiatsi ve halefi I. Stepannos Saratzoretsi (1477-1488) bu iddialarını sürdürmüşlerdir.⁴⁶⁶ Ancak bu iddialar ve karşı iddialar bunlardan sonra da, yüzyıllarca sürecektir.

Ahtamar Kat'oğikosluğu ise konsile katılmayarak tepkisini ortaya koymuştu. Konsil sonrasında Ecmiatzin'deki gelişmeler Zak'aria'nın da atağa geçmesine neden oldu. Ancak o, emeline 1461 yılında ulaşabildi. "Ecmiatzin ve Ahtamar Kat'oğikosu" olarak anıldı. Ecmiatzin'e karşı böyle bir başarının arkasında siyasi otoriteyi ikna kabiliyeti vardı. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (1438-1467) tahta yerleşmeden önce Şahruh'a bağlı olarak idarecisi bulunduğu Azerbaycan ve Arran (bu dönemde sınırlarına Erivan ve çevresi de dahildir) bölgesini baştan beri hakimiyetinde tutuyordu. Şahruh'un ölümünden (1447) sonra "sultan ve hakan" unvanını elde eden Cihanşah Gürcistan da dahil olmak üzere bölgeye tam bir hakimiyet kurmuştu.⁴⁶⁷ Ahtamar kat'oğikosu Zak'aria Isfahan seferinden Tebriz'e dönen Cihanşah'ı hediyelerle karşılamaya gider. Cihanşah ve Begüm Hatun iyi bir karşılamayla hilat giydirirler ve Aziz Grigor Lusavoriç'e ait eli ona hediye ederek patrik unvanını verirler. Kaynağımız Davrijetsi

⁴⁶⁵ Babgen, 49, 1214 ; Ayrıca bkz. Sanjian., *Communities*, 227.

⁴⁶⁶ Babgen, 65 vd. ;. Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1528 ; Sanjian., *Communities*, 228.

⁴⁶⁷ Mükrimin H. Yinanç, "Cihan-Şah", *İA*, C. 3, MEB. Yay. , Eskişehir, 1997, 174-175.

(öl. 1670)'nin aktardığı Erciş'te Ermeni takviminin 910. (1461) yılında yazılmış bir kolofondan alınan bu bilgi şöyle ifade edilmektedir: “*Tanrı'nın liderliğiyle=idaresiyle, Aziz Lusavoriç'in isteğiyle ve padişahın fermanyıyla ilahi (yastuatzareal) ve ihtişamlı (yastuatzankar) Aziz Grigor'a ait ve göksel (yerknahanet) kutsal Ecmiatzin katedraline, Aziz Grigor'un apostolik (ar'ak'elaşnorh) makamına, bilcümle bütün (ındhanur amenayn) Hristiyan milletin hakimi mutlak patriği oldu.*”⁴⁶⁸

Fatih Sultan Mehmet'in Bursa'dan getirttiği Yovakim'i İstanbul Ermeni patriği tayin ettiği tarihte (1461)⁴⁶⁹ yazılan bahsi geçen kolofonun dönemine kadar “bütün Ermenilerin Kat'oğikosu” (*Amenayn Hayots Kat'oğikos*) unvanı yaygın bir kullanım kazanmıştı. Dolayısıyla “bütün Hristiyanlar” üzerine idareci olduğunun ifade edilmesi abartılarak yazılmış gibi durmuyor. Karakoyunlu hükümdarı tarafından bir Ermeni ruhani liderinin “bütün Hristiyan millete” dini lider atandığının açık olarak söylenmesi, hatta genel (*ındhanur*) sıfatıyla pekiştirilmesi dikkate değer bir husustur. Cihanşah böylece hakimiyet alanındaki Hristiyanlığın en belirgin kutsal makamını Ermeni dini liderine vererek bütün Hristiyanların idaresi için merkez haline getirdiği Ecmiatzin'de ruhani liderlikleri birleştirmiştir.

Kolofonlarda Zak'aria, 1461-1464 yılları arasında Ecmiatzin ve Ahtamar kat'oğikosu olarak gösterilmektedir.⁴⁷⁰ Buna karşın kutsal eli Ahtamar'a götürdükten sonra Ecmiatzin'e dönen Zak'aria'nın yeni makamında uzun süre kaldığını söyleyen 1462'de tamamlanmış bir kolofondan bir yıl içinde makamını terk ettiği anlaşılmaktadır. Ancak kutsal elin Ahtamar'da olmasıyla Ermeni Kilisesi'nin ana merkezi olma iddiasını ölene dek sürdürmüştür. 1464 yılı onun ölüm tarihidir ve bu tarihten sonra Stepanos Ahtamar'a kat'oğikos olmuştur. Anlaşılan Ahtamar Kat'oğikosu Zak'aria'nın bütün Ermenilere kat'oğikos olma hulyası kısa zaman içerisinde sona ermiştir. Siyasi hesaplaşmaları iyi değerlendiremeyen Cihanşah ise Zak'aria'yı destekleyerek ve onurlandırarak zayıf bir dini lideri yükseltmeye çalışmıştır. Bu nedenle de İmparatorluğunda Gayrimüslimleri idare sistemini oturtamamıştır. Devamında ise 1467'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'a yenilerek savaştan kaçarken ölmüştür. Hemen akabinde ise Ecmiatzin'in de içinde bulunduğu Arran bölgesi Akkoyunlu hakimiyetine girmiştir. 1508'de Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail bölgeyi hakimiyet alanına dahil ederken Yavuz Sultan Selim döneminde Ermenilerin ikamet

⁴⁶⁸ Davrijetsi, Böl. 30.

⁴⁶⁹ Çamçean, *Patmut'ivn*, III/500 ; Ayrıca patrikliğin kuruluşu hakkında geniş malumat için bkz. Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005, 56-79.

⁴⁷⁰ P'irgalemean, 197-220 ; Ayrıca bkz. Sanjian, *Colophons*, 272-286 ; Andreasyan, 131-134.

ettiği bütün bölgeler, Kilikya, Kudüs, Ahtamar ve Erivan'a kadar Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

Bu süreçte Kudüs Ermeni patrikliği Memlük Sulatan'ından 1311'de elde etmiş olduğu bağımsız patriklik fermanıyla idaresini sürdürüyordu. Kudüslü arkepiskopos Sargis (1281-1313)'in 1311'de Katolikleşmeye bir tepki ile ayrılarak müstakil patrikliğe dönüştüğünü söylemiştik.⁴⁷¹ Kat'oğikosluğun Ecmiatzin'e taşındığı dönemde Kudüs Ermeni Patriği Abraham Egiptatsi (1441-1454) makamını Hovhannes patrikten yeni devralmıştı.⁴⁷² 1441 Ecmiatzin Konsili ve taşınma işiyle ilgili gelişmelerde Kudüs hiyerarşisine bağlı ruhban isimlerine rastlanmaması patrikliğin konumuyla paralellik arz etmektedir. Bu tarihten sonraki gelişmeler Kudüs Patrikliği'ni kendi hiyerarşisinde serbest Osmanlı Padişahlarıyla ilişkisinde İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı hale getirecekti. Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs ele geçirildiğinde Patrik Sargis (1507-1523)'e fetih öncesinde olduğu gibi “*Habeş, Kıpti ve Süryani toplumlarına gelenekleri üzere*” idareci olarak serbest bırakılarak ferman verildi.(1517)⁴⁷³ Bu, sivil anlamda İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı hale gelmesinin yolunu açtı.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Babgen, 1252-1253.

⁴⁷² “*Yerusağemi Hayots Patriark'ut'yun*”, **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan: 1977, 643.

⁴⁷³ Fermanın Sureti için bkz. Yavuz Ercan, **Kudüs Ermeni Patrikhanesi**, TTK, Ankara, 1988, 15-17.

⁴⁷⁴ Seyfeli, **İstanbul**, 92-97.

III. BÖLÜM: ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN ERMENİ KİLİSESİ'NDEKİ YERİ

Kat'oğikosluğun tekrar Ecmiatzin'e taşınmasına kadar sonraki döneme damgasını vuracak olan Ermeni Kilise geleneğinin kökleştiğini, Ermeni Kilisesi'ne has özelliklerin oluştuğunu gördük. Kilise geleneğinde kökleşen kabul ve inançlardan birisi de Ecmiatzin şehrinin Ermeni kilise merkezlerinden birisi haline gelmesiydi.

Çalışma konumuz olan Ecmiatzin'in kadim Vağarşapat şehrinin Ermenilerin Hristiyanlaşması ile birlikte bir Hristiyan dini merkezine dönüşümü sonucunda oluştuğunu ortaya koymuştuk. Bu dönüşümün Ermeni Kilisesi'nin kurularak bağımsızlığını kazanması ile paralellik arzettiğini gördük. Paralellik her iki kurumun da temellerinin atılması, kendisine has özellikleri kazanması ve çoğu Ermenilerce kabul görmesi sürecinde (y.o. 300-450) yer almaktadır. İşte Ecmiatzin'in oluştuğu bu temelde kazandığı anlam ve özellikleri Ermeni Kilise tarihindeki yerini belirlemektedir.

Vağarşapat şehrinin Ecmiatzin anlamı ve özellikleri Kilikya bölgesindeki ruhani liderliğin düşürülerek kat'oğikosluğun tekrar Ecmiatzin'de oluşturulmasını sağlamıştır. Böylece Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini belirleyen, dolayısıyla inceleme konusu yapılmaya hazır şartlar oluşmuştur.

Çalışmamızın bu bölümünde Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki bahsettiğimiz döneme kadarki oluşmuş yerini ele alacağız. Bir kat'oğikosluk merkezi olarak Ecmiatzin'in Ermeni Kilisesi'ndeki yerini her şeyden önce oranın diğer kilise merkezleri karşısındaki veya yanındaki yerini oralardan ayırıcı özellikleri belirleyecek ve sağlayacaktır. Dolayısıyla Ecmiatzin Kat'oğikosluğunu bu bağlamda ele aldığımızda iki temel nokta ortaya çıkmaktadır. Birincisi Ecmiatzin'in ve karşısında ya da yanında yer alan diğer merkezlerin Ermeni Kilise tarihinde kazanmış olduğu anlamlarıdır. Bu konuyu şimdiye kadar yoğun olarak Ecmiatzin merkezli olarak işledik. Diğer merkezlerle ilgili olarak da bu bölümde gerekli gördüğümüzde daha geniş açıklamalara yer vereceğiz.

İkincisi ise kat'oğikosluk kavramı üzerinde yürütülebilecek bir husustur. Dolayısıyla Ecmiatzin'in kat'oğikosluk anlamını içermektedir. Bu nedenle bir kat'oğikosluk olarak Ecmiatzin'in Ermeni Kilisesi'ndeki yerini ortaya koymak için kat'oğikos, kat'oğikosluk ve Ecmiatzin Kat'oğikosluğu üzerinde durmak gerekecektir.

Bu ise her şeyden önce Ermeni Kilise hiyerarşisini, dini ayin ve ibadetlerini ilgilendiren bir husustur.

Biz önce Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun diğer kilise merkezleri ile ilişkisini de belirleyecek olan Ermeni Kilise hiyerarşisi, ayin ve ibadetlerindeki yerini ortaya koyacağız. Böylece daha önce belirlediğimiz tarihsel özellikleri yanında bahsettiğimiz hiyerarşik temelli ayırıcı özelliklerin de ortaya konmasıyla diğer hiyerarşik merkezlerle ilişkisinin anlaşılmasını kolaylaştırmayı sağlamış olacağız. Sonra Ecmiatzin ile diğer yüksek hiyerarşik merkezler (Sis, Ahtamar, İstanbul ve Kudüs) arasındaki ilişkiyi tek tek tarihsel süreç içerisinde ele alacağız.

A. ECMİATZİN KAT’OĞİKOSLUĞU’NUN ERMENİ KİLİSE HİYERARŞİSİ VE RİTÜLLERİNDEKİ YERİ

Ecmiatzin Kat’oğikosluğu, Ermeni Kilisesi’nin bağımsız hiyerarşik merkezlerinden birisidir. Hiyerarşik bir merkezden kastımız kilisenin idaresini yürüten yüksek hiyerarşik rütbelerden (kat’oğikos ve patrik) birine sahip bir ruhban tarafından idare edilen makam ve bu makamın bulunduğu şehirdir. Bu, konunun doğrudan kilise hiyerarşisini ilgilendirdiğini göstermektedir. Bu nedenle önce kat’oğikos ve kat’oğikosluğun Ermeni Kilise hiyerarşisindeki yerini ortaya koyacağız.

Kat’oğikosun kilise hiyerarşisindeki yeri, onun ayırıcı özelliklerini, hak ve yetkilerini belirleyecektir. Ayırıcı özellikler, hak ve yetkiler ise kendisini kilise ayin ve ibadetlerinde gösterecektir. Bütün bunlar kat’oğikosun ve Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’nin idaresindeki rolünün ve diğer hiyerarşik merkezlerle ilişkisinin anlaşılmasını sağlayacaktır.

Biz konuyu işlerken üç kısımda ele alacağız. Birinci kısımda kat’oğikos ve Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilise hiyerarşisindeki yerini ortaya koyacağız. Sonra kat’oğikos ve kat’oğikosluğun kilise ritüellerindeki yerini, kilise hiyerarşisinde belirlenmiş olan iki ayırıcı yetkisini göz önünde bulundurarak önce ikinci kısımda “Ecmiatzin Kat’oğikosluğu ve Kutsal Müron”, sonra üçüncü kısımda “Ecmiatzin Kat’oğikosluğu ve Piskopos Takdisi” başlıkları altında ele alacağız.

Kat’oğikosun ve Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki yerini, ayırıcı özelliklerini ortaya koymaya çalıştığımız bu bölümde amacımız Ecmiatzin

hiyerarşisinin tarihten günümüze diğer hiyerarşik merkezlerle geliştirdiği ilişkilerin anlaşılmasını sağlamaktır.

1. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilise Hiyerarşisindeki Yeri

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilise hiyerarşisindeki yerinin anlaşılmasında Hristiyanlıktaki hiyerarşinin ortaya konması önemli katkıda bulunacaktır.

Kilise Hiyerarşisi, Hristiyanlık içerisinde kurumlaşmış cemaatlerin idaresini yürüten evli veya evli olmayan ruhanilerden oluşan idari rütbe silsilesine denir. Bu hiyerarşinin temeli inanç bağlamında İsa Mesih'e bağlanırken onun seçtiği Havarilerin kurduğu ilk hiyerarşiye dayandırılmaktadır. Buna göre İsa Mesih'ten sonra Kutsal Ruh'un üzerlerine indiği Havariler cemaati örgütleyerek ilk kilise hiyerarşisini kurmuşlardır.

Ermeni Kilisesi de kilisedeki kutsal rütbeleri Havarilerle başlatır. Buna göre başlangıçta Havariler kilisenin tek yöneticisiydi. Onlar kendilerine yardımcılar tayin ettiler. Bunlara *diyakos* (*sarkavag*, papaz yardımcısı) denildi. Havariler dini işlerde de kendilerine yardım etmesi için başka kimseler seçtiler. Bunlar ise günümüzde papaz (*k'ahana*, *yerets*) olarak adlandırılan sınıfın ataları *elder*lerdi (kilise mütevelli heyet üyesi). Havariler, İsa'nın mesajını yayma görevini sürdürürken başka bölgelere gitmeden önce bulundukları yerde kendilerinin görevlerini devam ettirecek ruhaniler bıraktılar. Bunlara da piskopos (*episkopos*) denildi.⁴⁷⁵

Bu üç temel hiyerarşi altında ve üstünde farklı rütbelerin oluşmasıyla genişlemiştir. Farklı hiyerarşik rütbelerin oluşması Hristiyanlıkta günümüze ulaşan bağımsız Kiliselerin oluşum süreciyle (IV. Yüzyıl başlarından itibaren) paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla her kilisede üç temel rütbe üstünde ya da altında diğer kiliselerden ayrı ve bağımsız yeni rütbelere meydana gelmiştir. Başka bir ifadeyle IV. Yüzyıldan itibaren bu üç temel rütbe ayrı ayrı kademeye dönüşmüştür. Ancak bu üç kademe kilise hiyerarşisinde, dolayısıyla ayin ve ibadetlerde temel olmaya devam etmiştir.

Buna göre Ermeni Kilise hiyerarşisine de temel olan bu üç rütbe sırasıyla *sarkavag*, *k'ahana/yerets* ve *episkopos* şeklindedir. Bu üç rütbe ve dört unvan Ermeni

⁴⁷⁵ Kaloustian, 55-56 ; Ayrıca bkz. Tournebize, 597 ; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yay, Ankara, 1997, 276-277.

Kilisesi'nin kurucusu Aziz Grigor'a atfedilen kilise kanunlarında yer almaktadır.⁴⁷⁶ Ayrıca ilk dönem Ermeni tarihçilerinden P'avstos ve Agat'angeğos'un eserlerinde yaygın şekilde kullanılmışlardır.⁴⁷⁷ Dolayısıyla Aziz Grigor Lusavoriç'in biyografi yazarı Agat'angeğos'tan hareketle Grigor'un Ermeni Kilisesi'nin başpiskoposu olarak Kilise'yi bu üç temel hiyerarşi üzerinde sistemleştirdiğini söyleyebiliriz.

Bunun yanında Ermeni Kilise hiyerarşisinde diğer kiliselerde olduğu gibi üç temel rütbenin altında ve üstünde rütbeler de oluşmuştur. Bahsi geçen ilk dönem Ermeni kaynaklarında Kilise'nin ruhani lideri için *kat'oğikos* ve *k'ahanayapet* gibi unvanlar kullanılarak Kilise'nin lideri (*aracnort*) olarak vasıflandırılmıştır. Kat'oğikos teriminin ilk olarak Aziz Grigor Lusavoriç'in oğlu ve halefi Aristakes'e unvan olduğunu önceki bölümlerde zikretmiştik. Ancak Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Grigor'un ruhani liderliği daha belirgin olarak k'ahanayapet (yüksek başpapaz) ve episkoposapet (başpiskopos) unvanları ile ifadelendiriliyordu. Bunun yanında hayrapet, vardapet gibi yüceltme amacı taşıyan unvanlar da kullanılıyordu. Bu unvanlardan bazıları, mesela öğretiyi öğreten anlamındaki *vardapet*, diğer kiliselerde olmayıp Ermeni Kilisesi'nde yeri bulunan ve piskoposla papaz arasında doktor olarak tanımlanan bir rütbeye dönüşmüştür.

Ermeni Kilise geleneğinde Sahak'ın kanunları diye ünlenmiş ve Kilise Kanunları eserlerinde yer verilmiş 55 kanunda vardapet unvanına rastlanmaktadır.⁴⁷⁸ Sahak'ın kilise kanunları, evlilik ve zina gibi sosyal meselelerle ilgili geleneksel dini kuralların kanunlaştırılması yanında kilise hiyerarşisindeki başpiskopostan *abeğaya* kadar bütün ruhban sınıfıyla ilgili düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir. Sahak'ın kanunlarında yer verilen kilise hiyerarşisini gösterir unvanlar şunlardır: *k'orepiskopos*, *episkopos*, *glh'avor k'ahana*, *k'ahana*, *yerets*, *vardapet*, *sarkavag*, *abeğa* ve ruhbanlığa adım atmış manastır rahipleri için genel bir kullanım olan *uh'ti mankants* (ruhban sınıfı).

Aziz Grigor ile Aziz Sahak arasında ruhani liderlik vazifesi yapmış Aziz Nerses dönemini anlatan eserlere baktığımızda ise başpiskoposluktan, baş k'ahanalıktan bahsedilerek, kilisede düzenlemelerin yapıldığını görürüz. Ayrıca ruhani lider Aziz Nerses tanımlanırken *k'ahanayapet*, *episkoposapet*, *hayrapet* unvanlarıyla vasıflandırılmıştır.⁴⁷⁹ Bu durumda Aziz Grigor tarafından temeli atılan kilise

⁴⁷⁶ “*Kanonk' Srboyn Grigori Ar'ak'eloy Hayots*”, 139-145.

⁴⁷⁷ P'avstos, Kitap III, Böl. 15, 16 ; Kitap IV, Böl. 3, 4 ; Kitap V, Böl. 1, 31 ; Agat'angeğos, Böl. 102/43-44, 57-74; 104/8; 108/15; 111/5-8; 112/2, 12-14; 113/5-16; 116/1,9,21; 117/6-7; 119/8-10; 121/1-2; 123/3-4; 124/5-7; 125/4-6; 126/3-13,22; 127/1-5.

⁴⁷⁸ “*Kanonk' Srboyn Sahakay Hayots Hayrapeti*”, 159-217.

⁴⁷⁹ P'avstos, Kitap IV, Böl. 4.

hiyerarşisinin Aziz Nerses döneminde yeniden şekillenerek Sahak döneminde kanunlaştığını söyleyebiliriz.

Ermeni Kilisesi'nde Kudüs'te oluşan hiyerarşiyle katoğikostan alt rütbede bulunan patrik (*patriark'*) unvanı da kullanılır olmuştur. Bu unvan Kat'oğikoslar için de kullanılabilmesine rağmen patrikler kat'oğikoslarla aynı işleri yapabilmelerine karşın sadece piskopos takdisi ve müron takdisi gibi iki önemli vazifeyi yerine getiremezler. Bu ikisi sadece kat'oğikosların hakkıdır.

Ermeni Kilisesi'nde Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'da oluşan hiyerarşinin patrikliğe dönüştürülmesiyle Ermeni Kilise hiyerarşisinde patrik unvanlı Kudüs'le birlikte iki hiyerarşi oluşmuştur.

Ermeni kilise hiyerarşisinde bahsi geçen üç temel hiyerarşiden *sarkavag* rütbesinin altında başka hiyerarşik rütbeler de vardır. Ancak biz çalışma konumuzu doğrudan ilgilendirmediklerinden detaylı olarak değinmeyeceğiz.

Günümüze kadar gelen Ermeni kilise hiyerarşisinde *kat'oğikosun* en yüksek rütbe olduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonra sırasıyla *patrik*, *piskopos*, *vardapet* (*başrahıp* veya *doktor*), *başpapaz* (*avagerets*), papaz (*k'ahana* veya *yerets*), *sarkavag* (diyakos), *sarkavag* yardımcıları *kisasarkavag* ve *dpir* gelmektedir. Ormanyan, *kisasarkavaga* sıralamada yer vermeyerek sekiz rütbe göstermiştir.⁴⁸⁰

Ermeni Kilise hiyerarşisini farklı şekilde sıralayanlar da vardır. Kat'oğikos, piskopos, *başpapaz*, papaz, *sarkavag*, kapıcılık (*dr'napanut'yun*), okuyuculuk (*intertsoğut'yun*), yemin verdiricilik (*yerdmnetsutsçut'yun*) ve meşale taşıyıcılık (diyakoz yardımcısı, *cahınkulut'yun*) şeklinde sıralayarak dokuz hiyerarşiye tamamlayanlar da vardır. Bu alt rütbedeki Kilise görevlileri temel üç hiyerarşinin altında yardımcı hizmet görenlerdir ve yaptıkları işlere göre isimlendirilmişlerdir.⁴⁸¹ Bu sıralamada patrik başpiskopos, vardapet ise yüksek papazlık olarak görüldüğünden dahil edilmemiştir, fakat sarkavagdan sonra dört alt rütbe kilisedeki görevlerine göre isimlendirilerek eklenmiş ve rütbelerin sayısı dokuza tamamlanmıştır.

Hiyerarşik rütbelerin tarihten beri farklı şekilde isimlendirilerek yapıldığını görüyoruz. Ancak farklılık temel üç rütbe etrafında şekillenmektedir. Genelde sarkavagın altındaki, piskoposun üstündeki rütbeler farklı sunulmaktadır.

⁴⁸⁰ Ormanyan, *Hayots Yekeğetzin*, 195. Ayrıca Ortodoks Ermeni Kilisesi'nde ruhaniler için kullanılan Ermenice tabirler hakkında bkz. (Karapetean, 1, 730, 842-3, 288, 144, 763-4.)

⁴⁸¹ Ğevond Ark'episkopos Ğepeyea, *Hay Yekeğetsioy Yot'ı H'orhurdnerı (Kanonagitakan Nkatumner)*, II. Tpagrut'ivn, Ant'ilias-Libanan, 2000, 51-74.

Başka bir husus ise dikkat çekici bir şekilde dokuza tamamlanmasıdır. VII Yüzyıl yazarı Kalankatlı, Yunanlıların Ermenileri eleştirirken “*Allah kiliseleri dokuz rütbeli yarattı ve bu rütbelerin yeryüzündeki ardıcılığı [silsilesi] meleklerin gökdeki ardıcılığı gibidir.*” dediklerini söylüyor ve kat’oğikos, ark’episkopos, metropolit, piskopos, keşiş, diyakon, diyakon yardımcısı, İncil okuyucu ve Zebur okuyucu şeklinde dokuz kademeli olduğunu ekliyor. Devamında ise Ermeni Kilisesi’nden ayrılma teşebbüsünde bulunan Sünik başpiskoposluğunun ikna edilerek metropolitlik yapıldığını ve böylece dokuz rütbenin tamamlandığını söylemektedir.⁴⁸² Burada yapılan tartışmalar her ne kadar önemsiz gibi gözükse de idari farklılıklar ihtiva ettiğinden Kilise’de oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu rütbelerin Kutsal Kitap’a dayalı olarak yorumlanması dönemin insanında dokuz rütbeden az olması durumunda hiyerarşik rütbelerin eksikliğine inanmasına yol açmıştır. Aslında başpiskopos ile metropolit arasında pek fark yoktur. Başpiskopos, Ermeni Kilisesi’nde fahri unvandır. Ayrıca metropolit, Bizans Kilisesi’nde ortaya çıkmış bir rütbedir ve metropol şehirlerdeki piskoposların bağlı olduğu piskoposlukları tanımlama için kullanılmıştır. Oysa ilk metropolitlikleri patrikliğe dönüştüren yine Bizans Kilisesi’dir. Ancak hiyerarşiyi dokuz rütbeye tamamlama girişimi sonra da devam etmiştir. Hovhannes Kat’oğikos (898-929) da Ermeni Kilise hiyerarşisinin dokuz rütbeye sahip olduğunu söylemiştir. O, Gürcü ve Alban Kiliselerinin ark’episkoposluk olarak Aziz Nerses’in hakimiyetine yerleştirildiklerinden beri bu hiyerarşiye sahip olunduğunu belirtmiştir.⁴⁸³ Bu hususta her dönemde aynı çabanın gösterildiği anlaşılmaktadır.

Ancak Kilise’nin ruhani yapısını etkileyen bahsettiğimiz temel üç rütbedir. Çünkü diğer rütbeler bunlara göre orataya çıkmakta, biçimlenmekte ve sıralanmaktadır. Bu üç rütbe ruhbanlığı ifade etmektedir. Ruhbanlık ise Hristiyanlığın temel inançlarından Kilise sırlarından (*h’orhurdner*) birisidir ve *ruhbanlık sırrı* diye ifade edilmektedir. Sır, gizem denilmesinin sebebi sorgulanamayacak kutsalları, yani inancı ifade etmesidir. Dolayısıyla İsa Mesih’e ve Havarilere dayandırılan bir husustur ve bu nedenle ruhbanlık, özel bir törenle verilmektedir. Yüksek ruhban, adayın başına sağ elini koyarak takdis ettiğinden ruhbanlık sırrına Ermeni Kilisesi’nde *dzer’nadrut’yun* (ordination, atama ve takdis) denmiştir. Bu nedenle Ermeni Kilisesi’ndeki yüksek düzeydeki tartışmalar özellikle bu rütbeleri ilgilendiren konulardadır. Bahsi geçen *sağ el*

⁴⁸² Kalankatlı, Kitap II, Böl. 7.

⁴⁸³ Drash’anakertsi, 50-51’de Hovhannes Kat’oğikos’un sıralaması ise şöyledir: Patrik (patriark’), ark’episkopos, metropolit, piskopos (yepiskopos), papaz (k’ahana), sarkavag, kisasarkavag, vertzanoğ (*dpir*, İncil okuyucu), sağmosergu (mezmur okuyucu).

motifini de ilgilendiren Ermeni Kilisesi'ndeki tartışmalar yeni hiyerarşik merkezlerin oluşmasına, dolayısıyla yüzyıllarca sürececek yeni tartışmalara neden olmuştur. Ermeni Kilisesi'nde sağ el motifi önemlidir, çünkü bu el İsa Mesih'i ve Havarilerini temsil etmektedir. Havarilerin makamına oturan ve İsa Mesih'in vizyonla vaftiz ve takdis ettiği Aziz Grigor Lusavoriç'e ait olan el, takdis merasimlerinde kat'oğikosların elinde bulunarak yapılan işin gelenekteki sağ eller vasıtasıyla gerçekleştirildiğine inanılmıştır, inanılmaktadır.

Ermeni Kilise hiyerarşisini, Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun yerini göstermeye yardımcı olacak şekilde ele alabilmek için hiyerarşideki rütbelerin ayırıcı özelliklerini ortaya koymak gerekecektir. Bu nedenle üst rütbeden başlayarak bu konuyu ele alacağız.

Kat'oğikos, Ermeni Kilisesi'nde hiyerarşinin tepesindedir. Bütün ruhanilerin başıdır. Başpatrik, başpiskopos, k'ahanayapet, hayrapet unvanlarıyla da anılır. Makamı Aziz Grigor'un makamının devamı kabul edilir. Bu nedenle ona ait görevler, kutsal eşyalar da kat'oğikosun yetki alanındadır. Ancak kat'oğikos bahsettiğimiz üç temel rütbe içerisinde piskopos mesabesindedir. Fakat on iki havariyi temsil eden on iki piskopos, seçilen ruhbanı kat'oğikos olarak takdis eder. Kat'oğikosu diğer piskoposlardan ayıran temel yetkileri ise piskopos takdis ve tayini ile takdis merasimlerinde kullanılan müron yağının takdisini gerçekleştirmesidir. Kat'oğikos, müron takdisinde yine on iki piskoposa başkanlık etmektedir.⁴⁸⁴ Bu, İsa Mesih ve on iki havarisini hatırlatmaktadır. Bu durumda kat'oğikosun Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görüldüğünü söyleyebiliriz.

Ermeni Kilisesi'nde tarihte bağımsız kat'oğikosluk iddiasını sürdüren üç kat'oğikosluk olmuştur. Bunlardan Ahtamar Kat'oğikosluğu Osmanlı hakimiyetinde bulunurken, Cumhuriyet'e geçiş döneminde ortadan kalkmıştır. Ancak Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ve Kilikya (Sis, Ant'iliyas) Kat'oğikosluğu halen ayaktaadır.

Patrik, Ermeni Kilisesi'nde kat'oğikostan alt rütbededir. Kendi sorumluluk alanı içerisindeki konularda takdis yağı çıkarma ve piskopos rütbesi verme haricinde tam yetkilidir. Üç temel rütbeden piskopos mesabesindedir. Bu nedenle yargı alanına dahil piskoposların lideridir, ancak piskoposun altındaki ruhanileri takdis etme yetkisine sahiptir. Patrik, başında bulunduğu piskoposlukların en yetkili piskoposu olduğundan

⁴⁸⁴ Çepeyeen, 73-74.

başpiskopos veya *metropolit* olarak da isimlendirilmiştir.⁴⁸⁵ Piskopos mesabesinde olduğu için patriklik takdisinde kat'oğikos gereklidir. Takdisi iki piskoposun yardımıyla kat'oğikos tarafından gerçekleştirilir. Bu nedenle de bir kat'oğikosluğa bağlıdır.

Ermeni Kilisesi'nde tarihte oluşmuş iki patriklik günümüzde halen ayaktadır. Bunlar Kudüs Ermeni Patrikliği ve İstanbul Ermeni Patrikliği'dir.

Piskopos, bahsettiğimiz üç temel rütbeden en yüksek olanıdır. Bütün piskoposlar (kat'oğikos, patrik, ark'episkopos, başpiskopos, metropolit ve episkopos) bekar ruhbanlardan seçilir ve piskoposluk takdis ve tayini yapılır. Piskoposluk takdisi ancak kat'oğikos tarafından iki piskoposun yardımıyla gerçekleştirilir. Kilise'de o, piskoposlukla ilgili olan görevlerde tam yetkilidir. Piskoposluğun normal yöneticisi ve şefidir. Piskopos, piskoposluk rütbesi altındaki bir rütbeyi takdis yetkisine sahiptir.⁴⁸⁶ Osmanlı döneminde piskoposluk bölgelerinin idareci ruhbanına *marhasa* (murahhasa) dendiğini görüyoruz.

Papaz (k'ahana veya yerets), evli ve bekar ruhbanlardan oluşan genel bir rütbedir. Bulunduğu mevkinin sadece üst rütbedeki piskoposların yetkileri haricindeki işlerde sorumludur. Bununla birlikte başpapazlık *k'ahayapet* veya *avageretz* şeklinde isimlendirilmiştir. Diğer alt rütbelere ise bu üst rütbelere yardımcı rütbelerdir. Ayrıca ruhbanlığa hazırlık amacı taşınmaktadır. Bu nedenle sarkavag ve altına küçük rütbelere (*p'ok'r astic'anner*) denmiştir. K'ahana ve üstüne ise büyük rütbelere (*metz astic'anner*) denmiştir.⁴⁸⁷

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini belirlemede etkili olabilecek hiyerarşik rütbelerin piskoposluk ve üstü olduğunu düşündüğümüzden diğer rütbelere açıklamayı gerekli görmüyoruz.

Bu doğrultuda Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yeri hususunda tarih boyunca iddiaları, tartışmaları, bağımlılıkları, bağımsızlıkları bünyesinde barındıran başpiskoposluk seviyesinde dört kilise merkezi olmuştur. Bunlar, Kilikya Kat'oğikosluğu, Ahatamar Kat'oğikosluğu, İstanbul Patrikliği ve Kudüs Patrikliği'dir. Bu kilise merkezlerinin idari yapısı kilise hiyerarşisine bağlı olarak geliştiğinden burada ayırıcı, yani ilişkileri belirleyici özelliklerini ortaya koymakla yetindik. Bu merkezlerin Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ile ilişkilerini Ecmiatzin odaklı olarak ayrı bir bölümde tek tek ele alacağız.

⁴⁸⁵ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 160-161 ; Ayrıca bkz. Çepeye, 72.

⁴⁸⁶ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 145-146.

⁴⁸⁷ Çepeye, 51.

2. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ve Kutsal Müron

Hıristiyanlıkta meshetmeyi içeren ayinlerde yağ kullanılır.⁴⁸⁸ Ermeni Kilisesi'nde ise bunun özel bir yeri vardır. Ermeni Kilisesi'nde müron ismi verilen bu yağ, yaklaşık kırk çeşit çiçek ve hoş kokulu bitkiden yapılmaktadır. Bu çiçek ve bitkinin sayısı iki ya da üç eksik fark etmez, ancak müron yağının asıl maddeleri zeytin yağı ve pelesenk yağıdır.⁴⁸⁹ Osmanlı kaynaklarında da farklılığını vurgulamak için sadece “*zeyti mukaddes denen belesan yağı*” denmiştir.⁴⁹⁰

Müron yağı Aziz Grigor Lusavoriç'e dayandırılmaktadır. Agat'angeğos'ta, Kral Trdat'ın ve etrafındakilerin Fırat'ta vaftizi esnasında müron yağının mucizevi bir şekilde ortaya çıkış miti anlatılmaktadır. Buna göre kutsal yağ, güneş ışığını kapatan haç şeklindeki bir ışıkla beraber Grigor'un vaftiz ettiği suyun yüzeyinde ortaya çıkar. Herkes şaşırır ve şükran duaları yapılır.⁴⁹¹ Kilise'yi kuran ve inanç, ibadet, kilise hiyerarşisi ve Ecmiatzin'in temelini atan Aziz Grigor müronun da temelini atmıştır. Bu nedenle mukaddes kabul edilen müron yağı diğer kiliselerdeki mesh yağına göre farklı inanç ve uygulamalarla bezenmiştir.

Sonraki dönemlerde, kuralları ve şartları, nasıl yapılacağı şekillenmiştir. Müron yağının yapılışı ve kutsanması özel bir törenle gerçekleştirilmektedir. Törenin lideri ancak bir kat'oğikos olabilir. Kat'oğikosa ise on iki piskopos yardımcı olur.⁴⁹² Müron hazırlandıktan ve komünyon ayini yapıldıktan sonra müron kutsaması gerçekleştirilir. Müron kutsamasına “*mivr'oni orhnut'yun*” denir. Kutsama günü için özel bir gün belirlenmeye çalışılır.⁴⁹³

Müron yağının yedi yıl gibi belli bir dönemde yapıldığını söyleyenler olmuştur.⁴⁹⁴ Ancak belli bir zaman dilimi silsilesinde yapılması oturmuş değildir. Kilise ayin ve ibadetlerinde önemli bir yeri bulunduğundan çok dikkat edilir ve ihtiyaç hissedildiği ve uygun vakit bulunduğu zaman yapılır. Bununla birlikte önemli yıl dönümlerinde ve yeni kat'oğikos tahta çıkınca ilk fırsatta yapıldığı da olur.⁴⁹⁵ Büyük bir kazanın içinde Aziz Grigor Lusavoriç'e ait olan kutsal sağ el reliği ile karıştırılarak

⁴⁸⁸ *K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, Şirketi Şarkie Basmahanesi, St'ambol, 1857, 156-160.

⁴⁸⁹ Çepeye, 23.

⁴⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezakir*, (Yayınlayan: Cavit Baysun), TTK., Ankara, 1967, *Tezakir 40-Tetimme*, 202.

⁴⁹¹ Agat'angeğos, Böl. 118/2-7 ; Agathangelos, *History*, Böl. 833.

⁴⁹² Kaloustian, 41.

⁴⁹³ Çepeye, 24.

⁴⁹⁴ Garbis Özatay, “*Mironla Gelen Dostluk*”, *Tempo*, Yıl: 4, Sayı:42, 13 Ekim 1991, 43.

⁴⁹⁵ Vağarşak Gisasargavak Seropyan ile 20. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

yapılır. Bu, müronun ortaya çıkışında etkin olan Aziz Grigor'un hatırasına atfen yapılan bir uygulamadır.

Ermeni Kilise tarihinde kutsal sağ el de çok önemli rol oynamış, kilise merkezleri arasındaki mücadelelerin en önemli aracı olmuştur. Bu nedenle kutsal el reliği, müronu yapabilen tek ruhani kat'oğikosun yanında, her nerede ikamet ediyorsa orada tutulmaya gayret edilmiştir. Ancak zaman içerisinde birkaç tane el ortaya çıkmıştır. Antilias Kat'oğikosluğu'nda üç tane olduğunu Babgen At'orakits Kat'oğikos'un eserinden biliyoruz. Bunlar XVIII. Yüzyıl ve sonrasında yapılmıştır. Ecmiatzin'deki kutsal elin ise 1741'de yapıldığı söylenmektedir. Bunlar, kutsal el ve parmak kemiklerine metal bir kol eklenerek yapılmaktadır.⁴⁹⁶

Müron (*mivr'on*) yağı, kilise sırlarından konfirmasyon (güçlendirme) ve ruhban takdisinde kullanılır. Başka yerlerde de kullanılabilir, ancak bu iki kullanımda işlevsel anlamı vardır. Bu nedenle müron yağının Ermeni Kilisesi'ndeki, dolayısıyla Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'ndaki yerinin anlaşılabilmesi için kilise sırlarına değinmek gerekmektedir.

Kilise sırları, günümüzde Türkçe'de **sakramentler (h'orhurdner)** şeklinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Kilesi sırları ile aynı anlamda "gizem" şeklinde de kullanılmakla beraber, bu kullanım tam oturmamıştır. Sakrament için Ermenice'de, düşünmek, müzakere, tezekkür, öğüt, şura gibi anlamlara gelen *h'orhurd* terimi kullanılmaktadır.⁴⁹⁷ Sakramentler Hristiyan imanının şartlarındandır. Bütün Hristiyanlarca inanılması gerekir, ancak uygulaması ve sayısında kiliselere göre farklılıklar vardır.

Sakramentlere "sır" ismi verilmesinin altında yatan neden inanç boyutu ile ilgilidir. Çünkü sakramentler iman konusudur, reddi inkarı doğurur. Açıklanması zor olan hususlardır, sorgulamadan inanmayı gerektirir. Sırları açıklamaya çalışmak büyük tefekkürü ve bunları uygulamayı gerektirir. Ermeni Kilisesi'nde de düşünme anlamındaki kelimedenden türetilen *h'orhurd* teriminin kullanılması manidardır.

İnanılması zorunlu olan sakramentler aynı zamanda ayindirler. Bu nedenle ibadettirler ve Ermeni Kilisesi'nde kilisede uygulanması gereken ibadetlerdir. Bununla beraber sakramentlerin insan hayatının ibadet mekanı kilise dışında da yeri vardır. Bunun en önemli tarafı ise tefekkürdür.

⁴⁹⁶ Babgen, 1323-1326.

⁴⁹⁷ Karapetean, 389.

Hristiyanlıkta ayin, belli kurallar çerçevesinde inanlıların katıldığı, ruhbanların idare ettiği, Kutsal Kitap'tan yerine, zamanına ve ayine göre değişen pazajların okunduğu, dua ve yakarışlarla dolu, Kiliselere göre değişen belli bir usulü, yapılış şekli ve inanılması zorunlu olan ibadetlerdir. Günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerdeki ayinlerde uygulanan çeşitli ibadet şekilleri bulunmakla beraber bunlar içerisinde sakramentlerden komünyon ayininin özel bir yeri vardır. Bunu sakramentleri anlatırken izah edeceğiz.

Sakramentlerin kendi içerisinde bir düzeni vardır. Bu nedenle anlatılırken sıralamaya dikkat edilir. Vaftiz, güçlendirme, tövbe-itiraf, komünyon, evlilik, ruhbanlık ve son yağlama. Ancak Ermeni Kilisesi'nde son yağlama inanılması zorunlu sırlardan değildir, fakat uygulaması yer almaktadır. Bu nedenle Ermeni Kilisesi'nde altı sakrament vardır. Bu sıralama insan hayatında önemli yeri bulunan ve geçiş mensekleri dediğimiz doğum, evlilik ve ölümün sırasıyla gelmesi gibi ve onlara göre düzenlenmiştir. Hepsinin birbiriyle bağıntısı vardır. Önceki sonrakini tamamlar niteliktedir. Sadece tövbe-itiraf ve komünyon sürekli yapılan, yapılabilen ayinlerdir, dolayısıyla diğerleri insan hayatında bir defaya mahsustur.

Vaftiz (mkrtut'yun), Hristiyanlığa kabul ayinidir. Ermeni Kilisesi'nde bebekken vaftiz yapılır. Vaftiz, İsa Mesih'in Aziz Yahya tarafından Ürdün Nehri'ndeki vaftizine temellendirilir. İsa-Mesih'in insanlık için yüklendiği asli günah suçunu hatırlamadır. Vaftizde, doğumla birlikte gelen, yani insan olmaktan kaynaklanan asli günahın temizlenmesi esastır. Bu nedenle vaftiz İsa-Mesih'le aynı yükü yüklenme talebidir, giriş kapısıdır. Vaftiz, kutsanmış suyla “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına” yapılır. İsa-Mesih ve Havariler silsilesinin bir eri olan ruhban tarafından hem suyun takdisi hem de çocuğun vaftizi gerçekleştirilir. Hristiyanlığa adım atan çocuğa vaftiz ismi verilir. Ruhbana sadece vaftiz babası yardım eder. Çocuk adına inanç ikrarını vaftiz babası yapar. Vaftiz olan çocuğun ebeveynine ise vaftiz belgesi teslim edilir.⁴⁹⁸

Güçlendirme (droşm, mivroni h'orhurd; konfirmasyon), vaftizin tamamlanmasıdır. Bu nedenle vaftizden sonra, Ermeni Kilisesi'nde vaftizden hemen sonra yapılır. Bu ayinin temeli vaftizle günahlardan arınmış vücudu takdis edilmiş kutsal müron yağı ile yağlamaktır.⁴⁹⁹ Yani koruma ve güçlendirme amaçlıdır.

⁴⁹⁸ Kaloustian, 37-40.

⁴⁹⁹ Çepeyeen, 18-20 ; Ayrıca bkz. Krikor A. Sarafian, *The Armenian Apostolic Church Her Ceremonies, Sacraments, Main Feasts and Prominent Saints*, California: Sunday School Council of The Armenian Diocese of California, 1959, 18-19.

Ermenice’de bu nedenle “müron sırrı”(*mivroni h’orhurd*) ismi verilmiştir. Bu sakramente verilen başka bir isim olan *droşm* ise ovmak anlamındaki *droşel* fiilinden türetilmiştir. Mühürlenmiş ve vaftiz anlamlarına gelen *knk’uat* terimi de kullanılır ki kapamak, set çekmek, vaftiz etmek anlamındaki *knk’el* fiilinden⁵⁰⁰ türerken bu ayinin vaftizle birlikte değerlendirildiğini de göstermektedir. Vaftiz ve güçlendirme ayinleriyle kişi günahlarından arındırılmış ve korumaya alınmıştır. Böylece Hristiyanlık kapısından içeri girmiştir.

Tövbe-itiraf (apash’arut’yun, h’ostovanut’yun, cğcum, hatutsum), vaftiz ve güçlendirmeden sonra günahlar işlenmesi mümkün olduğundan, bunlardan arınmanın yoludur. Günah itirafı, af dilemektir. Kişi, bunu kendi kendine de yapabilir. Ayin ve sır olan ise kapalı bir perdenin ardındaki papaza itirafta bulunularak pişmanlık belirtme, bir daha yapmamaya ve/veya Hristiyanlık ilkelerini yerine getirmeye dikkat ederek günah işlememeye gayret göstermeye söz verme ritüelidir. Günah itirafı hayatın her safhasında yapılmalıdır. Komünyon ayininden önce, birkaç gün veya bir hafta önce, mutlaka günah itirafı gerekir.⁵⁰¹ Çünkü günahkar olanların İsa-Mesih’te kaybolamayacağına, onunla bir olamayacağına inanılır.

Ermenice’de bu Kilise sırrı için, tövbe etmek, isti’far etmek ve çile çekmek, çileye girmek anlamlarına gelen *apash’arel* fiilinden türemiş *apash’arut’yun*; ikrar etmek, itiraf etmek ve günah itirafında bulunmak anlamlarına gelen *h’ostovanut’yun* terimleri kullanılmaktadır.⁵⁰²

Asli günah da dahil tüm günahlardan kurtulmanın yolu bu ilk üç sakramenttir. Ancak bu üç sakrament yerine getirildikten, yani tövbe-itiraftan sonra kutsal komünyona katılınabilir.

Komünyon (surb hağordut’yun, surb patarag; evharistiya, ekmek-şarap ayini), bahsi geçen üç sırrı kabul ederek yerine getiren komünyona katılabilir. İyi bir Hristiyan olmanın yolu ruhen ve fiziken komünyona katılmaktır. Komünyon ayini sürekli dir. Ruhbanlar arasında daha sık uygulanmakla beraber Pazar günlerinde, evlilik sırrında, ruhbanlık sırrında, yıllık ibadetlerde ve özel günlerde komünyon ayini yapılır.

İlk üç sakramentle Hristiyanlığını itiraf etmiş, ortaya koymuş, günahlarından arınmış inanın komünyonla, hem topluluk anlamındaki kiliseyle bir bütün olmasının,

⁵⁰⁰ Karapetean, 271, 446-447.

⁵⁰¹ Kaloustian, 42-44 ; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Çepeyea n, 23-31.

⁵⁰² Karapetean, 97, 386.

hem de asli günah suçunu yüklenmiş İsa-Mesih'le bir olmasının, yani Tanrı'nın yeryüzündeki cennetini kurmanın, gökteki cenneti talebin vaktidir.

Evharistiya, Hristiyanlıkta en eski ayindir. Yahudilerdeki hamursuz bayramının devamı ve yeniden şekillenmesidir. İsa-Mesih'in son akşam yemeği ve çarmıha gidişine dayandırılır ve bunları sembolize eder. Kümünyondaki ekmek çarmıhtaki İsa'nın bedenini, şarap ise kanını temsil eder. Ritüel ve sır haline gelmesi de son akşam yemeğini temsilendir. Bu nedenle İsa-Mesih'in bizzat istediği bir ayin olarak kabul edilir. Yani komünyon bu yönüyle büyük günah itirafı ve keffarettir.⁵⁰³

Ayinlerden en fazla isimle anılanı komünyondur. Bunun sebebi Hristiyanlıkta en fazla önemi bulunan ayin olmasıdır. Çünkü bu ayin bütün sırları kendine bağlamış merkez rolündedir. İsim çokluğunun başka bir nedeni de uzun seronomilerle bir çok bölümü, bir çok objeyi, bir çok temsili ihtiva etmesidir.

Ermeni Kilisesi'nde komünyon ayini dört bölümde icra edilir. *Hazırlık*, hem inanlıların hem de ayini idare edecek ruhbanın hazırlanmasıdır. Dua, ibadet ve günah itirafı temel hazırlıklardır. Ruhban ayrıca ayin objelerini, ekmek ve şarabı hazırlar.

Toplanma, toplanarak bir araya gelen cemaatin, inanlı ve ruhbanın Kutsal Kitap'tan ilgili pasajları okuması ve dinlemesi; ruhtaki sükunetin sağlanmasıyla yeryüzündeki Tanrı'nın krallığını ilan ve cennetteki krallığa yaklaşmayı amaçlayan iman ikrarı ve dualarla ruhsal birlikteliğe ulaşma hedefi için bir araya gelmektir. Yani tüm Hristiyan ruhlarının bir olması amaçlanmaktadır. Ruhen ve fiziken komünyona katılmaktan kastedilen de burasıdır.

Adama, ayinin üçüncü ve en önemli aşamasıdır. Hazırlanmış ve yekvücut olmuş ruhların hep birlikte İsa-Mesih'le bir olmasını anlatan ekmek-şaraptan kutsal parçayı mihrabda ayakta duran ruhbanın sol tarafından sırayla gelen inanlıların ağzına bırakmasıdır. Burası, ayinin en üst seviyesidir. Bu, İsa-Mesih'in etini ve kanını tatmaktır. Artık ekmek ekmek değil şarap ta şarap değildir. İnsanlık için çarmıha gerilmiş İsa-Mesih'te bir olmak, O'nun tattığını tatmak, O'na teşekkür etmektir.

Takdis, kutsal kurban (*surb patarag-surp badarak*) ayininde İsa-Mesih'le bir olmuş ruhların ruhbanın karşısında toplandıklarında bu bütünün İsa-Mesih ve Havariler silsilesinin sağ eli ile kutsanmasıdır. Bununla ayin tamamlanmış ve tasdik edilmiştir.⁵⁰⁴

Ermeni Kilisesi'nde komünyon için kutsal kurban anlamındaki Ermenice *surb patarag* terimi yaygın olarak kullanılır. Bu terim tamamlamak, ikmal etmek

⁵⁰³ Kaloustian, 46.

⁵⁰⁴ Kaloustian, 45-46, 47-51 ; Ayrıca bkz. Çepeyeen, 32-43.

anlamındaki *patarel* fiilinden türemiş olmalı. *Hağordut'yun* ise tebliğ etmek, tefhim etmek, nakletmek anlamlarına gelen *hağordel* fiilinden türemiştir.⁵⁰⁵ Bu terimlerin anlamları da İsa-Mesih'in insanlık için çarmıha gerilişini hissetmeye, anlamaya dönük olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Türkçe'de yaygın kullanıma sahip komünyon (communion) ise paylaşma, katılma anlamını içermektedir.

Evlilik (psak, amusnut'yun) sırrı evliliğin insan hayatındaki yeri ve öneminden kaynaklanmaktadır. Her şeyden önce birlikteliğin, tek vücut olmanın ifadesidir. Bu nedenle evlik sırasında komünyon ayini de gerçekleştirilir. Evlilik İncillere, evlilik ayini ise mektuplara dayandırılır.⁵⁰⁶ Kutsaldır ve kutsal bir müessesedir. Ermenice'de çelenk, tac, nikah anlamlarına gelen *psak* terimi, nikah kıymak, mükafata nail olmak anlamlarına gelen *psakel* fiiliyle aynı köktendir. *Amusnut'yun* ise evlenmek anlamındaki *amusnanal* fiilinden türemiştir.⁵⁰⁷

Ruhbanlık sırrı (karg dzer'nadrut'ean; kutsal rütbeler, hiyerarşi), Hristiyanlıkta Kilise hiyerarşisine bağlı bir sırdır. Kilise hiyerarşisi, ruhbanlık sırrı da dahil bahsi geçen beş ayin/sır, Ermeni Kilisesi'nde sır olarak kabul edilmeyen son yağlama da dahil Kilise'deki tüm ayin ve ibadetlerin icrasını, yani kısaca ruhbanların ve cemaatin idaresini yürüten teşkilata denir.

Bu bağlamda hiyerarşik rütbelerin temel üç rütbesi önemlidir. Ermeni Kilisesi'nde bu üç rütbe sırasıyla *sarkavag* (diyakos), *k'ahana/yerets* (papaz) ve *episkopos* (piskopos) şeklindedir. Ermeni kilise tarihinde bu üç temel rütbeye riayet edildiğini, ancak diğer rütbelerde farklı zamanlarda farklı uygulamalar yapıldığını görmek mümkündür. Bu üç rütbe ve ruhbanlık tartışılmaz. Bu nedenle sır kabul edilmiş ve özel bir ayinle gerçekleştirilegelmiştir.

Ruhbanlık sırrını bu üç rütbeden sadece piskoposlar verebilir. Bu, piskoposların havarileri temsil etmelerinden, İsa-Mesih ve Havariler silsilesinde yer alan bir ruhbanın sağ eli ile takdis edilmiş olmalarından kaynaklanır. Yani İsa-Mesih'e dayanan bu rütbeler kutsaldır, dolayısıyla kutsal işlerin icracısıdır. Bahsi geçen silsilenin devamı da piskoposlarla mümkün olur. Sağ el başın üstüne konarak yapıldığından dolayı *dzer'nadrut'yun* denir.⁵⁰⁸ Ruhbanlık sırrı ayininde kutsal müron yağı kullanılır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Karapetean, 467, 696.

⁵⁰⁶ Çepeyea, 44-50.

⁵⁰⁷ Karapetean, 32, 715.

⁵⁰⁸ Karapetean, 524-525.

⁵⁰⁹ Çepeyea, 61-62, 70-71, 74.

Piskoposlar, Kilise'deki bütün ayinleri icra etme yetkisine sahiptirler. Ancak piskopos takdisinde iki yardımcı piskoposa ihtiyaç vardır. Bunun yanında kendileri piskopos mesabesinde olan, ancak idari yetkileri bulunan yüksek rütbeli piskoposlar da vardır: Başpiskopos, patrik ve kat'oğikos. Başpiskopos, Ermeni Kilisesi'nde fahri unvandır ve kat'oğikos tarafından verilebilir. Patrik de başpiskopos mesabesindedir, yalnızca idari yetkilerinden dolayı diğer ruhbanlardan ayrılır. Kat'oğikos ise Ermeni Kilisesi'nde en yüksek ruhbandır. Piskoposluk rütbesini verme ve müronu takdis etme ayrıcalıklarına sahiptir.⁵¹⁰

Papazlar, yukarda zikretmiş olduğumuz ruhbanlık sırrı haricindeki tüm ayinleri icra edebilirler: vaftiz, güçlendirme, tövbe-itiraf, komünyon, evlilik ve son yağlama. Şüphesiz görevleri sadece bunlarla sınırlı değildir. Kendilerinden alt rütbeleri idare etmeleri gibi. Diğer alt rütbedekiler ise yardımcı ruhbanlardır.⁵¹¹

Ruhbanlık sırrı yüksek rütbeli ruhbanın takdis edilecek ruhbanın başına sağ elini koyarak "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına" takdis ettiğini söylemesiyle gerçekleşir. Ancak bu, sadece bununla yetinilen sıradan bir törenle değil, duruma göre değişen ihtişamlı törenlerle gerçekleştirilir. Her şeyin; ayinde durulacak yerin, giyilecek elbisenin, okunacak duanın, Kutsal Kitap pasajlarının, söylenecek ifadelerin, müziğin vs. bir kuralı vardır. Her şey bir kurallar bütünü içerisinde gerçekleştirilir ve her bir kuralın temsili bir anlamı vardır.

Kutsal yağla son yağlama (karg hivandut'ean, vercin odzum), Ermeni Kilisesi'nde Kilise sırlarının şartlarını taşımadığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Ancak yine de uygulanan bu ayin, kişinin ölmeden önce son bir defa daha günahlarından arındırılmasını, tövbe ve itirafını içerir. Yani Hristiyan olarak, günahlarından arınmış olarak ölmesi için hastalara, ölümü yaklaştığı hissedilenlere uygulanır. Ermenice'de bu nedenle "hastalık sırrı" anlamında *karg hivandut'ean* denir. *Vercin odzum* ise "son yağlama" anlamındadır. Yağlama işlemi ise kutsal müron yağı ile yapılmaktadır.⁵¹²

Kilise sırlarının ilk ikisi ve hastalık sırrı ile birlikte son üçü hayatta bir defa yapılması gereken sırlardır. Tövbe-itiraf ve komünyon ise belli bir düzen içerisinde sürekli yapılması gereken sırlardır. Yani sırlar insan hayatının tamamını kuşatan, iman ve ibadet boyutu bulunan ayinlerdir.

⁵¹⁰ Kaloustian, 56-57 ; Ayrıca bkz. Çepeyeen, 68-74.

⁵¹¹ Çepeyeen, 59-62.

⁵¹² Çepeyeen, 75-78.

Bu ayinlerde kutsal müron yağının iki temel noktada kullanıldığını görürüz. Birincisi daha çok sosyal hayatı ilgilendiren noktadır. Bu, cemaatin vaftizini pekiştirme ayini olan *güçlendirmede* ve ölüm öncesindeki kullanımlarıdır. Bu da gösterir ki sakramentlerin insan hayatındaki yeri neyse kutsal müronun da yeri odur ve onun gibi kuşatıcıdır. Bu nedenle de Hristiyan toplum hayatında mesh, dolayısıyla kutsal müron çok önemlidir.

İkincisi ise Ermeni Kilise hiyerarşisinin devamını sağlayan, dolayısıyla Hristiyan hayatının düzenlenmesi ve düzgün gitmesini sağlayan ruhbanların ruhbanlık sırrında kullanılmasıdır. Bu kullanımda ise daha çok Kilise'nin idari yapısında etkisini gösterir. Bu nedenle de Hristiyan Ermeni hayatı için kutsal müron çok önemli bir ayin aracıdır ve etrafında bir çok inanç ve uygulama şekillenmiş, tarihte yüzyıllarca bu inanç, uygulama ve bunlarda kullanılan objeler etrafında tartışmalar ve çekişmeler yürütülmüştür.

3. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ve Piskopos Takdisi

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun başında Ermeni Kilisesi'ndeki en yüksek ruhani lider, yani kat'oğikos bulunduğu ve kat'oğikosları diğer ruhbanlardan ayırt edici idari özelliklerinden birisinin de piskopos takdisi olduğundan bu konuyu ayrı başlık altında incelemeyi uygun gördük.

Eğer Hristiyanlıkta bir ruhbandan bahsediyorsak hem Kilise hiyerarşisi ile hem de sakramentlerden özellikle ruhbanlık sırrı ile yakın ilişkisi olduğunu görürüz.

Kat'oğikos'un piskopos mesabesinde olmasına rağmen kendisinde bulunan idari yetkilerinden dolayı farklı olduğunu söylemiştik. Bu piskoposluk mesabesiliği ve idari yetki farklılığı basit bir yetki ve basit bir farklılık değildir.

Piskoposluk mesabesinde her piskopos bir papazın (rahibin) piskoposluk takdisini yerine getiremez. Bunun için yardımcı olarak iki piskoposa daha ihtiyaç vardır. Bunun yanında başpiskoposluk ve patriklik atama ve takdisleri ancak kat'oğikos tarafından gerçekleştirilebilir.

Geçmişte ve günümüzde kat'oğikosun bahsettiğimiz iki ayırıcı yetkisinden başka yetkileri de vardır. Bunlardan bazıları ruhani merkez önderlerinin seçimini tasdik etmek ve ruhaninin ruhani sıfatının tartışılmasında kanuni olup olmadığına bakmaktır. Bunun yanında kat'oğikos geçmişte kralı (devlet başkanını) da takdis ederdi, yani meshederdi. Kat'oğikos, geçmişte milli, sosyal-siyasi, kültürel ve eğitsel işlerde de

önemli rol oynamıştır. Ruhban sınıfına ait dini ve menfaatlerini ilgilendiren sosyal-siyasi meselelerde kat'oğikoslar, sürekli olarak yönetici sınıfların yanında yer almışlardır. Aslında kat'oğikos, piskopos kostümü kullanır. Fakat, yüksek ruhaniyi temsil eden *konker* ve *hayrapetlik* (kat'oğikosluk) *asası* taşır. Yani görünümünde de diğer piskoposlardan ayrılan hak ve yetkilere sahiptir.⁵¹³

Günümüzde Ecmiatzin Kat'oğikosu'nun unvanı "Başpatrik ve Bütün Ermenilerin Kat'oğikosu (*Tzayraguyn Patriark' yev Kat'oğikos Amenayn Hayots*)"dur. Bütün Ermenilerin Kat'oğikosu unvanını XV. Yüzyıl başlarında aldığı kabul edilmektedir. Kat'oğikosa hitaben istek-saygı üslubu "*vehap'ar*" (yüksek perde, efendimiz, şevketmaab, haşmetmaab) unvanıdır. Kat'oğikosluk makamı ise "*veharan*" (kat'oğikoshane) diye adlandırılır.⁵¹⁴

Bütün bu özelliklerini de düşündüğümüzde kat'oğikosun Ermeni Kilisesi'nin idari yapısının temel ruhbanı, Kilise'nin sağlam, düzenli olarak gelecek nesillere aktarımında birincil rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Agatangeğos'da Aziz Grigor için "çoban", "öğretmen", "lider", "ustabaşı-yönetici", günah çıkartan papaz (*h'ostovanoğ*) ve daha çok özellikle "yüksek papaz", "piskopos" ve "başpiskopos" unvanlarının kullanıldığını⁵¹⁵ düşünürsek Ermeni Kilise liderlerinin önemini daha iyi kavrarız.

Bütün bu unvanlarla birlikte Ecmiatzin'deki makam, kutsal kabul edilmekte ve bu kutsal makamda kat'oğikos unvanıyla Ermeni Kilisesi'nin ruhani lideri oturmaktadır. Ecmiatzin'de bulunan makamın tarihte kazanmış olduğu anlamı Ermeni Kilisesi'nde kabul edildiği şekilde şöyle sıralayabiliriz:

Ecmiatzin'de bulunan makam Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Aziz Grigor Lusavoriç'in makamıdır.

İsa Mesih'in, yani Tanrı'nın Biricik Oğlu'nun yeryüzüne inerek yeryüzündeki kiliselerin ilkinin gösterdiği yerde, yani Ecmiatzin'de Aziz Grigor Lusavoriç tarafından kurulan Kilise'nin makamıdır.

Ermeni Kilisesi'nin ilk ve ana makamıdır.

Havarilerin kurduğu Kilise'nin üzerine bina edilen Kilise'nin merkezidir.

Ecmiatzin'in yargılama alanındaki topraklarda makamları bulunan aziz şehit Havarilerin (Bart'oğemeos, T'adeos) makamının devamıdır.

⁵¹³ P. Antabyan, "*Katoğikos*", *H.S.H.*, Hator 5, Yerevan, 1979, 164.

⁵¹⁴ Antabyan, "*Katoğikos*", 164.

⁵¹⁵ Agat'angeğos, Böl. 102/43-44, 57-74; 104/8; 108/15; 111/5-8; 112/2, 12-14; 113/5-16; 116/1,9,21; 117/6-7; 119/8-10; 121/1-2; 123/3-4; 124/5-7; 125/4-6; 126/3-13,22; 127/1-5.

Şehit kabul edilen Havarilerin anıt-türebelerinin bulunduğu Kilise'nin merkezidir.

Aziz Grigor ve diğer azizlerin kutsal türebelerinin, kutsal kalıntılarının, relıklarının yer aldığı topraklardaki Kilise'nin merkezidir.

Ecmiatzin, tarihi olaylar sebebiyle başka yerlere taşınmak zorunda kalan, 1441'de kutsal konsille tekrar yerleştirilen kutsal makamın asıl (*sep'akan*) mahallidir.

Ecmiatzin'in bu özellikleri tarih boyunca tartışmalara neden olurken tartışmaya katılan Kilikya'da çeşitli yerlerde ve Ahtamar'da oluşan bütün Kat'oğikosluklar da fikirlerini bu özellikler üzerine bina etmişlerdir. Ecmiatzin'in bu özelliklerine Ermenilerin hemen tamamı inanır, bu makamı kutsal kabul eder, orayı ziyarete önem verir.

Tarih boyunca bu makam, kat'oğikosluğun Ecmiatzin dışında başka yerlerde ikamet ettiği dönemlerde dahi yaşatılmaya çalışılmış ve Ermeni Kilisesi'ndeki önemi korunmuştur. Bugün de farklı hiyerarşik merkezler varlığını devam ettirmesine rağmen Ecmiatzin anlamı yaşatılmaya ve Ecmiatzin'deki makamın önemi korunmaya çalışılmaktadır.

Ecmiatzin ve Kat'oğikos terimleri bir araya geldiğinde, yani Ecmiatzin Kat'oğikosluğu dediğimizde bütün dünya Ermenileri bir otorite etrafında bir araya gelmiş demektir. Çünkü bütün Hristiyan Ermenileri vaftizde kullanılan müronu kutsayan ruhban kat'oğikoslardır. Böylece bütün Ermenilerle irtibat sağlanmış, ilişkiler sürdürülmüş olmaktadır. Yani Ermeni sosyal hayatının bütünlüğü kiliseyle sağlanmış demektir.

Bütün ruhbanların, hiyerarşik rütbelerinin temeli hem müronla hem de ruhbanlık sırrı ile kat'oğikosa bağlanmaktadır. Bu özellikler Ecmiatzin ve Grigor'la birleşince bütün geleneği içine alan evrensel bir Ermeni Hristiyan cemaati ortaya çıkarmaktadır.

Ecmitzin'e tarih boyunca yüklenen bu anlamlar diğer Ermeni Kilise merkezleri ile ilişkisinde de temel rol oynamıştır. Ancak bölgesel ve şahsi çıkarlar ve beklentiler nedenleriyle, tarihsel süreçte kazanılmış bahsi geçen özellikler üzerinden bir araya gelinip sınırları belli olan merkezler arası hiyerarşik düzenlemeler taşınma sürecinin dahil olduğu dönemde yapılamamıştır. Bu nedenlerle Ermeni Kilise merkezleri arasındaki bu ilişkileri düzenleme, başka bir ifadeyle her merkezin kendi yerini karşısındakine kabul ettirebilme mücadelesine dönüşmüştür. Şimdi Ermeni Kilise merkezleri arasındaki ilişkiyi Ecmiatzin odaklı olarak inceleyelim.

B. ECMİATZİN KAT'OĞİKOSLUĞU'NUN DİĞER HİYERARŞİK MERKEZLER YANINDAKİ YERİ

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun kilise hiyerarşisindeki piskoposun üstünde yer alan rütbeyi haiz ruhbanlar ve bu ruhbanların idari merkezleri arasındaki çekişmeleri ve tartışmaları doğurabileceğini görmüştük. Bu hiyerarşik rütbelere kat'oğikos ve patrik rütbelere aittir. Ecmiatzin'den başka kat'oğikosluk merkezlerinin varlığı bu merkezler arasındaki ilişkide tartışmaların ve sorunların yaşanacağı fikrini doğrudan gündeme getirmektedir. Çünkü, bu durum bağımsız bir idari mekanizmada çift başlılığın olduğunu göstermektedir.

Tarihsel süreç içerisinde anlattığımız dönemde bu çift başlılığın çözümlenemediğini, hatta tartışmalarının eklenerek sürdürüldüğünü görmüştük. Bu bölümde Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun diğer kat'oğikosluk merkezleri ile ilişkisini yine tarihsel süreç içerisinde ortaya koyacağız. Önce Sis (Kilikya) Kat'oğikosluğu, sonra Ahatamar Kat'oğikosluğu ile ilişkisini inceleyeceğiz.

Ermeni Kilise hiyerarşisinde piskoposun üst rütbede yer alan diğer bir ruhban da patriktir. Patriklerin kat'oğikoslardan ayrılan özelliklerine değinmiştik. Ancak kilise hiyerarşisindeki üç temel hiyerarşinin en yüksekindeki piskoposun daha üst rütbede yer alması, dolayısıyla kilisenin idaresini üstlenebilecek seviyede olma iddiasını ortaya atabilecek konumda olması (1311'de Kudüs'ün bağımsızlığını ilan etmesi gibi bunun örneklerini yeri geldikçe göreceğiz) konunun ayrı başlıklar altında değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun İstanbul ve Kudüs Ermeni patriklikleri ile ilişkisini ayrı ayrı başlıklar altında tarihsel süreç içerisinde incelemeye tabi tutacağız.

Böylece günümüz Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi içerisindeki konumunu ortaya koymuş ve bu konumuyla genel Ermeni hayatındaki yerine ışık tutmuş olacağız.

Bu bölümde, önceki bölümlerde genel hatlarıyla ortaya koymuş olduğumuz Ermeni Kilisesi yüksek ruhani merkezlerinin tarihsel kazanımlarını ve bu kazanımların Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun tekrar oluşturulmasından sonra Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ile kurulan ilişkide oynadığı rolü Ecmiatzin odaklı olarak inceleyeceğiz. Bu nedenle Ermeni Kilisesi yüksek ruhani merkezlerinin ayrı ayrı tarihsel süreçlerini, yani Ermeni Kilise tarihindeki yerini ayrıntılı olarak değerlendirmeyeceğiz. Bunun temel nedeni çalışmanın Ecmiatzin Kat'oğikosluğu odaklı olmasıdır ve dolayısıyla bu

merkezlerin her birinin detaylandırılması konunun anlaşılmasını güçleştireceği kanaatindeyiz.

Çalışmamızda önce Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun diğer kat'oğikosluklarla, sonra diğer yüksek ruhani merkez patrikliklerle ilişkisini tarihsel süreç içerisinde genel hatlarıyla ortaya koyacağız.

1. Ecmiatzin ve Sis Kat'oğikosluğu

1441 Ecmiatzin Konsili ile Aziz Grigor'un makamı ve ana kat'oğikosluk kabul edilen ruhani liderlik makamı Sis'ten Ecmiatzin'e taşınmıştı. Ancak, Sis'deki hiyerarşinin Ermeni Kilisesi'ndeki yeri Sis hiyerarşisinden ruhbanların katılmadığı konsilde belirlenememişti. Aslında bu hiyerarşinin ortadan kaldırılmasıydı. Kolofonlar da bunu gösteriyor.⁵¹⁶ Sis Kat'oğikosu Musabegyan, Kilikya'daki şartlardan ve Ecmiatzin'in kutsallığı konusundaki kanaatlerinden dolayı sessiz kalmaya itilmişti.

Musabegyan'ın sessiz kalması, devamında Kilikya kat'oğikosluk makamının canlandırılmış olması düşünüldüğünde pek akla yatkın gözüküyor. En azından Ecmiatzin Kat'oğikosu Virapetsi'nin ona yolladığı mektubu sessiz kalmadığını gösteriyor.⁵¹⁷ Aynı zamanda, bu mektubun temel konusu "Ecmiatzin'in kutsallığı" olunca ve Kutsal Kitap'a dayalı izahlarla açıklamalar yapılırken tartışmaların sürdürüldüğünü ve artık tarihsel verilerle ispatların ikna edemediği Musabegyan'ı Kilise'nin temel argümanlarına başvurularak ileri derecede ikna etme çabasına gidildiğini de gösteriyor.

Musabegyan'ın konsil sonrası tartışmalarda ismine rastlanılmaması ve sonrasındaki Kilikya Kat'oğikosluğu'nun canlandırılmasında etkin olarak yer almaması onun ölümü hakkında çeşitli görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur. 1441'de ölmüştür bu nedenle makamı Ecmiatzin'e taşınmıştır⁵¹⁸ veya 1446'da ölünce Karapet Evdokiatsi onun makamına geçmiştir bu nedenle Kilikya yeniden canlandırılmış gibi gözükmektedir,⁵¹⁹ gibi fikirler olmakla beraber Kilikya kat'oğikos vekili Babgen, onun 1451'e kadar yaşadığına dair veriler ortaya sunmuştur. Ancak, Musabegyan'ın hem

⁵¹⁶ P'irgalemean, 126 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1477.

⁵¹⁷ Babgen, (Virapetsi Kirakos Kat'oğikosi Kondakin), 1403-1418.

⁵¹⁸ Sanjian., *Communities*, 227 ; Sanjian, Kilikya ruhanileri arasında Musabegyan'ın ölümü üzerine Sis hiyerarşisinin bittiğine dair bir fikir birliği oluşma ihtimalinden hareketle bunu ima etmiştir. Kaynağını krş. Babgen, 1213.

⁵¹⁹ Dadoyan, 63.

1441 sonrasındaki tartışmaları alevli bir şekilde sürdürmemesi hem de bunun sonucunda bir netice alamayınca Kilikya kat'oğikosluğunda makamı kendisi üzerinde tutmaya devam ettiğini ileri sürerek ortaya çıkmaması (bu iddialarla ortaya çıkan bir ruhbanın dönemin kaynaklarında zikredilmemesi mümkün gözüküyor), onun tahtından feragat ederek taşınması hususundaki gereksiz gördüğü tartışmaları sürdürmeyerek sessiz kalmayı tercih ettiğini düşündürüyor. Buna karşın 1441'de Kudüs'de yazılan bir kolofonda Virapetsi ile birlikte kat'oğikos olarak gösterilmesi hem taşınmaya razı olmadığını hem de bu tarihte sığağı sığağına tartışmaların devam ettiğini göstermektedir. Bununla beraber 4 Eylül 1450'de Papa Evgenios IV'e Kahire'den yazdığı mektuptan hareketle kat'oğikosluk iddiasını sürdürmüş olabileceği düşünülmüştür.⁵²⁰ Ancak Karapet Evdokiatsi'nin kat'oğikos olarak gösterilmesi hakkında daha kati deliller bulunması Musabegyan'ın çekildiğini ortaya koymaktadır. Böylece Kahire'de Memlük Sultanı'nı Kilikya hiyerarşisini canlandırmada iknaya çalışması da akla yatkındır.

Musabegyan'ın kendini ön plana çıkarmadığı taşınma sürecindeki gelişmeler Kilikya hiyerarşisinin tarihini ve Ecmiatzin'le ilişkisini belirleyen tarihe kazınmış olaylara neden olmuştur. 1442'de Aziz Grigor'un sağ elinin Ecmiatzin'de ortaya çıktığına dair verileri sunmuştuk. Yine ardından taşınma işinde etkin olan Calalbegyan'ın kat'oğikos atandığını (1443) söylemiştik. Bu gelişmeler Kilikya'nın kuşklarını doğrular nitelikteydi. Dolayısıyla Ecmiatzin hiyerarşisinin masumiyetine halel getirmekle beraber Kilikya hiyerarşisinin ortadan kaldırılmış kat'oğikosluk makamını canlandırma cesaretini de doğurdu. Bunun üzerine zaten tepkili olan Sis hiyerarşisinden Karapet Evdokiatsi, Musabegyan'ın ön plana çıkmamasıyla tepkisini dile getirmeye başladı. Onun iddiasını yürüttüğü ana obje doğuluların taşıma işinde kaybolmasını kendi lehlerine kullandıkları kutsal eldi.⁵²¹ Kaybolduğu zaman Kilikya piskoposlarının benzerini yerine yerleştirerek iş gördüklerini söyleyen bir kolofondan bahsetmiştik.⁵²² Karapet, kaybolan reliğin kendisinde olduğunu söyleyerek Sis'teki hiyerarşinin ana kilise merkezi olduğunu ileri sürdü. Karapet Evdokiatsi değilse bile Kilikya hiyerarşisinin ileri gelenleri kutsal elin açığa çıkmasından önce kendilerinde olduğunu ileri sürmüş olmaları akla daha yatkındır. Ancak kutsal el açığa çıktıktan sonra üzerindeki muammadan da faydalanarak kendisinde olduğu iddiasını sürdürerek kutsal

⁵²⁰ Babgen, 39-42.

⁵²¹ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1478.

⁵²² P'irgalemean, 125 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1449.

kalıntıların kendisinde olduğunu, dolayısıyla kutsal makamın da eski merkezinde aynen devam ettiğini öne sürdü. Bu, Kilikya ruhbanlarının Ecmiatzin Konsili’ni, kararlarını, yeni seçilen kat’oğikosları tanımadığı anlamına geliyordu. Hatta bağımsız kat’oğikosluk iddiasını ortaya sürebilecek cesareti, taşınmayı kilise kanunlarına aykırı bulmasından kaynaklanıyordu. Bu konudaki tartışmaların hangi boyutta olduğunu ortaya koyabilecek döneme ait verilerimiz çok az ve detaydan mahrum. Ancak eldeki veriler bu iddiaları ortaya sürebilecek bir ruhbanın dini-inançla ilgili boyutunda kendi iç dünyasında kendisini ikna edebilmiş olmasını gösterebilecek, düşündürebilecek yeterlidir.

Bu minval üzere iken 1446 tarihine gelindiğinde Karapet Evdokiatsi’yi Kilikya kat’oğikosu gösteren Arapgir (Malatya’da)’de yazılmış bir kolofona rastlıyoruz.⁵²³ Hatta bir yıl sonraya ait olsa da Artzke (Adilcevaz)’de yazılmış bir kolofonda “*bütün Ermenilerin kat’oğikosu*” (*ındhanur Hayots kat’uğikos*) şeklinde tanımlanır.⁵²⁴ Anlaşılan Karapet Evdokiatsi kendisini kat’oğikos ilan etmeyi başarmakla kalmamış aynı zamanda Ermeni Kilisesi’nin baş merkezi olma iddiasını da ileri sürmüştür.

Sis Kat’oğikosluğu’nun farklı bir siyasi hakimiyet alanında, Memlûkler idaresinde bulunması Karapet Evdokiatsi’nin iddialarını gerçekleştirmesinde bir avantaj idi. 1446’da Memlûk Sultanı Tahir ül-Melik ez-Zahir Seyf ed-Din Çakmak (1439-1453)’dan topraklarındaki bütün Ermenilerin dini lideri olduğunu gösteren fermanı elde ettiğine dair bilgiler vardır.⁵²⁵ Bu durumda Kudüs Ermeni Patrikliği’nin de yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Kudüs hiyerarşisinin Sis’i merkez kabul etmesi mümkün gözüküyor. Ancak bununla ilgili bir bilgiye ulaşamadığımızdan Kudüs bağımsız hiyerarşisi devam ediyor⁵²⁶ anlamına gelir.

Sis Kat’oğikosluğu bağımsız hiyerarşisini ilan ettikten sonra Ecmiatzin’den bu hiyerarşiyi tanıyıp tanımadıklarına dair bir bilgiye ulaşılamaması Ecmiatzin’in birincil makam olarak kabul edildiği şeklinde yorumlanmıştır. Son dönem araştırmalarında ve resmi yayınlarda başından beri Kilikya hiyerarşisinin kendi bölgesi içerisindeki piskoposlukları üzerinde tam yetkiye sahip, bağımsız, ama ikincil kat’oğikosluk, Kilikya Evinin Büyük Kat’oğikosluğu (*Kat’oğikosut’yun Metzi Tann Kilikioy*) olduğu kabul edilmiştir.⁵²⁷ Ecmiatzin’in ise ana kilise merkezi olarak kabul edildiğini ve *en*

⁵²³ Sanjian, *Colophons*, 208.

⁵²⁴ P’irgalemean, 157.

⁵²⁵ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1479 ; Ayrıca bkz. Babgen, 49 ; Sanjian., *Communities*, 227.

⁵²⁶ Dadoyan, 49.

⁵²⁷ “*Katoğikosutyun Metzi Tann Kilikio*”, *H.S.H.*, Hator 5, Yerevan, 1979, 167-168.

yüksek patrik ve bütün Ermenilerin katoğikosu (Tzayraguyn Patriark' yev Amenayn Hayots Kat'oğikosut'yun) unvanı ile anıldığını görüyoruz.⁵²⁸

Ecmtatzin'in suskun kalması Kilikya hiyerarşisine itiraz etmediğini göstermesine karşın aralarında bir anlaşma ile düzenlemeye gidilmediğini de göstermektedir. Taşınma sürecini düşündüğümüzde iki hiyerarşinin hiçbir zaman bir araya gelip yeni düzenlemeleri birlikte anlaşarak yapmadıklarını görürüz. Bu sefer de bir araya gelmedikleri açıktır. Çözümlemeyen soru ve sorunlar vardır. İki hiyerarşinin de Ermeni Kilisesi'ndeki yeri, konumu ne olacaktı? Hangisi ana merkez olacaktı? Biri ana merkez olursa diğeri de merkeze bağlı olmalıydı, o halde hangi şartlarda bağlı olacaktı? Anlaşılan ilk dönemde bu hususlarda sessiz sedasız bir bekleyiş vardı.

1441 taşınma sürecindeki meseleler halledilmeden, taraflar bir masada anlaşmadan taşıma işi gerçekleştiğinden sonraki gelişmeler de kendiliğinden gelmişti. İddialarını sürdüren ve anlaşamayacaklarını düşünen taraflar bir araya gelemedi. Dolayısıyla hiçbir şekilde ortada olmayan bir anlaşmayla suskunluk kendiliğinden oluşmuştu. Her iki hiyerarşi kendi yerinde kendi kendine oluşturmuş olduğu yetkilerle varlığını ortaya koyuyordu.

İki hiyerarşinin Ermeni Kilisesi içerisindeki birbirlerine karşı yerini belirlemek güçtü. Bu, sonraki yüzyılların da gösterdiği gibi büyük tartışmaları içerisinde barındıran bir husustu. Hem eşit hem eşit olmayan gibi çetrefilli, tenakuzlu, tutarsız bir yapı oluşmuştu kendiliğinden, ya da meselelerin üzerine gidilmediğinden. Çünkü bir Kilise'de iki başın olması mümkün değildi, birinin diğerrinin üstünlüğünü kabul etmesi gerekiyordu. Bu durumda her iki hiyerarşi de kat'oğikosun Ermeni Kilise hiyerarşisindeki temel iki yetkisini, *piskopos takdisi* ve *müron kutsamasını* gerçekleştirebiliyordu. Bunlar gerekliydi, çünkü Kilise'nin idaresi bu ikisine bağlıydı. Ecmtatzin, konsille kutsal makamı asıl mahalline yerleştirdiği için bu yetkilerini bir ara Ahtamar Kat'oğikosu Zak'aria'ya kaptırmış olsa da kutsal el ile birlikte yürütüyordu. Sis ise Ecmtatzin'in kanunsuz olarak makamı taşıdığını düşündüğünden eskiden olduğu gibi kutsal makamı üzerinde taşıdığını kabul ettiğinden yetkilerini eskisi gibi uyguluyordu.

Bu arada İstanbul'da Osmanlı hakimiyetinde İstanbul'da bir patriklik hiyerarşisi oluştu (1461). Osmanlının hızlı yükselişi, Yavuz Sultan Selim döneminde Ahtamar hiyerarşisine bağlı bölgelerin çoğunluğunun (Van Gölü'nün batısı, kuzeyi ve güneyi,

⁵²⁸ Petros Hovhannisyan (Ed.), 178 vd. ; Ayrıca bkz. "*Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots*", 166.

1515),⁵²⁹ Kilikya'nın ve Kudüs'ün (1516) ele geçirilmesiyle Ermenilerin yaşadığı bölgelerin çoğunluğunun Osmanlı hakimiyetine girmesini sağladı.⁵³⁰ 1534'de kısa süreli, ancak 1548'de tamamen Van'ın teslim edilmesiyle Ahtamar hiyerarşisinin bütün toprakları, Ecmiatzin'in ise çoğunluğu Osmanlı hakimiyetine dahil olmuştu.⁵³¹ Ardından III. Murat'ın 1583'de Safevi İran hakimiyetindeki Erivan'ın fethiyle Ecmiatzin de Osmanlı idaresine geçmişti.⁵³² 1634'de tekrar Safevi hakimiyetine geçen Erivan 1622'de kısa süreli olarak tekrar Osmanlı'ya geçmişse de 1646'da Erivan Hanlığı kurulmuştur. Erivan Hanlığı 1828 Türkmençay antlaşmasıyla Ruslar eline geçene kadar yürürlükte kalmıştır.⁵³³

Ermeni Kilise merkezlerinin, yani kat'oğikosluk ve patrikliklerinin Osmanlı hakimiyetine girerek idari yapılarındaki şekillenmelerinin temelinde İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet tarafından kurdurulan (1461) patriklik ve patrikliği ilgilendiren hususlar yatmaktadır.

Fatih'in kurdurduğu patriklik, Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi "*fetih öncesi durumun korunması*" ilkesine matuf olarak oluşmuş ve buna paralel olarak biçimlenmişti.

Patrikliğin idari yapısı iki yönde gelişti. Birincisi Ermeni Kilise hiyerarşisi idi. Ermeni Kilise hiyerarşisinde patriklik, kat'oğikosun altında ikinci sırada bulunuyordu. Bu kendisinden hiyerarşik olarak üstte olan kat'oğikosluğa bağlı olmasını zorunlu kılıyordu. Çünkü Ermeni Kilisesi'ndeki temel iki görevi, piskopos takdisi ve kutsal ritüellerde kullanılan müron takdisini gerçekleştiriyordu. Bunlar haricinde yargı alanı içerisinde tam yetkiliydi. Osmanlı hükümetleri bu konuda serbest bıraktı.

Patrikliğin idari yapısını etkileyen ikinci faktör Osmanlı sivil idaresiydi. Osmanlı hakimiyet alanındaki bütün Gayrimüslimleri İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla idare ediyordu. Bu, Ermeni Kilisesi için kolay oldu. Çünkü Bizans döneminde başpiskoposluk mesabesindeki Ermeni Kilise merkezini canlandırıp patriklik olarak biçimlendirmişti. Bu, hakimiyet alanındaki Ermenilerin başka kilise ruhani liderlerine bağlanmalarına mani olurken Süryaniler ve Pavlikyanlar gibi başka

⁵²⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, 99-120.

⁵³⁰ Şinasi Altundağ, "*Selim I*", *İA*, C. 10, M. E. B. Yay. , Eskişehir, 1997, 425-429 ; Ayrıca bkz. Ercan, 3-14.

⁵³¹ Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, 183-190 ; Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, "*Van*", *İA*, C. 13, M. E. B. Yay. , 1997, Eskişehir, 199.

⁵³² Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, 344-348.

⁵³³ Mirza Bala, "*Erivan*", *İA*, C. 4, M. E. B. Yay. , Eskişehir, 1997, 312-315.

Gayrimüslim unsurların patrikliğe bağlanmasını sağladı. Bu farklı unsurlar kendi içlerinde serbest iken Osmanlı Padişahı huzurunda patrikliğın sorumluluğunda idiler. Önce Patriğin olurunı almak zorundaydılar.

Bu yapı diğerk Ermeni Kilise merkezleri için de geçerliydi. Yani kat’oğikoslar Ermeni Kilise hiyerarşisindeki üstünlüklerini korurken sivil anlamda patrikliğe bağılıydılar. Ancak İstanbul Ermeni Patrikliği 1461’de kurulduğunda Ermeni Kilise merkezlerinin hiç biri Osmanlı hakimiyetinde değildi. Yaklaşık olarak İstanbul ve çevresini idari alanında bulunduran patrikliğın yargı alanı bahsetmiş olduğumuz Osmanlı fetihlerine paralel olarak genişledi. Böylece Osmanlı idaresine giren Ermeni Kilise merkezlerinin sivil anlamdaki bağımlılıkları söz konusu oldu.

XVII. Yüzyıla gelindiğinde İstanbul Ermeni Patrikliği’nin Ecmiatzin hiyerarşisine bağılı olduğuna dair işaretlere ulaşırken aynı zamanda Ecmiatzin ve Sis Kat’oğikosluklarının birbirlerine karşı konumunun ciddi şekilde gündeme gelmesine de sebep olduğunu görüyoruz.

Kilikya kat’oğikosu II. Simeon (1633-1645), kat’oğikos takdisinden hemen sonra Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun ruhani idaresi altında olan Ankara’ya bir piskopos atama ve takdisini gerçekleştirir. Bu, Ecmiatzin’in sınırlarına tecavüzün ilk belirgin örneğidir. Bunun üzerine Ecmiatzin Kat’oğikosu I. P’lippos Ağbaketsi (1632-1655) İstanbul Patriği Grigor’un bir protestosuna cevaben Ankara piskoposunu askıya aldığını ilan eder ve Kilikya hiyerarşisine bir uyarı mektubu gönderir. Buna karşılık Kilikya Kat’oğikosu Simeon da cevaben bir mektup gönderir. Ancak P’lippos’un mektubu günümüze ulaşmadığından Simeon’un cevabından hareketle bu gelişmeleri takip etmemiz mümkün olabiliyor. Araştırmacılar açısından bunun iyi tarafı en azından iki tarafın da düşüncelerini öğrenmeyi kolaylaştıran cevabi mektubun elde olmasıdır. Çünkü cevap eleştirinin mahiyetini de gösterecek niteliktedir.⁵³⁴

Katoğikos Simeon’un cevabi mektubunda Kilikya kat’oğikosluğu, Aziz Grigor Lusavoriç’in makamının devamı, “*bütün Ermenilerin kat’oğikosluğu ve kutsal Kudüs piskoposluğunun hayrapetliği*” şeklinde tanımlanıyordu. Anlaşılan Kilikya Kat’oğikosu Simeon 1441 öncesinde Sis’teki kutsal makamın aynen korunduğunu düşünüyordu. Bu nedenle de kendisinin Aziz Grigor’un makamını işgal ettiğini ileri sürüyordu. Böylece kendisini Ermeni Kilisesi’ndeki kutsal geleneğin en önemli köşe taşlarından biri üzerine

⁵³⁴ Kat’oğikos Simeon’un mektubunun Modern Ermenice metni için bkz. Babgen, (T’uğt’ i Tanen Kilikioy T. Simeoni Kat’oğikosi Amenayn Hayots i Patash’an T’ğt’oyın T. P’ilipposi Kat’oğikosi Vağarşapatu), 1227-1252.

yerleştiriyordu. Bundan dolayı da kendi unvanını Bütün Ermenilerin Kat'oğikosu, dolayısıyla bütün Ermeniler üzerinde yargılama hakkına sahip ilan ediyordu. Bununla da yetinmeyip kendisini “*Kudüs piskoposluğunun hayrapetliğı*” olarak tanımlayarak makamını Kudüs’den dolayı İsa Mesih ve Havarilerine dayandırıyoru.

Aslında burada dikkat çeken en önemli husus Ankara’ya piskopos takdisi meselesinin aşılmış olmasıdır. Bu olay, 1441 Ecmiatzin Konsili üzerinde tozlu kalan hususların açık olarak dile getirilmesini, yazılı belgelere dökülmesini sağlamıştır. Anlaşılan Ecmiatzin Kat'oğikosu P’lippos uyarırken kendi piskoposluğunun durduğı yerle alakalı uyarılarda bulunmuştur. Ecmiatzin’in “*bütün Ermenilerin kat'oğikosluğu*” (kat'oğikosut’yun amenayn Hayots) olduğuna vurgu yapmıştır. Dolayısıyla kanunsuz piskoposluk olarak addettiğı Kilikya ile yarışında kendi makamının Aziz Grigor’un makamı olduğunu, İsa Mesih’in yeryüzüne inerek ilk ve ana kiliseyi burada kurmasını salık verdiğini, Ecmiatzin’in yargılama alanındaki topraklarda makamları bulunan Aziz Havarilerin (Bart'oğemeos, T’adeos) makamının devamı olduğunu, Aziz Grigor ve diğeri azizlerin kutsal türbelerinin, kutsal kalıntılarının, reliklerinin Ecmiatzin ve çevresinde olduğunu, tarihi olaylar sebebiyle başka yerlere taşınmak zorunda kalan kutsal makamın asıl (*sep’akan*) yerine 1441’de kutsal sinodla tekrar yerleştirildiğini, dolayısıyla Kilikya (Sis)’nin geçici olduğunu ve taşınma işinden sonra kendi alanında kapalı kaldığını ileri sürüyordu.

Bahsi geçen ileri sürülebilecek iddialar Ecmiatzin’in tarihinden kaynaklanan hususlardı. Kaldı ki “Aziz Grigor’un makamı” demek bile bütün bu iddiaları ortaya sürebilecek tarihsel verileri sunabilecek kapasitededir. Kat'oğikos Simeon da bunu biliyordu ve kendi makamını böyle tanımlamıştı. Buna karşın Ecmiatzin kat'oğikosunu sadece “*Ermenilerin kat'oğikosu*” unvanı ile anıyordu. Bu nedenlerle de Ecmiatzin piskoposluğunun Kilise kanunlarına aykırı olduğunu ileri sürüyordu.

Simeon, kendi makamının P’lippos’un makamından yüksek olduğu iddiasında kendisinin İstanbul Ermeni Patriğı II. Grigor (1601-1608, 1611-1621, 1623-1626) tarafından kat'oğikos takdis edilmesini de ileri sürer. Ayrıca kendi makamının ruhani yargı alanına dahil olan Kudüs piskoposluğunun Ecmiatzin’e karşı üstün olduğunu ileri sürerek kendi makamının da üstünlüğünü ortaya koymak ister.

Ermeni Kilisesi’nin idari yapısı göz önüne alındığında Simeon’un iddialarının tutarsız olduğunu gösteren hususlardan birisi makamını hiyerarşide kat'oğikosluktan alt rütbede olan patrikliğe bağlamasıydı. Bu olay Ermeni Kilise merkezlerinin hiyerarşik manada birbirlerine karşı bağımlılıklarının karmaşık halde olduğu, Osmanlı

Gayrimüslimleri idare sistemi ile Ermeni Kilise idari sisteminin iç içe geçtiği, dönemin insanının dahi tanımlamakta zorlandığını gösteren gelişmeleri içerisinde barındırmaktadır. Ecmiatzin'in 1583-1616 tarihleri arasında uzun süreli 1634'de kısa süreli olarak Osmanlı hakimiyeti altında olduğunu düşünürsek Ecmiatzin'in Osmanlı idari sistemi içerisinde İstanbul Patrikliğine, ruhani anlamda ise tersi olduğuna kanaat getirebiliriz. Ancak Erivan'ın Safeviler eline geçmesinden sonra 1616'da Simeon kat'oğikos takdis edilmeden önce İstanbul Patriği Grigor'un Sis hiyerarşisi tarafından üstün (*metz yev avag=büyük ve baş*) kabul edildiğini, akabinde ise Simeon'un Grigor tarafından kat'oğikos olarak takdis edildiğini çağdaşı Grigor Daranağtsi (öl. 1643)'den öğreniyoruz.⁵³⁵ Kilikya hiyerarşisinin bunu özellikle istemesi dikkat çekicidir. Arkasından Simeon bu tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Buradan İstanbul Patrikliği'nin üstünlüğünü tanıdığını anladığımız Simeon kat'oğikosun hiyerarşik anlamda alt kademedede olduğunu değil de kat'oğikos takdisi ve atamasında patrikliğe bağlı olması akla yatkındır. Çünkü kat'oğikos takdisinde bulunan on iki piskopostan birisinin patriğin olmasını, dolayısıyla Osmanlı Sultanı huzurunda birincil olan patriğin etkisini ortaya böylece koymasını engelleyen bir durum, yani Kilise kanunlarına aykırılık söz konusu değildir. Kilikya hiyerarşisi bunu gönüllü olarak elde etmiştir. Bu da Osmanlı siyasi gücünü elde etmek istediğini de göstermektedir.

Patriklik huzurunda kendi makamının P'ilippos'un makamından üstün olduğunu vurguladığında bu anlaşılır. Ancak bunun Ermeni Kilise geleneğindeki yeri neresidir? Patrik Grigor'un makamının Kat'oğikos P'ilippos'un makamından üstün olduğunu vurgulaması hiyerarşik manada mümkün olmayan bir durumdur. Kat'oğikosu patriğin takdis ettiği bir üstünlük ise bu, Osmanlı idari sistemi içerisinde kazanılmış bir husustur. Dolayısıyla Simeon'un Ecmiatzin'e karşı makamının üstünlüğünü vurgularken Ecmiatzin'de olmayan bir özelliği, Ecmiatzin kat'oğikosunun takdisinin İstanbul patriği tarafından gerçekleştirilmediğini, daha doğrusu kat'oğikos takdis eden on iki piskopos arasındaki en kıdemli piskopos olmadığını vurguluyordu.

Simeon'un aynı doğrultuda kendi makamını Kudüs'e bağlaması söz konusudur. Kendi idari yargı alanına dahil olmasından dolayı Kudüs'ün tarihsel özelliklerini Ecmiatzin'e üstünlüğünde değerlendiriyor. Bu durumda Kudüs Ermeni Patrikliği'nin hiyerarşik anlamda Kilikya'ya, Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi içerisinde İstanbul'a bağlı olması söz konusudur. Ancak kilise hiyerarşisine uygun olmayan bu

⁵³⁵ Daranağtsi, Böl. 40.

üstünlük iddiaları Kilikya hiyerarşisinin kendi tarihsel yönlerini üstünlük tartışmasında yetersiz bulduğunu göstermektedir.

Tartışmaların açığa çıkmasının nedeni olan Ankara'ya piskopos takdisi konusuna gelince Simeon, kat'oğikoslukların seçmenlerin yargılaması altında olmadığını, aksine yargı alanına dahil olan insanlar üzerine piskoposların ruhani idareci tayin edildiklerini, bunun ise gelenekle korunduğunu ileri sürer.

Anlaşılan Simeon kat'oğikos, siyasi üstünlükleri ele geçirdiğini düşündüğünde Ankara piskoposluğunu ele geçirmekle işe başlamıştır. Bunun üzerine kendi yargı alanına müdahale olarak değerlendiren Ecmiatzin Kat'oğikosu harekete geçmiştir. O, Kilikya kat'oğikosuna Ecmiatzin hiyerarşisinin Kilikya hiyerarşisine bakışını ortaya koyarken Ermeni kilise merkezleri arasında ikincil olduğunu hatırlatmıştır. Kilikya Kat'oğikosunun kendi piskoposluğunu ele geçirmesini gasb olarak niteleyerek mektupla onu uyarmıştır. Dolayısıyla Simeon'un bahsetmiş olduğumuz cevabi mektubundaki iddiaları Ecmiatzin'i ikna amacı gütmeyeceği gibi tartışmaların durmasını da amaçlamamıştır.

Ankara'nın İstanbul Ermeni Patrikliği'nin doğrudan yargı alanına dahil olduğuna dair bilgilere ulaştığımız⁵³⁶ bu dönemde Kat'oğikos P'ilippos'un Patrik Grigor'a da ihtar göndermesi, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Ecmiatzin'i başı, yani kat'oğikosluk merkezi tanıdığını göstermektedir. Patrik Grigor'un Ankara'ya piskopos atamasına müsaade etmesi Ecmiatzin'in yargı alanından çıkma teşebbüsünü içermesi veya P'ilippos'un böyle bir tehlikenin olduğuna kanaat getirmesi ihtarı doğuran sebep olmuştur.

Kat'oğikos Simeon, P'ilippos'u Kilikya hiyerarşisini yıkmaya çalışmakla suçlamaktaydı. Kilikya'nın Osmanlı hakimiyetinde olduğunu, dolayısıyla Osmanlı yargısının adil olmasından dolayı yıkma gayretlerinin boşa çıkacağını ileri sürüyordu. Kendisi de bu yargıdan faydalanarak tarihsel tartışmayı açığa çıkararak yeni üstünlükler elde etmeye çalışıyordu.

Ayrıca Ecmiatzin ruhanilerini rüşvet ve kutsal eşyaları satmakla suçlarken aynı zamanda kendi ruhanilerini de savunuyordu. Bu durum Ecmiatzin Kat'oğikosu P'ilippos'un da Kilikya hiyerarşisini aynı konularda suçladığını göstermektedir.⁵³⁷

⁵³⁶ Kevork B. Bardakjian, "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I, (Ed. : Benjamin Braude ve Bernard Lewis), Holmes-Moyer Pub., New York, London, 1982, 92.

⁵³⁷ Kat'oğikos Simeon'un cevabi mektubunun değerlendirilmesi hususunda bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1682-1685 ; Babgen, 315-338, 1215-1226.

Bu mektuplaşmada Kilikya Kat'oğikosu Simeon'un en zayıf olduğu nokta piskoposluğun gasp edilmesi idi. Nitekim bu doğrultuda gelişmeler oldu. Kat'oğikos Simeon 1638'de Kudüs'e hacca gittiğinde bundan faydalanan Kudüs Patriği Grigor Paronter (Gandzaketsi, 1613-1645), Ecmiatzin ve Sis piskoposlukları arasındaki farklılıkları kararlaştırmak istedi. Ecmiatzin hiyerarşisini temsilen birisi bulunmuyordu, ancak P'ilippos anlaşmanın bir kopyasını almak kaydıyla şartlara razı olacaktı. Buna göre her iki yüksek piskoposluk ta yargı alanına dahil olmayan piskoposların ve diğer ruhbanların takdisini yapmayacaktı. Piskoposluk ruhani elçileri diğer yerlerde hoş karşılanacaktı ve gönüllü yardım istemeye müsaade edilecekti.⁵³⁸

Buna rağmen anlaşmazlıklar devam etti. Simeon'dan sonraki Kat'oğikos I. Nerses Sebastatsi (1648-54) ile P'ilippos arasında 1651'de bir anlaşma yapılabildi. Kudüs'te yapılan bu anlaşmanın görüşmelerine kat'oğikoslarla birlikte birçok ruhani ve laik katıldı.

1638'deki sözlü anlaşmayı teyid eden bu konsilde Ecmiatzin ve Sis kat'oğikosları her birisi kendi bölgelerinin piskoposlarını takdis edecekler; bir aday papazlığa kabul için yargı alanında ikamet ettiği kat'oğikosa müracaat edecek; takdis edilen bir piskopos kendi kat'oğikosunu terk edemeyecek ve diğerinin yargı alanı altına giremeyecek; ve kendi piskoposluğuna ait olmayan bir piskoposa rütbe verme benzeri takdis yapan bir kat'oğikos diğer kat'oğikosluğun piskoposluğundan men edilecek. Geri kalan kanunlar her iki piskoposluğun kendi ruhanilerine karşı suistimalleri ve kanuna aykırı davranışlarını engellemeye yönelikti. Bu önemli doküman iki katoğikos ve toplantıda hazır bulunan diğerleri tarafından imzalandı. Bu anlaşmanın kopyaları iki piskoposluğun bütün piskoposluklarına yerine getirilmesi için gönderildi.⁵³⁹

Döneme ait kaynaklar 1651 Kudüs Konsili'nde alınan kararların P'ilippos tarafından düzenlendiğini ortaya koyuyorlar. Buna göre Kilikya ruhbanları alınan kararları kolay benimsemişlerdir. Bunun sebebi P'ilippos'un diplomatik nezaketi ve Hristiyan ruhuna atfedilmiştir.⁵⁴⁰

Böylece 1441'de bir araya gelemeyen Sis ve Ecmiatzin hiyerarşisi konumlarını belirledikleri bir sona ulaşmıştı. Alınan kararların her iki tarafı da bağlaması Kilise kuralları açısından birbirlerini serbest bıraktıklarını gösterir. Ancak yine de

⁵³⁸ Tigran H. T'. Sawalanians', *Patmut'iwn Erusaghemi*, C. I-II, (Modern Ermenice'ye çev.: Mesrop Nshanian), Jerusalem, 1931, C. I, 587-588'den aktaran Sanjian., *Communities*, 232.

⁵³⁹ Davrijetsi, Böl. 27, Ayrıca bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1688-1691 ; Ayrıca karş. Babgen, 343-355.

⁵⁴⁰ Davrijetsi, Böl. 27 ; Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1691.

Ecmiatzin'in Aziz Grigor tarafından kurulan ilk makam olması dolayısıyla sahip olduğu geleneksel özelliklerin kararlarda etki etmemesi gibi bir durum söz konusudur. Bugün iddia edilen Ecmiatzin'in "bütün Ermenilerin kat'oğikosluğu" olması meselesi ya da Kilikya'nın "*Aziz Grigor'un makamı olduğu iddiası*" masaya getirilmemiş olmalı. Yani meseleleri tartışmayıp durağanlaştırarak karar alma ve alınan kararları kabul etme söz konusudur. Yine karara bağlanmayan bu meseleler geleceğin tartışmasını oluşturacak niteliktedir.

Başka bir husus da her bir hiyerarşinin ruhanilerinin diğer hiyerarşinin de ruhani üyeleri olduğunun ima edilmesidir. Aynı Kilise içerisinde, aynı seviyedeki taraflar arasında böyle bir karar kaçınılmazdır. Fakat, problemlerin çıkmasına neden olan taraf da burasıdır. Bunun değiştirilememesi ilerdeki anlaşmazlıkların da habercisidir.

Bu anlaşmanın yapıldığı dönemde doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yargı alanına dahil olan piskoposluk bölgeleri, 1612'den hemen önceki durumu gösteren bilgilere göre İstanbul idari merkez olmak üzere Rumeli ve Bursa, Kütahya, Ankara, Tokat gibi Orta Anadolu ve Ege şehirlerini içine alan Anadolu'nun kuzey tarafları idi.

Sis Kat'oğikosuğu, Sis (Kozan), Adana, Süleymanlı (Zeytun), Yozgat, Gürün, Darende, Malatya, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Antakya ve İskenderun topraklarında; Kudüs Patrikliği, Beytlehem, Kudüs, Remle, Yafa, Beyrut, Kıbrıs, Lazkiye, Şam ve Mısır; Ecmiatzin Gatoğikosluğu'na ise Revan ve çevresinde bu dört merkeze bağlı bölgeler dışındaki yerler bağlıydı.⁵⁴¹

1651 Kudüs Konsili'nde aşağı yukarı bu durumda olan Ermeni Kilise merkezleri arasındaki ana çekişme bu tarihten XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar piskoposluk bölgelerini, yani yargı alanlarını genişletme üzerinde yürüdü.⁵⁴² Ancak, Kudüs Konsili'nde kesin çözüme kavuşturulmamış hususlar vardı. Kat'oğikosluklardan birisi diğerini üstün kabul etmemişti. Yani Kilise'de çift başlılık devam ediyordu.

Diğer tarafta İstanbul Ermeni Patrikliği'nin siyasi otoritenin tanıdığı tek baş olması nedeniyle diğer ruhani merkezlerden ruhani imtiyazlar elde etmesini de sağlıyordu. Bu kat'oğikosluklara ruhani lider takdisini gerçekleştirme şeklinde yansıyordu. Sis Kat'oğikosunun takdisini patriğin yaptığını yukarda zikretmiştik.

⁵⁴¹ Daranağtsi, Böl. 42-43 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1604 ; Bardakjian, 92.

⁵⁴² Sanjian., *Communities*, 233.

Patrik Kolot (1715-1741) döneminde Ecmiatzin de bu idari yapı altına girdi.(1726)⁵⁴³ Yani Ecmiatzin kat'oğikosunun takdisi ve Babıali'ye arzı patrik tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu şekildeki idare XIX. Yüzyıl ilk on yılından sonra aksamakla beraber Erivan Hanlığı'nın 1828 Türkmençay Antlaşması'yla Rusya hakimiyetine girmesiyle tamamen kesilmiştir.⁵⁴⁴

Bu dönem, aynı zamanda Osmanlı idaresindeki aksamaların ve yeniden biçimlenmelerin hemen öncesiydi. Şimdiye kadar fethedilen bölgelerdeki yapının korunmasıyla idare edilen Gyrimüslimlerin Osmanlı hayatındaki her yöndeki gelişmelerin tesiriyle değişim yaşaması, Osmanlı etkisini, idari kolaylığını azaltmıştı. Böylece Rus idaresine giren Ecmiatzin Rusya'nın emellerine hizmet eden bir kurum olarak görülmeye başlamıştı. Rusya, dolayısıyla Ecmiatzin ise Osmanlı Ermenileri üzerinde tesirini artırma çabasıındaydı. Ecmiatzin Kat'oğikosları kendilerini ana kilise merkezinin lideri olarak kabul ettirme amacı taşıyorlardı. Ancak Osmanlı Ermenileri açısından bu tesiratin altına girmek tehlikeli görülüyordu başlarda. Çünkü Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun idari yapısı Çar tarafından yeniden şekillendirilmişti ve baskı belirgindi. Ecmiatzin, 1836'da çıkarılan Polojenia kanunu ile idare ediliyordu. On fasıllık ve 141 maddelik bu kanunun 11-19. Maddeleri kat'oğikos seçimi ile ilgiliydi. Ecmiatzin'deki meclis azalarının ikiye indirdikleri kat'oğikos adaylarından birini Çar tayin eder ve ferman verirdi. Gürcistan valiliği vasıtasıyla alınan ferman sonrasında "Bütün Rusya tahtlarına sadık olmak üzere yemin usulünden sonra" takdis izni verilirdi. Dört başpiskopos/piskopos ve dört vardapetten teşekkül eden Ecmiatzin meclis azalarının seçiminde de iki namzetten birini Çar belirlerdi. Ayrıca her marhasalıkta seçime katılan halktan kişiyi Çar'ı temsil eden yüzbaşı rütbesinde bir görevli belirlerdi.⁵⁴⁵ Siyasi iradenin Kat'oğikosluk idaresinin her bölümünde etkisini gösterdiği bu kanunlar sınırlandırıcı, takip altında tutucu ve ruhbanın etkisini fazla ön plana çıkarıcı boyutta idi. Çünkü Çar'ın kararından önceki iki namzedi belirleme kararı Ecmiatzin sinodundan çıkıyordu.

⁵⁴³ Arşak A. Alpoyac'ean, "Azgayin Sahmanadrut'ivni ir Tzagumi yev Kirar'ut'ivni", **1910 Indardzak Oratsoyts A. P'rkçean Hivandanotsi Hayots**, K. Polis, 1910, 139. Ecmiatzin Kat'oğikosunun seçim usulünü gösteren Osmanlı arşiv belgeleri için bkz. **BOA, HH.** , 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E.

⁵⁴⁴ Ali Arslan, "Rusya'nın Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Rolü", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul, 1996, 23-24, 31.

⁵⁴⁵ **Polojenia Bardzragoyn Kargadrut'ivn Yağags Kar'varut'yan Gortzots Lusavorç'akan Hayots Yekeğetsioy i R'usastan**, Peterburg 11 Mart 1836, Ecmiatzin, 1836.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nde, ruhbanın etkisinin azalıp laiklerinkinin arttığı bir dönemde Çar'ın tesiri altına girmeye sıcak bakılmıyordu. Osmanlı hakimiyetindeki Ermeni Kilise merkez liderleri Polojenia'yı Ermeni Kilisesi'ni yıkıcı olarak görüyorlardı. Bu nedenle şartlarına da karşı duruyorlardı.⁵⁴⁶

Bu arada Ecmiatzin ve İstanbul, 1844'te resmi olarak ilişkilerini düzenlediler ve Ecmiatzin'in Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarına temsilciler göndermeyi ertelemesi konusunda anlaştılar.⁵⁴⁷ Bu da gösteriyor ki Patrikliğin Ecmiatzin'den uzaklaşması söz konusu değildi. Hatta siyasaallaşıyordu da. Yakınlaşma ve Ecmiatzin taraftarlığı giddikçe yükseliyordu. Özellikle 1860'lı yıllardan sonra Ecmiatzin-İstanbul yakınlaşması her noktada kendisini gösterecekti.

Hem bu yakınlaşmanın hem de Ecmiatzin Kat'oğikoslarının önceliğini kabul ettirme çabasının fiiliyata geçmesine zemin hazırlayan gelişmeler, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin, dolayısıyla Osmanlı Ermenilerinin idari yapısındaki değişiklikleri takip etti. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısındaki değişiklikler hem Osmanlı hem de Ermeni genel modernleşmesine paralel olarak gelişti. Tanzimat fermanıyla Gayrimüslimlere tanınan hakları, laik kesimin etkisini Kilise'de göstermesi takip etti.⁵⁴⁸ İlk olarak bir ana komisyon yalnızca maliye yönetimi için kararlaştırıldı (1841).⁵⁴⁹ Sonra bir diğeri 14 papaz 20 sivilden oluşan genel yönetim amacıyla düzenlendi(1847).⁵⁵⁰ Daha sonra, halk eğitiminin özel bir konseyi formunda bir yan kuruluş daha tesis edildi(1853). Islahat Fermanı (1856) ile birlikte bu konseylerin hareket alanlarının kararlaştırılması ve onların yönetim sistemi, yani bir anayasa (nizamname- sahmanadrut'yun) ya da Osmanlı Ermenilerini idare yasasının resmileştirilmesi için düzenleme yapılmasına gidildi. Ermeni ileri gelenleri tarafından

⁵⁴⁶ Sanjian., *Communities*, 239.

⁵⁴⁷ Bardakjian, 96 ; Ayrıca bkz. *BOA*, Yıldız Esas, Karton. 31, Kısım 18, Zarf 13, Evrak 530 ; Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, C. III, İstanbul: Tarih Araştırmaları ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989, 205 vd.

⁵⁴⁸ Seyfeli, *İstanbul*, 113-124. Osmanlı Gayrimüslimleri idari yapısındaki değişiklikler hususunda ayrıntılı olarak şu çalışmamıza bakılabilir. Canan Seyfeli, "*Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği*", *Milel ve Nihal*, II, Elektronik Dergi ; Ayrıca bkz. Canan Seyfeli, "*The Administrative Structure of the Syrian Al-Kadim Church during the Ottoman Empire*", *IX. Symposium Syriacum du 20 au 23 Septembre 2004*, Universite Saint-Esprit de Kaslik, Jounieh-Liban, 2004. Sempozyumda sunulan bildiri.

⁵⁴⁹ Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, 1970, 52-53.

⁵⁵⁰ Alpoyac'ean, 311-317 ; Ayrıca bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, 1963, New Jersey, 120-122.

hazırlanan taslak Babiali'ye sunuldu(1860). Ermeni Millet Nizamnamesi'nin onanması ve yürürlüğe girmesi üç yıl sürdü(1863).⁵⁵¹

Gün geçtikçe sivillerin etkisi artan Osmanlı Ermeni idari yapısının son kanunlaşmış hali Ermeni Millet Nizamnamesi (*Azgayin Sahmanadrut'yun Hayots*) diye kanunlaşan anayasa idi. Doksan dokuz maddeden oluşan Ermeni Millet Nizamnamesi'nde patriğin, dolayısıyla ruhbanın yetkisi sınırlandırıldı. Bu durum sivil idarelerin oluşmasından kaynaklanıyordu. Patriği, ruhanilerden ve sivillerden oluşan bir *genel meclis* seçmekteydi.⁵⁵² Ancak Nizamname, Ermeni Kilise merkezlerinden sadece Kudüs Patrikliği'ni ilgilendiren maddeler içermekteydi. Diğer kilise merkezleriyle alakalı hükümler konmamıştı. Sis Kat'oğikoslarıyla ilgili düzenlemelerin Sis Kazası'ndaki Kozanoğulları beyliğinden kaynaklanan düzensizliklerin durdurulmasından sonraya bırakıldığı Osmanlı belgelerinde zikredilmektedir. Bu arada Sis hiyerarşisi ile ilgili düzenlemelerden kastın Sis Kat'oğikosu'nun bölge piskoposlarına bırakılmayarak genel bir seçimle yapılacağı idi.⁵⁵³

Ecmtatzin, Osmanlı sınırları dışında kaldığından ilgili maddeler konmaması akla uygun olmakla beraber Nizamname oluşturma kurulunun Babiali'ye sundukları Nizamname ile ilgili tutanakta oluşturulacak meclislerin görevleri arasında Ecmtatzin'e karşı görevini "Kilise kanunlarına göre davranmak" şeklinde belirlerken⁵⁵⁴ İstanbul hiyerarşisinin Ecmtatzin'e bağlılığını da vurguluyordu.

Nizamname'nin 1863'te yürürlüğe girmesinin ardından Sis Kat'oğikosluğu'ndaki Acapahyan hanedanı sona erdi.(1865) Böylece Nizamname gereğince ve şartlarınca kat'oğikos seçimi gündeme gelmiş oldu. Kilikya Kat'oğikosluğu'nun irsi halef sistemine son veren bu yeni durum makama kimin geçeceği konusundaki çekişmeleri doğurdu. Çünkü Nizamname uyarınca seçim uygulanması gerekiyordu. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Babiali'ye karşı sorumlu olduğu diğer kilise merkezlerine karşı konumu değişmemişti. Bu nedenle etkisi büyüktü. Bu arada Ahtamar ve Sis Kat'oğikosluklarına son vermenin müsait olduğu

⁵⁵¹ Alpoyac'ean, 374-390 ; Ayrıca bkz. Artinian, 82-83.

⁵⁵² *Azgayin Sahmanadrut'ivn Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyen)*, H. Mühendisyan Matbaası, İstanbul, 1279 (1863), 11-54. "Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Esas Evrakı, K37, Ev. 329, Z. 47, K. 112, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* (19 Eylül 1990-29 Haziran 1891), C. IX, İstanbul, 1989, no. 43, 118-133. Ayrıca bkz. Seyfeli, *İstanbul*, 126-148.

⁵⁵³ *BOA*, Yıldız Esas, Karton. 31, Kısım 18, Zarf 13, Evrak 530 ; Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, III/207.

⁵⁵⁴ *Sahmanadrut'ivn*, 6.

düşüncesiyle Bütün Ermeniler üzerinde otorite sağlamak isteyen Ecmiatzin ile birlikte hareket ettiler. Patrik Poğos T'ak't'ak'yan (1863-1869) başkanlığındaki İstanbul'daki meclis, 1856-1860'da İstanbul Patrikliği yapmış olan Ecmiatzin Kat'oğikosu IV. Gevorg Kostandnupolsetsi(1866-1882)'yi seçim inisiyatifine tayin etti. Gevorg meclise şunları tavsiye etti: Acapahyanlar hanedanına ait Sis hiyerarşisine son verilmesi; Sis ve Ahtamar kat'oğikoslarının bölgesel meclisler ve İstanbul milli meclisi tarafından seçilmesi; bu iki kat'oğikosluğun kat'oğikoslarının takdislerinin Ecmiatzin Kat'oğikosluğu tarafından yapılması; bu iki kat'oğikosluğun piskoposlarının takdisinin öncelikli olarak sadece Ecmiatzin Kat'oğikosunun yazılı izninden sonra gerçekleştirilebilmesi; iki piskoposluğun kat'oğikosları ve ruhban sınıfının kilise ayinlerinde Ecmiatzin ruhani liderinin adını anmaları; Ecmiatzin kat'oğikosuna "bütün Ermenilerin Katoğkosu" unvanının kullanımının kısıtlanması ve onun Ermeni Kilisesi'ni geniş çapta etkileyen meselelerde en yüksek otorite tanınması.⁵⁵⁵

Bu öneriler gösteriyor ki Ermeni Kilisesi çift başlılıktan kurtarılmak isteniyor. Ecmiatzin en yüksek patriklik olarak kabul edilirken İstanbul Ermeni Patrikliği ruhani anlamda da Osmanlı hakimiyeti altındaki tek otoriteye dönüştürülmek isteniyor. Ancak, Babıali 1869'da seçilen Kilikya Kat'oğikosu Mkrtiç Kefsizyan'ın beratına kat'oğikos ayrıcalıkları olan piskopos takdisi ve müron takdisini de eklemişti. Nizamname uyarınca genel seçimle ataması yapılan⁵⁵⁶ Kefsizyan (1871-1894) İstanbul Ermeni kilise meclisi tarafından patrikliğin Osmanlı huzurundaki hak ve imtiyazlarından da faydalanılarak Gevorg'un bahsi geçen tavsiyelerini kabul etmesi için iknaya zorlandı. Buna karşın Kefsizyan Kilikya'ya dönerek tavsiyeleri reddetti. Bu arada, Kefsizyan'ı "*Bart'oğimeos ve T'adeos Havarilerin ve Aziz Grigor Lusavoriç'in doğru çizgide halefi*" ilan eden bir takım isimsiz bildiriler dağıtılır.⁵⁵⁷ Bu bildirilerin bizzat kendisi tarafından yayımlandığı ileri sürülmektedir.⁵⁵⁸ Fakat olup bitenler, meselelerin aynı şekilde sürdüğünü, yani Ecmiatzin ve İstanbul hiyerarşilerinin çabalarının sonuçsuz kaldığını gösteriyordu. Bundan sonra da aynı çabasını sürdüren Kefsizyan Osmanlı Ermenilerinin yegane otoritesi olmaya çalışıyordu. Bunun için Babıali'yle görüşmelerinde İstanbul Ermeni Patriklerini Rusya sempatizanları olarak

⁵⁵⁵ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 2769.

⁵⁵⁶ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 2817 ; Ayrıca bkz. *BOA*, Yıldız Esas, Karton. 31, Kısım 18, Zarf 13, Evrak 530 ; Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, III/207, 211.

⁵⁵⁷ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 2839.

⁵⁵⁸ Sanjian., *Communities*, 239.

sunuyordu.⁵⁵⁹ Bu, her taraftan sıkışan Kefsizyan'ın Patrikliğin baskılarından kurtulmak ve hedeflerine ulaşmak için Babialı huzurunda kullandığı bir yöntemdi belki, fakat Osmanlı Hükümeti'nin de güveni gittikçe sarsılıyordu. Sonuçta Kefsizyan, ne kendi emellerine ulaşabildi ne de Ecmiatzin ve İstanbul hiyerarşilerinin isteklerine boyun eğdi.

Kefsizyan'dan sonra Kilikya Kat'oğikosluğu'nda bir fetret dönemi daha yaşandı. Kat'oğikos vekillerinin görev yaptığı bu döneme Osmanlı hakimiyeti altındaki son Kilikya Kat'oğikosu Sahak H'apayean'ın seçilmesi son verdi.⁵⁶⁰ H'apayean da selefinin ardından giderek daha önce sunulmuş tekliflere yanaşmadı.⁵⁶¹

Böylece Osmanlı hakimiyetinde yüzyıllarca varlığını sürdüren Sis Kat'oğikosluğu ile Rusya hakimiyetinde kalmaya devam eden Ecmiatzin Kat'oğikosluğu arasındaki ilişkiyi belirleyen 1651 Kudüs Konsili'nde alınan kararlar her ne kadar taraflar arasında uygulanabilirlikten uzaksa da geçerli kalmaya devam etti.

Kilikya Kat'oğikosluğu, Sahak H'apayean tarafından 1921'de önce Adana, sonra da Halep'e taşındı. Burada Fransa manda otoriteleri Kat'oğikos Sahak'ı canlandırılan Kat'oğikosluğun ruhani lideri olarak tanıdı. Yargı alanı Halep'le sınırlanan Kat'oğikosluk 1929'da Kudüs Patrikliği'ni otoritesi altına aldı.⁵⁶² 1929 yılında Beyrut'a beş kilometre uzaklıkta Antilyas Köyü'ne taşındı.⁵⁶³ Sahak H'apayean, Kat'oğikos vekili Babgen Güleseryan ve diğerlerinin gayretleriyle kat'oğikosluk yeniden oluşturuldu ve yeni piskoposluk ve rahiplik merkezleri organize edildi.⁵⁶⁴

Diğer tarafta Ecmiatzin Kat'oğikosluğu Sovyetler Birliği hakimiyeti altında baskıcı bir rejimin altına girmiş oldu. Komünist Sovyetler Birliği idaresinde rejimin de baskısıyla Ecmiatzin, Kilikya hiyerarşisine karşı tepkisini ortaya koydu. Önce Ecmiatzin'li I. Garegin Hovsep'yan (1943-1952) Kilikya'ya kat'oğikos takdis edildi. Bundan sonra dört yıl boş kalan Kilikya (Antilias) Kat'oğikosluk makamı devreden çıkarılmak istendi. Kat'oğikos I. Zareh (1956-1963)'in 2 Eylül 1956'daki takdisinin durdurulması için ciddi adımlar atıldı. Ecmiatzin Lübnan hükümetine dahi tesir

⁵⁵⁹ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 2859.

⁵⁶⁰ Seyfeli, *Sis*, 124-126.

⁵⁶¹ Babgen, 815 ve aynı eserde Sahak H'apayean'ın "ilk ve öncelikli yüksek piskoposluk" olduğunu ilan eden bildiri metni için bkz. (Babgen, 843-856.)

⁵⁶² Sanjian., *Communities*, 259.

⁵⁶³ G. Bek'mezyan, "*Antilias*", *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan: 1974, 405. Günümüzde Lübnan Ermenileri, Kat'oğikosluğun birleştirici rolünün de etkisiyle Beyrut ve diğer kenar şehirlerle birleşen Antilias'ta Kat'oğikosluğun çevresinde yoğun olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Burada yaşayan Ermenilerin çoğunluğu Anadolu'dan gitmişlerdir. Eylül 2004'deki gözlemlerimiz.

⁵⁶⁴ "*Kat'oğikosut'yun Metzi Tann Kilikio*", 167.

edebildi. İki piskoposluk arasındaki müzakereler reddedildi ve iki piskoposluğun birleştirildiği ilan edildi.⁵⁶⁵ Ancak bir sonraki Antilias Kat'oğikosu I. H'oren Baroyan (1963-1983) döneminde Ecmiatzin'le Kilikya arasındaki ilişkiler normale, yani daha önceki sessizlik haline döndü. Devamında Antilias Kat'oğikosu II. Garegin Sargisyan (1983-1995) görevini bırakarak Ecmiatzin'de I. Garegin (1995-1999) olarak kat'oğikos takdis edildi. Böylelikle ilişkiler tamamen yumuşamakla beraber kendisinin bıraktığı Antilias'a seçilen I. Aram Keşişyan'ın kat'oğikosluk takdisini bir yıl sonra (1996) II. Garegin gerçekleştirdi. 1999'da Ecmiatzin Kat'oğikosu I. Garegin'in ölümü üzerine I. Aram'a Ecmiatzin Kat'oğikosluk makamı teklif edilmesine rağmen kabul etmedi.⁵⁶⁶

Günümüzde Ecmiatzin Kat'oğikosluk makamında I. Garegin Sargisyan'ın yerine 1999'da seçilen II. Garegin Nersisyan bulunmaktadır. İki kat'oğikosluk makamı arasındaki ilişkiler dostane götürülmeye çalışılıyor. Ecmiatzin “*bütün Ermenilerin Kat'oğikosluğu*” (*Kat'oğikosut'yun Amenayn Hayots*) Kilikya Kat'oğikosluğu ise “*Kilikya Büyük Hanedan Kat'oğikosluğu*” (*Kat'oğikosut'yun Metzi Tann Kilikioy*) şeklinde tanımlanmakla beraber iki kat'oğikosluk arasındaki ilişkiler resmen daha önceki düzleminde duruyor. Yani her iki Kat'oğikosluk kendi yargı alanları içerisinde piskopos takdis ve tayini ile kutsal müron takdisi ayrıcalıklarına sahip olarak bağımsız idarelerini yürütüyorlar.

2. Ecmiatzin ve Ahtamar Kat'oğikosluğu

Ahtamar, Van Gölü'nün güney kıyısına yakın bir adadır. XII. Yüzyıl ve sonrasında adada Armenik ismi verilen bir şehirden ve 600 hanelik bir Ermeni nüfusundan bahsedilmektedir.⁵⁶⁷ Ancak adanın Ermeni kilise tarihinde merkez olması IX. Yüzyıla tarihlenmektedir. Kral Gagik, merkez olarak gördüğü adaya 915-921 yılları arasında saraylar ve bakiyesi günümüze kadar gelen Surb Haç kilisesini yaptırmıştır.⁵⁶⁸

Ermeni Kilisesi'nde ana kilise olarak kabul edilen katoğikosluk Dvin'de yerleşik iken, orada meydana gelen karışıklıklardan uzak kalmak amacıyla Ahtamar Adası'na

⁵⁶⁵ Dadoyan, 95-97.

⁵⁶⁶ Dadoyan, 99-101.

⁵⁶⁷ G. E. Kiragosyan, *Hayastani Lank-Tamuri yev Turkmen Tseğeri Arşavankneri Şrcanum (1386-1500 tt.)*, HH GAA “Gitutyun” Hratarakçutyun, Yerevan, 1997, 336.

⁵⁶⁸ Mnatsakanyan-B. Arakelyan-Balyan, “Ağtamar”, *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1975, 253-254 ; Ayrıca bkz. Hrand D. Andreasyan, “Ahtamar Kilisesi”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. XVI, 21, E.F. Matbaası, İstanbul, 1966, 77-78 ; Gönül Öney, *Akdamar (Ağtamar) Kilisesi*, 1. baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, 1-4.

yerleşen Katoğikos V. Hovhannes (899-931) ile birlikte Ahtamar'da 943 yılına kadar katoğikosluk makamına dört ruhani oturmuştur.⁵⁶⁹

Bu dönemde Ahtamar'da yerleşik olan katoğikosluk, Surb Grigor Lusavoriç'in tahtı olarak kabul edilen makamdır. Ana kilise merkezi şeklinde de ifadelendirilen makamın buradan sonra sırasıyla Argina, Ani ve Kilikya bölgesine taşındığını zikretmiştik.

Bağımsız Ahtamar Katoğikosluğu'nun oluşması ise ana kilise merkezi olarak kabul edilen makamın Kilikya'da ikameti sırasında gerçekleşmiştir. Vardan'a göre, 1113'te Kilikya'da katoğikos olarak seçilen III. Grigor çok genç olduğundan Ahtamar Piskoposu Davit', katoğikosluğunu tanımamıştır.⁵⁷⁰ Bazı kutsal objelerin kendisinde bulunduğunu, Ahtamar'ın kadim kat'ogikosluk makamı ve Vaspuragan krallığının başkenti olduğunu ileri sürerek⁵⁷¹ kat'ogikosluğunun geleneğe uygunluğunu isbat etmek istemiştir. Davit', bir sonraki yıl Kat'ogikos III. Grigor tarafından Kilikya bölgesinde toplanan bir konsilde aforoz edilmiştir.⁵⁷² Ancak Vaspuragan'ın bir kısmında bağımsız taht olarak kabul edilmiştir.

Ahtamar Kat'ogikosluğu, bölgenin 1540'lı yıllarda Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hakimiyetine girmesine⁵⁷³ kadar tamamen bağımsız olduğunu, bundan sonra ise İstanbul Ermeni Patrikliği ile ilişkileri bağlamında yeni bir idari yapı aldığını söyleyebiliriz.

XII-XIII. Yüzyıllarda zaman zaman kesintiye uğrayan Ahtamar Katoğikosluğu III. Step'anos (1272-1296?) ile birlikte 1272 tarihinden itibaren Sefedinyanlar hanedanına geçerek irsiyet yolu ile devam etmiştir. XVI. Yüzyıl sonlarına kadar bu hanedanın elinde kalmıştır.⁵⁷⁴

Ahtamar Katoğikosluğu'nun yargılama hakkına sahip olduğu bölge Ahtamar adası, çevresindeki diğer adalar ve gölün çevresindeki bazı yerler olmuştur. Bu durum genel olarak böyledir ancak zaman zaman genişleyip daralmıştır. XIV. Yüzyılda Erciş,

⁵⁶⁹ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 69-70.

⁵⁷⁰ Kazım, 55.

⁵⁷¹ Vardan Areveltsi, Böl. 66.

⁵⁷² Vardan Areveltsi, Böl. 66 ; ayrıca bkz. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 929.

⁵⁷³ Göyünç, "*Van*", 199.

⁵⁷⁴ V. Vardanyan, "*Ağt'amari Kat'ogikosut'yun 1113-1895*", *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1975, 255 ; Ayrıca bkz. H. N. Akinyan, "*Grigoris Ağt'amartsi*", *Handes Amsorya*, 29. Tari, 1915, Hunuvar-Dektember, Vienna: Mhitaryan Tparan, 1915, 18 vd.

Ahlat, Berkri ve Hizan piskoposluklarından bahsedilmektedir. Ayrıca 1345 yılında 14 piskoposluk bölgesine sahip olduğu söylenmiştir.⁵⁷⁵

Ermeni Kilisesi'nin ana merkezi Sis'ten Ecmiatzin'e taşınmadan önce Ahtamar kat'oğikosları kendi makamlarının birinci ve üstün makam olması için çabalamışlardır. Bu nedenle doğulu ruhbanlarca aforoz edildiklerini dönemin Ermeni tarihçisi Metzop'etsi'den öğrenmekteyiz.⁵⁷⁶ Aziz Grigor'un makamı olarak görülen kat'oğikosluğun Sis'ten Ecmiatzin'e taşınmasına (1441) Ahtamar hiyerarşisinin, özellikle Kat'oğikos Zak'aria'nın taraf olmayıp bilakis karşı durduklarını görüyoruz. Hatta kat'oğikos Zak'aria, Aziz Grigor'un eli ile beraber Ecmiatzin Kat'oğikosluk makamına da bir yıldan fazla (1461-1462) sahip olmuştur. *Kutsal el* ise piskopos Vrt'anes Oztzopetsi tarafından tekrar ele geçirilip Ecmiatzin'e nakledilene kadar (1477) Ahtamar'da kalmıştır.⁵⁷⁷

Ahtamar Kat'oğikosluğu'nun idari yapısında Osmanlı hakimiyeti döneminde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşmasıyla diğer kilise merkezlerinde olduğu gibi değişiklikler olmuştur. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin idari yapısına değinmiştik. Kilikya Kat'oğikosluğu'nda olduğu gibi bu kilise merkezi de aynı şekilde patrikliğe bağlı olarak idare edilmiştir. Yani, ruhani idaresinde serbest, sivil idaresinde patrik kanalıyla Osmanlı hükümetine bağlı idi.⁵⁷⁸

Ahtamar hiyerarşisine bağlı bölgelerin hemen tamamı Yavuz Sultan Selim (1508-1520) döneminde ele geçirilmişti.⁵⁷⁹ Ancak Osmanlı hakimiyeti altına girme sürecinin 1648'de Van'ın ele geçirilmesiyle tamamlandığını söylemek mümkündür. Van ruhbanlarının daha sonra Ahtamar idaresine girdiğini düşünürsek Yavuz döneminde Osmanlı etkisi, dolayısıyla İstanbul Ermeni Patrikliği'nin sivil idari etkisi altına bu dönemde girdiğini söylemek mümkündür.

İrsiyet yolu ile kat'oğikos ataması yapılan Ahtamar Kat'oğikosluğu ile Ecmiatzin Kat'oğikosluğu arasında fazla çekişme olmamıştır. Ecmiatzin ruhbanları Ahtamar hiyerarşisini güçlü bir rakip olarak görmemişlerdir. Bunun nedeni, Ahtamar hiyerarşisinin oluşumu da dahil güçlü bir temele sahip olmamasıydı. Bağlıları da belli

⁵⁷⁵ Frederic Macler, "Le "Liber Pontificalis" des Catholicos d'Althamar", *Journal Asiatique*, Tome 202, Paris, 1923, 37. 1670'li yıllarda ise, Van, Berkri, Erciş, Ahlat, Bitlis, Muş, Hoşab ve Diyarbakır'a kadar olan bölge Ahtamar Kat'oğikosluğunun piskoposluk bölgeleri olduğu görülmektedir. Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1775.

⁵⁷⁶ Metzop'etsi, *Patmut'ivn*, Böl. 18-19, 26 ; Metsobets'i, 24-25, 41.

⁵⁷⁷ Ormanyan, *Yekeğetzi*, 99.

⁵⁷⁸ Seyfeli, *İstanbul*, 93-94.

⁵⁷⁹ Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, 99-120, 183-190

bölgelerle sınırlı kalırken geleneğe aykırılığı göz önünde bulunduruluyordu. Ahtamar ruhbanları da aslında kendilerini pek güçlü görmüyorlardı. Bu nedenledir ki kutsal makamı ve kutsal objeleri siyasi gücün (Karakoyunlu Cihanşah) etkisiyle ancak elde edebiliyorlardı.

Sonraki yüzyıllara yansıyan Ecmiatzin ile çekişmeleri daha çok yargı alanları hususunda olmuştur. XVII. Yüzyılda Sis ve Ecmiatzin arasındaki muhalefetler 1651 Kudüs Konsili ile bir sona ulaşırken Ahtamar Kat’oğikosluğu ile ilgili kararların alındığını görmüyoruz.⁵⁸⁰ Bunun yanında bu çekişmeler döneminde Ahtamar kat’oğikos silsilesine yerleştirilecek isme bile rastlanmamaktadır. 1660’tan itibaren kat’oğikos silsilesi devam etmektedir.⁵⁸¹ Bununla birlikte Ecmiatzin-Sis arasındaki ciddi tarihi tartışmaların yapıldığı bu dönemde Ahtamar Kat’oğikosluğu ile ilgili de kararların alınması akla yatkındır. Ecmiatzin’in her iki hiyerarşiye karşı aynı duruşu sergilediğini biliyoruz.

Bunun yanında Ecmiatzin Kat’oğikosu Yeğiazar (I Aynt’aptsi, 1681-1691)’ın 1681’de Ecmiatzin’e ulaştıktan sonra Ahtamar Kat’oğikosu I. T’ovma (1681-1698)’nın kat’oğikosluk takdisini Ecmiatzin’de yaptığına dair bilgilere ulaşmaktayız.⁵⁸² 1683’te gerçekleştirilen bu takdis olayı Ahtamar hiyerarşisinin Ecmiatzin’in üstünlüğünü, yani “bütün Ermenilerin Kat’oğikosluğu” olduğunu tasdik ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁸³ Ancak sonraki gelişmeler bunun tersini göstermektedir. 1743’te Ahtamar kat’oğikosu Nikoğayos Sparkertsi (1736-1751) Van’ın yargı alanını kendi kat’oğikosluk makamının idaresi altına dahil eden beratı almayı başarır. Sonra Ecmiatzin Kat’oğikosları II. Ağek’sandr (Byuzandatsi, 1753-1755) ve V. Hakob Şamah’etsi (1759-1763) padişahdan berat almak için çabalarlar.⁵⁸⁴ Anlaşılan Ahtamar Kat’oğikosluğu-Ecmiatzin ilişkisi bağımsız düzlemde devam etmekteydi. Bu fikri destekleyen temel bir neden de Ermeni Kilise hiyerarşisinde kat’oğikosun aynı seviyede olmasıdır. Bunun için ayrı bir düzenleme ile iki hiyerarşi arasında bir bağımlılık oluşturulabilirdi. Ancak böyle bir birleşme çabasının Ecmiatzin-Sis çekişmelerindeki sonucunu görmüştük ki bu, herhangi bir anlaşmaya gidilmediğini göstermektedir.

⁵⁸⁰ Davrijetsi, Böl. 27, Ayrıca bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1688-1691 ; Ayrıca karş. Babgen, 343-355.

⁵⁸¹ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1776 ; Ayrıca bkz. Macler, *Althamar*, 46-68 ; Vardanyan, “*Ağt’amari Kat’oğikosut’yun 1113-1895*”, 255-256.

⁵⁸² Zak’aria K’anak’er’tsi, Kitap II, Böl. 52 ; Zakaria, *Iohannon-Vank*, Kitap II, Böl. 52.

⁵⁸³ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1817.

⁵⁸⁴ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 2018, 2174.

Dolayısıyla bundan sonra da iki hiyerarşi arasındaki gerginlikler yargı alanlarını genişletme hususunda gerçekleşti.

XIX. Yüzyıla gelindiğinde Ahtamar Katoğikosluğu'nun idaresinde ciddi aksaklıklar olduğunu görüyoruz. Ecmiatzin'in üstünlüğünü tanıtmak, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ise idari gücünü genişletmek istediği bu periyotta Ahtamar'a ilişkin bilgi ve belgeler artmaktadır. Osmanlı belgelerinden birinde: *"Ahtamar Manastırında katoğikos olarak eskiden beri izinsiz oturmakta olan Ohan adındaki rahip öldüğünde diğer piskoposlar gibi İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından müracaat edilip özel piskopos atanmadıkça kimseye piskoposluk ve katoğikosluk verilmemesi için İstanbul Patrikliği tarafından o zaman yapılan yazılı başvuru üzerine çıkarılan padişah buyruğu gereğince bundan sonra katoğikosluk unvanı verilmemek kaydıyla 7-17 Haziran 1845 (H. 1261) tarihli padişah beratıyla Erzurumlu rahip Karabet piskopos atanmıştır. Sonraları piskoposluk boşaldıkça, çeşitli tarihlerde bu şekilde Padişah beratları verilmiş ise de 7 Temmuz 1876 (H. 1293) tarihinde yine Ermeni Patriği tarafından yapılan yazılı başvuru üzerine kat'oğikos unvanıyla rahip Haçadur Ahtamar Kat'oğikosluğu'na getirilmiştir. Fakat beratında kat'oğikosluk yetkilerinden olduğu halde yağ çıkartmak ve piskoposları atamak ve görevden almak yetkileri verilmemiştir."*⁵⁸⁵

Bu belgede zikredilen rahip Ohan, Kat'oğikos Hovhannes Şatah'etsi (1823-1843)'dir. Aynı belgede zikredilen Karabet ise kat'oğikos vekili piskopostur. Ancak belgede bundan sonra verildiği zikredilen piskoposluk beratları H'açatur Mokatsi (Yaklaşık 1844-1851), Gabriel Şiroyan (1851-1857) ve Petros Byulbul (Bülbül) (1858-1864)'e verilmiş olmalı.⁵⁸⁶

1863 Nizamnamesi çıkarıldıktan sonra Osmanlı Ermenilerinin idari yapısı resmen şekillenirken Ahtamar Kat'oğikosluğu'na ilişkin maddelere de yer verilmemiştir. Sis Kat'oğikosluğu'na karşı Ecmiatzin ve İstanbul'un beraber hareket ettiğini gördüğümüz bu dönemde Ahtamar hiyerarşisinin de Ecmiatzin'i birinci ve üstün makam olarak görmesi sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁸⁷ İstanbul Ermeni Patriği II. Nerses Varjapetyan (1874-1884)'ın isteği ile Ahtamar hiyerarşisinin son Kat'oğikosu II. H'açatur Şiroyan (1864-1895) tahta geçirilmiştir. Anlaşılan göreve başlama tarihinde (1864) piskoposluk beratı verilmiştir. 1876'da ise kat'oğikosluk vasıflarından

⁵⁸⁵ BOA, Yıldız Esas, Karton. 31, Kısım 18, Zarf 13, Evrak 530 ; Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, III/205-209.

⁵⁸⁶ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 2679-2680.

⁵⁸⁷ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 2768-2769.

soyutlanmış, yani piskoposluk ve müron takdisi yapamayan bir ruhani lidere dönüştürülmüştür.

1264 (1848) yılına ait Osmanlı Devlet Salnamesi'nde Gayrimüslim cemaatlerin listesi ilk olarak ayrıntılı şekilde verilirken Ahtamar Katoğikosu H'açatur Mokatsi (Yaklaşık 1844-1851)'den patrik diye bahsedilmektedir. Ayrıca Ahtamar'a bağlı marhasalıklar verilirken Ahtamar dahil sekiz marhasalık zikredilmiştir.⁵⁸⁸ Üçüncü ve on birinci salnameler arasında "Ruesay-ı Milel-i Hamse" diye verilen Gayrimüslim cemaatlerin kaydına rastlamadık. On ikinci, yani 1274 (1857-8) tarihli salnamede ise yine sekiz marhasalık zikredilmekle beraber Ahtamar'da Agop patrik olarak verilmiştir.⁵⁸⁹ 1276 (1859-60) yılı salnamesinde ise Ahtamar'da Bedros (Petros Bülbül) katoğikos olarak verilmektedir. Ancak bu salnamede İstanbul dışındaki Kudüs ve Sis merkezlerine bağlı marhasalıklar zikredilirken Ahtamar'dan ayrı olarak bahsedilmemiştir.⁵⁹⁰ Buradan bu tarihte Ahtamar'ın doğrudan İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğunu çıkarmak mümkündür. Daha sonra 1296 (1879) yılı salnamesinde Ahtamar Kat'oğikosu H'açatur zikredilerek marhasalıkları ayrıca verilmiştir.⁵⁹¹ Ancak bu tarihe kadar Kudüs ve Sis yine ayrı verilirken Ahtamar'dan ayrı, yani bağımsız olarak bahsedilmemiştir. Hatta 1293 (1876), 1294 (1877) ve 1295 (1878) yıllarına ait salnamelerde Ahtamar ve buradaki ruhaniden bahsedilmemiştir.⁵⁹² 1287 (1870-1) yılına ait salnamede ise Ahtamar'da Agop piskopos kat'oğikos kaymakamı olarak verilmiştir.⁵⁹³ Bu durumda yukarda verdiğimiz arşiv belgesinde zikredilen 7 Temmuz 1876 (H. 1293) tarihi patriğin müracaat tarihidir ve ancak 1879 tarihinde H'açatur, kat'oğikos olarak atanmıştır. Her ne kadar Ermeni kaynaklarında II. H'açatur Şiroyan'ın görev tarihi 1864-1895 arası gösteriliyorsa da bu, seçim sürecini de dahil etmekten ileri gelmektedir ve kat'oğikos Petros Bülbül (1858-1864)'den sonraki kat'oğikos kaymakamları zikredilmemektedir. Osmanlı belgelerinde kat'oğikos

⁵⁸⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), 98.

⁵⁸⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1274 (1858), 156.

⁵⁹⁰ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1276 (1860), Numarasız.

⁵⁹¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1296 (1879), 34. Def'a, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul, (1296/1879), 358-360.

⁵⁹² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1293 (1876), 31. Def'a, Matbuat-ı Maarif, İstanbul, (1293/1876), 212-215 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1294 (1877), 32. Def'a, Halil Efendi Matbaası, İstanbul, (1294/1877), 590-592 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1295 (1878), 33. Def'a, Rıza Efendi Matbaası, İstanbul, (1295/1878), 480-484.

⁵⁹³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1287 (1870), 25. Def'a, Darü't-Tıbaat'ül-Amire, İstanbul, (1287/1870), 180-183.

kaymakamı bazen patrik olarak da zikredilmiştir. Piskopos takdisi ve müron takdisi yapamadığını düşünürsek patrik mesabesinde olduğunu, kabul edildiğini görürüz.

Osmanlı belgelerinde 1879 tarihinde kat'oğikos olarak ismi geçen II. H'açatur Şiroyan 1895 yılına kadar görevde bulunan son Ahtamar kat'oğikosudur. Bu tarihten itibaren Ahtamar Kat'oğikosluğu'nun ortadan kalktığı yönünde Ermeni ve batı kaynaklarında görüşler ileri sürülmüştür.⁵⁹⁴ Ancak biz Osmanlı Devlet Salnamelerinden ve 1916 Ermeni Kat'oğikosluğu ve Patrikliği Nizamnamesi'nde⁵⁹⁵ Ahtamar Kat'oğikosluğu'na yer verilmesinden Osmanlı'nın son yıllarına kadar Ahtamar hiyerarşisinin varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Ahtamar Kat'oğikosluğu'nun 1895 sonrasındaki durumunu, işlevini yerine getirmeyen bir makam şeklinde ifade edebiliriz. Salnamelerden son kat'oğikos H'açatur'dan sonra 1912 yılına kadar "*kat'oğikos vekili*" bulunduğunu, bu vekillerin de rahip Markaryan Arsen Efendi (1896-1904) ve ondan sonra piskopos Oseb Efendi (1905-1912) olduğunu görüyoruz.⁵⁹⁶

1895 sonrasında Ahtamar Kat'oğikosluğu'nun müron yağı kutsama ve piskopos takdisi gibi bir çok ruhani işlevini yerine getiremese de yürürlükte olduğuna dair başka bir belge de *Ermeni Ka'toğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi* ismiyle tarihe geçen hukuki düzenlemeleri içeren belgedir.

Sultan Mehmet Reşat'ın 19 temmuz 1916 tarihli İrade-i Seniyyesi ile yürürlüğe giren bu nizamname 39 madde içermektedir. Otuz yedinci maddesi ile 1863 Nizamnamesi yürürlükten kaldırılmıştır.⁵⁹⁷

Mukaddimede yer alan Birinci madde ile; Sis ve Ahtamar Kat'oğikoslukları birleştirilmiş, İstanbul ve Kudüs Patriklikleri bu kat'oğikosluğa bağlanmıştır. Ecmiatzin

⁵⁹⁴ Macler, *Althamar*, 67 ; Vardanyan, "*Ağt'amari Kat'oğikosut'yun 1113-1895*", 256 ; Ayrıca bkz. *Haykakan Hamar'ot Hanragitaran*, Hator 1, Haykakan H'orhrdayin Hanragitarani Glh'avor H'mbagrut'yun, Yerevan, 1990, 135.

⁵⁹⁵ 2 Şevval 1334 (19 Temmuz 1332-1916) Tarihli *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, Düstur Tertib-i Sani, C. 8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, 1240.

⁵⁹⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1314 (1896), 52. Sene, (Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi), Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, (1314/1896), 974-977 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1315 (1897) Senesine Mahsus, 53. Sene, Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul, (1315/1897), 606-608 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1322 (1904) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 60. Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul, 1320 (1904), 903-905 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1323 (1905) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 61. Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1321 (1905), 970-972 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1326 (1908) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 64. Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1323 (1908), 1037-1039 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, Selanik Matbaası, İstanbul, 1327 (1911), 136-139 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1328 (1912) Sene-i Maliyesi, 67. Sene, Selanik Matbaası, İstanbul, 1328 (1912), 147-149.

⁵⁹⁷ *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, 1250.

Kat'oğikosluğu ile bütün ilişkiler kesilmiş, İstanbul Kat'oğikosluğu'nun ikametgahı Kudüs'te bulunan Mar Yakub Manastırı olmuştur.⁵⁹⁸

Bu nizamname dönemin bir gereği olarak düşünülmüş ve yürürlüğe konmuştur. Bunda amaç Rusya'nın elinde bulunan Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Osmanlı Ermenileri ve kilise merkezleri üzerine tesirini engellemektir. Bu durumu nizamnamenin ilk maddesinde "*Osmanlı Ermenilerinin genel ruhani reisliği bu Kat'oğikosluk ve Patrikliğe ait olup Ecmiatzin Kat'oğikosluğu ile ilgili münasebetleri tamamen kesilmiştir.*" ifadesinden de anlamaktayız.⁵⁹⁹ Aynı şekilde dördüncü maddede patrikte bulunması gereken şartlar arasında "*devletin ve cemaatin emniyet ve itimadını kazanmış ve hiçbir suretle mahkumiyete duçar olmamış*" olması şartına yer verilmesi de bunu destekler mahiyettedir.⁶⁰⁰

Yirmi dördüncü maddede İstanbul Patriği marhasalık konumuna getirilmiştir. Buna göre diğer marhasalardan farkı bulunmayacak, fakat "patrik vekili" unvanı alacaktı.⁶⁰¹

Bu nizamname uyarınca Kat'oğikos-Patrik unvanıyla 11 Ağustos 1916'da Sahak H'apayean göreve getirildi. Fakat, nizamname uygulanamadı ve 1918'de hükümetin değişmesiyle yeni kabinenin ilk işi 1916 Nizamnamesi'ni kaldırmak oldu.

1918'de yapılan "*27 Ramazan 279 (1863) Tarihli Ermeni Patrikliği Nizamnamesi Hükmünü ilga eden 2 Şevval 334 ve 19 temmuz 332(1916) Tarihli Ermeni Katoğikos ve Patrikliği Nizamnamesi'nin İlgası Hakkında Nizamname "Layihâ"*" adındaki düzenleme ile 1916 Nizamnamesi kaldırılıp tekrar 1863 Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir.⁶⁰² Bu tarihten sonra Sis Kat'oğikosluğu H'apayean'ın Sis'e dönerek Kat'oğikosluk makamını tekrar canlandırmasıyla Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir.⁶⁰³ Ahtamar Kat'oğikosluğu ise Cumhuriyet dönemine geçişte devreden çıkarılmıştır. Bu durumda Ahtamar hiyerarşisinin Osmanlı'nın son yıllarına kadar varlığını koruduğunu söyleyebiliriz.

Bahsetmiş olduğumuz salnamelerden XIX. Yüzyılın ilk yarısında Ahtamar Kat'oğikosluğu'nun sekiz başpiskoposluk bölgesine ayrıldığını görüyoruz. Bunlar:

⁵⁹⁸ *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, 1240.

⁵⁹⁹ *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, 1240.

⁶⁰⁰ *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, 1241.

⁶⁰¹ *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, 1247.

⁶⁰² Ali Güler, "*Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler*", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 6, Ankara-1995, A.Ü.Bas., Ankara, 1996, 97-98.

⁶⁰³ Sanjian, *Communities*, 259.

1. Ahtamar: Ahtamar Adası ve buraya bağlı komşu kazalar,
2. Surb İstefanos: Van Livası'nda Bargiri kazası,
3. Van: Van ve nahiyeleri,
4. Lim: Van Livası'nda Lim Adası manastırı,
5. Kuddus: Van Livası'nda manastır;
6. Surb Daniyel: Muş Livası'nda Bulanık Kob kazası;
7. Araklut: Muş Livası'nda manastır;
8. Bitlis başpiskoposluğu ise Muş Livası'nda Bitlis, Ahlat ve Tatvan kazalarını içerir şekilde gösterilmiştir.⁶⁰⁴

1900'lü yıllarda ise iki başpiskoposluktan bahsedilmektedir. 1900 ve 1902 yıllarına ait Ermeni Hastanesi Salnamelerinde Ahtamar Kat'oğikosluğu ayrı olarak verilmiş ve Ahtamar merkeze bağlı 193 kilise ve 40 manastır gösterilirken diğer başpiskoposluk Hizan'a ise 109 kilise ve 16 manastırın bağlı olduğu belirtilmiştir.⁶⁰⁵ Elimizdeki bu bilgiler de Ahtamar Kat'oğikosluğu'nun 1895 sonrası varlığını desteklemektedir.

Ahtamar Kat'oğikosluğu ile Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun tarih boyunca çekişmeli geçen ilişkileri daha çok yargı alanlarını genişletmeye dönük olmuştur. Ancak Ecmiatzin'in Rusya hakimiyetine girmesi ve İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Ecmiatzin'le birlikte hareket etmesi Ahtamar Kat'oğikosluk makamının düşmesine neden olmuştur. Piskopos takdisi yapamayan ve kutsal müronun takdisini uygulayamayan Ahtamar hiyerarşisi, piskoposlarının takdisini Ecmiatzin'e yaptırmak, kilise ayinlerinde kullandığı kutsal müronu Ecmiatzin'den almak zorunda kalmıştır. Yani İstanbul Ermeni Patrikliği'nin şartlarıyla Ecmiatzin'e bağlı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ruhani alana müdahalesi bulunmadığı için Ecmiatzin ve İstanbul birleşmesi güçsüz kalan Ahtamar hiyerarşisini atıl ve bağımlı hale getirmiştir. Bu, sonuçta Kat'oğikosluğun ortadan kalkmasının en önemli nedenlerinden birisi olmuştur.

⁶⁰⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), 98 ; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1274 (1858), 156.

⁶⁰⁵ Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 1. baskı, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001, 733 ; Ayrıca karşılaştırınız, *1902 İndarzak Oratsoyts Azgayin Hivandanotsi*, Tpagrut'ivn Y. Matteosyan, Kostandnupolis, 1902, 532 ; Macler, *Althamar*, 44.

3. Ecmiatzin ve İstanbul Patrikliği

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşumu, Ermeni Kilise hiyerarşisinde daha önce oluşmuş patriklik hiyerarşisinin durduğu yerde durmaktadır. Kilise hiyerarşisinde piskopos mesabesinde olan patrik kat'oğikostan alt rütbededir. Bu nedenle patrik, bir çok piskoposluk bölgelerinin (marhasalık, *vicak*) bağlı bulunduğu başpiskoposluk konumundadır.

Bizans İstanbul'unda bir Ermeni Kilise hiyerarşisine bağlı başpiskoposluk varken İstanbul Osmanlılarca fethedilmiştir. Fetih sonrası Gayrimüslimlerin idari yapısı şekillendirilirken fetih önceki durum göz önünde bulundurulmuştur. Rum Patrikliği Gennadios'la tekrar canlandırılırken diğer Gayrimüslimlerin idaresini ifade eden kanunlar, beratlar da ruhani liderlere verilmiştir. Bu arada fetih öncesindeki Ermeni Kilise hiyerarşisine bağlı başpiskoposluk patrikliğe dönüştürülmüştür.(1461)

Patriğin kat'oğikostan alt rütbede olması İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Ermeni Kilise hiyerarşisine bağlılığını gerektirmiştir. İlk döneme ait verilerin eksikliği patrikliğin o dönemde Osmanlı hakimiyeti dışındaki topraklarda bulunan Ermeni Kilise kat'oğikosluklarından (Ecmiatzin, Sis ve Ahtamar) hangisine bağlı olduğunu net olarak ortaya koymayı engelliyor. Patrikliğin bağımlılığından, patriğin takdisi ve patriğin takdis yetkisi alanında bulunmayan piskoposların ve Ermeni Kilise ayin ve takdis merasimlerinde kullanılan müronun bu yetkilere sahip bir kat'oğikosluk tarafından gerçekleştirilmesi kastedilmektedir.

İkinci bir husus da İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı siyasi hakimiyetinden kaynaklanan ve fetih sonrası ilk şeklini alan sivil idari sistemidir. Osmanlı, fethettiği bölgedeki Gayrimüslimlerin idaresini İslam zımmi hukukunu yorumladığı şekilde idare etmiştir. Bu nedenle de Gayrimüslimler kendi hiyerarşik yapılarında serbest bırakılırken, yani "*fetih öncesi durumun korunması*" ilkesi uygulanırken sivil idarelerini ilgilendiren hususları Osmanlı siyasi iradesine/idaresine bağlama noktasında başkentteki ruhani liderler tek yetkili yapılmıştır. Böylece İstanbul Ermeni Patriği Osmanlı Ermenilerinin idaresinde tek yetkili, ama padişaha karşı sorumlu olmuştur. Bu, kilise hiyerarşisine ve kanunlarına uygun olduğu gibi Osmanlı hakimiyetindeki bütün şehir, kasaba ve köylerdeki ruhanın idari yapısı da kilise hiyerarşisinde olduğu gibi şekillenmiştir. Piskoposluk bölgeleri marhasalık diye isimlendirilirken ruhani meselelerde patrikliğe, sivil hususlarda ise devletin temsilcisi konumundaki kadıya karşı sorumlu olmuşlardır. Mahalle ya da köy papazları ise imam mesabesindeydi. Ruhani

işlerde bağlı bulunduğu bölgenin ruhani önderine yani marhasaya, sivil işlerde ise kadının temsilcisine bağlıydı. Kadının temsilcisi konumunda olan papazlar, karabaş olarak da isimlendirilmişti.⁶⁰⁶

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin bu ilk dönemde (yaklaşık elli yıl) hiyerarşik anlamda Kilikya Kat'oğikosluğu'na bağlı olduğu ileri sürülmüştür. Bunu desteklemek için de İstanbul'a göç eden ilk Ermenilerin Kilikya hiyerarşisine bağlı olmaları gösterilmiştir. Ayrıca Ecmiatzin ve Kilikya yanlısı İstanbul Ermenileri arasındaki patrikliğin nereye bağlı olacağı hususundaki mücadeleler de buna eklenmiştir.⁶⁰⁷

Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun patriklik kurulmadan yirmi yıl önce 1441'de yeniden oluşturulduğunu, özellikle Kilikya krallığının dağılmasından sonra (1375) Ermenilerin batıya, Kütahya, Bursa, bu arada İstanbul'a ve fetihten sonra İstanbul'a yoğun olarak Kilikya bölgesi ve yakın çevresinden göç edenlerin oluşturduğunu düşünürsek bu fikrin mantığa aykırı olmadığını görürüz. Ayrıca ilk patrik Yovakim'den ilk defa 1438 tarihinde "*İstanbul'un Başpiskopos'u Yavakim*" diye bahsedilmesi⁶⁰⁸ bu fikri destekleyici niteliktedir. Çünkü 1441 öncesine dayanmaktadır, dolayısıyla doğrudan Kilikya hiyerarşisine bağlıdır.

Diğer taraftan Ecmiatzin'in ruhani idaresi altına girmesinin ne zaman başladığına dair net bilgiler bulunmamakla beraber İstanbul hiyerarşisinin beşinci Ermeni ruhani lideri I. Grigor Vağarşapatstsi, Ecmiatzin Kat'oğikosu II. Zak'aria (1515-1520)'nin erkek kardeşinin oğluydu.⁶⁰⁹ Bu, Ecmiatzin-İstanbul yakınlaşmasının ya da İstanbul'da Ecmiatzin taraftarlarının baskın gelmeye başladıklarının bir işareti olmakla beraber Ecmiatzin yakınlaşmasının arttığını gösteren başka bilgilere de ulaşıyoruz. Buna göre Patrik I. Astvatzatur (1537-1550) döneminde Kat'oğikos Step'annos Salmastetsi İstanbul'da bir yıl (1547) ikamet ettiğinde İstanbul Ermeni cemaati Ecmiatzin'e bağlanmıştır.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Kevork Rahib'e Ankara Marhasası seçilmesi üzerine verilen 17 Ramazan 1160 (23 Eylül 1747) tarihli berat, Ankara Şr. Sc. 130 Vesika. 351'den Yeni Türkçe'ye aktaran: Yücel Özkaya, "*Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'in Durumu*", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Kurtuluş Ofset., Ankara, 1985, 152, 154, 156-157 ; Ayrıca bkz. Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK., Ankara, 1989, 31 ; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, 2. ba, Risale, İstanbul, 1996, 105.

⁶⁰⁷ Y. G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953, 27-28.

⁶⁰⁸ Bardakjian, 91. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Seyfeli, **İstanbul**, 93-94.

⁶⁰⁹ Ormanyan, **Azgapatum**, Böl. 1539.

⁶¹⁰ Hrant Asatur, "*K. Polsoy Hayeri yev İrents Patriark'neri*", **1901 Intardzak Oratsoyts Azgayin Hivandanotsi**, Konstandnupolis, 1901, 83.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Gayrimüslimleri idari yapısı içerisindeki genel durumu böyleydi. Hem Patrikliğin, dolayısıyla hem de bütün Gayrimüslimlerin idari yapısını etkileyen faktörler önce yeni fetihlerle gerçekleşmeye başladı. Ermeni Patrikliği açısından karmaşık bir hal almaya da neden olan bu durum yeni fetihlerle diğer Ermeni Kilise merkezlerinin bulunduğu toprakların da Osmanlı hakimiyeti altına girmesiydi. Önce Yavuz Sultan Selim döneminde Kilikya ve Kudüs Ermeni hiyerarşisi, ardından Ahtamar ve son olarak geçici süre için de olsa Ecmiatzin (1583-1616 ve 1634-1638) Osmanlı hakimiyetine girdi.

Yeni durumun önceki siteme adapte edilmesi gerekiyordu. “*Fetih öncesi durumun korunması*” ilkesine göre ruhani merkezler kendi hiyerarşik yapılarında serbest bırakıldılar. Bunun en açık örneği Kudüs fethedildikten sonra Kudüs Ermeni patriği Sargis (II, 1507-1523)'e verilen fermanıdır. Ermeni yüksek ruhani liderlerine (kat'oğikos, patrik) verilen eldeki en eski arşiv belgesi olan bu ferman Kudüs hiyerarşisinin fetih öncesi durumunu koruduğunu göstermekle beraber İstanbul Ermeni Patrikliği'nin şekillenmesine de ışık tutmaktadır. Fermana Ermeni patriğinin “*Süryani, Habeş, Kıpti ve Süryani toplumlarına, gelenekleri üzere sahip*” olacağı kaydedilmiştir.⁶¹¹ (9 Kasım 1517) Fermana doğrudan ruhani meselelerle ilgili hak ve imtiyazlar belirtildiğinden sivil konulara değinilmemesi bir ruhban fermanı olması yönünden manidar olduğu gibi sivil anlamda da Osmanlı hukukuna tabiiyeti mümkün göstermektedir. Sonraki patriklere verilen fermanlarda da aynı hak ve imtiyazlar korunurken, ruhanilerin etkisi, ikna kabiliyetine göre idaresine sahip olunan yerler arasında değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur.⁶¹²

İstanbul Ermeni Patrikliği kilise hiyerarşisinde kat'oğikosluklardan alt seviyede olmasına rağmen kat'oğikoslukların sivil idaresi başkentteki patriğe bağlanmıştır. Bu da patrikliği kendi seviyesinde veya üstündeki ruhani liderleri ile padişah arasında aracı haline getirmiştir. Dolayısıyla Kudüs Ermeni patrikleri kendi meselelerinde İstanbul Ermeni patriğinin oluru almak durumunda kalmıştır. Yani Babiali ile işleri İstanbul yürütmüştür. Bu, kat'oğikoslukların hiyerarşide yüksek olmalarına rağmen patrikliğe bağımlı olmalarına neden olmuştur. Sis Kat'oğikosluğu'nun 1516'ya yakın Yavuz Sultan Selim (1508-1520) döneminde, Ahtamar'ın 1534 civarında Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde, Ecmiatzin'in ise 1583'te Erivan ve çevresinin

⁶¹¹ Ercan, 15-17.

⁶¹² Kudüs Ermeni Patriklerine verilen 1556, 1649, 1665, 1671 ve 1682 tarihli ferman suretleri için bkz. (Ercan, 34-42.)

(*Çukursa'ad*) fethedildiği III. Murat (1574-1595) döneminde İstanbul'a bağlandığını söyleyebiliriz.

Ancak bu dönemlerde patriğin kat'oğikosluklar üzerindeki padişah huzurundaki üstünlüğünün sınırlarını belirlemek döneme ilişkin kayıtların bulunmaması nedeniyle şimdilik zor görünüyor. Buna karşın XVII. Yüzyıla gelindiğinde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin elindeki bu avantajı değerlendirerek diğer merkezlere bağlı piskoposluk bölgelerini ele geçirirken kat'oğikos ve patrikler huzurunda kanuna aykırı olmayan hususlarda yeni imtiyazlar elde etmeye başladığına tanık oluyoruz.

Ecmeatzin'in 1616'da Osmanlı hakimiyetinden çıkması sonrasında Kilikya Kat'oğikosu olan II. Simeon (1633-1645), henüz kat'oğikos olmadan önce Patrik Grigor'u rehin alarak, dikkat çekicidir ki patriğe bağlılığını ortaya koyuyor. Bu bağlılık piskopos bağlılığı olmakla beraber kat'oğikos bağlılığının da taahhütü gibi durmaktadır. Çünkü kat'oğikos takdisi yapıldıktan hemen sonra Ecmeatzin ruhani yargı alanı içerisindeki Ankara'ya piskopos atama ve takdisini gerçekleştiriyor. Bunda şüphesiz Osmanlı hakimiyetinden çıkan Ecmeatzin'e karşı üstünlük sağlayabileceği düşüncesi olmakla beraber Ecmeatzin hiyerarşisine bağlı patrikliği de Kilikya'ya bağlama düşüncesi olabilir. Grigor ile beraber hareket etmeleri ise İstanbul Ermeni Patrikliği'ni Ecmeatzin hiyerarşisine bağlılıktan kurtarmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu durumda İstanbul hiyerarşisinin Sis ve Ecmeatzin arasında mücadele konusu olduğunu zaman zaman Kilikya kat'oğikosluğu'na da bağlı kaldığını söyleyebiliriz. Bu durum Osmanlı hükümetinin ruhani bir mesele olan bu konuda kendi açısından bir sorun haline gelmedikçe veya ruhaniler getirmediği karışmadığını anlıyoruz.

İstanbul Patrikliği'nin Ecmeatzin hiyerarşisine bağlılığını gösteren başka bir husus da sonraki gelişmelerdir. Ecmeatzin'in tekrar Osmanlı hakimiyetine girdiği (1534-1538) dönemde Ecmeatzin Kat'oğikosu I. P'lippos Ağbaketsi (1632-1655) II. Grigor'un protestosuna cevaben Ankara piskoposunu askıya aldığını ilan eder ve Kilikya hiyerarşisine de bir uyarı mektubu gönderir. Devamında ise Simeon cevaben bir mektup gönderir.⁶¹³ Sonuncu mektubun elde olduğunu söylemiş ve değerlendirmesini yapmıştık.

Kilikya Kat'oğikosu Simeon mektubunda makamının Ecmeatzin'e karşı üstünlüğünü iddia ederken İstanbul Patriği Grigor tarafından takdis edilmesini de

⁶¹³ Kat'oğikos Simeon'un mektubunun Modern Ermenice metni için bkz. (Babgen, (T'uğt' i Tanen Kilikioy T. Simeoni Kat'oğikosi Amenayn Hayots i Patash'an T'ğt'oy T. P'ilipposi Kat'oğikosi Vağarşapatu), 1227-1252.)

sunmuştur. Patriklik huzurunda kendi makamının Ecmiatzin'den üstün olduğunu vurguladığında bunun Osmanlı idari sisteminde kazanılmış bir durum olduğu anlaşılır. Çünkü kilise hiyerarşisine göre patriğin kat'oğikostan üstün olması mümkün değildir. Osmanlı sistemi içerisinde kazanılmış bir üstünlük olduğuna göre Kilikya Kat'oğikosu bunu elde etmişken Ecmiatzin Kat'oğikosu bundan mahrumdur. Dolayısıyla Ecmiatzin Kat'oğikosluğu Babıali ile resmi işlemlerini patriklik aracılığıyla sürdürürken patriğin kat'oğikos takdis etme imtiyazına sahip olmadığını söyleyebiliriz. Bunun yanında Patrik Grigor'un Kilikya ile yakınlaşarak kendi piskoposlarını ona takdis ettirmesine Ecmiatzin Kat'oğikosu P'ilippos'un ihtar göndermesi Patrikliğin ruhani anlamda Ecmiatzin'e bağlı olduğunu, yani patriklik piskoposlarının takdisini Ecmiatzin kat'oğikosunun yaptığını ve müronunu gönderdiğini göstermektedir. Bu nedenle de Ankara'ya piskopos takdisini gerçekleştiren Simeon, Ecmiatzin'e bağlı bölgeyi gasbetmiştir ve bununla suçlanmaktadır. Devamında 1638'de Kudüs'e Hacca giden Simeon'un ikna edilmesinde⁶¹⁴ ve 1651'de Kudüs'de toplanan konsilde alınan kararlar da bunu destekler niteliktedir. Bu konsilde iki tarafın da birbirlerinin piskoposluk bölgelerini gasb yolu ile sahip çıkmamaları ve piskoposlarını takdis etmemeleri kararları da alınmıştır.⁶¹⁵

Bundan sonra hem İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'na ruhani bağlılığını ortaya koyan hem de meclis kanalıyla seçilen Ecmiatzin Kat'oğikosunu patriğin takdis ederek Babıali'ye arzını açık olarak belirten bilgilere XVIII. Yüzyılda rastlamaktayız. Buna göre Patrik Hovhannes Kolot (1715-1741) Ecmiatzin Kat'oğikosu Karapet Ulnetsi (1726-1729)'yi İstanbul'da oluşturulan ilk mecliste seçtirir ve yine İstanbul'da kat'oğikosluk takdisini yapar. Bu arada kendi takdisinin de patriklik vasıtasıyla gerçekleştirilmesi talebinde bulunur.⁶¹⁶ Burada oluşturulan meclis İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ilk meclisi olduğu ve bundan sonraki patrik seçimlerinde de etken oldukları belirtilmiştir.⁶¹⁷

Ecmiatzin Kat'oğikoslarının seçimi, takdisi ve Babıali'ye arzı İstanbul vasıtasıyla gerçekleştirilmeye devam etmiştir. Kat'oğikos I. Ğukas Karnetsi (1780-1799)'nin ölümünden sonra Ecmiatzin ruhanilerinin, Erzurum ve İstanbul Ermenilerinin İstanbul Ermeni Patriği tarafından kat'oğikos tayini hususundaki taleplerini bildirdikleri

⁶¹⁴ Sawalanants', *Patmut'iwn Erusaghemi*, C. I, 587-588'den aktaran Sanjian., *Communities*, 232.

⁶¹⁵ Davrijetsi, Böl. 27, Ayrıca bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1688-1691 ; Ayrıca karşı. Babgen, 343-355.

⁶¹⁶ Ormanyan, *Azgapatum*, Böl. 1944 ; Ayrıca bkz. Bardakjian, 94-95 , Alpoyac'ean, 139.

⁶¹⁷ Alpoyac'ean, 139.

ve Rusya'nın kendi taraftarı ruhbanı seçtirmek için taleplerini bildirdiği belgeler Kat'oğikos seçimindeki genel faktörleri ortaya koymaktadır.⁶¹⁸ Yani Ecmiatzin kat'oğikosunun takdisi ve Babıali'ye arzı patrik tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu şekildeki idare XIX. Yüzyıl ilk on yılından sonra aksamakla beraber Erivan Hanlığı'nın 1828 Türkmençay Antlaşması'yla Rusya hakimiyetine girmesiyle sona ermiştir.⁶¹⁹

Gelişmeler, kat'oğikos seçiminin patrikliğın elinden çıkmasına neden olurken iki hiyerarşi arasındaki ilişkiler de resmen durdurulma aşamasına gelmiştir. Ecmiatzin ve İstanbul, 1844'te resmi olarak ilişkilerini düzenlerken Eçmiadzin'in Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarına temsilciler göndermeyi ertelemesi konusunda anlaşılır.⁶²⁰ Aslında bu sadece bir erteleme kararıdır. Yani ilişkiler bitirilmiş değildir. Bunun mümkün olmadığı da açıktır ki İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Ecmiatzin'e ruhani bağımlılığı devam eder.

Bu arada Polojenia ile düzenlenen Ecmiatzin'in idari yapısı Çar'ın yoğun baskısı altına girmişti. İstanbul'da ise Tanzimat'la birlikte gelen her alandaki değişiklikler Osmanlı Gayrimüslimleri idari yapısının yeniden biçimlenmesine doğru gidiyordu. Islahat Fermanı'ndan sonra bu daha da hızlandı ve resmen kanunlaştırılması yönünde adımlar başladı. Sonunda 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi yürürlüğe girdi.

Islahat Fermanı'ndan sonra İstanbul-Ecmiatzin yakınlaşmasının yoğun olduğunu görürüz. Bu yoğun ilişkiler Osmanlı'nın son yıllarına kadar devam etmiştir. Bu arada dört ruhani lider önce İstanbul'da patrik, sonra Ecmiatzin'de kat'oğikos takdis edilmişlerdir. Bunlar sırasıyla şöyledir:

İstanbullu II. Madt'eos Çuhacıyan önce İstanbul Patriği (1844-1848)⁶²¹ iken I. Madt'eos unvanıyla Ecmiatzin Kat'oğikosu (1858-1865) olarak takdis edildi.

İstanbullu Patrik II. Gevorg K'erestec'yan (1856-1860) IV. Gevorg unvanıyla 1866-1882 arasında Ecmiatzin Kat'oğikosluk makamında oturdu.

Vanlı I. Mkrtiç H'rimyan (1869-1873) İstanbul patrikliğinden sonra 1892-1907 arasına I. Mkrtiç (H'rimyan Hayrik) unvanıyla Ecmiatzin Kat'oğikosluk makamını işgal etti.

⁶¹⁸ *BOA, HH.*, 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E.

⁶¹⁹ Ali Arslan, "Rusya'nın Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, 23-24, 31.

⁶²⁰ Bardakjian, 96 ; Ayrıca bkz. *BOA*, Yıldız Esas, Karton. 31, Kısım 18, Zarf 13, Evrak 530 ; Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, C. III, 205 vd.

⁶²¹ Asatur, 213-258.

İstanbullu III. Madt'eos İzmirliyan (1894-1896) (1908-1909) ikinci defa patrik seçilişinden hemen sonra II. Madt'eos (Konstandnupolsetsi) unvanıyla Ecmiatzin Kat'oğikosu (1909-1910) olduğunda Kat'oğikos adaylarından diğeri Patrik I. Mağak'ya Ormanyen(1896-1908) idi.

Ermeni Millet Nizamnamesi (*Azgayin Sahmanadrut'yun Hayots*)'nin hazırlanış aşaması bittikten sonra Babıali'ye sunulduğu tutanakta Ecmiatzin'e karşı görevin Kilise kanunlarına ve adetlerine göre hareket edileceği belirtilerek Ermeni Kilise geleneğine saygı ortaya konuyordu.⁶²² Ecmiatzin'le ilişkilerin iyi olduğunu anladığımız bu dönemde Ecmiatzin'e İstanbul'un etkisinin artmış olduğunu görüyoruz. Bu nedenle seçilen Ecmiatzin kat'oğikosluk makamına oturan 1858-1911 arasındaki beş kat'oğikostan biri (I. Makar T'eğutsi, 1885-1891) haricindeki dört kat'oğikos İstanbul patrikliği yapmış ruhanilerdi.

İki hiyerarşinin birlikte hareket ettiğini Sis ve Ahtamar Kat'oğikoslukları ile mücadelelerinde bahsetmiştik. Özellikle IV. Gevorg Konstandnupolsetsi (1866-1882), Patrik Poğos T'ak't'ak'yan (1863-1869) tarafından seçim inisiyatifine tayin edildiğinde Kilise merkezleri arasındaki ilişkilerde oldukça etkili olmuştu. O'nun önerileri bahsi geçen iki hiyerarşiyi bitirmeye, atıl duruma getirmeye dönüktü.⁶²³ Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Osmanlı huzurunda kabulü mümkün olmadığından sadece tavsiye niteliğinde kalıyordu. Fakat İstanbul'un idaresinde Ecmiatzin'in etkisinin boyutunu da gösteriyordu. Bu birleşik baskılı etki Sis Kat'oğikosluğu'nun varlığını devam ettirmesini engelleyemedi ancak Sis'teki ilişkilerin iyi yürümemesine, Katolikleşmenin artmasına, Babıali'nin Sis hiyerarşisine karşı da temkinli yaklaşmasına neden oldu. Halbuki Sis için en güvenli zaman bu dönemde (1865) başlamıştı. Kozanoğulları beyliği meselesi Osmanlı hükümeti tarafından ancak halledilebilmişti.⁶²⁴ Sonuçta iki hiyerarşinin birleşmesi Sis'in asıl ikametgahından uzaklaşmasında da önemli sebeplerden birisi oldu.

Ahtamar hiyerarşisinin ise başpiskoposluk, patriklik ya da kat'oğikos vekilliği diyebileceğimiz bir vaziyete düşerek Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken kendiliğinden ortadan kalkmasına yardımcı etken oldu.

⁶²² *Sahmanadrut'ivn*, 6.

⁶²³ Ormanyen, *Agapatum*, Böl. 2769.

⁶²⁴ Sanjian., *Communities*, 235 ; Ayrıca Kilikya bölgesindeki beliklerden kaynaklanan sorunları helletmek üzere görevlendirilmiş Cevdet Paşa'nın tezkirelerine bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir 21-39*, 107-240 ; *Tezakir 40-Tetimme*, 199-210.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin 1859 yılını gösteren salnamede marhasalık merkezleri şunlardır: Tekfurdağı, Edirne, Ruscuk, Yaş (Eflak ve Boğdan), Armaş (Akmeşe), Bandırma, Kütahya, İzmir, Bozok (Kayseri Livasin'dan), Kayseri Kazasına bağlı Kırmir Köyü ve Manastırı, Kayseri, Ankara, Amasya, Tokat, Sivas, Canik, Trabzon, Şarki Karahisar, Tercan, Erzurum, Ahtamar Gatoğigosluğu, Van, Lim Adası Manastırı, Guds (Van'da Manastır), Muş, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Ergani, Palu, Halvir Vank (Karmirvank' Manastırı), Çüngüş, Eğin, Kemah, Arapkir, Halep, Urfa, Zeytun, Haçin, Fernus, Mancılık, Maraş, Darende, Divriği, Gürün, Behesni (Besni), Antep, Kilis, Sis Kat'oğikosluğu, Beylan (Halep, Antakya ve Şam'ın bazı yerleri), Kudüs Patrikliği, Beytlehem, Remle, Yafa, Beyrut, Şam, Mısır, Kıbrıs, Bağdat ve Musul.⁶²⁵

Ecmtatzin'in bu etkisi Birinci Dünya Savaşı'na kadar açık olarak devam etti. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti çözüm olarak kendi toprakları içerisindeki hiyerarşileri birleştirme kararı aldığı *Ermeni Ka'toğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi* ismiyle tarihe geçen hukuki düzenlemeleri yaptı.(1916)⁶²⁶Bu nizamname uyarınca Katoğikos-Patrik unvanıyla 1916'da Sahak H'apayean göreve getirildi. Fakat, nizamname uygulanamadı ve 1918'de hükümetin değişmesiyle yeni kabinenin ilk işi bu Nizamnameyi kaldırmak oldu.⁶²⁷ 1863 Nizamnamesi'nin tekrar yürürlüğe girmesiyle İstanbul Ermeni Patrikliği Cumhuriyet dönemine girerken Türkiye'nin yenileşme sürecinde kendiliğinden yeniden şekillendi.⁶²⁸

Ecmtatzin Kat'oğikosluğu, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin tanıdığı ruhani resiliği günümüze kadar devam etmiştir. Antilias Kat'oğikosluğu ile ilişkilerini dostane düzlemde geliştirmeye çalışan Patrikliğin kutsal müronu Antilias'tan aldığı da olmaktadır.⁶²⁹

İstanbul-Ecmtatzin hiyerarşik düzlemde eski yerlerini korurken kat'oğikos, patrik, piskopos takdisleri ya da müron dostane ilişkiler düzleminde hiyerarşiler arasında aracı olarak değerlendirilmektedir.

⁶²⁵ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1276 (1860), Numarasız.

⁶²⁶ *Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, 1240-1250.

⁶²⁷ Güler, 97-98.

⁶²⁸ Seyfeli, *İstanbul*, 161-179.

⁶²⁹ V. Bayburdyan, "Patriark'ut'yun Hayots T'urk'io, Konstandnupolsi Hayots Patriark'ut'yuni", *H.S.H.*, Hator 9, Yerevan, 1983, 177. ; Oşin Çilingir, "Antilias Müronu", *Agos Gazetesi*, 22 Haziran 2001, 2.

4. Ecmiatzin ve Kudüs Patrikliği

Kudüs Ermeni hiyerarşisinin Patrikliğe dönüşümü Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethine kadar götürülmektedir. Ermeni geleneğine göre Bizans baskısı altındaki monofizit Hristiyanların (Kıpti, Süryani, Habeş, Ermeni) çoğunluğu, Kadıköy Konsili (451) ve kararlarını kabul etmediklerinden I. Justinian (527-565) ve Kudüs'ün Kadıköycü Grek Patriği tarafından imparatorlukta tek mezhebi hakim kılma siyasetine matuf olarak Kudüs'deki manastırlarından sürülürler. Kalanlar ise Rumlardan bağımsız olarak Ermeni Piskoposluğunu oluştururlar. Böylece Kudüs hiyerarşisi ikiye bölünür: bütün diyofizitler üzerinde yetkiye sahip Rum Patrikliği hiyerarşisi; Yakubi-Süryani, Kıpti ve Habeş Monofizit topluluklar üzerinde otoriteye sahip Ermeni Hiyerarşisi.

Kudüs'ü fetheden Halife Ömer Hristiyanları bu minval üzere bulur.(638)⁶³⁰ İslam kaynaklarında bu kadar ayrıntılı olarak bahsedilmezken Ermenilere de hiç değinilmez. Ancak burada genel kabul gören görüşe paralel olarak “*fetih öncesi durumun korunması*” ilkesinin işlediğini görüyoruz. Taberi'ye göre İslam hakimiyetini kabul etmeyen Rumlar şehri terk etmişler, kalanlar ise kendi inanç ve ayinleri üzere serbest bırakılmışlardır.⁶³¹

Böylece Rum Patrikliği diyofizitler üzerinde yargılama hakkına devam etti. Monofizitler ise Ermeni Piskoposu'nun hakimiyetinde patriklik olarak teşekkül edildiler. Piskopos Abraham da Kudüs Ermeni Patrikliği'nin ilk patriği olarak atandı.⁶³²

Patrikliğin Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesi döneminde Salahattin Eyyubi'den sonra oluştuğuna dair fikirler ileri sürülmektedir. Bunun aksine olarak, XIX. Yüzyıl araştırmalarında Kudüs patrikleri silsilesi gösterilerek bu hiyerarşisinin sürekliliği, başlangıçla bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır.⁶³³

XIV.Yüzyılın başlarında Kudüs Ermeni hiyerarşisinin Kilikya'daki Ermeni Kilise hiyerarşisiyle ilişkisinde Katolikleşmeye tepki olarak gelişen bir bölünme görüyoruz. Kudüslü başpiskopos Sargis (1281-1313), 1311'de Mısır Memlûk Sultanından bir ferman elde etmeyi başarır ve Patrikliğini bağımsız ilan eder.⁶³⁴ Başpiskoposun Sis'ten ayrılma kararı Katoğikos VII. Grigor Anavarzetsi'nin Katolikleşme meyilli politikalarına bir tepkidir.

⁶³⁰ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1261 ; Sanjian, *Communities*, 96.

⁶³¹ İmam Ebi Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l Mülük*, cüz'ü salis, Matbaatü'l İstikame, Kahire, 1939, 104-105.

⁶³² Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1261 ; Sanjian, *Communities*, 97.

⁶³³ Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1262.

⁶³⁴ Babgen, 1252-1253.

Bu durumda Kudüs bölge piakoposlarının ve patriklik takdislerinin kendi hiyerarşisi tarafından gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

1311'den sonraki gelişmeler Kudüs Patrikliği'ni kendi hiyerarşisinde serbest, Osmanlı ile ilişkisinde İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı hale getirecekti. Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs ele geçirildiğinde Patrik Sargis (1507-1523)'e fetih öncesinde olduğu gibi "Habeş, Kıpti ve Süryani toplumlarına gelenekleri üzere" idareci olarak serbest bırakılarak ferman verilir.(1517)⁶³⁵

Yavuz Ercan tarafından yayınlanan fermanların ilkinde (1517) ve sonrakilerde "Hz. Ömer'in verdiği name (638) ve melik Selahaddin" Eyyubi (1187) "zamanından beri verilen emr-i şerifler gereğince" ibaresi düşülerek kadim gelenek üzere inşa edildiği vurgulanmıştır. Ayrıca bu fermana Ermenilere ait kilise, manastır ve diğer kutsal yerler "eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunuyorsa, yine aynı şekilde devam etmek üzere" kendilerine verilmiştir. Bunun yanında eskiden olduğu gibi Habeş, Kıpti ve Süryani toplumlarına da Mar Yakup Kilisesi'nde oturan Ermeni patriklerinin "gelenekleri üzere" sahip olacağı belirtilmiştir.⁶³⁶

Bu, sivil anlamda İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı hale gelmesinin yolunu açmıştır.⁶³⁷ Fermana patrikliğin Babıali ile ilişkisini belirleyen ibarelere rastlamamakla beraber Padişah'ın Patriği doğrudan muhatap tanıdığını söylememiz mümkündür.

Biz İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşundan sonraki ilk değişikliğini bu dönemde yaşadığını düşünüyoruz. Kudüs'deki yapı İstanbul Ermeni Patrikliği'ne de yansıtılmıştır. Bahsi geçen monofizit Hristiyan gruplarla Padişah'ın aracılığını yapan İstanbul'daki dini lider Ermeni Patriği olmuştur. Kudüs Ermeni Patrikliği de bu şekilde sivil anlamda bağımlı olmakla beraber Kudüs ve çevresindeki hiyerarşinin fetih öncesi durumu korunarak yine Kudüs Ermeni Patrikliği'ne bağlı kalmıştır.

Ancak fetih öncesi durumlarının korunması geleneğine Kudüs Süryani hiyerarşisi ile Mardin-Deyrû'z-Za'feran merkezli Süryani hiyerarşisini ayrı düşünmek gerekmektedir. Bu durumda Kudüs Süryanileri Kudüs Ermeni Patrikliği'ne bağlıdır. Bunu yukarda bahsetmiş olduğumuz fermanan anlıyoruz. Mardin-Deyrû'z-Za'feran merkezli Süryanilerin ise, bu merkeze İstanbul ve Ankara çevresini de dahil edebiliriz, Ermeni kaynaklarında Süryanilerin 1783 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne

⁶³⁵ Fermanın Sureti için bkz. Ercan, 15-17.

⁶³⁶ Ercan, 15-16.

⁶³⁷ Seyfeli, *İstanbul*, 92-97.

bağıllığının belirtildiği gibi⁶³⁸ mümkündür. Burada Süryaniler genellenmekle beraber bu tarihten önce Mardin merkezli Süryani Patriği'nin aracısız Babialı ile ilişki kurduğuna dair belgelere rastlamaktayız.⁶³⁹ 1780 sonrası belgelerde ise Kudüs Süryanilerinin Kudüs Ermeni Patrikliği'ne, Mardin ve çevresi Süryanilerinin ise İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tabi olduğu açıkça zikredilmiştir.⁶⁴⁰ Bu durumda İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı monofizit hiyerarşinin daha geç bir dönemde şekillendiğini söyleyebiliriz.

Ancak Kudüs Ermeni Patriklik hiyerarşisinin Ermeni Kilise geleneğine göre piskoposluk mesabesinde olduğundan ruhani anlamda bir kat'ogikosluğa bağımlı olması gerekmektedir. Bu hususa açıklık kazandırabilecek bilgilere XVII. Yüzyıl'ın ilk yarısında rastlamaktayız. Bu belge Kilikya Kat'ogikosu Simeon'un Ecmiatzin Kat'ogikosu P'ilippos'a cevabi mektubudur.⁶⁴¹

Kat'ogikos Simeon'un cevabi mektubunda Kilikya kat'ogikosluğu "*bütün Ermenilerin kat'ogikosluğu ve kutsal Kudüs piskoposluğunun hayrapetliği*" şeklinde tanımlanıyordu. Anlaşılan Kilikya Kat'ogikosu Simeon, Kudüs Ermeni Patrikliği'nin kendi hiyerarşisine bağılı olduğundan hareketle Ecmiatzin'e üstünlüğünü vurgulamak istiyordu. Bu da gösteriyor ki Kudüs Ermeni hiyerarşisi 1311 sonrasında tekrar Kilikya hiyerarşisine bağlanmıştır.

Kudüs Ermeni Patrikliği, Ermeni Kilisesi'nde daima orta yolu tutmuş, hiyerarşik merkezler arasında aracılık vazifesi görmüş bir merkezdir. Kendi bağımlılığından daha çok serbest hiyerarşiliğini ilan ettiği dönemler olmuştur. Geçmişteki bağımsız patriklikten bahsetmiştik. XVII. Yüzyılda Kilikya-Ecmiatzin hiyerarşileri arasında Kudüs Ermeni patrikleri aracılık yaparak, hatta bahsetmiş olduğumuz Simeon Kat'ogikosu orta yola ikna ederek, ondan sonra da 1651 Kudüs Konsili'ne başkanlık ederek meselenin durulmasına önayak olmuşlardır. Bundan birkaç on yıl sonra Kudüs Patriği Yeğiazar Aynt'aptsi (1649, 1666-68, 1670-77) Ecmiatzin'i anti kat'ogikos, Osmanlı hakimiyetindeki marhasalıkları da kendisine tabi ilan ederken kendisini kat'ogikos takdis ettiriyordu. Bunun için padişah'tan ferman almayı da başarmıştı.⁶⁴²

⁶³⁸ Bardakjian, 99, 40n.

⁶³⁹ *Külliyat-ı Kavanin*, C. 1, No: 2792, Tarih: 28 Cemaziyelahir 1074 ; *Külliyat-ı Kavanin*, C. 1, No: 2793, Tarih: 3 Şaban 1074 ; *Külliyat-ı Kavanin*, C. 1, No: 2796, Tarih: 24 Şevval 1141.

⁶⁴⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, C. 2, No: 2955, Tarih: 8 Ramazan 1196.

⁶⁴¹ Kat'ogikos Simeon'un mektubunun Modern Ermenice metni için bkz. Babgen, 1227-1252.

⁶⁴² Zak'aria K'anak'er'tsi, Kitap II, Böl. 52. 1651-1652'de İstanbul Patrikliği de yapmış olan Antepli Yeğiazar'ın Kudüs, İstanbul ve Ecmiatzin'deki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1751-1767.

Fakat sonra kendisi Ecmiatzin Kat'oğikosu (Eğiazar I, 1681-1691) takdis edildi. Hatta Van'ı kendi hiyerarşisine dahil eden fermanı almayı başaran Ahtamar Kat'oğikosu I. T'ovma (1681-1698)'nin kat'oğikosluk takdisini Ecmiatzin'de yapmıştı.⁶⁴³ Buna karşın Yeğiazar, Ecmiatzin Kat'oğikosluğu döneminde Kudüs hiyerarşisini yükseltti. Karmaşıklaşan, her hiyerarşinin birbirine girdiği bu dönemde Yeğiazar önemli rol oynamıştır. 1651-1652'de İstanbul Patrikliği de yapmış olan Antepli Yeğiazar'ın amacı Osmanlı hakimiyeti altındaki Ermeni Kilise hiyerarşisini bir çatı altında toplama şeklinde görünüyor.

Kudüs Ermeni Patrikliği'nin en zor dönemi 1704'de İstanbul Patriği Avetik' Evdokatsi'nin Kudüs Patrikliği'ni zaptetmesiyle başlar.⁶⁴⁴ İstanbul Ermeni patriklerinin aynı zamanda Kudüs patrikleri de oldukları bu dönem 1715'e kadar sürdü. Ancak 11 yıl süren bu dönemde 8 patrik 9 görev değişikliği yaşandı.⁶⁴⁵ Sonraki dönemde gördüğümüz İstanbul'da bir Kudüs vekaletinin bulunması bu dönemde başlamış olmalı. Ardından hem İstanbul hem de Kudüs Patrikliği'nin en güçlü dönemlerinden biri başladı. İstanbul'da Yovhannes Kolot (1715-1741) Kudüs'de ise Grigor Şirvantsi (Şğt'ayakir, 1715-1749) patrik oldular. Tabi ki bu düzenleme Kolot Patriğe aitti.⁶⁴⁶ Bu dönemde Ecmiatzin Kat'oğikoslarını patrikler takdis etmeye başlarken Kudüs de muhtemelen aynı bağlantı içerisinde Ecmiatzin'i kat'oğikosluk olarak tanıdı. Bu, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin etkisi altında kaldığını da gösterir.

1863 Ermeni Millet Nizamnamesi'nde Kudüs Patrikliği ile ilgili maddeler eklenmesi, Kudüs Patriğini, İstanbul Patriğinin seçim usulüne göre genel meclis tarafından seçilmesi⁶⁴⁷ İstanbul Ermeni patrikliğinin sivil idaresinde ve ruhani etkisi altında olduğunu göstermektedir.

Nizamname sonrasında Sis ve Ahtamar hiyerarşilerinin kendi varlık ve bağımsızlık mücadelelerini verdiği dönemde Kudüs Patrikliği'nin aynı şekilde devam ettiğini, dolayısıyla Kilikya'nın Kudüs'ü kendisine bağlama çabasını yükseltmediğini görüyoruz. Ancak Kudüs Patrikliği, Kilikya Kat'oğikosluğu'nun Antilias'a yerleştiği yılda (1929) tekrar Kilikya hiyerarşisine bağlanmıştır.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Zak'aria K'anak'er'tsi, Kitap II, Böl. 52.

⁶⁴⁴ Yovhannes Hanna, *Girk' Patmut'ean Srboy yev Metz K'ağak'is Astutzoy Yerusagemis, yev srbots Tnorinakanats Teğeats Tearn Meroy Yisusi K'ristosi*, http://www.digilib.am/texts/hovhannes_hanna/patmutiun_jerusalem/index.html, (2007), Böl. 27. ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1909.

⁶⁴⁵ Seyfeli, *İstanbul*, 110.

⁶⁴⁶ Yovhannes Hanna, Böl. 27 ; Ayrıca bkz. Ormanyan, *Agapatum*, Böl. 1923-1926.

⁶⁴⁷ *Sahmanadrut'ivn*, 21-23.

⁶⁴⁸ Dadoyan, 89.

Günümüzde Kudüs Ermeni Patrikliği'nin Kilikya Kat'oğikosluğu(Antilias'ta)'na bağımlılığı devam etmektedir.

SONUÇ

Hristiyanlık içerisinde gelişip bağımsız bir Kilise özelliği almış bulunan “Apostolik Ermeni Kilisesi”nin ruhani merkezlerinden birisi olan Ecmiatzin’i çalışmamıza konu yaptık.

Ecmiatzin’in Ermeni Kilise tarihindeki yerini tespit amacıyla Ermenilerin Hristiyanlık öncesi dini inançlarını, dini merkezlerini incelemek gerektiği düşüncesinden hareketle Ermeniler arasında Hristiyanlığın yayılış sürecinde önce bu konuya değindik.

Hristiyanlık öncesi dini inanç merkezleri arasında Ecmiatzin (Vağarşapat)’in yer almadığını, hatta III. Yüzyılda yavaş yavaş gelişen, Ermeni Kilisesi’nin kurulması aşamasında ayağa kaldırılan bir şehir olduğunu gördük. Böylece Ecmiatzin’in bir İsa-Mesih, bir Hristiyan şehri olduğunu anladık. Bu nedenle de Ecmiatzin’in Ermeni Kilisesi’ndeki tarihsel yerini tespit etmeyi amaçlarken Ermeni Kilisesi’nin kuruluş aşamasından başlamak gerektiğine karar verdik.

Ermeni Kilisesi’nin kuruluşu IV. Yüzyıl başlarına kadar uzanmaktadır. Ancak Hristiyanlığın Ermenilerin yaşadığı coğrafyada yayılma süreci olduğundan ve bunun Ermeni Kilisesi’nde Havarilere dayandığına dair bir inancın varlığını Kiliselerine elçisel (apostolik) özelliği atfetmelerinden anladığımızdan araştırmamızı İsa-Mesih ile başlattık.

İlk üç yüzyılda (m. I-III. Yüzyıllar) Ermeniler arasına Hristiyanlığın özellikle Suriye ve Mezopotamya tarafından ulaştırıldığını gördük. Ayrıca eldeki verilerle İsa-Mesih’ten IV. Yüzyıl başlarına Ermenistan coğrafyasının bir piskoposlar silsilesine açık olarak sahip olmadığını gördük.

III. Yüzyıl sonları-IV. Yüzyıl başlarında Ermenistan coğrafyasında Hristiyanlığın yayıldığını, bu yayılmanın öncüsünün Aziz Grigor Lusavoriç olduğunu ortaya koyduk.

Buna göre İran menşeli Aziz Grigor, yine İran menşeli Ermenistan kraliyet soyu Arşakuni krallığı ile mücadelesinde Kayseri’de edinmiş olduğu Hristiyanlık inancı ile mücadele etmiştir. Aralarındaki ailevi, babalarından kalma husumet Aziz Grigor’un Hristiyanlığı vaaz etmesiyle önce düşmanlık şeklinde devam etmiştir. Ancak sonra

vaaz çalışmaları neticesini vermiş ve Kral ve büyük bir halk kitlesiyle beraber Ermenistan halkı vaftiz edilmiştir.

Aziz Grigor, Ermenistan coğrafyasının ruhani lideri seçilerek Kayseri’de piskopos olarak takdis edilmiştir. Roma hakimiyeti altındaki Kayseri’de gerçekleştirilen bu takdis olayı Hristiyanlığın Roma’da henüz bir devlet dini olmadığı, dolayısıyla kurumsallaşmadığı bir dönemde gerçekleştirildiğinden Aziz Grigor’u Roma-Bizans Kilisesi’ne değil genel Hristiyanlığa bağladığını ortaya koyduk. Bu bağın da Roma’da kurumlaşan (313 Milano fermanı, 325 İznik Konsili) Hristiyanlığın henüz tam oturmadığı, tartışmalarının sürdüğü dönemde 370’e doğru koptuğunu kendi içinde yürüyen bir Kilise’ye dönüştüğünü belirttik. Aziz Nerses tarafından kanunlaştırılan yörenin eski inançlarına dönük hususlar Ermeni Kilisesi’nin bölgesel farklılıkları kazanma sürecinde olduğunu göstermekteydi. Aziz Sahak’la birlikte ise Kilise inanç ve ibadetine genel hatlar çizilmişti.(439)

Hristiyanlık içerisinde tartışmaların devam ettiği ve Roma-Bizans Kilisesi’nin nihai kararını verdiği 451 Kadıköy Konsili öncesinde alınan kararları kabul eden Doğu Kiliseleri arasında Ermeni Kilisesi de vardı. Kadıköy Konsili ve kararlarını kabul etmeyen Ermeniler, konsil ve kararlarının tartışıldığı süreçte 449 Efes Konsili kararına bağlı olarak kaldılar. VI. Yüzyılın ortasına gelindiğinde hem Roma-Bizans hem de Ermeni Kilisesi nihai kararını ortaya koymuştu. Ermeni Kilisesi Anti Kadıköycü kimliğini resmen karara bağlamıştı.

Ermeni Kilisesi 449 Efes Konsili zamanında bağımsız hale geldi. Ecmiatzin Kat’oğikosluğu da kilisenin bu bağımsızlaşma sürecinde (y.o. 300-450) oluştu.

Aziz Grigor Lusavoriç ruhani lider tasdik olduktan sonra Ecmiatzin’de Ermeni Kilisesi’ni örgütledi. Bu arada ilk ruhani merkez Ecmiatzin inşa edildi. Kral Trdat’ın ikametgahı, başkenti de burasıydı. Ayrıca Aziz Grigor Ermeni Kilise tarihinde güçlü bir inançla korunan meşhur vizyonunu burada görmüştü. İsa-Mesih yeryüzüne inmiş ve ilk kilisenin burada kurulmasını işaret etmişti. O, piskoposluk takdisinden sonra kralla birlikte kralın ikametgahı Vağarşapat’a yerleşti. Ermeni Kilisesi’nin ilk şehitleri arasında yer alan H’r’ip’simayanlar burada şehit edilmişlerdi ve burada hatıraları saklanmıştı.

Aziz Grigor’dan sonra kendi soyunda devam eden ruhani liderlik Vağarşapat’ta Aristakes’e geçti. Aristakes kat’oğikos unvanını kullanan ilk Ermeni ruhani lideriydi.

Aziz Sahak’a kadar, Grigor’la birlikte oluşan “kralın ikametgah şehrinin ruhani liderin de ikametgahı olması” geleneği aynen devam etti. Bu arada ruhani lider

Artaşat'ta da ikamet etti. Ancak Vağarşapat'ın kraliyet mülkü olması gibi Aştışat ta Aziz Grigor'un soyuna ait mülk idi. Bu nedenle Grigorikler için Aştışat (Muş, Derik Köyü) daima önemli oldu ve orada Vaftizci Yahya'nın relikleri yerleşik olduğundan onun ismiyle anılan bir hac merkezi oluştu.

428'de Vağarşapat'ta ikamet eden kral ve ruhani lider Sasaniler tarafından tahtlarından indirildiklerinde Ermeni Arşakuni kraliyet soyu sona ererken Dvin, Sasaniler tarafından atanan hem genel valilerin (marzpan) hem de Süryani asıllı ruhani liderlerin ikametgahı haline geldi.

Vağarşapat'ın ve kraliyet soyunun kaybedilmesi ve de en önemlisi Bizanslıların yanlarında yer almaması Ermenileri 451'deki Sasanilere karşı Vardan Mamikonyan liderliğindeki din savaşlarında kendi savaşlarını ortaya koymalarına neden oldu. Savaşı kaybettiler, ama Ermeni milli ve dini kimliğini kazandılar. Bu bir sonraki büyük savaşa da güven oluşturdu.

580-584 arasında Vahan Mamikonyan liderliğinde süren savaşta yenilmediler. Bu arada genel Hristiyanlıktan inanç bakımından da kopmuş bulunan Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderliği 585'de resmen Dvin'e taşındı. Bunun yapılabilmesi için Vahan Mamikonyan'ın Sasani kralı tarafından marzpan tayin edilmesi gerekmişti.

Böylece Sasani hakimiyeti altındaki Ermeni Kilisesi Bizans-Sasani savaşları arasında varlığını sürdürmeye devam etti. Arapların Sasanilere son verip kendi hakimiyetlerini sağladığı VII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar böyle sürdü.

VII. Yüzyılda Ecmiatzin için önemli gelişmeler yaşandı. Buradaki kiliseler tamir edildi ve yenilendi. Kat'oğikosluk Dvin'de olmasına rağmen Ecmiatzin'e inançlarındaki saygıyı devam ettirdiler. 929 yılına kadar Dvin ruhani merkez olurken Kat'oğikoslar Vağarşapat'ta da ikamet edebiliyorlardı.

X. Yüzyıla doğru Arap hakimiyetinde Ermenistan coğrafyasında Ermeni krallıkları oluşmaya başladı. Bu krallıklar devrinde kat'oğikosluk Dvin'den sırasıyla Ahtamar, Argina ve Ani'ye taşındı.

Kat'oğikosluğun Ani'de ikameti sırasında Bizans'ın saldırıları tekrar başladı. Vaspurakan'daki, Ani'deki, Kars'taki krallıklar Bizans hakimiyetine geçti. Selçuklu Türkleri geldiğinde Bizans'la savaştı ve bölgeyi ele geçirdi.

Önce Bizans hakimiyetine geçen bölgedeki Ermeniler Kilikya ve Kapadokya bölgesine göç ederlerken yurtlarını Bizans'a teslim eden ruhani liderler de bu bölgelerde ikamet etmeye başladılar. Böylece 1060'a doğru Kat'oğikosluk artık batıdaydı.

Kilikya'nın ilk on yıllarında aynı anda dört-beş kat'oğikosun olduğu zamanlar oldu. Ancak 1105 yılında tek kat'oğikos Anılı Barseğ kaldı.

1113'de yerine geçen III. Grigor'un yaşı küçük olduğundan, Ahtamar'daki piskopos Davit' bunu ve Ecmiatzin'e ait tarihi özellikleri ileri sürerek kendisini kat'oğikos ilan etti. Böylece iki (Kilikya ve Ahtamar) yüksek ruhani merkez oluştu.

Haçlı seferlerinin başlamasıyla Kilikya Ermenilerinin onlarla yakın ilişkisi başlamış oldu. İşin içine misyonerler de girince hem batıda hem de doğuda Ermeni Kilisesi Katolikleşme ile mücadele etmek durumunda kaldı. Ancak Kilikya'daki siyasi ilişkiler, Kilikya Ermeni prensliklerine taç getirirken ruhani liderleri de Katolikleşmeyle yanyana getirdi.

Bu arada Kilikya'daki Kat'oğikosluk önce Rumkale(1149)'ye taşındı. Buranın Memlükler tarafından ele geçirilmesiyle 1293'de Sis (Kozan)'e, yani kralın ikametgahına taşındı. Akabinde Katolik ülkelerden taç giyen kral, Ermeni ruhani liderlerinin de Katolikleşme meyillerini ortaya çıkardı. Bu nedenle Kudüs Ermeni Patrikliği bir tepki olarak bağımsızlığını ilan etti, Memlük Sultan'ından ferman almayı başardı.(1311)

Gittikçe siyasi ilişkilerinde daralan Kilikya Ermeni Krallığı Avrupalı Katolik ailelerle sürdürülmeye çalışıldı. XIV. Yüzyıla gelindiğinde iyice zayıflamıştı. 1375'de yıkıldığında kat'oğikosluk Sis'de kaldı.

Ermeni Kilise merkezinin geldiği bu korunaksız durum doğulu ruhbanlar arasında ruhani liderliğin taşınmasını gündeme getirdi. 1441'de Ecmiatzin'de bir konsil toplamayı başardılar. Aceleyle yapılan bu konsile sadece doğulu ruhbanlar katıldı. Kilikya'daki son Kat'oğikos Grigor Musabegyan ve diğer ruhaniler ikna edilememişti. Böylece onların katılmadığı/katılamadığı konsilde taşınma kararı alındı ve yeni kat'oğikos olarak Kirakos Virapetsi seçildi.

Bu seçim, doğulu ruhbanlar arasında orta yolu bulma amaçlıydı. Tartışmaları dindiremeyen Kirakos kat'oğikosluktan azledildi ve taşınma işinin liderlerinden Grigor Calalbegyan getirildi. Bu arada Kilikya'da kaybolan Aziz Grigor'un kutsal el reliği Ecmiatzin'de ortaya çıktı.

Taşınma işine tepkili olan ve konsile katılmayan Kilikya ruhbanlarından Tokatlı Karapet kendisini kat'oğikos takdis ettirdi. Böylece Sis'teki hiyerarşi yeniden kat'oğikosluğa dönüşmüş oldu. Bu, ilerdeki tartışmaların da işaretiydi.

Taşınma sonrasında Ecmiatzin, "Bütün Ermenilerin Kat'oğikosluğu" diye tanımlandı. Ancak diğer ruhani merkezlerden hiç biri bu tanımlamayı kabul etmediler.

Bu arada Ecmiatzin, Ahtamar hiyerarşisiyle mücadele etti. Karakoyunlu Cihan Şah Ahtamar Kat'oğikosu Zak'aria'yı 1461'de bütün Hıristiyanların lideri ilan ederken Ecmiatzin'i kutsal el reliği ile birlikte ona teslim etti. Ancak bu kısa sürdü.

Aynı tarihte (1461) İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet tarafından Bizans devrinden kalma piskoposluk patrikliğe dönüştürüldü. Devamında Ermeni Kilise merkezlerinin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle ikili bir bağımlılık yapısı oluşmaya başladı.

Böylece Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun diğer Kilise merkezleriyle ilişkisi başlamış oldu. Ecmiatzin, kat'oğikosluk idi ve iki temel ayrıcalığa sahipti. Kilise hieyeraşisinden kaynaklanan bu ayrıcalıklar piskopos takdisi ve müron yağının kutsanması idi. Patriklikler karşısında bu üstünlüğü aşıkardı, ancak kat'oğikosluklar hiyerarşik manada aynı seviyede idi. Kat'oğikosluklar daha önce birbirlerine karşı Ermeni Kilisesi içerisindeki yerlerini resmen belirlemedikleri için de tartışmalar Osmanlı hakimiyeti dönemine taşındı.

İstanbul Ermeni Patrikliği, kuruluşunun yaklaşık ilk elli yılı hariç günümüze kadar Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nu liderlik makamı olarak tanıdı. Ancak Osmanlı Sultanı huzurunda sivil anlamda en yüksek makam tanındı. Bu, hiyerarşik manada yüksek olmalarına rağmen kat'oğikoslukların da kendisine bağlı olmasını sağladı. Ecmiatzin Kat'oğikosluğu Erivan'ın 1583'te Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Patrikliğin sivil tesiri altında kaldı. Padişah'la kat'oğikosluk arasında patrik aracılık vazifesi görüyordu. Bu, hiyerarşik manada tesir gücünü de artırıyordu. 1725 yılına gelindiğinde Patrik Kolot, Ecmiatzin Kat'oğikosunu seçme ayrıcalığını elde etti. Bu durum XIX. Yüzyıl başlarında Rusya'nın tesiriyle birlikte aksamaya başlamakla beraber 1828 Türkmençay antlaşmasıyla Erivan Hanlığı'nın Rusya hakimiyetine geçmesiyle tamamen durdu. Fakat İstanbul'un Ecmiatzin'i baş makam olarak görmesi devam ederken 1858'den itibaren daha yakın ilişkiye girmeye, hatta birlikte hareket etmeye başladılar. Böylece diğer ruhani merkezlere karşı hem İstanbul'dan kaynaklanan sivil anlamdaki üstünlükleri hem de Ecmiatzin'in Ermeni Kilise tarihindeki yerinden kaynaklanan üstünlüğü ile mücadele ettiler.

Diğer tarafta Kilikya Kat'oğikosluğu İstanbul'un sivil üstünlüğünü hep tanıdı. Ecmiatzin'le ilişkilerini ise 1651 Kudüs Konsili ile düzenlediler. Ancak bu konsilde kat'oğikosluklar sadece kendi halinde serbest bırakılmıştı. Dolayısıyla herhangi birinin üstünlüğü kabul edilmemişti. Bu, mücadelelerin devam etmesi demekti. Osmanlı hakimiyetindeki Ermenilerin idari yapısı Millet Nizamnamesiyle (1863) düzenlenince

Kilikya'daki aile Kat'oğikosluğu bir sona gelmiş oldu. Ruhani liderleri tüm Ermeniler seçecekti, yani seçim usulü yürürlüğe girmişti. Aynı durum Ahtamar için de geçerliydi. Bu durumu fırsat bilen Ecmiatzin ve İstanbul hiyerarşisi iki kat'oğikosluğa da son vererek tek ruhani liderlikte birleşmeyi amaçladılar. Ahtamar hiyerarşisi Osmanlı Devleti'nin de gözden çıkardığı merkezdi. Bu nedenle kat'oğikosluk ayrıcalıklarından soyutlanmış olarak Osmanlı'nın son dönemine kadar varlığını korudu ve Cumhuriyet'e geçişte kendiliğinden ortadan kayboldu. Kilikya hiyerarşisine gelince Osmanlı Rusya hakimiyetindeki Ecmiatzin'e karşı güçlendirmek istiyordu. Bu, Kilikya hiyerarşisinin Nizamname'yle birlikte yeniden şekillenmesini sağlarken kat'oğikosluğun da devam etmesini sağladı. Böylece ne Ecmiatzin ve İstanbul hiyerarşisinin ne de Osmanlı siyasetinin istediği sonuca gidildi. Kilikya Kat'oğikosluğu Osmanlı'nın son yıllarına kadar varlığını devam ettirirken Cumhuriyet'e geçişte Adana, Halep yoluyla 1929'da Beyrut-Antilias'ta tekrar ayağa kaldırıldı.

Ecmiatzin bu süreçte Kudüs patrikliğinin bağlılığını da ele geçirmişti. Kilikya kat'oğikosluğu Antilias'a yerleşirken 1929'da tekrar Kilikya Kat'oğikosluğu'na bağlandı.

Böylece İstanbul Ecmiatzin'e, Kudüs ise Kilikya'ya bağlı patriklik olarak günümüze kadar kaldı.

1956'da Sovyetler birliği hakimiyetindeki Ecmiatzin hiyerarşisi Antilias Kat'oğikosluğunu geçersiz saydı. Ancak mesele çözümlenerek eski 1651'deki durum tekrar hasıl oldu. İlişkiler dostane şekilde götürülmeye çalışıldı.

Günümüzde Ecmiatzin, kendisini "bütün Ermenilerin Kat'oğikosluğu" şeklinde tanımlamaya devam ederken Antilias Kat'oğikosluğu "Kilikya Büyük Hanedan Kat'oğikosluğu" şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak aralarındaki ilişki Ermeni Kilisesi'nde iki yüksek ruhani liderlik, başpatriklik, yani çift başlılık şeklinde devam ediyor.

Bunun yanında Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilise tarihindeki yeri, Aziz Grigor'un kurduğu Kilise'nin ilk merkezi olması inancı günümüzde de varlığını korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH. , 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas, Karton. 31, Kısım 18, Zarf 13, Evrak 530.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi, C. III, Tarih Araştırmaları ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989.

“Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır”, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, Ks. 37, Ev. 329, Z. 47, K. 112, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (19 Eylül 1990-29 Haziran 1891), C. IX, İstanbul, 1989, no. 43, 118-133.

2 Şevval 1334 (19 Temmuz 1332-1916) Tarihli Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi, Düstur Tertib-i Sani, C. 8, İstanbul Evkaf Matbaası, 1928, 1240-50.

Külliyat-ı Kavanin, (Der.: Sarkiz Karakoç), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde, C. 1, No: 2792, Tarih: 28 Cemaziyelahir 1074 ; C. 1, No: 2793, Tarih: 3 Şaban 1074 ; C. 1, No: 2796, Tarih: 24 Şevval 1141 ; C. 2, No: 2955, Tarih: 8 Ramazan 1196.

B. KLASİK KAYNAKLAR

“Kanonk’ Srboyn Grigori Ar’ak’eloy Hayots”, (Ed.: Zaven Yegavian), Matenagirk’ Hayots, I. Hator, V. Dar, Kat’oğikosut’ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant’iliyas-Libanan, 2003, 139-145.

“Kanonk’ Srboyn Sahakay Hayots Hayrapeti”, (Ed.: Zaven Yegavian), Matenagirk’ Hayots, I. Hator, V. Dar, Kat’oğikosut’ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant’iliyas-Libanan, 2003, 159-217.

“Patash’ani T’ğt’oyn Prokği Yeraneloy, i Sahakay yev i Maşdotse, Surb Vardapetatsn Hayots”, (Ed.: Zaven Yegavian), Matenagirk’ Hayots, I. Hator, V. Dar,

- Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 219-222.
- Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", (Ed.: Zaven Yegavian), **Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar**, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 1302-1735.
- Agathangelos, **History of the Armenians**, (Çeviren, Notlandıran ve Ermenicesiyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson), State University of New York Pres, Albany, 1976.
- Agathangelos, **The Teaching of Saint Gregory An Early Armenian Catechism**, (Çeviren ve Yorumlayan: Robert W. Thomson), Harvard University Pres, Cambridge, 1970.
- Anonyme, "Genealogie de la Famille de saint Gregoire et vie de saint Nerses", (par Jean-Raphael Emine, Victor Langlois), **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie**, Tome Deuxime, Librairie de Firmin-Didot, Paris, 1869, 21-44.
- Ar'ak'el Davrijetsi, **Girk' Patmut'ean**,
http://www.digilib.am/texts/arakel_davrijetsi/girq_patmutean/index.html.
 (2006)
- Arakel de Tauriz, "Livre d'Histoires", (Çev.: M. Brosset), **Collection d'Historiens Armeniens**, Tome I, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1874, 270-618.
- Aristakes Lastiverc'i, **The History os Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us**, (Çev: Robert Bedrosian), New York, 1985.
- Aristakis Lastivertsi, **Patmut'ivn Aristakisi Lastiverttsioy Vardapeti vasn Antsitsn Antselots i Yaylaser'n Andzgats vork' Şurc Çmevk' en**,
<http://sunsite3.berkeley.edu/~aau/page0.html> (2006)
- Astuatzaşunc' Girk' Hin yev Nor Ktakaranats**, A. Yakob Poyaçyan, Kostandnupolis, 1877.
- Babgen I At'orakits Kat'oğikos, **Patmut'ivn Kat'oğikosats Kilikioy, II. Hratarakut'ivn**, Tparan Kat'oğikosut'ean Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 1990.
- Eusebius, **The Church History of Eusebius**, Philip Schaff, Nicene and Post-Nicene Fathers, CD. Edition.

- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I-II, (İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev.: Ömer Rıza Doğrul), 2. baskı, TTK., Ankara, 1987.
- Ğazar P'arpetsi, “*Patmut'ivn Hayots*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 2201-2375.
- Ğazar P'arpetsi, “*T'uğt' Ğazaray P'arpetsioy Meğandrut'ivn Stah'avs Abeğayits Yar'acaban T'ğt'oys Ar'ak'eal Yamit' K'ağak'e*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 2377-2394.
- Ghazar P'arpec'i, *History of the Armenians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.
- Grigor Daranağtsi, *Jamanakagrut'ivn*, http://www.digilib.am/texts/grigor_daranaghtsi/jamanakagrutiun/index.html, (2006)
- Grigor K'ahanay Aknerts'i, *Grigor of Akner's History of the Nation of Archers*, (Çev.: Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey, 2003.
- Grigor of Akanc', “*History of Nation of The Archers (The Mongols)*”, (The Armenian Text Ed. And Trans.: Robert P. Blake-Richard n. Frye), *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No.3/4 (Dec., 1949), 269-399.
- Ğevond, *Patmut'ivn Ğevondeay Metzı Vardapeti Hayots*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>, (2006)
- Ghewond, *Ghewond's History*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey, 2006.
- Het'um B., *Taregrut'ivn (XIII. Dar)*, http://www.digilib.am/texts/hethum_b/taregrutiun/index.html, (2006)
- Hetum, Gorigos Senyörü, *Vekayiname*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Başkumandan Simbat Vekayinamesi, TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha ile birlikte, 1946.
- Het'um Patmiç, *Azgabanakan Aşh'atut'ivnner*, http://www.digilib.am/texts/hethum_patmich/azgabanutiun/index.html, (2006)
- Het'um Patmiç, *Jamanakagrut'ivn*, http://www.digilib.am/texts/hethum_patmich/jamagrutiun/index.html, (2006)
- Het'um, *History of the Tartars [The Flower of Histories of the East]*, (Çev.: Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey, 2004.

- Hovhannes Kat'oğikos Drash'anakerttsi, *Hayots Patmut'yun*, (Aşh'arhabar T'argmanut'yuni yev Tzanot'agrut'yunnerı: G. B. T'osunyan), Yerevani Hamalsarani Hratarakç'ut'yun, Yerevan, 1996.
- Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, (Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian), Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1987.
- Jean Catholikos, *Histoire d'Armenie*, (Çev.: M.J. Saint-Martin), Imprimerie Royale, Paris, 1841.
- İmam Ebi Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l Mülük*, Cüz'ü salis, Matbaatü'l İstikame, Kahire, 1939.
- Kirakos Gandzaketsi', *Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1986.
- Kirakos Gandzaketsi, *Patmut'ivn Hayots*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aua/page0.html>.
- Koriun, *The Life of Mashtots*, (Çev. Bedros Norehad), Yerevan, 1981.
- Korivn, "Vark' Mesropay Vardapeti", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, Bnagir A., 229-257.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 3.baskı, İstanbul, 2003.
- Leroubna d'Edesse, "Histoire d'Abgar et de la Predication de Thaddee", (par Jean-Raphael Emine, Victor Langlois), *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, Tome Premier, Librairie de Firmin-Didot, Paris, 1880, 317-325.
- Mağak'ia Ark'episkopos Ormanyan, *Azgapatum Hay Uğğap'ar' Yekeğetsioy Antsk'eri Skizben minçev Mer Orerı Yarakits Azgayin Paraganerov Patmuatz, I. Hator minçev 1221 Tarin, II. Hator minçev 1808 Tarin, III. Hator minçev 1909 Tarin*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2001.
- Mik'ayel Çamçean, *Patmut'ivn Hayots*, Hator I, Tparani Petrosi Vağvazeants, Venetik, 1784 ; Hator III, Yovhannes Prantsyants, Venetik, 16 Nisan 1786.
- H. Mik'ayel Vardapet Çamçean, *Gülzari Tevarih Hay Milletine Dayir Hikâyeler İle Donanmış*, Üçüncü Basma, S. Ğazar Manastırı, Venedig, 1862.
- Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (Çev. : Robert W. Thomson), Harvard University, Cambridge, 1980.
- Movses H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, 2136-2192.

- Movses H'orenatsi, “*Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants Movsesi H'orenatsioy Yaveluatzovk' Nah'neats*”, (Ed.: Zaven Yegavian), ***Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar***, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003, Ant'ili-as-Libanan, 2193-2196.
- Movses H'orenatsi, ***Patmut'ivn Hayots-Hayots Patmut'yun***, (Modern Ermenice'ye Çev. ve Notlarla Yay.: St. Malh'asyan), Yerevani Hamalsarani Hratarakçut'yun, Yerevan, 1981.
- Movsis Hûrinatsi, ***Târîhu'l-Ermen min'el-Bidâyeti hatta'l-Karni'l-Hamisi'l-Mîlâdî***, (Naklehü an'il-Ermeniiyyeti: Nezzâr Halîlî), İşbîliyye, Dîmeşk, 1999.
- Movses Kağankatuatsi, ***Patmut'ivn Ağuanits Aşh'arhi***, http://www.digilib.am/texts/movses_kalankatuatsi_aluanq/index.html, (2006)
- Movses Dasxurancı, ***The History of The Caucasian Albanians***, (Çev.: C. J. F. Dowsett), Oxford University Press, London, 1961.
- Moisey Kalankatuklu, ***Albaniya Tarihi***, (Çev.: Ziya Bünyadov), Azərbaycan İlmiler Akademiyası, Bakı, 1993.
- Kalankatlı Moses, ***Alban Tarihi***, (Rusça ve İngilizce Nüshaları karşılaştırarak Azerybaycan Türkçesine Çev.: Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Aktaran: Yusuf Gedikli), Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- Nerses Palients, ***Hayots T'agavorneri yev İşh'anneri Kargı***, http://www.digilib.am/texts/nerses_palients/azgabanutium/index.html, (2006)
- Nerses Palients, ***Jamanakagrakan Hatuatzner***, http://www.digilib.am/texts/nerses_palients_jamagrutium/index.html, (2006)
- Nersetis Clajensis, ***Opera***, (İtalyanca'ya Çev.: Josephi Cappelletti), C. I, Tyipis PP. Mechitaristarum in Insula S. Lazari, Venetiis, 1833.
- P'avstos Buzand, “*Patmut'ivn Hayots*”, (Ed.: Zaven Yegavian), ***Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar***, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'ili-as-Libanan, 2003, 278-428.
- P'awstos Buzandac'i, ***History of the Armenians***, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.
- Samouel d'Ani, “*Tables chronologiques*”, ***Collection d'Historiens Armeniens***, Tome II, (Çev.: M. Brosset), Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1876, 339-483.
- Sebeos, ***Patmut'ivn Sebeosi***, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aia/page0.html>, (2006)
- Sebeos, ***Sebeos' History***, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1985.

- Smbat Sparapet, *Datastanagirk'*,
http://www.digilib.am/texts/smbat_sparapet/datastanagirq/index.html, (2006)
- Smbat Sparapet, *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Çev.: Robert Bedrosian), New Jersey, 2005.
- Simbat, Başkumandan, *Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha, 1946.
- Smbat Sparapet, *Taregirk'*,
http://www.digilib.am/texts/smbat_sparapet/taregirq/index.html.
- Step'annos Episkopos Orbelean, *Sivnik'i Patmut'ivn*, http://www.digilib.am/texts/stepannos_orbelean/siuniki_patmutiun_ash/index.html, (2006)
- Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, (Çev.: M. Brosset), Traduite de l'Armenien, Premier Livraison: Histoire de la Siounie, Se trouve chez les commissionnaires de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1864.
- Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, (Çev.: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2000.
- T'ovma Metzop'etsi, *Patmagrit'ivn, Patmut'ivn Lank-T'amuri*, http://www.digilib.am/texts/thovma_metsophetsi/patmagrutiun/index.html, (2006)
- T'ovma Metzop'etsi, *Patmagrit'ivn, Yişatakaran*, http://www.digilib.am/texts/thovma_metsophetsi/patmagrutiun/index.html, (2006)
- T'ovma Vardapet Artzruni, *Patmut'ivn Tann Artzrunats*,
<http://sunsite3.berkeley.edu/~aia/page0.html>, (2006)
- Th. Ardzrouni, "Histoire des Ardzrouni", (Çev.: M. Brosset), *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome I, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1874, 1-266.
- The Doctrine of Addai, The Apostle*, (Çev.. ve Notlandıran: George Phillips), Trübner & Co., London, 1876.
- T'ovma Metsobets'i, *History of Tamerlane and His Successors*, (Çev.: Robert Bedrosian), New York, 1987.
- Uh'tanes Episkopos, *Patmut'ivn Hayots*, http://www.digilib.am/texts/ukhthanes_episkopos/patmutiun/title.html, (2006)
- Ukhtanes of Sebastia, *History of Armenia*, Part II, History of the Severance of the Georgians from the Armenians, (Çev.: Zaven Arzoumanian), Fourt Lauderdale, 1985.

- Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-M. Halil Yınanç), 2. baskı, TTK., Ankara, 1987.
- Vahram, *Vekayiname*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Başkumandan Sımbat Vekayinamesi, TTK Kütüphanesinde yayınlanmamış nüsha ile birlikte, 1946.
- Vardan Areveltsi, *Havak'umn Patmut'ean Vardanay Vardapeti Lusabaneal*, <http://sunsite3.berkeley.edu/~aia/page0.html>, (2006)
- Vardan, Müverrih, “*Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*”, (Çev.: Hrant Der Andreasyan), *Tarih Semineri Der.*, S. 1-2, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1937, 159-244.
- Yeğişe, “*Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin*”, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliş-Libanan: Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003, 524-738.
- Eliseus, *History of the Religious Wars between the Persians and Armenians*, Çev.: C.F. Neumann, London: Darf Publishers Limited, 1987.
- Yeznik Koğbatsi, “*Yeğtz Ağandoy*”, (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliş-Libanan, 2003.
- Yovhannes Hanna, *Girk' Patmut'ean Srboy yev Metzi K'ağak'is Astutzoy Yerusağemis, yev srbots Tnorinakanats Teğeats Tearn Meroy Yisusi K'ristosi*, http://www.digilib.am/texts/hovhannes_hanna/patmutiun_jerusalem/index.html, (2007).
- Zak'aria K'anak'er'tsi, *Patmagrut'ivn*, http://www.digilib.am/texts/zakaria_kanakertsi/patmagrutium/index.html, (2006)
- Zakaria, “*Cartulaire de Iohannon-Vank*”, (Çev.: M. Brosset), *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome II, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1876, 155-190.
- Zakaria, “*Memoires historiques sur les Sofis*”, (Çev.: M. Brosset), *Collection d'Historiens Armeniens*, Tome II, Imprimeire de l'Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1876, 1-154.
- Zenob de Glag, “*Histoire de Daron*”, (Giriş ve Çev.: Victor Langlois), *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, Tome Premier, Librairie de Firmin-Didot, Paris, 1880, 337-355.

C. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

1. Kitaplar

- ADONTZ, Nicholas, *Armenia in the Period of Justinian The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Çev.: Nina G. Garsoian, Lisbon: Galouste Gulbenkian Foundation, 1970.
- ALBAYRAK, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, 1. baskı , Ank. : VadiYay.o. , 1997.
- ALPOYAC'EAN, Arşak A., “Azgayin Sahmanadrut'ivni ir Tzagumi yev Kirar'ut'ivni”, *1910 Indardzak Oratsoyts A. P'rkçean Hivandanotsi Hayots*, K. Polis, 1910.
- ARTINIAN, Vartan, *The Armenian Constituonal System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, 1970.
- ARAM I (Catholicos of Cilicia), *The Armenian Church Beyond The 1700th Anniversary*, Antelias-Lebanon: Armenian Catholicosate of Cilicia, 2002.
- ASATUR, Hrant, “K. Polsoy Hayeri yev İrents Patriark'neri”, *1901 Intardzak Oratsoyts Azgayin Hivandanotsi*, Konstandnupolis, 1901.
- ATİYA, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (Çev.: Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul: Doz Yay., 2005.
- AYDIN, Mehmet, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, 1. baskı, S. Ü. Bas., Konya, 1991.
- Azgayin Sahmanadrut'ivn Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan)*, H. Mühendisyan Matbaası, İstanbul, 1279 (1863).
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK , Ankara, 1989.
- Cevdet Paşa, *Tezakir*, 4 cilt, (Yayınlayan: Cavit Baysun), TTK, Ankara, 1967.
- CHABOT, J. B., *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Imprimerie Nationale, Paris, 1902.
- CHRISTENSEN, Arthur, *L'İran Sous les Sassanides*, Ejnar Munksgaard, Copenhagen, 1944.
- ÇARK, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.
- ÇELİK, Mehmet, *Süryani Tarihi (I)*, Ayraç Yay., Ankara, 1996.

- ÇEPEYEAN, Ėevond Ark'episkopos, *Hay Yekeğetsioy Yot'ı H'orhurdnerı (Kanonagitakan Nkatumner)*, II. Tpagrut'ivn, Ant'ılias-Libanan, 2000.
- DADOYAN, Seta B., *The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias An Introduction*, Antelias-Lebanon: The Armenian Catholicosate of Cilicia, 2003.
- DAMADYAN, Krikor ve diğerleri, *Kilise Takvimi-2001*, İstanbul: Aralık 2000.
- DAVİSON, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
- DVORNIK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (Fransızcaya Çev. : Soeur Jean-Marie O. P. , Türkçeye Çev. : Mehmet Aydın), TTK, Ankara, 1990.
- CLAVİJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Çev. : Ömer Rıza Doğrul, Sad. : Kamil Doruk), 1. baskı, SES Yay., İstanbul, 1993.
- MORGAN, Jacques de, *Histoire du Peuple Armenien*, (Önsöz ve Takdim: Constant Vautravers et Edmond Khayadjian), Publication de l'Academie de Marseille, Venise, 1981.
- ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: T.T.K. Bas., 1988.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. baskı, Risale, İstanbul, 1996.
- GARITTE, Gerarda, *La Narratio de Rebus Armeniae Edition Critique et Commentaire*, Imprimerie Orientaliste L. Durbecq, Luvain, 1952.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev.: Sosi Dolanoğlu), Aras, İstanbul, 2005.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1998.
- GÜNEL, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970.
- GÜNGÖR, Ali İsra, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Töre Bas. Yay., Ankara, 1997.
- ĖAZARYAN, R'uben Serobi, *Grabari Bar'aran*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'ılias-Libanan, 2004.
- HAYES, E. R., *Urfa Akademisi*, (Çev. Yaşar Günenç), Yaba Yay., İstanbul, 2002.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. : Fikret Işıltan), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1970.
- HOVHANNİSYAN, Petros (Ed.), *Amenayn Hayots Kat'oğikosner*, Yerevan: Hayagitak, 2001.
- HOVHANNİSYAN, R'omik (Ed.), *Surb Ecmiatzin*, Hator 1, Yerevan, 1999.
- K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, Şirketi Şarkie Basmahanesi, St'ambol, 1857.

- KALOUSTIAN, Bishop S., *Saints and Sacraments of the Armenian Church*, New York, 1969.
- KARAPETEAN, Petros Zek'i, *Ermenice'den Türkce'ye Mükemmel Lügat (Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren)*, Ter-Nersesean, K. Polis, 1907.
- KARIER, A. (Carrier), *Het'anos Hayastani Ut' Meheannern Agat'angeğosi yev M. H'orenatsioy Hamemat-K'nnadatakan Usumnasirut'ivn*, (T'argmanets: H. Yakovbos V. Taşyan), Vienna. Mh'it'aryan Tparan, 1899.
- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, KÖK, Ankara, 1990.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.
- KİRAGOSYAN, G. E., *Hayastani Lank-Tamuri yev Turkmen Tseğeri Arşavankneri Şrcanum (1386-1500 tt.)*, HH GAA "Gitutyun" Hratarakçutyun, Yerevan, 1997.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yay, Ankara, 1997.
- LYNCH, H. F., *Armenia Travels and Studies*, Vol. I, Longmans, Green, and Co. , London, 1901.
- MARKWART, Jos., *Südarmerien und die Tigrisquellen*, Mechitharisten-Buchdruckerei, Wien, 1930.
- NERSOYAN, Tiran, *Armenian Church Historical Studies, Matters of Doctrine and Administration*, (Derleyen ve Girişle birlikte yay.: Nerses Vrej Nersessian), St. Vartan Press, New York, 1996.
- ORMANYAN, Mağak'ia, *Hayots Yekeğetzin yev ir Patmut'ivni, Vardapetut'ivni, Varçut'ivni, Barekargut'ivni, Araroğut'ivni, Grakanut'ivni u Nerkey Katsut'ivni*, Ter Nersesyan, Kostandnupolis, 1911, 3. baskı 1913.
- ORMANIAN, Malachia, *The Church of Armenia*, (Translated from French by G. Mancar Gregory), Second English Edition, A. R. Mowbray & Co. Limited, London, 1955.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. : Fikret Işıltan), 4. baskı, TTK, Ankara, 1995.
- ÖNEY. Gönül, *Akdamar (Aght'amar) Kilisesi*, 1. baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989.
- P'İRGALEMEAN TOSBETSİ, Ğevond Vard., *Notark' Hayots Havak'eal yev i Loys Atzeal*, Nişan K. Perperean, K. Polis, 1888.

- PALAK'EAN, Grigor Tz. Vardapet, *Nkaragrut'ivn Anii Averaknerun*, Tpagrut'ivn Y. Matt'eosean, K. Polis, 1910.
- Polojenia Bardzragoyn Kargadrut'ivn Yağags Kar'varut'yan Gortzots Lusavorç'akan Hayots Yekeğetsioy i R'usastan*, S. Peterburg 11 Mart 1836, S. Ecmiatzin, 1836.
- RUBENSTEIN, Richard E., *İsa Nasıl Tanrı Oldu*, 2. baskı, (Çev.: Cem Demirkan), Gelenek Yay., İstanbul, 2004.
- SAINT MARTIN, M. J., *Memoires Historiques et Geographiques sur l'Armenie*, C.I, De l'Imprimerie Royal, Paris, 1818.
- SANDALGIAN, Joseph, *Histoire Documentaire de L'Armenie des Ages du Paganisme (1410 AV.-305 APR. J.-C.)*, Tome Deuxieme, Imprimerie du Senat de J. Bardi, Rome, 1917.
- SANJIAN, Avedis K., *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, A Source for Middle Eastern History*, Harvard University Press, Cambridge, 1969.
- SANJIAN, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge, 1965.
- SARAFIAN, Krikor A., *The Armenian Apostolic Church Her Ceremonies, Sacraments, Main Feasts and Prominent Saints*, Sunday School Council of The Armenian Diocese of California, California, 1959.
- SEGAL, Judah Benzion, *Edessa [Urfa] Kutsal Şehir*, (Çev.: Ahmet Arslan), İletişim, İstanbul, 2002.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 1983.
- SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2005.
- SYKES, Percy, *A History of Persia*, Vol. I, Third Edition, Macmillan & Co Ltd New York St Martin's Press, London, 1958.
- TAĞAVARYAN, N., *Hayots Hin Kronneri*, Y. Matt'eosyan matb., K. Polis, 1909.
- TOURNEBIZE, François, *Histoire Politique et Religieuse de l'Armenie*, Paris, 1900.
- UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 2. baskı, İnkılap, İstanbul, 1993.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1976.
- VASILIEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. I, (Çev. : Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara, 1943.
- YARMAN, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, 1. baskı, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001.

2. Makaleler

- AKİNYAN, H. N., “*Grigoris Ağt’amartsı*”, *Handes Amsoreas*, 29. Tari, 1915, Hunuvar-Dektember, Mhitaryan Tparan, Vienna, 1915, 18-60.
- ANDREASYAN, Hrand D., “*Aktamar Kilisesi*”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. XVI, S. 21, E.F. Matbaası, 1966, İstanbul, 77-82.
- ANDREASYAN, Hrant Der, “*XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar*”, *Tarih Enstitüsü Der.*, S. 3, Ekim 1972, Edebiyat Fakültesi Matb., İstanbul, 1973, 83-148.
- ARSLAN, Ali, “*Rusya’nın Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu’nun Rolü*”, *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, 19-37.
- BARDAKJIAN, Kevork B., “*The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople*”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I, (Ed. : Benjamin Braude ve Bernard Lewis), Holmes-Moyer Pub., New York, London, 1982, 89-100.
- BLAUM, Paul A., “*The Coming of the Turks*”, *Ararat*, Vol. XXXIV, Summer 1993, No.: 135, 9-21.
- BOURNOUTIAN, Ani Atamian, “*Cilician Armenia*”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 273-291.
- BROCK, Sebastian, “*Eusebius and Syriac Christianity*”, in Variorum Collected Studies Series, *From Ephrem to Romanos*, 1999, 212-234.
- CARRIERE, M.A., “*La legende d’Abgar dans l’Histoire de Moise de Khoren Khorenats’i*”, *Centenaire de l’Ecole des Langues Orientales Vivantes 1795-1895*, Imprimerie Nationale, Paris, 1895, 357-414.
- DAMADYAN, Krikor, “*Rumkaleli Aziz Nerses*”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi* (23-28 Ekim 2001-Ankara), Tüksev Yay., Ankara, 2002, 259-264.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, “*Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri*”, *Dini Araştırmalar*, C. 2, S. 5, Ankara, 1999, 387-414.
- GARSOIAN, Nina G., “*The Enigmatic Figure of Bishop Sahak of Manazkert*”, (*Handes Amsorya* 101, Vienna, 1987, 883-895’den tıpkı basım), *Church and Culture in*

- Early Medieval Armenia*, Variorum Collected Studies Series, Great Britain&USA, 1999, I/883-895.
- GARSOIAN, Nina, “*The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)*”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 117-142.
- GARSOIAN, Nina, “*The Arsakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)*”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 63-94.
- GARSOIAN, Nina, “*The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century*” *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 187-198.
- GARSOIAN, Nina, “*The Independent Kingdoms of Medieval Armenia*”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 143-186.
- GARSOIAN, Nina, “*The Marzpanate (428-652)*”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dynasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 95-115.
- KAZIM, Musa, “*Ahtamar Gatoğigosluğu*”, *Tarihi Osmani Encümeni Mec.* , Sene: 5, no: 25, Nisan 1330, 55-57.
- MACLER, Frederic, “*Le “Liber Pontificalis” des Catholicos d’Althamar*”, *Journal Asiatique*, Tome 202, Paris, 1923, 37-69.
- 1902 Indarzak Oratsoyts Azgayin Hivandanotsi**, Tpagrut’ivn Y. Matteosyan, Kostandnupolis, 1902.
- ÖZATAY, Garbis, “*Müronla Gelen Dostluk*”, *Tempo*, Yıl: 4, Sayı:42, 13 Ekim 1991, 40-51.
- ÖZKAYA, Yücel, “*Arşiv Belgelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler’in Durumu*”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Kurtuluş Ofset. , Ankara, 1985, 149-158.

- PEETERS, Paul, “Pour l’histoire des origines de l’alphabet armenien”, *Revue des Etudes Armeniennes (R.E.A.)*, C. IX, 1929-I, 203-237.
- SAHİNYAN, A. A., “Ecmiatzini Mayr Tac’ari Skzbnakan Tesk’i”, *Patmabanasirakan Handes*, S. 3, Yerevan, 1966, 71-93.
- SEYFELİ, Canan, “Ermeni Kilisesi’nde Kat’oğikosluk: Ahtamar Kat’oğikosluğu”, *Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi’nde Sunulan Bildiri*, Ankara, 29-30 Mayıs 2004.
- SEYFELİ, Canan, “Ermeni Kilisesi’nde Kat’oğikosluk: Sis (Kozan) Kat’oğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894)”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*, C. II, Maraşder & Kahramanmaraş Belediyesi, İstanbul, 2005, 617-634.
- SEYFELİ, Canan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği”, *Milel ve Nihal*, S. II, Elektronik Dergi.
- SEYFELİ, Canan, “Sis (Kilikya) Ermeni Gatoğigosluğu’nun Geçirdiği Evreler”, *Ermeni Araştırmaları Der.*, S. 16-17, Eraren Yay., Ankara, 2005, 112-115.
- SEYFELİ, Canan, “The Administrative Structure of the Syrian Al-Kadim Church during the Ottoman Empire”, *IX. Symposium Syriacum du 20 au 23 Septembre 2004*, Universite Saint-Esprit de Kaslik, Jounieh-Liban, 2004. Sempozyumda sunulmuş bildiri.
- TEKİNDAG, C. Şehabeddin, “Alaüddin Keykubad ve Halefleri Zamanında Selçuklu-Küçük Ermenistan Hududları”, *Tarih Der.*, C.1, S.1, Eylül 1949, İbrahim Horoz Bas., İstanbul, 1949, 32-48.
- THOMSON, Robert, “Armenian Literary Culture Throuugh the Eleventh Century”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Volume I, The Dinasty Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (Ed.: Richard G. Hovannisyan), St. Martin’s Press, New York, 1997, 199-239.
- TOUMANOFF, C., “The Third-Century Armenian Arsacids: a Chronological and Genealogical Commentary”, *Revue des Etudes Armeniennes*, 6 (1969), 233-81.

3. Diğer Süreli Yayınlar ve Ansiklopedi Maddeleri

- “Abgar”, *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1974, 18.
- “Agat’angeğos”, *H.S.H.*, Hator 1, Yerevan, 1974, 47-48.

- “Ağbak”, **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1974, 249.
- “Blur”, **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 456.
- “Erusağemi Hayots Patriark’ut’yun” **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 643-644.
- “Het’um”, **H.S.H.**, Hator 6, Yerevan, 1980, 331-332.
- “Kat’oğikosut’yun Amenayn Hayots”, **H.S.H.**, Hator 5, Yerevan, 1979, 166.
- “Kat’oğikosut’yun Metzi Tann Kilikio”, **H.S.H.**, Hator 5, Yerevan, 1979, 167-168.
- “P’avstos Buzand”, **H.S.H.**, Hator 12, Yerevan, 1986, 313-314.
- “Zenob Glak”, **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 686.
- ABGARYAN, G., “Sebeos”, **H.S.H.**, Hator 10, Yerevan, 1984, 261.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, “Selim I”, **İA**, C. 10, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 425-429.
- ANANIKIAN, M. H., “Armenia (Zoroastrian)”, **Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)**, Vol. I-II, Newyork, 1951, 795-802.
- ANT’ABYAN, A. Gevorgyan, H. Hakobyan, A. Zeytuntsyan, “Astvatzaşunç”, **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1974, 590-591.
- ANTABYAN, P., “Katoğikos”, **H.S.H.**, Hator 5, Yerevan, 1979, 164.
- GUILLAMONT, Antoine, “Messaliens”, **Dictionnaire de Spiritualite**, Tome X, Paris, 1980, 1074-1083.
- BALA, Mirza, “Erivan”, **İA**, C. 4, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 312-315.
- BART’IKYAN, H., “Matt’eos Ur’hayetsi”, **H.S.H.**, Hator 7, Yerevan, 1981, 289.
- BAYBURDYAN, V., “Patriark’ut’yun Hayots T’urk’io, Konstandnupolsi Hayots Patriark’ut’yuni”, **H.S.H.**, Hator 9, Yerevan, 1983, 177.
- BEK’MEZYAN, G., “Antilias”, **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan: 1974, 405.
- BUTIN, R., “Catholicos”, **The Catholic Encyclopedia**, CD Edition, (2006).
- ÇALOYAN, V., G. H’rlopyan, “Yeznik Koğbatsi”, **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 486-487.
- ÇİLİNGİR, Oşin, “Antilias Müronu”, **Agos Gazetesi**, 22 Haziran 2001, 2.
- DARBİNYAN, M., “Bagrevand”, **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 202.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Van”, **İA**, C. 13, Eskişehir: M. E. B. Yay. , 1997, 199.
- ĞAZARYAN, H., “Ormanyen”, **H.S.H.**, Hator 12, Yerevan, 1986, 599-600.
- ĞUKASYAN, Ğ., “Argina”, **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1975, 715.
- H’ANLARYAN, L., “Kirakos Gandzaketsi”, **H.S.H.**, Hator 5, Yerevan, 1979, 450.
- H’RLOPYAN, G., “Yeğişe”, **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 506-507.
- HARUT’YUNYAN, V., “Gayane Yekeğetsi”, **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan: 1976, 677.
- HARUT’YUNYAN, Z., “Ecmiatzin”, **H.S.H.**, Hator 4, Yerevan: 1978, 65-66.

- Haykakan Hamar'ot Hanragitaran**, Hator 1, Haykakan H'orhrdayin Hanragitarani Glh'avor H'mbagrut'yun, Yerevan, 1990.
- HONIGMANN, E., "*Rum-Kale*", **İA**, C.9, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 777-778.
- HONIGMANN, E., "*Urfa*", **İA**, C. 13, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 50-51.
- HOVHANNİSYAN, P., "*Vardan Areveltsi*", **H.S.H.**, Hator 11, Yerevan, 1985, 312-313.
- JAMKOYAN, H., "*Grigor Aknertsı*", **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 212-213.
- LECLERQ, H., "*The Legend of Abgar*", **The Catholic Encyclopedia**, CD Edition.
- MACLER, Frederic, "*Armenians Christians*", **ERE**, Vol. I-II, Newyork, 1951, 803-806.
- MARTİROSYAN, A., "*Koryun*", **H.S.H.**, Hator 5, Yerevan, 1979, 660.
- MAT'EVOSYAN, A., "*T'ovma Metzop'etsi*", **H.S.H.**, Hator 4, Yerevan, 1978, 201-202.
- MELİK'-BAH'ŞYAN, S., "*Ğazar P'arpetsi*", **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 19-20.
- MELİK'-BAH'ŞYAN, S., "*Mtzğnut'yun*", **H.S.H.**, Hator 7, Yerevan, 1981, 638.
- MİK'AYELIAN, M., "*Ecmiatzin*", **H.S.H.**, Hator 4, Yerevan: 1978, 64.
- MNATSAKANYAN, S. -B. Arakelyan-S. Balyan, "*Ağtamar*", **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1975, 253-254.
- PALYAN, H'., H. Hakobyan, "*Avetaran*", **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1974, 610-611.
- PETROSYAN, S., "*Barduğimeos*", **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 314.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1314 (1896), 52. Sene, (Tertib Eden: Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi), Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, (1314/1896), 974-977.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1315 (1897) Senesine Mahsus, 53. Sene, Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul, (1315/1897), 606-608
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1322 (1904) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 60. Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul, 1320 (1904), 903-905.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1323 (1905) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 61. Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1321 (1905), 970-972.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1326 (1908) Sene-i Hicriyesine Mahsus, 64. Sene, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1323 (1908), 1037-1039.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1327 (1911) Sene-i Maliyesi, 66. Sene, Selanik Matbaası, İstanbul, 1327 (1911), 136-139.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye**, 1328 (1912) Sene-i Maliyesi, 67. Sene, Selanik Matbaası, İstanbul, 1328 (1912), 147-149.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1264 (1848), 2. Def'a, (İstanbul), (1264/1848), 78-108.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1274 (1858), 12. Def'a, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1274 (1858), 146-161.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1276 (1860), 14. Def'a, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1276 (1860), Numarasız.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1287 (1870), 25. Def'a, Darü't-Tıbaat'ül-Amire, İstanbul, (1287/1870), 180-183.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1293 (1876), 31. Def'a, Matbuat-ı Maarif, İstanbul, (1293/1876), 212-215.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1294 (1877), 32. Def'a, Halil Efendi Matbaası, İstanbul, (1294/1877), 590-592.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1295 (1878), 33. Def'a, Rıza Efendi Matbaası, İstanbul, (1295/1878), 480-484.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye***, Sene 1296 (1879), 34. Def'a, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul, (1296/1879), 358-360.
- SARGSYAN, G., “*Movses H'orenatsi*”, ***H.S.H.***, Hator 8, Yerevan, 1982, 40-41.
- SAYCE, A. H., “*Armenia (Vannic)*”, ***Encyclopedia Religion and Ethics (ERE)***, Vol. I-II, Newyork, 1951, 792-795.
- SEROPYAN, Vağarşag, “*Ormanyan, Mağakya*”, ***Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi***, C. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1994, 140.
- STEP'ANYAN, A. - H. Sargsyan, “*Zvart'nots*”, ***H.S.H.***, Hator 3, Yerevan: 1977, 707-710.
- STRECK, M., “*Ermeniye*”, ***İA***, C. 4, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 317-326.
- SVAZYAN, S., “*Movses Kağankatvatsi*”, ***H.S.H.***, Hator 8, Yerevan, 1982, 41-42.
- ŞAHİNYAN, L., “*Hayots Metz T'vakan*”, ***H.S.H.***, Hator 6, Yerevan: 1980, 200.
- T'UMANYAN, B., “*Haykakan Oratsuyts*”, ***H.S.H.***, Hator 6, Yerevan: 1980, 193-194.
- ŞAHİNYAN, L., “*Şahapivani Joğov 444/446*”, ***H.S.H.***, Hator 8, Yerevan, 1982, 418-419.
- T'OROSYAN, H'., “*Smbat Sparapet*”, ***H.S.H.***, Hator 10, Yerevan, 1984, 454-455.
- T'OROSYAN, H'., “*Step'anos Orbelyan*”, ***H.S.H.***, Hator 11, Yerevan, 1985, 139-140.
- TER-ĞEVONDYAN, A., “*Ğevond*”, ***H.S.H.***, Hator 7, Yerevan, 1981, 38.
- UT'UCYAN, A., “*Çamçean*”, ***H.S.H.***, Hator 8, Yerevan, 1982, 663-664.
- Vağarşak Gisasargavak Seropyan ile 20. 03. 2002 tarihli görüşmemiz.

- VARDANYAN, V., “*Ağt’amari Kat’oğikosut’yun 1113-1895*”, **H.S.H.**, Hator 1, Yerevan, 1975, 255.
- VARDANYAN, V., “*Artaz*”, **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 132.
- VARDANYAN, V., “*Dvini Joğovner*”, **H.S.H.**, Hator 3, Yerevan, 1977, 446.
- VARDANYAN, V., “*T’ovma Artzruni*”, **H.S.H.**, Hator 4, Yerevan, 1978, 201.
- VARDANYAN, Yu., “*Nerses Palianents*”, **H.S.H.**, Hator 8, Yerevan, 1982, 256.
- YİNANÇ, Mükrimin H., “*Cihan-Şah*”, **İA**, C. 3, MEB Yay., Eskişehir, 1997, 174-175.
- YUZBAŞYAN, K., “*Aristakes Lastivertsı*”, **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 62.
- ZARYAN, A., “*Barduğimeosi Vank*”, **H.S.H.**, Hator 2, Yerevan, 1976, 314-315.
- ZARYAN, A., “*T’adei Vank*”, **H.S.H.**, Hator 4, Yerevan, 1978, 115.

ÖZET

Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu IV. Yüzyıl başlarına kadar uzanmaktadır. Aziz Grigor Lusavoriç eliyle vaftiz olan kralı ve ileri gelenleriyle birlikte Ermenistan halkı toplu olarak Hristiyanlığa girmiş oldu.

Ecmtatzin'de bir ruhani liderlik merkezinin oluşması da Ermeni Kilisesi'nin kuruluşuna ve Aziz Grigor Lusavoriç'e dayanmaktadır (302). Bu, Ermeni Kilisesi'nde genel kabul gören ve dış dünyaya yansıtılan bir inançtır.

Biz, genel kabul gören bu inancın tarihsel verilerini ve dayanaklarını klasik Ermeni kaynaklarından hareketle incelemeyi amaçladık. Bu nedenle "Ecmtatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri" isimli bu çalışmamızı yapmaya karar verdik. Kat'oğikosluğun Ermeni Kilise tarihindeki yerini belirleyebilmek için Ermeni Kilisesi'nin oluşumunu değerlendirmek gerektiğini düşündük.

Çalışmamızın Birinci Bölümünde Ermeni Kilisesi'nin oluşumunu değerlendirirken önce "Ermeniler arasında Hristiyanlığın Yayılışı" konusunu işledik. Sonra "Bağımsız Ermeni Kilisesi'nin Oluşum Süreci"ni (301?-449) ortaya koyarken Ecmtatzin'in izini sürdük. Bu bölümün ikinci kısmında Vağarşapat şehri'nin Ecmtatzin'e (Tanrı'nın Biricik Oğlu'nun İndiği Yer'e) dönüşümünü konu aldık. Bağımsız Ermeni Kilisesi'nin oluşum sürecinde Ecmtatzin'in de oluştuğunu ortaya koyduk.

İkinci Bölümde, Kat'oğikosluğun Dvin'e taşınmasından (428) tekrar asıl ikametgahı Ecmtatzin'e taşınmasına (1441) kadarki dönemi inceledik. Bahsi geçen taşınma sürecinde Ecmtatzin'e Ermeni Kilisesi'nin bakışını değerlendirmeyi amaçladığımızdan 428-1441 tarihleri arasında Ecmtatzin konusunu işledik. Aynı bölümün ikinci kısmında ise 1441 Ecmtatzin Konsili'ni, yani Ecmtatzin'in Vağarşapat'a taşınması olayını inceledik. Anlaşmalı bir taşınma olmadığını, bu nedenle de tartışmaların sonraki dönemlere yansıdığını gördük.

Üçüncü ve son bölümde ise Ecmtatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki yerini ortaya koyduk. Bu nedenle önce Ermeni Kilise Hiyerarşisi ve Litürjisindeki yerini belirledik. İkinci kısımda ise Ecmtatzin'in diğer Ermeni Kilise hiyerarşisi ile ilişkilerini incelerken hiyerarşik merkezler içindeki yerini belirlemeyi amaçladık.

Sonuç olarak Ecmtatzin'deki Kat'oğikosluğun taşınması ile diğer yüksek ruhani merkezlerin de oluştuğunu, ancak Ecmtatzin'in birincilliğini korurken bunun diğer merkezlerle aralarında bir anlaşmaya bağlanmadığını gördük.

ABSTRACT

The establishment of the Armenian Church stretches back to the fourth century. Baptized by St. Gregory the Illuminator, the Armenian people, with their king and their prominents collectively became Christians.

The foundation of Echmiadzin as a center of religious leadership also extends back to the establishment of the Armenian Church and the work of St. Gregory the Illuminator (302). This is the general narrative accepted in the Armenian Church and the outside world.

In this thesis we attempted to research the historical data and bases of this belief according to classical Armenian sources. For this reasons, we decided to write this research titled "The place of Etchmiadzin Headquarters in the Armenian Church." In order to assess historically the place of the Seat we deemed it necessary to investigate the history of the Armenian Church.

The first chapter aims to provide an overview of "The Establishment of Christianity among the Armenians." In this part we first explored "Etchmiadzin During the Growth of the Independent Armenian Church (301-449). After this, we develop the transformation of Vagharshabat, the place where God's Only Son descended. We contend that during the development of the Independent Armenian Church, Etchmiadzin developed as well.

The second chapter is devoted to the period between the moving of the Catholicosate to Dvin (428) and its return to its original place Etchmiadzin (1441). During this moving period we attempted to characterize the image of Etchmiadzin in the eyes of the Armenian Church by concentrating on Etchmiadzin in the period 428-1441. In the second part of this chapter we present a description of how Etchmiadzin moved to Vagharshabat in 1441 and argue that it was not an agreed movement and therefore discussions about it continued in the next period.

In the third and last chapter we contextualized the Etchmiadzin Catholicosate within the structure of the Armenian Church. We first placed it in the hierarchy of the Armenian Church and Liturgy. In the second part we tried to establish Etchmiadzin's place within the other Armenian Church hierarchies and hierarchical centers.

As a conclusion we established that Etchmiadzin kept its prominence despite the moving of the Catholicosate and the establishment of other higher religious centers.